

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Збірник наукових праць

— **Том 6** —

Кам'янець-Подільський
2025

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

НЗ4

*Друкується згідно рішення науково-методичної ради
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
протокол № 4 від 29.05.2025 р.*

Рецензенти:

Довжук І. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Зубко О. Є., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Редакційна колегія:

Свиридюк О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова);

Комарницький О. Б., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (співголова);

Ващук Д. П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

Калуцький С. С., кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

Сльозкін М. О., молодший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);

Хоптяр А. Ю., кандидат історичних наук, вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);

Смірнова С. Д., завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор).

НЗ4 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника : зб. наук. пр. Т. 6 / [редкол. О. О. Свиридюк (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2025. 420 с.

ISBN 978-617-7773-84-8

До шостого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (13 травня 2025 р.) та матеріали круглого столу «Кам'яна дохристиянська скульптура України» (21 березня 2025 р.).

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

ISBN 978-617-7773-84-8

© Автори статей, 2025

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ V ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

Адамський В. Р. Віктор Приходько у революційних процесах на початку ХХ ст.	7
Боровець І. І. Скарбничка усної історії (огляд книги: Бугерчук В. В. Щастя двох сердець. Кам'янець-Подільський: ФОП Гордунова І. Є., 2023. 552 с.)	25
Гаук А. І. Роль чорносотенної преси в соціальному та політичному житті України початку ХХ ст.	30
Єсюнін С. М. 1911 рік. Перші літаки над Поділлям: Проскурів, Вінниця, Кам'янець-Подільський	37
Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М., Комарніцький В. О. Великовірменська сільська громада у другій половині ХІХ ст.: органи сільського самоврядування, кількісний, соціальний, національний і статевий склад населення	49
Крижановська С. П. Юзеф Ролле: психіатр з душею письменника та історика.....	56
Левченко В. В. Метаморфози біографії С. С. Дложевського	63
Мішин М. М. Діяльність В'ячеслава Петра в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії (1882–1885 рр.): виклики та досягнення	74
Продан А. О. Між двома імперіями: Поділля у транспортуванні забороненої літератури через австрійсько-російський кордон (початок ХХ ст.)	86
Сакалюк А. П. Князь Павло Кароль Сангушко: політичний діяч та меценат	92

- Стрижак Н. П.** Звичаєве право, народні вірування, традиції, фольклор, повір'я та заботони мешканців Подільської губернії за працею
М. Данильченка 97
- Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю.** Родина Орловських
та її вплив на соціально-економічний та культурний розвиток
західного Поділля у кінці XVIII – початку XX ст. 103

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

- Бабюк Д. С.** Монастир у с. Маліївці: взаємодія писемних джерел
та візуального образу в історичній реконструкції комплексу 111
- Байрак С. А., Михайлик А. О.** Розвиток буряківництва як приклад
інтенсифікації сільського господарства на території Подільської
губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) 122
- Біла К. В.** Соціальна підтримка селянських родин,
що опинилися у скруті через мобілізацію або втрату
годувальника під час Першої Світової війни
(за матеріалами Подільської губернії) 127
- Вірстюк В. Л., Михайлик А. О.** Вплив ринкових відносин
на розвиток транспортної системи Подільської губернії
в пореформений час 136
- Гадинко О. О.** Храми міста: архітектурна та духовна спадщина
громади Сторожинець другої половини XIX – початку XX ст. 112
- Гринюка Б. М.** Єврейська громада села Коцюбинці: соціально-
економічна роль та історичні трансформації (XVIII–XX ст.) 153
- Задорожнюк А. Б.** Цехова ментальність ремісників
Кам'янця-Подільського у XIX ст 160
- Кізлова А. А.** Звичай жертвувати до чудотворних ікон
у праці Митрофана Симашкевича 167
- Коржик С. А.** Розвиток тюремної інфраструктури у Летичеві
у XIX столітті: за архівними матеріалами 173
- Кругляк М. Е.** Національна політика Російської імперії у вищій
школі України (друга половина XIX – початок XX ст.) 187
- Малиновський Б. В.** Наказ Австро-Угорського командування
про підтримку великого землеволодіння в Україні
(березень 1918 року) 199

ЗМІСТ

Нестеренко В. А. Періодичні видання Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. як джерело вивчення історії польської спільноти на Поділлі	204
Олійник С. В. Допомога подільської громади біженцям з Галичини в часи Першої Світової війни	213
Скрипник А. Ю. Справочинство військового змісту у роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в першій половині XIX ст.....	222
Сльозкін М. О. Українське Євангеліє і православна церква на Поділлі у пресі початку XX ст.	226
Смірнова С. Д. Церковний літопис села Нагоряни як історичне джерело	231
Трембіцький А. М. З історії військової освіти в старій Гетьманщині (XVI–XVIII ст.)	241
Тріфонова А. О. Велика синагога в Зінькові як зразок єврейської сакральної архітектури Поділля	249
Філінюк А. Г. До питання про шляхи сполучення в суспільних трансформаціях на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.....	257

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ: «КАМ'ЯНА ДОХРИСТИЯНСЬКА СКУЛЬПТУРА УКРАЇНИ» (21 березня 2025 р.)

Gołębiowska-Tobiasz A. Консервація, реставрація та експонування кам'яних пам'яток на прикладі мистецтва стел кочівників	275
Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Пижівський ідол: спроба ідентифікації	281
Забашта Р. В. До питання послідовності виконання різьб збруцького ідола та чинників його недоробки: фактографія, аналіз, спроба інтерпретації	288
Іванов В. О. Кам'яна дохристиянська скульптура на території прилеглої до м. Слов'янськ Донецької обл	302
Капуста А. І. Кам'яна стела із с. Заздрість	308

Литвиненко Р. О. Кам'яні стели зрубної культури зі сходу України	314
Мельник О. О. Святилище доби бронзи біля с. Недайвода Криворізького району.....	319
Нечитайло П. О. Деякі дискусійні аспекти досліджень слов'янської кам'яної скульптури Подністров'я.....	333
Отрощенко В. В. Проблеми датування та ідентифікації кам'яних скульптур доби Бронзи	349
Писаренко Ю. Г. Тимон Заборовський – не автор Збруцького ідола (з історії питання).....	357
Полідович Ю. Б. Зібрання кам'яної скульптури в Донецькому обласному краєзнавчому музеї	365
Рутковська О. В. Сердюк М. Й. Колекція кам'яної скульптури ДНІМ. Короткий огляд	371
Смірнова С. Д. Проблеми збереження та експонування язичницької скульптури з колекції К-ПДІМЗ	378
Шатіло Л. О., Отрощенко В. В., Мюллер Й. Розвиток статуарних репрезентацій в Північному Причорномор'ї: V–I тисячоліття до н.е.	388
Шматченко І. Ю. Ржавинське святилище: історико-порівняльні розшуки	395
Юрченко А. В. Аналіз медійного шуму довкола кам'яної пластики з ДНІМ у 2022–24 роках	411

МАТЕРІАЛИ
У ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ
«СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ.
ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

УДК 929:35(477)"19"Приходько

Адамський В. Р.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ВІКТОР ПРИХОДЬКО У РЕВОЛЮЦІЙНИХ
ПРОЦЕСАХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У повідомленні аналізується революційна діяльність відомого на Поділлі державного та громадського діяча В. Приходька на початку ХХ ст. Висвітлено обставини його арешту у серпні 1906 р. та проаналізовано програмну статтю в газеті «Рада» про стан українського руху.

Ключові слова: *громадський діяч, В. Приходько, жандарми, допит, свідчення, українська справа.*

Віктор Кіндратович Приходько належить до когорти тих українських державників, який на різних етапах життєвого сходження намагався в міру наявних можливостей просувати справу національного будівництва. Найбільш ґрунтовно його державницькі зусилля проаналізовано у знаковий для національної історії період, уособлений з добою Української революції 1917–1921 рр. [1; 2; 3; 4].

Щодо інших життєвих етапів та його діяльності на ниві національного відродження, то тут інформації значно менше. Не винятком початковий період в становленні В. Приходька, коли він, закінчивши Кам'янець-Подільську духовну семінарію, цілком свідомо долучився до розгортання українського руху.

Відповідно метою даного повідомлення є аналіз революційної діяльності В. Приходька за 1905–1907 рр. у різних його

проявах. На цей період припадають як роки піднесення революційного руху на усьому обширі імперського державного комплексу, так і початок урядової реакції, коли можливості для будь-якої громадської активності вкрай обмежувалися.

Вагомим та цінним джерелом для аналізу революційної діяльності В. Приходька є його власні спомини, опубліковані декількома виданнями [6]. Однак виявлені нами нові документальні джерела дозволяють розширити наші знання про подолянина-державника.

В. К. Приходько народився в 1886 р. у с. Княжпіль Кам'янецького повіту в родині садівника. У 1895–1899 рр. він навчався в Приворотському духовному училищі Ушицького повіту, а з 1899 по 1905 рік – в Подільській духовній семінарії.

До української справи В. Приходько долучився у доволі ранньому віці. Він входив до когорти тих нечисленних діячів Кам'янця-Подільського, котрі у 1905 р. поставили за мету заснувати у місті «Просвіту» і зуміли реалізувати цей проєкт. Проте, є підстави стверджувати, що політично у цей час В. Приходько ще не визначився. Це було природнім за умов, коли політичні партії лише виробляли свої програмні засади.

За таких умов він потрапляє на зібрання, пізніше назване конференцією, яке ініціював прибічник українських соціал-демократів П. Блонський. Вісімнадцять осіб різних вікових категорій та професійних занять зібралися 16 серпня 1906 р. на квартирі Блонського, розташованій у будинку на Руських Фільварках у Кам'янці-Подільському. В. Приходько досить детально опише цей епізод свого власного політичного становлення у першій частині спогадів [7]. Згідно з останніми на конференції зібрався «актив українських політичних робітників з Кам'янця та його округи». Метою конференції «було – використати стихійний рух і революційний настрій селянства та спровадити його по якомусь організованому напрямі, з другого боку – скоординувати діяльність окремих українських революційних одиниць, що сиділи по селах і провадили акцію на власну руку» [8].

Однак про цей захід дізналася жандармерія, прибула на місце і під час засідання провела обшук, результатом чого став арешт усіх присутніх. Допит В. Приходька у цій справі відбувся 23 серпня. Його проводив ротмістр Окремого корпусу жан-

дармів Рубан у присутності товариша прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду А. Гловацького.

У протоколі зафіксована лапідарна інформація, яку надав слідству Віктор Кіндратович. У графі «віросповідання» занотовано «православний», походження – «міщанин», народність – «малорос».

По суті справи В. Приходько повідав інформацію, яка перегукувалася з показами інших затриманих. Про це була попередня домовленість. Зокрема, зміст відповіді на поставлені запитання був наступним: «Я не визнаю себе винним за участь у співтоваристві, яке заздалегідь поставило собі за мету знищення існуючого в державі суспільного устрою. До жодних нелегальних співтовариств я не належу. Є членом товариства «Просвіта». З лікарем Блонським знайомий з жовтня 1905 року. Зайшов 16-го серпня в будинок Блонського на його запрошення, але, крім того, мав до нього справу: про складання інструкції для бібліотек-читалень, яку йому доручило скласти правління товариства «Просвіта». А оскільки я мав вістку про його від'їзд, то мені необхідно було з'ясувати, в якому стані знаходиться складання інструкції. Прийшовши до будинку Блонського, я застав там багато гостей. Всього було 15 осіб. Гості перебували у різних кімнатах будинку, а також в садку. Усі пили чай, групами вели розмови на різні теми. Загального обговорення не було. Промов ніхто не виголошував. Обговорення питань Всеросійського селянського союзу не було. На столі лежали якісь папери, але чи ті, які ви мені представляєте (звинуваченому були пред'явлені брошури та прокламації, які були при справі), я не знаю. Цих папірців ніхто ані вголос, ані про себе не читав. Чи належить сам Блонський або хто-небудь із його гостей, що були в будинку 16-го серпня, до якого-небудь нелегального співтовариства, я не знаю. Коли б я чув у будинку Блонського які-небудь нелегальні промови проти уряду, то я пішов би звідти. Більше нічого сказати не могу» [9].

Покази інших затриманих були подібними. Хоча жандармерії було очевидним, що присутні на квартирі у П. Блонського зібралися не просто разом випити чаю, проте речових доказів було недостатньо, щоб справу передати до суду. Відтак усіх відпустили.

У контексті нашого повідомлення зазначимо, що політично В. Приходько так і не пристав ані до українських соціал-демократів, ані до українських соціалістів-революціонерів, хоча переважно представниками останніх він був обраний у квітні 1918 р. головою Подільської губернської земської управи. Засвідчимо як факт: на виборах до Всеросійських Установчих зборів В. Приходько значився під № 2 у списку № 12 «Український трудовий». Зазначимо, що, крім цього списку, в Подільському виборчому окрузі був зареєстрований ще один подібний блок під № 9: «Трудова народно-соціалістична партія та співчуваючі їй». Його очолював голова комісії з оборони при Тимчасовій раді російської республіки С. Знаменський [10]. А на виборах до Українських Установчих зборів В. Приходько під восьмим номером був у списку виборчого блоку «Трудової народно-соціалістичної партії та партії соціалістів-федералістів» [11].

Тимчасове перебування у в'язниці не завадило В. Приходьку вступити до Дерптського університету на правничий факультет. Там навчалась чимала група студентів-українців. 11 листопада 1907 р. він виступив перед ними на літературній вечірці з повідомленням на тему «Українська справа і непевні елементи в українстві». Наприкінці грудня цього ж року цей матеріал опублікувала київська «Рада». Позаяк роздуми В. Приходька ще не були предметом спеціальної уваги дослідників, нижче ми подаємо зміст його статті:

«Випадок з полтавським земляцтвом у петербурзькому університеті викликав загальне обурення.

Але постаті полтавських «землячків» і тих українців, що опе-клися, звернувшись до них з покликом домагатись українських кафедр, це не є властивість тільки петербурзького інциденту. Ні, як ми вдивимось добре в них і подумаєм, то побачим... на диво побачим, що попечені українці і полтавські землячки, тільки ще не зовсім виведені на чисту воду – є не більше – не менше... як історія нашого українського національного руху останніх вже конституційних років.

Може хто скаже, що це вже «занадто», що це песімізм, але панове, «не завиваймо собі голову в м'яккі покровці ілюзій і мрій», дивімся дійсності в очі, бо спасення тільки в одній правді.

Хіба ті люде, що розпочинали видавати 34 українських органи не попеклись? А майбутні передплатники цих органів не вдали з себе полтавських землячків? Хіба українці, що думали про капітальне видавництво не попеклись? А наші «Просвіти» з читальнями, бібліотеками, школами, музеями і театрами не є яскравий доказ тому, як тільки можна «опектися»? Це вже загальне місце, що свідомо українська інтелігенція в своїх домаганнях, надіях і підприємствах дуже здорово «попеклась». Попеклась не від кого небудь чужого, не від поляків, євреїв, великоросів, о, ні – це ми мусимо підкреслити, – а попеклась від своїх рідних, дорогих «свідомих» і несвідомих землячків полтавських, волинських, харківських, одним словом від землячків всієї російської України. Цей страшний опік вже зазначив д. Грінченко, коли торкнувся долі, «живих, померших і ненарождених» органів української преси і сказав, що ми «перечислили» свої сили. Цей опік зараз-же запримітив проф. Грушевський, коли, глянувши на наслідки нашого однорічного довгожданного вільного життя, виніс цілком правдивий присуд, що українство себе «не оправдало». І все таки, не дивлячись на це, ми, як не тут, то, дивись, там опечемся, болюче опечемся, а потім скаржимося...

В чім де діло? «Где собака зарыта»? Адже з зверхнього боку так ніби «все обстоит благополучно»? Яке число української газети (бувало) не візьмеш, та як почнеш читати дописи про українські вистави, про Шевченкові або інші присвячені українським діячам вечори, то від радості трохи не підскакуєш. Так в очах і мигтить: «було сила народу», «де-які мусіли стояти», «публіка вітала гучними оплесками», «тричі визивала», «зробили овацію», «хор мусів кілька разів співати». «Ще не вмерла» і т. д., і т. д. Тут-же зараз і висновки: «український рух значно поширився», «захоплює все нові і нові верстви громадянства»... Прямо ледве здержуєшся, щоб не заспівати «Ще не вмерла», а в голові невідступно стоїть думка «До бою сто тисяч робітників стане!» Знай, мовляв, наших!!!

Але коли одірвешся від допису і почнеш придивлятися до сивенької дійсности, або почнеш читати «Раду», тільки не з кінця, а з середини, особливо рубрику «3 життя Просвіт», то увесь недавній запал кудись тихенько, мов з сорому, тікає, патріотичний барометр вмент падає до нуля і патріот, з осторогою

поглядаючи, чи нема кого, шепче про себе: так-то воно так, ще не вмерла Україна, але, як якийсь казав, може вмерти, ой може!..

В чім-же діло? Звідки небезпека? Також від дописів таке вражіння, ніби «до бою сто тисяч робітників стане». Навіть не стане, але, властиво, вже стали?!!

– Ой де там сто тисяч, думаєш собі, прочитавши в № 4 «Рідного Краю» статтю про київську «Просвіту» – ви дайте сто чоловік! «Коли не вільно було українцям закладати культурно-просвітні товариства і взагалі ширити освіту проміж нашим людом на національній основі, – пише «Рідний Край», – тоді здавалось нам, що ті перешкоди і заборони єдине наше лихо: мовляв, коли-б тільки позбутись сього лиха, то знайдуться у нас сили, знайдуться засоби, робітники, – і просвіта розіллеться по нашій Україні широкою річкою. Так здавалось, та не так виявилось на ділі. Дочекались ми того, що заборони таки впали, і хоча ще не дано нам змоги працювати так, як би хотілося, але все ж таки де-яка можливість працювати єсть. Одначе наше громадянство показало, що воно не в силі зайняти і ту нешироку постать, що вільна тепер для владнованої просвітньої роботи». І далі: «ми бачимо, що лихо наше не стільки в заборонах та перешкодах, як у нашій байдужості до громадських справ». І дійсно, варто читать в «Раді» тільки оповістки од київської «Просвіти», щоб вже добре уявляти собі, як там іде справа! Сьогодні, напр., оповістка: «такого-то числа збори, скажем, бібліотечної комісії – просимо членів прибути». Але, видно, збори не одбулись, бо через день знову читаем те саме, тільки з додатком: «просимо неодмінно прибути». Все-ж таки можна думати, що й з цих зборів нічого не вийшло, бо через день знову прямо благаюча оповістка: «просимо неодмінно всіх прибути. Справа дуже нагла». І т. д., і т. д.

І справді, як видно з одчоту секретаря київської «Просвіти», коло роботи зовсім мало людей. «Працює в комісіях, – пише «Рідний Край», – дуже небагато, всього десяток чи два..., а є на Україні така «Просвіта», де секретарь перед виставою мусить сам розвозити і продавати білети... Взагалі, якого українського товариства не візьміть, – всюди ви здиваєте нарікання на ту інертність членів, яка гальмує всю справу. На жаль, цієї болячки не уникнули навіть товариства, що складаються виключно з

молодих, треба думати, енергійних сил. Тут помічається те ж недбалство, та ж байдужість, що роз'їдає і наші більш поважні інституції. Придивившись до такого землячка, що обминає загальні збори, або як і прийде, то піднявши при голосуванні невпадат зовсім дві руки, увесь час десь там п'є чай та грає у шахмати, а від нього вже так і тхне майбутнім «обивателем», що вийшовши в життя, поставив собі за принцип: «моя хата з краю – я нічого не знаю» – «рішать і без мене!»

Цей сумний стан діл, ця блискуча відсутність по всіх лініях робочих рук, тим часом, як з зовнішнього боку усе ніби «обстоїть благополучно», навиває сумні думки, що, видно, не всюди так вже й благополучно, що є в ділі якісь великі хиби, і вимагає од нас серйозного аналізу становища нашого діла, щоб і надалі не прийшлося нам пектись.

Перш за все нам здається, що всякий, хоч трохи свідомий українець дуже ясно уявляє собі, яку хвилю переживає зараз українство. Ця хвиля – надзвичайної ваги. До сеї пори через відомі обставини український рух міг виявлятися в житті дуже мало, нашому ж поколінню, «доля, обставини судила піклування про те, що тепер, в рішучий момент, дасть відповідний розмах національному рухові, підтримати на крутім звороті тяжкий віз українського відродження, – як фігурально висловлюється проф. Грушевський, – і спровадити його на битий шлях національного життя». Нам треба страшенно напружити свої сили, бо ми повинні як найскоріше догнати інші культурні народи, щоб не лишитись на вічне з заду. «Життя не питає тебе, чому ти не маєш сили, – пише М. Грушевський з приводу нашої бездіяльності, – чи ти її пропив, чи з'їли незалежні від тебе перешкоди; але коли ти не маєш сил вибороти собі місце в життєвій боротьбі – спускайся на дно. І я дуже боюся, що як українці будуть так легенько трусити собі підтюпцем далі, потішаючи себе, що вони все таки не стоять на місці, а поступають наперед, хоч і спізнюються і відстають від усіх поїздів – кур'єрських, поштових і товарно-пасажирських, котрими їдуть інші люди, то вони можуть незадавно зостатися за флагом зовсім і безповоротно. Боюся, що на се не треба буде навіть цілого століття: коли протягом одного покоління українство не стане нацією, то воно може стратити сю можливість на завсігди».

Чи можливо-ж, щоб українці, що лічать себе хоч трохи свідомими, маючи перед очима таку картину, легковажили роботу для України?! Ми сміливо відповідаємо, що ні! Як же-ж в такому разі пояснити, що з десятків і сотень членів усяких українських товариств і непремінних учасників українських вистав, Шевченкових і інших свят для серйозної роботи не набирається десятка молоді і часто-густо яку-небудь поважну справу двигає одна людина?!

На це запитання ми хочемо дати, по змозі, відповідь, і відповідь ця може хоч з одного боку освітити кардинальне питання: через що ми, свідомо активна українська інтелігенція, в своїх підприємствах так часто і так болуче печемся?

Коли в Петербурзькій університеті прийшла до голови нещасна думка вдатись в справі українських кафедр до полтавського земляцтва, то нам здається, ми навіть певні, що ця думка непремінно мала якісь підстави. Рішення це не могло не мати де-яких хоч маленьких підстав, бо звертались-же до полтавського земляцтва не з пустяковою пропозицією підписатись, напр., під заявою, а з пропозицією взяти на себе ініціативу свого діла, взяти всю справу. Ми ніяк не можемо припустити, щоб з такою важною справою рішились, «не спитавшись броду» йти до такого «аморфного збіговиська» по вислову автора допису в «Раду», як полтавське земляцтво. Десь певне, перш ніж йти, між українцями, що «попеклись», була розмова. «Ні, не варто йти, – десь певне, казав один. – Чому не варто?! Полтавці – і не варто! – Тай що з того, що полтавці, – між їх не знаєм. – Ні, чого-ж, я чув, що вони балакають по українськи (звичайно погано)! – Це ще нічого не доказує. – а на одній вечерці при кінці вони навіть затягали «Ще не вмерла». – Затягали, – кажеш? То хіба йдім». Ну, і пішли!

Так і здається, що в інциденті з полтавським земляцтвом, як в краплі води, відбивається наше сучасне українське життя, – відношення (с. 2) активної української інтелігенції до членів українських товариств і до непремінних учасників всіляких українських свят. Найголовнішою причиною того, що інтелігенції, котра розпочинає яку-небудь широку роботу на українському ґрунті, через скорий час з жахом приходиться констатувати відсутність робочих рук і, значить, здорово пектись – є наше не-

критичне відношення до земляків, котрі мають необережність хоч одним натяком показати, ніби вони свідомі українці. Варто середньому «обивателю» піти на Шевченків вечір, продеклямувати українські вірші, або розкрити рота, щоб заспівати «Ще не вмерла», як бухгалтері українського національного руху зараз же накидаються на свою жертву, вищитують, записують і певні, що «обиватель» буде стояти за автономію України!

Кажучи це, ми зовсім не думаємо, що український рух останніх часів пройшов зовсім непомітно, нікого не зачіпивши і не приєднавши нових сил для боротьби за кращу будучину України. Ні, навпаки, навіть, порівнюючи, не вельми дужим розмахом своїм, національний український рух як життєвий зачепив, бо, й не міг не зачепити, широкі верстви громадянства, посіявши здорові зерна національної свідомости. Зерна ці, що впали на добрий ґрунт, вже дозріли, де-які з часом дозрівають, і народ наш скоро стане до життя як цілком культурна нація. Але разом з цим, український рух, як і всякий рух, викинув на берег нових, незнайомих людей, нові елементи, котрих через щось дуже радо прийняли, занотували і пустили в оборот українського життя під назвою свідомої української інтелігенції... Понадіявшись на нові елементи і підбадьорившись, старі діячі розпочали по всіх галузях українства широку роботу. Розпочали і... попеклись. Попеклись, дивуючись переглянувшись між собою, промовчали спершу, а потім почали говорити про млявість української інтелігенції... Між тим час летить, як стріла, старші діячі хоч надриваються від роботи, даремне озираючись, чи не йде хто помагати, але велика робота двигается непомітно і зо всіх боків несуться обвинувачування. Становище трагічне... чужі люде говорять про «удручающее впечатление» (напр., «Киевская Мысль», а за нею «Речь» про загальні збори Київської «Просвіти»), і ніхто чомусь не хоче сміливою рукою одкинути завісу і добре придивитись до нових елементів в українстві – «да подлинно ли» ці елементи є свідомо українська інтелігенція?!

І ось, коли ми придивимось до них, то побачим багато дуже цікавого. Ми побачим, що більшість, велика більшість нових елементів в українстві, котрі, дякуючи всяким випадкам, через непорозуміння пройшли в реєстри свідомої інтелігенції, «по ближайшем рассмотрении» okazуються зовсім не свідомою і ще

питання, чи інтелігенцією... Стійте оддалік, вдивляйтесь в довгу шеренгу «нового елемента», і перед вашими очима промине ціла низка самих різноранітних типів, зашитаних до свідомої інтелігенції: ось старі знайомі – невміручі типи – «землячок», «тоже малорос», далі «українець», «сознательный українець», «любитель Шевченка», «почитатель Шевченковской музи», «игравший некогда у Кропивницького», «поклонник малороссийских песен», «свідомий українець и общерос, смотря по обстоятельствам» і т. д., і т. д. Вдивіться в них, поговоріть з ними і ви мимоволі скрикнете: ах новий елемент – ти «одно недоразумение». Зробити якусь класифікацію, точно розбити нові елементи на категорії, запримітити тонкі риси, якими відрізняється національна свідомість «игравшего некогда у Кропивницького» від свідомости «почитателя Шевченковской музи» досить трудно і є дуже вдячна праця для психолога, але ми спробуємо все таки зробити де-яку, хоч і не зовсім тонку, класифікацію, щоб лекше було в нових елементах орієнтуватись.

Перша категорія – це з соціального боку елемент досить різноранітний: тут чиновники дрібні і середні, лікарі, адвокати, учителі, міський обиватель, духовенство... Все народ – національно несвідомий. І не знати, хто розбудив би їх сонне національне почуття, як би не воля. Український національний рух, що з силою прорвався після 17 октября, енергійні заходи свідомої української інтелігенції, котра в цю гарячу славу пору з жаром заходила коло народньої просвіти, коло утворення своєї національної і політичної платформи, не могли не викликати зацікавлення в українця, хоч і з приспаням національним почуттям. Гучні Шевченкові вечори з рефератами на українській мові, українські промови подекуди на передвиборчих зібраннях, нарешті українська преса, не могли не лишити по собі якогонебудь сліду. «Обиватель» все більше і частіш думав про своє національне походження, нарешті з'являвся на загальні збори «Просвіти», витягав три карбованці і спустивши очі, соромливо говорив: «извините, я на рідній мові дуже плохо говорю, но все-таки запишите меня в члены, ведь я тоже малоросс»... На цім би і кінець, але свідомі інтелігенція накидалась на нового члена, закладала при сій нагоді при «Просвіті» ще одну лишню комісію, зразу вибирала «високошановного обивателя» до тої комісії

чи навіть в раду і писала куди слід, що «все обстоит благополучно». А обиватель, тим часом, виконавши свій національний обов'язок і задоволений з такого скорого признання всіх, що він «тоже малоросс», заспокоювався, зацікавився «домашніми ділами», а за «Просвіту» забував на увесь час, аж до другого загального зібрання, на котрім благодушно приймав доклади ради, спокійно дізнався, що його комісія вмерла натуральною смертю і, попросивши вибачення за російську мову, авторітетно давав добрі поради, як працювати далі. Цей тип – здебільшого чоловік з вищою освітою, «Ради» не випикує, бо звик до «Товарища» і «Речи», українських книжок не читає, бо він і так ледве може поспіти за збірниками «Знання» і виданнями «Шиповника», на український реферат прийшов би, як би не дав Івану Петровичу обіцянки бути неодмінно в клубі на картах, а як «Просвіту» ненароком закривають, або чого-небудь їй не дозволяють, то на екстрених зборах, як цього типа хто туди затягне, – він проливає крокодилові сльози, з притиском говорить про неможливість працювати при теперішніх умовах, зриває навіть оплески і задоволений іде до дому, міркуючи по дорозі, що при виборах до Державної Думи, якщо до чого, його кандидатуру піддержать і «местные украинцы».

Другий тип – більше росповсюжений – це дрібний міський чиновник. Задуматись на хвилину над своєю національністю його примусили ті ж фактори, що й попереднього. Сидячи на Шевченковім вечорі, слухаючи випадково розмови свідомих українців, чиновник доходив до думки, що він тоже «собственно малоросс», і записувався в «Просвіту». Цей тип навіть трохи корисний: як він «некогда играл у Кропивницького», то бере живу участь у виставах на користь «Просвіти», як він «поклонник Шевченковской музи», то з охотою деклямує, де йому скажуть, на вечірці, а то приймає участь в хорі. Він лічить за свій обов'язок купити великий портрет Шевченка, тим більше, що коштує це всього двадцять копійок, охоче виймає 25 коп., за святе письмо рідною мовою і навіть поспішає передплатити повне видання «Кобзаря», щоб гарно його оправивши, положити на столі у своїй невеличкій вітальні. Що торкається принципів, то тут вже не все благополучно: говорить цей тип як прийдеться, української газети не випикує по тій простій причині, що вона не видержує

конкурсу з «Биржевыми Ведомостями» нащот «приложений», крім того, ще не знати, як подивиться на це «начальство» (он-же говорять, що на почті переглядають, яка кому йде газета!) та, нарешті, нащо вже бути таким «черезчур малороссом»!.. Буде з нього, що він з цілою родиною був на «Невольнику» (в другій дії навіть всплакнув), витягнув 20 коп. на дарунок Заньковецькій і, крім того, при начальстві не побоявся росчеркнутися на адресі Садовському... Здибаєшся з типом на дорозі: – А, почитнейший, кричить він здалека, ну, как там ваша «Просвіта»? – Чого ж ваша, а не наша? – Ну, да, наша. Общее, конечно, дело! Та «Просвіта» нічого..., а ось «Рада» щось не виходить,.. здається припинили... - Громадська рада!!! Скажите пожалуйста!.. О, sancta simplicitas! І приходиться «свідомому» українцеві пояснити, що він десь певне змішав, що попереду виходила «Громадська Думка», а потім «Рада», і що «Громадської Думки» ніколи не існувало. – Так, так, так... я пам'ятаю, що спочатку видавалось что-то такое «Громадськое», а тепер, значить, «Рада»?! Ага!.. Ну, нічого, будуть щось другое издавать, – каже «свідомий українець», похапцем прощаючись. – Куди-ж це ви? А на загальних зборах «Просвіти» не будете? – Та,.. там і без мене обійдеться, а я, знаєте, пригашен сегодня на маленькое торжество до Івана Івановича, то треба піти!.. І «свідомий українець» біжить до Івана Івановича – поштового чиновника і разом секретаря місцевого «союза русского народа» – теж «свідомого українця», котрий, як вип'є, стає ще більш свідомим, співає, розмахуючи шклянкою з пивом, «Ще не вмерла» і впевняє всіх, що то він перший завіз цю пісню на Україну... ще тоді, як служив на таможні...

Третій тип першої категорії – це наше українське духовенство. Про нього іменно можна сказати, що «не бывши в драке» воно попало «в большие забияки». І дійсно, дякуючи заходам поодиноких людей з своєї верстви, справді свідомих українців, достойних всякої пошани, духовенство, особливо в одній епархії, спричинилось до дуже бажаних реформ на користь української науки і культури. Але в цих реформах духовенство, як ціле, нічогісінко не винно. Як-би в один час встав небіщик Побідоносцев і грізно запитав: «Которые, значит, хотят по семинариям и школам малороссийского наречия?» – то йому 99 проц. духовенства цілком правдиво відповіли-б: майте мене, Ваше

Високопревосходительство, совершенно «отречена»... Я говорю, правда, з парафіянами і собратіями по «малоросійськи», але це через те, що так вже ведеться з давніх давен; я (с. 3) співаю українські пісні, але інакше не можна, бо в нас інших ніхто не вміє; я часами п'ю запіканку, але вона, ей-Богу, від діда лишилась!.. Но, ведь, вы ассигновали через епархиальный съезд семинарию на малороссийскую библиотеку?! – Ей-Богу, нічого не знаю, Ваше Високопревосходительство, хто і що там робив. Признаюсь Вам, як перед Богом: моя матушка справді читала книжку Левицького – «Старосвітські батюшки і матушки», але їй дала матушка з другої парафії. Ця книжка всюди по-між духовенством ходить. А що я купив Руданського, то їй-Богу, для сміху, як гості часами прийдуть! Но ваш син крайний украинофил?! – Ваше Високопревосходительство!! Я давно на нього махнув рукою! – скрикує з переліку «свідомий українець» в рясі, і задоволена щирою сповіддю тінь старця зникає...

На цьому ми закінчуємо першу категорію нашої класифікації непевних елементів. Звичайно, представлені типи не вичерпують усеї категорії, але вони є найбільш характерними і через це ми, залишаючи їх, переходим до другої. Друга категорія – це українська молодь (звичайно, частина), на адресу якої наш «ідеаліста непоправний» Михайло Старицький мав необережність сказати:

*На вас, завзятці-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині...*

Подивимся на «борців». Визвольний рух, як це всім відомо, найбільше зглибока зачепив і найяскравіше відбився на нашій вищій і середній школі. На всякі, так звані, гострі, болючі і пекучі питання молодь шукала відповіді і, в усякому разі, реагувала. Таким гострим питанням на Україні, між іншим, було і українське питання. Велика частина шкільної молоді глянула на справу дуже серйозно і розв'язання українського питання стало метою її життя. В справі заснування по університетах українських кафедр і взагалі націоналізації школи наша молодь виступила дуже енергійно і справедливо почитається за найбільш

свідому частину громадянства. Але, Боже борони, ідеалізувати, складати дефіранди і надіятись, бо, разом з свідомими елементами, під прапором української молоді ховаються і процвітають, як показав наведений приклад з життя петербурзького університету, ніхто інший, як рідні полтавські землячки... Вони є всюди і для стороннього глядача сходять, як «борці за щастя України», але, як до них придивитись ближче, то можна побачити цілу серію типів нового елемента.

Ось, ява перша: чоловік «прилежный», акуратно вчить уроки або ходить на лекції, в питаннях, які впливають на поверх життя, розбирається приблизно вірно і, як чоловік розумний, ясно бачить, що рано чи пізно, українське питання потребує відповіді у всіх. Він нічого не може закинути проти раціональності платформи, на якій стоять свідомі українці і, де тільки це потрібно, підкреслює своє спочуття і називає себе «сознательным украинцем». Але... цей тип по природі кар'єрист: коли там прийдеться з українським питанням лічитись – ще не відомо, а поки що – дипломів за українську науку не дають і на державних екзаменах не питають, – ergo – нехай там свідомі сидять та роблять чорну роботу, а як буде вже потрібно, то і я прийду (на готівку – тихенько шепоче внутрішній голос) і пристану до роботи (а гаманець – доповняє той-же голос). Будучи послідовним, цей тип «поки що» розмовляє по російськи, а як його питають, чому він не говорить по українськи, то він відповідає: видите-ли, я с удовольствием говорил-би по украински, – и скоро, надеюсь, буду говорить, – но так-как этот язык я пока знаю плохо, то в разговоре у меня вместо такой мысли получается такая, при чем тип грациозно відміряє для «такої мысли» аршин, а для «такої» вершок. Коли ж ви, зострінувшись з ним через рік – через два, знову поцікавитесь, чого це він не говорить по українськи, то «сознательный украинец» знову відміряє вам в повітрі аршин і вершок, а про своє, бажання вивчитись рідної мови скаже таким тоном, котрий вас цілком впевнить, що навіть і другий столітній ювілей українського відродження він з приводу своєї мови буде займатись вимірюванням повітря...

Другий тип української *guasi* – свідомої молоді – самий численний і найбільш росповсюджений – це так звані бутафорні українці. Сей елемент – продукт нових часів – є неперемінний

учасник всіяких українських вечорів, святкувань, вистав, балів і т. і., і т. і. Власне, на українські вечори вони йдуть зовсім не з прінципа, бо взагалі ходять, по змозі, на всі вечори, але на час українського вечора вони вдягаються у вишивані сорочки з гарасівками, у плахти й намиста, надягають чобітки з підківками, шаровари, як Чорне море, словом робляться «настоящими украинцами» і тішать серце кореспондента, котрий пише куди слід великого дописа на тему: «Все обстоит благополучно!» Та як же и не благополучно! Кругом не люде, а квітки! Дівчата в биндах і намистах, хлопці в широких синіх і червоних шароварах... А скільки вишитих сорочок з стьожками – не перелічиш! А як гопака танцювали! А як «Ще не вмерла» співали... Але все це бутафорія! Варто глянути на «настоящего украинца» в другий час і ми побачимо перед собою звичайнісінького, добродушного, нікому нічого не винного земляка. Прінципів що до національного питання ніяких: з общероссами – він общеросс, з свідомими українцями – українець.

– Що? Кажете потрібна Україні автономія?

– Валяй автономію, нічого проти сього не маю? – Можна обійтись, кажете, без автономії! – Ну, то і біс з нею, не дуже потрібно! З цими типами вам змагатись не прийдеться: вони авансом всюди і на все згодні. Треба підписатись під привітанням київським студентам за їх боротьбу в справі націоналізації університету – валяй! І він з великими крючками виводить свою фамілію, хоч правду сказавши, українські кафедри його так само обходять, як і англійського короля! Цей тип – людина товариська, «гарний хлопець», як то кажуть: він здорово після вечері запікає гопака, разом з другими, надриваючись на високих нотах, співає, «великому Прометею», що його ніби-то «клюють за щирюю ідею», а як співають Шевченків «Заповіт», то він кричить з гальорки на публіку – «встать»...

Поруч з «щирими українцями» останніми часами почали множитись як гриби після дощу «щирі українки». «Щира українка» – точнісінька копія з «щирого українця». Вона одягає намиста і коралі, співає в хорі, а як їй подобається «завзятий малоросс», то читає українські книжки і виявляє навіть де-яку діяльність. Сцена в жіночій гімназії: – Зиночка, подпишись здесь, чтобы были украинские кафедры! – Какие кафедры? –

В Києве при университеті! А... это уж должно быть тебе листок дал тот черный душка, что всегда с красной ленточкой ходит!

– А тебе сейчас все скажи! – Что-ж там в Києве будут преподавать? – Историю... еще что-то такое, я право забыла... Ну, скорее подписывайся и отдавай! На вечорах «щира українка» декламує «Садок вишневий коло хати», за це одержує дуже багато компліментів і увесь час танцює, а вставши рано, ділиться вдома вражіннями, і розказує мамі, як всі підходили до неї і говорили: «Ах какая вы чудная украинка»!..

Нарис наш був-би неповний, як-би ми поминули і не зазначили еволюції, яку за останні часи пройшла ще одна досить давня категорія непевного елемента в українстві. Ми говорим про нашого старого знайомого щирого українця і страшенно-го боягуза Макара Івановича Літка, героя відомої казки М. Коцюбинського – «Хо». Хоч як вже стерігся і обережно поведився Макар Іванович, але останніми роками й він попався на гачок. Таки під'юдили його молоді, і зараз після 17 октября він подекуди мав необережність прийняти участь в одкриттю «Просвіт». Ох, Боже, скільки то він страху наївся!! Але тепер баста! Зараз після розпуску другої Думи, Макар Іванович, як «людина офіційно лояльна», надягнув халат і нікуди, крім канцелярії та клубу, не виходить. Іноді, правда, він буває на українських вечорах. Тут увесь час він сидить з другим Макаром Івановичем в буфеті, здорово випиває і, розглядаючи квітчасті пари українців і українок, слізливо говорить: «Бачите, яке покоління викохали!.. Тепер-же, Макар Іванович, «нам время тлеть, а им цвести»!

На цьому ми хотіли б закінчити свій нарис. Всілякі «жалкие слова» і критика здаються нам цілком зайвими. Ясно одно: ми маємо в українському життю великий полк нового елемента. Сей елемент не є цілком закінчений і уявляє з себе поки-що «сырой, необработанный материал». В який бік він двинеться, як закінчить своє існування – чи увійде як свідомо активна сила в українське життя, чи дасть нам нові партії «землячків»,

напів-українців, чи навіть ворогів – зараз не можна сказати. Ми тільки констатуємо, що питання, котрі хвилюють свідомих українців – їм чужі, українська чиста мова, українська преса не зробились їх органічною потребою; вийшовши в життя, вони не розбудять царства національної летаргії, вони не розпалять вогню українського національного життя, і увесь свій вік будуть чужими на своїй землі! Розглядаючи цей полк нового елемента, жалкувати і дивуватись теж нічого: українська нація тепер – в процесі відродження і нові елементи є більш нічого, як натуральні одкиди, необхідні при всякому процесі. Далі – ми може побачим ще більш цікаві з'явища. Відомий письменник Бернштерне-Бернзон, ознайомившись з українським рухом, сказав: тепер мені цікаво жити. І справді цікаво. Бо на наших очах встає до життя великий дух великого народу!..» [12].

Таким чином, можна підставово стверджувати, що вже у двадцятирічному віці В. Приходько цілком свідомо долучається до революційної боротьби, що мало наслідком його перший арешт. Не визначившись у цей час політично, він цілковито поринає в розбудову української справи. При цьому В. Приходько обґрунтовує не лише нагальність цієї справи, а й робить спроби розібратися з самим станом українського руху, з його непевними елементами. Можна вести дискусію, наскільки він був правий у своїх висновках, проте, як на нашу думку, незаперечним є той факт, що уже в юному віці українське питання посідає центральне місце в усій його громадській діяльності. Цьому він присвятує усе своє життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Трембіцький А. А. Віктор Приходько – державний, громадсько-просвітницький і культурний діяч (до 120-річчя від дня народження). *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8. С. 205–225.
2. Завальнюк О. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 496 с.

3. Завальнюк О. В. К. Приходько і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. Київ: Унісерв, 2003. Вип. 15. С. 31–36.
4. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917–1922 рр. *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. С. 315–330.
5. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
6. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Вид. 4-е. Нью-Йорк-Мюнхен: Видавництво «Криниця», 1967. Ч. I. 183 с.
7. Там само. С. 176–183.
8. Там само. С. 176.
9. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4098. Арк. 97 зв. – 98.
10. Объявление. *Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии*. Винница. 1917. 22 октября. № 4. С. 1.
11. Адамський В. Р. Кандидатські списки до Українських Установчих зборів у Подільській виборчій окрузі: персональний склад та регіональна репрезентація. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: К. М. Бурдуваліс. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2023. № 1 (9). С. 9.
12. Приходько В. Українська справа і непевні елементи в українстві. *Рада* (газета політична, економічна і літературна). Київ. 1907. 25 декабря. № 289. С. 2–4.

УДК 930-028.16(049.52)

Боровець І. І.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

СКАРБНИЧКА УСНОЇ ІСТОРІЇ

(огляд книги: Бугерчук В. В. Щастя двох сердець.

Кам'янець-Подільський: ФОП Гордунова І. Є., 2023. 552 с.)

У статті розглянуто автобіографічний роман Василя Бугерчука як джерело історичних свідчень. Попри художню форму, видання містить важливі спостереження щодо радянського повсякдення, військової служби та соціально-політичних трансформацій другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Особливу цінність становлять критичні оцінки радянської системи, викриття міфів пропаганди та патріотичні роздуми автора. Книга є вагомим матеріалом для дослідження історичної пам'яті та світоглядних змін українського суспільства.

Ключові слова: усна історія; мемуаристика; радянське суспільство; військова служба; критика радянської системи; В. Бугерчук; історична пам'ять.

Базовим джерелом інформації про минуле є свідчення сучасників й учасників подій та процесів. У зв'язку з цим посилений інтерес викликають видання, які хоча й не належать безпосередньо до жанру мемуарів, але містять у собі сюжети подібного стибу. Саме такою цікавинкою стала автобіографічна публікація В. Бугерчука, яку він назвав романом, про перипетії життєвого шляху свого подружжя. Відзначимо, що це вже його другий творчий проєкт у форматі об'ємної книги (ще він автор численних публіцистичних статей). Попередня книга вийшла у 2017 р. і була присвячена висвітленню історії ширшого родинного кола Бугерчуків.

Видання має тверду палітурку приємної кольорової гами зі спільною фотографією Василя та Валентини Бугерчуків. Внутрішня структура публікації складається зі вступного авторського слова, прологу, тридцяти розділів та епілогу. Також є фотододаток зі світлинами із сімейного архіву.

Одразу ж підкреслюємо, що в цьому огляді з етичних міркувань приватності не буде акцентуватися на ключовому річищі тексту роману – особистісно-сімейних подіях подружжя (належить до щасливих українських шлюбів) та роздумах про них автора. Хоча слід визнати, що він доволі об'єктивно, з елементами самокритики, змалював, так би мовити, «власний портрет».

Лише констатуємо наявність у книзі розлогих сюжетів з викладом та оцінкою окремих моментів історії України, політичної ситуації в перший період незалежності, сучасної російсько-української війни. Вони демонструють щирий патріотизм та вболівання за долю Вітчизни В. Бугерчука та його високі аналітичні здібності. В переважній більшості випадків автор цього огляду визнає слушність і цілком підтримує його погляди.

Втім, дозволимо собі застереження стосовно такого пасажу: «що заважало Богдану Хмельницькому реально проаналізувати сутність московитської звірячої і дикої природи, успадкованої у татаро-монгольської орди і пихатої панської Польщі... Невже Богдан Хмельницький в той час не міг визначитися, де більша біда: на «Сході» чи на «Заході»? Вже більше 300 років пройшло з того Богданівського часу, а багато поколінь українського народу продовжують страждати від його тогочасного, невдалого «політико-лотерейного» вчинку» (С. 400). Автор книги не є фахівцем з цієї надзвичайно складної наукової проблеми і навіть не є професійним істориком, а тому некоректно з його боку робити такі критичні закиди на адресу чи не найуспішнішого в українській історії державного діяча. У зв'язку з цим порадимо йому звернутися до новітнього дослідження В. Смолія і В. Степанкова «Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проект 1654 року: тематичні нариси» (Київ, 2023), де він обов'язково знайде відповідь на своє риторичне запитання.

Власне для історика найкориснішим матеріалом у романі є описи і роздуми В. Бугерчука щодо суспільно-політичної та економічної системи, у якій відбувалися його зростання й доросла соціальна активність. Як спостережливий й думаючий громадянин, він свідомий негативних рис радянської, а у великій мірі й сучасної, дійсності, зокрема розбіжностей (іноді діаметрально протилежних) між формальними деклараціями

і фактичним реальним станом справ. У цьому переконався під час розгляду справи спадщини після померлої мами у радянському «народному» суді (С. 70-71). Очевидно, це вплинуло на його рішення стати юристом й дотримуватися засад чесності, порядності і професіоналізму у трудовій діяльності на цьому поприщі (С. 542-544).

Автор не шкодує іронії та сарказму, змальовуючи міфи офіційної російської історичної пам'яті та радянської пропаганди (С. 439-450, 463). Запитує: «А чого це російське військо на чолі з Суворовим блукало в Альпах, коли там Росія була?» (С. 404). Обгрунтовано відкидає термін «Велика Вітчизняна війна» (С. 8, 39), брехню про виняткові бойові якості танка Т-34 (С. 90). Викриває облудність фронтового кличу «За Батьківщину! За Сталіна! Вперед!». Фронтовики з якими спілкувався автор, з цього приводу відповідали, що слово «Сталін» в окопах передової було «незручно навіть згадувати, а якщо і згадували, то самим «матерним словом» і при цьому озиралися навколо, щоби не було поруч представника особливого відділу «молчи-молчи» (С. 162-163). Кваліфікує систему колгоспів як «організацію селянських колоній з боку держави, з елементами кріпацтва, де селяни були «прикріплені» до конкретної сільськогосподарської колонії без права добровільно покинути її» (С. 4-5). Розвінчує словоблуддя «інтернаціональної допомоги», під приводом чого здійснювалося вторгнення в Афганістан, хоча такого обов'язку радянського громадянина не фіксувала ні конституція, ні будь-який інший закон чи військова присяга (С. 132). Значну увагу приділяє репресивній суті душоубної державно-бюрократичної машини Кремля (С. 89, 193-194, 243-244, 401, 406-407, 418-420).

В. Бугерчук підкреслює, що вже в молоді роки розумів причину «роздування» міфу про постійну загрозу з боку НАТО, оскільки «СРСР прагнув, щоб НАТО не заважав найпершій у цілому світі соціалістичній, «найдемократичнішій» державі розповсюджувати «пагони» свого соціалізму по всьому світу» (С. 179). Важливою згадкою є те, що автор, маючи гарний почерк, залучався до створення секретних топографічних карт можливих бойових операцій на території сусідніх держав, а під час служби в Східній Пруссії його батальйон «багато діб проводив у лісах біля кордону з Польщею, будучи готовим

«рятувати» в країнах Варшавського Договору «спільний» соціалізм» (С. 97, 163).

Найширше міжнародний контекст розкритий у розділі, присвяченому операції «Дунай» 1968 р., у якій автор книги брав безпосередню участь (його батальйон виконував завдання в районі Карлових Вар) (С. 183-198). Підкреслимо, що хоча В. Бугерчук в позитивних тонах оцінює постать лідера радянської України П. Шелеста (С. 423), на сьогодні відомо, що перший секретар КПУ належав до угруповання «яструбів» у брежнєвському оточенні щодо вирішення тогочасної чехословацької проблеми і з хамською брутальністю повадився з празькими «товаришами».

Автор мав можливість близько познайомитися зі стилем життя німців й висловлює захоплення їх культурністю, дисциплінованістю, охайністю, дбайливістю, доброзичливістю й гостинністю (С. 90, 178, 189, 197-198). Натомість констатував поширену практику негідної поведінки радянських військових під час проходження служби в Німеччині (С. 333). Кілька разів у книзі з власного життєвого досвіду демонструє схильність москвитів до надмірного вживання алкоголю (С. 5-52, 181-182).

Вагоме значення має характеристика суспільно-побутового життя в СРСР епохи Л. Брежнєва. Вона загалом підтверджує висновки істориків про всеохопну кризу радянського суспільства, проте приваблює подробицями конкретних «живих» життєвих ситуацій. Серед найбільш резонансних сюжетів назвемо казуси крадіжок та «тіньових схем» з будматеріалами у зв'язку з неможливістю їх придбати через відсутність ринкових відносин: «...мабуть легше було громадянину ФРН пану Русту на одномоторному спортивному літаку перелетіти кордон, подолати майже всю європейську територію СРСР і з помпою переможця над всією радянською системою приземлитися на Красній площі в Москві, ніж офіційно, за власні кошти купити будівельні плити» (С. 129). Неможливо без посмішки читати сторінки, де автор описує свій досвід влаштування у дитсадок свого сина, яке відбулося за принципом «quid pro quo», після художнього оформлення В. Бугерчуком «батьківських куточків» (С. 226-227).

Найціннішим матеріалом є аналіз автором ситуації у радянській армії, яку він прекрасно знав зсередини. Позитивну характеристику зустрічаємо у тексті лише одного разу – на

початку офіцерської кар'єри В. Бугерчука, коли йдеться про дивізійні військові навчання у Прибалтійському окрузі: «проходили в реальних масштабах, з наявною «лінією фронту», з «реальними» противниками... Більше Василь подібних військових навчань (від Калінініграда до Курильських островів) не бачив і не зустрічав» (С. 122). На противагу, під час служби у Славуті (до речі, місто лежить вже в Південно-Східній Волині, а не на півночі Поділля), офіцер потрапив у «потішну» (тобто неповного складу) військову частину з низьким рівнем бойової готовності (С. 350-352).

З обсягу критичного наративу, в тому числі про «реформи» у війську, на фоні яких відбувалася служба автора, можна створити своєрідний посібник з історії занепаду радянської армії кінця 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Так, сформулював власне бачення причин, передумов, проявів та впливу нестатутних відносин («дідівщини») між військовослужбовцями на внутрішній морально-психологічний клімат в армії (С. 95, 98-100). Назвав крадіжки в армії та для забезпечення потреб армії «хронічною хворобою в СРСР» і в спеціальному розділі з гумором та дотепами висвітлив свою участь у кількох таких сумнівних «операціях», до яких його зобов'язували вищі командири (С. 148-151, 278-286). В системі радянської армії були вельми поширені доноси («стукацтво»), підлабузництво, вибірковість покарання (С. 131, 147, 213, 216-217). На жаль, схожі справи автор побачив і в часи незалежної України (С. 287).

До жанру «і сміх – і гріх» належить дотепна, але вельми влучна авторська диференціація командирів і начальників усіх «калібрів» на аж одинадцять (!) категорій, перелік яких можна ще доповнювати (С. 354). Дісталось і Кам'янець-Подільському вищому військовому інженерному училищу, куди був занесений «вірус московитського сленгу кучерявої матюгальщини» (С. 375). Але вже зовсім не смішним бачиться описаний епізод з польових навчань про помилку в розрахунках снарядного пострілу артилерійським офіцером, що ледь не коштувала життя присутнім (включаючи генералів) на цьому екзамені (С. 234-237).

Отже, книга В. Бугерчука є важливим джерелом усноїсторичних свідчень, які розкривають живий образ епохи кризь призму оцінок та інтерпретацій критично налаштованого до радянської системи громадянина.

Гаук А. І.,
докторант кафедри археології, спеціальних історичних
і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету і
мені Івана Огієнка, кандидат історичних наук

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕННОЇ ПРЕСИ В СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується діяльність чорносотенних організацій в Україні на початку XX ст. з акцентом на їхні пропагандистські стратегії, взаємодію з державною владою та вплив на суспільство. Окрема увага приділяється ролі друкованих видань у поширенні монархічної ідеології та протидії революційним і ліберальним силам. Аналізується сприйняття чорносотенцями Маніфесту 17 жовтня 1905 року, їхнє ставлення до Державної думи, а також антисемітська й ксенофобська риторика, спрямована проти політичних супротивників. Розглянуто також використання чорносотенцями підтримки царської влади для легітимації власної позиції та ідеологічних засад.

Ключові слова: чорносотенці, монархія, царизм, парламентаризм, Державна Дума, революція, преса, антисемітизм, пропаганда, агітація.

Вивчення правоконсервативного чорносотенного руху початку XX ст. є важливим для розуміння політичної мобілізації в Російській імперії, проте його ідеологія залишається недостатньо дослідженою. Радянські дослідження [10] були здебільшого упередженими, що, за певними виключеннями [14; 15], позначилося і на російській історіографії [4; 8]. Вагомий внесок зробили зарубіжні [12] та українські [13; 11; 5; 6; 7; 16; 17; 2; 18] дослідження, однак для системного розуміння ролі чорносотенців потрібна подальша розробка проблематики.

Період Першої російської революції став часом гострої боротьби між ліберальними, соціалістичними та правоконсервативними концепціями майбутнього імперії. Попри певну стабілізацію ситуації та перехід уряду до репресій, боротьба

за симпатії суспільства тривала. Однією з найактивніших у цій боротьбі сил стали чорносотенні організації, метою яких було збереження самодержавного ладу та пропаганда «вічних цінностей» монархії [16, с. 46-47].

Чорносотенство охоплювало широкий спектр монархічних об'єднань, спрямованих на протидію революційним рухам [11, с. 91]. Початок руху пов'язують із відкриттям Російського Зібрання в Петербурзі у 1901 р., з якого згодом виокремилось Київське Російське Зібрання [6, с. 17]. У 1905 р. в Москві постає Союз Російських Людей (СРЛ), який швидко розширив діяльність на Київ. Паралельно виникає Монархічна Партія на базі Російського Братства. Головною ж силою став Союз Російського Народу (СРН), створений у листопаді 1905 р., що відкрив 15 філій в Україні та став найбільш масовою організацією революційного періоду [6, с. 17-26; 11, с. 91]. У 1907 р. від нього виокремився самостійний Київський СРН. В Україні діяли й бойові осередки, зокрема «Товариство активної боротьби із революцією та анархією» (1905) та молодіжна організація «Двоголовий Орел» (1906), яка згодом також набула бойового характеру [6, с. 42-43].

Чорносотенці формували молодіжні (як «Всеросійська національна студентська спілка»), робітничі організації (як СРР у Києві), а також кустарні й торговельні артілі [6, с. 48]. Активно залучали держслужбовців: у прокламаціях зазначалося, що вірнопідданий службовець мав підтримувати СРН [26, арк. 1; 25, арк. 1]. Так, до прикладу, у листівці СРН «До відома людей, котрі служать» прямо вказувалося, що люди, які перебувають на державній службі, не можуть не бути вірнопідданими російськими громадянами, а отже зобов'язані визнати положення Спілки та всіляко їй сприяти [15, с. 154]. Втім, урядову бюрократію чорносотенці звинувачували в розкраданні держави, протиставляючи їй традиційний образ монарха. Вказувалося, що сучасний бюрократичний устрій відтінив собою «світлу особу російського царя» та призвів державу до прірви [34, арк. 1]. Такий устрій, на думку СРН, як зазначало видання «Російське знам'я», не мав нічого спільного із самодержавством, яке являло собою справжнє єднання влади й народу і діяло як єдине ціле [27, арк. 1].

Усюди чорносотенці прагнули мобілізувати різні прошарки населення: від селян до інтелігенції [33, арк. 1]. Основною формою впливу була агітаційна діяльність через пресу: на теренах України виходило 25 чорносотенних газет – «Набат», «Кримське слово», «Киянин», «Російський богатир», «Мирна праця», «Ранок» тощо [6, с. 91-92]. Завдяки державній підтримці вони мали перевагу перед соціалістичними і ліберальними виданнями, оскільки не обмежувались цензурою.

Ключовим питанням ідеологічних дискусій було ставлення до Маніфесту 17 жовтня 1905 року та Державної Думи. Чорносотенна преса вдавалася до софістики, щоб пояснити реформи як такі, що не обмежують самодержавство, використовуючи соціальну демагогію для залучення робітників і селян.

Ідеологічно чорносотенці намагались інтерпретувати Маніфест як акт довіри царя, а не поступку [6, с. 70]. Вважалося, що монарх лише формально обмежив себе «морально», але залишився самодержцем [19, арк. 2; 20, арк. 1-2]. Водночас свідчення контакту із царем, як то вітання від монарха (зокрема лист подяки СРН у 1907 р.), використовувались як елемент легітимації організацій [42, арк. 1; 5, с. 96]. Агітаційні матеріали просували ідею, що нова форма управління – лише спосіб краще служити народу. У публікаціях робився наголос на бажанні царя захистити селян та «маленьких людей» [23, арк. 1]. При цьому парламентаризм засуджувався як «заморська вигадка» [37, арк. 1; 23, арк. 1] і загроза стабільності [28, арк. 1; 3, с. 290]. Будь-які поступки в сфері амністії чи скасування смертної кари описувались як катастрофа, що відкриє шлях злочинцям і революціонерам [40, арк. 1; 17, с. 41; 39, арк. 1; 24, арк. 1].

Політичних опонентів чорносотенці зображували ворогами російського народу. Кадети, зокрема, характеризувались як партія, що захищала інтереси євреїв, вірмен, німців та інших «іногородців» [38, арк. 1; 39, арк. 1; 22, арк. 1].

Після провалу монархічних організацій на виборах до I Державної Думи (9,2% голосів) вони вимагали її розпуску, а саму Думу описували як «злочинну» та підконтрольну євреям [9, с. 577; 24, арк. 1-2; 39, арк. 1].

В образі «внутрішнього ворога» найчастіше фігурували євреї, котрих ототожнювали з революціонерами [11, с. 93; 16, с. 51].

Антисемітизм став стрижнем чорносотенного світогляду. Євреям закидали як участь у революціях, так і міфічні злочини – від ритуальних вбивств до шахрайства [32, арк. 1; 29, арк. 1; 2, с. 36]. Зокрема посилялись на статистику участі євреїв у політичних злочинах (до 55% у деяких регіонах) [16, с. 50]. Їх вважали носіями чужої моралі, «пролазливої совісті» та загрозою для державного ладу [27, арк. 2; 37, арк. 1; 36, арк. 1].

Взагалі ксенофобія займала центральне місце в чорносотенній ідеології: так, до прикладу, ті обурювались, що іногородці теоретично могли внаслідок реформ, претендувати на владні урядові та суспільно значущі посади, як то генерали, губернатори, вчителі, лікарі, тощо [31, арк. 2; 36, арк. 1]. В пропагандистських текстах із метою залякування та реакційної мобілізації населення, зображувались відверто абсурдні апокаліптичні картини – як, наприклад, Одеську республіку з євреєм-президентом [31, арк. 1]. На противагу таким популістичним гіперболам проголошувалось і гасло: «да не буде ні республіки, ні президента во віки віків» [31, арк. 2].

В цьому контексті варто зазначити, що, хоч українське питання спочатку ігнорували, у 1908 р. заснування Київського Клубу Російських Націоналістів ознаменувало початок антиукраїнської кампанії. Вже у циркулярі 1910 р. українців офіційно назвали «іногородцями» з усіма закономірними наслідками [5, с. 57-58; 5, с. 63].

В своїй ідеології, а відповідно й у риторичі, чорносотенці постійно протиставляли себе «іногородцям» і «безбожникам», проголошуючи захист православ'я. Православна церква залишалась ключовим союзником монархічних організацій, а священники – важливою опорою руху. У листівці Київського відділу Російського Зібрання від 17 жовтня 1905 р. «Вельмишановні пастирі» містився заклик до духовенства, яке мало значний вплив на суспільство та право голосу, допомогти в організації виборчої кампанії, агітації та підтримці Російського Зібрання. Особливо підкреслювалося, що сільські священники, маючи тісний контакт із селянами, можуть роз'яснити їм аграрну програму партії та закликати голосувати за потрібних кандидатів, щоб запобігти приходу до влади тих, хто не дбатиме про народні потреби [21, арк. 1].

Отже характерною рисою чорносотенної риторики було поєднання апологетики самодержавства з агресивною критикою революційних, ліберальних і національних рухів, що супроводжувалося поширенням ксенофобських та антисемітських стереотипів. Їхнє негативне ставлення до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та діяльності Державної Думи свідчить про відмову визнавати легітимність будь-яких елементів представницької влади.

Водночас, взаємодія з державною владою слугувала для чорносотенців важливим засобом легітимації власної присутності в публічному просторі, а також сприяла поширенню монархічної пропаганди серед широких верств населення. У цьому контексті чорносотенні організації постають як складова частина офіційного ідеологічного фронту самодержавства в умовах революційних потрясінь. Їхня діяльність мала чітко виражений пропагандистський характер і спиралася на використання друкованих видань як ключового інструмента впливу на громадську думку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Безаров О. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки) : монографія. Чернівці : Технодрук, 2018. 440 с.
2. Буравський О., Цецик Я. П. Політична діяльність чорносотенців у Волинській губернії на початку XX ст. *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 33–37.
3. Ивакин Г. А. Черносотенство в политической системе Российской империи начала XX века : дис. д-ра ист. наук. Москва, 2014. 516 с.
4. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. М. : Прима В., 1995. 228 с.
5. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
6. Омелянчук І. В. Чорносотенне движение на территории Украины (1904–1914 гг.) : монографія. Київ : НІУРО, 2000. 167 с.

7. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття. *Сучасність*. 1997. № 12. С. 86–94.
8. Острецов В. М. Чёрная сотня и красная сотня. М. : Воениздат, 1991. 48 с.
9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть ХХ века. Энциклопедия. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 872 с.
10. Правые партии: Документы и материалы: 1905–1917 гг., т. 1–2. М., 1998.
11. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенці: український аспект (кінець XIX–1917 р.). *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 91–99.
12. Rogger H. Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia. Univ of California Pr, 1986. 297 p.
13. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
14. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905–1914 гг.). М., 1992. 544 с.
15. Степанов С. А. Чёрносотенцы: «революционеры наизнанку». *Полис: политические исследования*. 1999. № 1. С. 154–162.
16. Токаленко П. О. Дух свободи. Вплив революційних подій 1905–1907 років на формування внутрішньої атмосфери страху в суспільстві на півдні України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29(68), № 1. С. 39–44.
17. Токаленко П. О. «Чорна сотня». Діяльність монархічних організацій на півдні України в роки першої російської революції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2017. Вип. 25. С. 46–53.
18. Цецик Я. П. Відображення діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. у документах державного архіву Рівненської області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2016. Вип. 15. С. 155–161.
19. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 2.
20. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 4.

21. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 5.
22. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 6.
23. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 7.
24. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 10.
25. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 12.
26. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 17.
27. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 18.
28. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 20.
29. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 21.
30. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 26.
31. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 29.
32. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 31.
33. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 32.
34. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 39.
35. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 40.
36. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 42.
37. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 43.
38. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 44.
39. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 45.
40. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 46.
41. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 47.
42. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 48.

УДК 94(477) «1911»:623.746.1

Єсюнін С. М.
кандидат історичних наук,
учений секретар
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

1911 РІК. ПЕРШІ ЛІТАКИ НАД ПОДІЛЛЯМ: ПРОСКУРІВ, ВІННИЦЯ, КАМ'ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКИЙ

Зроблена розвідка щодо перших польотів літаків на Поділлі у 1911 р., встановлено дату та обставини перших польотів над Проскуровом, Вінницею, Кам'янець-Подільським, висвітлені біографічні дані перших пілотів Емануеля Малинського та Сергія Уточкіна.

Ключові слова: авіація, літак, аероплан, пілот, Поділля, Проскурів, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Е. Малинський, С. Уточкин.

Перший в історії самостійний пілотований політ апарата важче повітря відбувся 17 грудня 1903 р. в США – винайшли, збудували і випробували аероплан брати Райт. Наприкінці 1906 р. піднявся у повітря перший європейський аероплан конструкції Сантос-Дюмона. Світовий центр розвитку авіації поступово перемістився до Франції, де виник потужний аероклуб, відкрились перші школи пілотів, з'явилися серійні виробники аеропланів.

У технічно відсталій Російській імперії тривалий час не цікавилися розвитком авіації. Лише після перельоту Луї Блеріо через Ламанш та успіху Реймського тижня 1909 р. у Франції, коли за першість боролися 37 аеропланів і сотні тисяч людей спостерігали за цим змаганням, царські можновладці, нарешті, вирішили потішити і себе авіаційним шоу. Для публічних польотів запросили відомого французького авіатора Жоржа Леганье.

Перед відвідинами Москви і Санкт-Петербургу французький пілот завітав до Варшави, де 2, 3 і 5 вересня 1909 р. здійснив демонстраційні польоти. Фактично, це були перші польоти літака не тільки на території Царства Польського, а й Російської імперії, у складі якої на той час перебувала значна частина польських земель. Натомість, польоти у Москві (15 вересня) і Санкт-

Петербурзі (10 жовтня) завершилися невдачею – з технічних причин Леганьє так і не зміг підняти аероплан у повітря... На початку листопада 1909 р. до Санкт-Петербургу запросили іншого француза – Гюйо. Проте, морозна погода не дала можливості здійснити польоти.

Поки в російських столицях безуспішно намагались побачити перший політ літака, запрошуючи іноземних пілотів, в українській Одесі місцевий аероклуб пішов іншим шляхом. Голова аероклубу промисловець Артур Анатра домовився про фінансову підтримку банкіра Івана Ксідіаса щодо навчання власного пілота і придбання літака. Задумка увінчалась успіхом – 8 березня 1910 р. на Одеському іподромі тисячі глядачів спостерігали за першими публічними польотами біплана «Farman IV»¹, яким керував одесит, залізничний технік Михайло Єфімов – перший пілот на теренах Російської імперії. За тиждень (15 березня) вдалі польоти здійснив інший одесит – відомий спортсмен та автомобіліст Сергій Уточкін. Саме він у квітні 1910 р. вирушив Російською імперією у турне з демонстраційними польотами: 21 квітня у Києві, 2 травня – у Москві, 25 травня – у Харкові... Протягом літа-осені 1910 р. пілот відвідав ще з десяток великих міст – Варшаву, Лодзь, Катеринослав, Ростов-на-Дону, Нижній Новгород, Тифліс, Баку та ін. [12]. Наступного 1911 р. С. Уточкін продовжив турне з авіаційною шоу-програмою містами імперії, серед яких вперше прибув у міста Подільської губернії – Вінницю (17 вересня) та Кам'янець-Подільський (25 вересня) [7, с. 3; 10, с. 3].

Але, виявляється, що першими містами Поділля, мешканці яких побачили літак у небі стали не Вінниця та Кам'янець, а Проскурів (нині – м. Хмельницький). Відбулась ця подія 15 вересня 1911 р. (на два дні раніше Вінниці), коли над містом здійснив успішні польоти аероплан «Farman IV» під керуванням Емануеля Малинського [8, с. 3] (див. Іл. 1-2).

Марек Емануель Віт Малинський народився 26 березня 1875 р. у маєтку Журне Рівненського повіту на Волині (нині –

¹ Farman IV – один із наймасовіших літаків розробки Анрі Фармана (Франція). Перший політ – 1909 р., експлуатувався до 1916 р. Тип – двомісний одномоторний біплан, маса – 400 кг, розмах крила – 10,5 м, довжина – 12,3 м, максимальна швидкість – 65 км/год.

с. Зірне Рівненської обл.) в родині дубенського маршалка Михайла Малинського та баронеси Анни Врангель. Емануель отримав гарну освіту – спочатку в католицькій школі в Санкт-Петербурзі, згодом в університеті в Лондоні. З молодю він займався кінним спортом, тенісом, фехтуванням, чудово стріляв, ставши неодноразовим чемпіоном Франції зі стрільби з пістолета. На світогляд Емануеля великий вплив мав дядько граф Ян Малинський, відомий у Франції літератор, який дружив з королівською родиною. Після його смерті в 1903 р. племінник як єдиний спадкоємець отримав статус графа та спадок у 2,5 млн. рублів з колекцією мистецьких творів та книг. Спадок дядька-мільйонера відкрив нові перспективи перед Емануелем Малинським. З 1904 р. граф став одним з ініціаторів створення об'єднаних французьких шкіл фехтування, організував низку престижних турнірів з фехтування та стрільби [15].

Згодом Е. Малинський захопився авіацією. У жовтні 1909 р. у літаку конструкції братів Райт під керуванням графа де Ламберта він здійснив свій перший політ в якості пасажира. Наприкінці цього ж року почав навчання у льотній школі Farmana у Франції. Емануель успішно закінчив школу, здав іспити та 29 серпня 1910 р. отримав диплом пілота № 209 та сертифікат Аероклуба Франції на право керування літаком, ставши тим самим одним з перших польських пілотів та 14-м дипломованим пілотом Російської імперії. У 1910 р. граф здійснив декілька польотів у Франції, зокрема переліт Етамп – Орлеан – Шартр – Етамп. 4 лютого 1911 р. граф Е. Малинський став членом Аероклубу Франції [1, с. 35].

Навесні 1911 р. граф придбав літак «Farman IV», перевіз його у Журне, де обладнав злітну смугу і збудував ангар. З собою Е. Малинський привіз трьох французьких техніків для обслуговування машин. З 13 липня 1911 р. граф розпочав щоденні польоти [3, с. 35]. На той час літаки були недосконалі, важкі та небезпечні у керуванні. Якщо пілоту вдавалось протриматись у повітрі декілька хвилин і вдало сісти – це вже було успіхом. Натомість, Е. Малинський став першокласним авіатором. Крім польотів у своєму маєтку, він навідувався у гості до помічників-сусідів, а також влаштовувати демонстраційні польоти на замовлення. Так, 29 липня 1911 р. на запрошення міської влади

Рівного здійснив декілька польотів над цим повітовим містом Волинської губернії. Правда, один з них закінчився аварією [14].

Наприкінці серпня 1911 р. граф почав готуватись до багатоденного перельоту Волиню і Поділлям (Журне – Славути – Шепетівка – Антоніни – Проскурів – Волочиськ), який успішно здійснив у вересні. За публікаціями у газетах і журналах можна з певною достовірністю відтворити хронологію цього перельоту, який, за свідченнями преси того часу, став справжньою «сенсацією» [8, с. 3; 16, с. 28–29].

Отже, 9 вересня 1911 р. Емануель Малинський розпочав свій авіаційний марафон, подолавши літаком «Farman IV» відстань від Журне до іншого власного маєтку Невіркова (нині – село Рівненської обл.). Звідти пілот дістався села Забара, що поблизу Корця, – власності Потоцьких, з якими Е. Малинський заздалегідь домовився про сприяння перельоту.

Наступного дня, 10 вересня, граф Е. Малинський вилетів до Славути, де після короткого відпочинку і зустрічі з князем Романом Сангушком, рушив далі до Шепетівки. Ця частина його подорожі була доволі небезпечною, адже пілоту довелося долати майже 30 миль над суцільним лісовим масивом. Як би, наприклад, виникла потреба термінової посадки, то через дерева цього не було можливості зробити. До того ж під самою Шепетівкою виникли проблеми з мотором. Але Емануель Малинський успішно завершив переліт. У Шепетівці авіатору довелося затриматись на два дні – перечекати вітряну з дощем погоду.

Лише під вечір 13 вересня він зумів продовжити подорож – здійняв у повітря свій «Farman IV» та за 39 хвилин подолав 55 верст від Шепетівки до Антонін. Там його очікувала чимала публіка на чолі з графом Юзефом Потоцьким, який був палким прихильником науково-технічного прогресу, і, зокрема, авіації. У червні 1911 р. він відвідав «Варшавський авіатиждень», де в один із днів у якості пасажира здійснив політ у літаку відомого пілота Сергія Уточкіна. Тому не дивно, що після прибуття до Антонін Е. Малинського Юзеф влаштував тому гарний прийом та вмовив наступного дня здійснити демонстраційні польоти. Сам Ю. Потоцький декілька разів підіймався у повітря у якості пасажира.

На світанку 15 вересня 1911 р. аероплан Емануеля Малинського рушив у напрямку Проскурова. Того дня від самого ранку на іподромі зібрались тисячі містян та представники міської влади в очікуванні дива – появи першого в історії міста літака. О 7-й ранку на обрії з'явився силует літака та почувся гуркіт мотору. Граф Е. Малинський вміло скерував свій «Farman IV» на посадку, де його зустріли гучними оваціями. Після короткого відпочинку він здійснив декілька польотів та надав можливість всім охочим подивитись літак зблизька. До самого вечора проскурівчани не залишали іподром. Наступного дня, 16 вересня, Е. Малинський влаштував авіашоу – демонстраційні польоти та пілотаж із складними елементами. О 17.00 граф підняв свій «Farman IV» у повітря, востаннє пролетів над Проскуровом і рушив на захід – уздовж залізниці до Волочиська [8, с. 3].

16 вересня понад 300-кілометровий восьмиденний переліт був успішно завершений. Е. Малинський увечері достався маєтку свого двоюрідного діда у містечку Ожигівці, що поблизу Волочиська. Там граф відпочив, розібрав літак, на залізничній станції Волочиськ завантажив його у вагон та відправив до фінського міста Або (Турку). У Емануеля виникла амбітна ідея – здійснити переліт через Ботнічну затоку з фінського берега вздовж гряди островів до шведського Стокгольма. Він подав проект в аероклуби Російської імперії та Швеції, узгодив його зі шведською владою. Цей переліт планувався на кінець жовтня 1911 р. і мав би стати рекордним на той час – понад 200 верст над морем. Проте негода не дала можливість здійснити цей задум – переліт було відкладено на весну 1912 р., а згодом скасовано з фінансових проблем...[4, с. 33; 5, с. 31]

Надалі волинський граф продовжував активно займатись пілотуванням і не тільки. Під час Першої світової війни Е. Малинський, який вважався одним з кращих спеціалістів світової авіації, береться за розробку нових конструкцій літаків для військової авіації. У 1917 р. навіть взяв участь в декількох повітряних боях. Після війни, у 20-ті роки ХХ ст., граф мав кілька літаків, створив приватну авіакомпанію, літав між Парижем і Лозанною. Помер Е. Малинський у швейцарській Лозанні 17 травня 1938 р.

Таким чином, перші польоти літака на Поділлям відбулись 15 вересня 1911 р. – граф Емануель Малинський на літаку «Farman IV» увійшов у повітряний простір Проскурівського повіту Подільської губернії з півночі (з території Старокостянтинівського повіту Волинської губернії) та приземлився на іподромі міста Проскурів. Того дня Е. Малинський здійснив демонстраційні польоти над містом, наступного дня – польоти з елементами вищого пілотажу. Ввечері 16 вересня 1911 р. вилетів з Проскурова у західному напрямку – на містечко Волочицьк Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

Тим часом, у середині вересня 1911 р. розпочалось турне Подільською губернією відомого одеського авіатора Сергія Уточкіна (див. Іл. 3). Як зазначалось вище, пілот протягом 1910–1911 рр. влаштовував у містах імперії авіаційні шоу, завдяки яким мешканці тих міст як правило вперше бачили польоти літака. Турне Поділлям С. Уточкін розпочав після двомісячного відновлення від важких травм, які були отримані у аварії (падіння літака) 11 липня 1911 р. під час перельоту Санкт-Петербург – Москва.

17 вересня 1911 р. С. Уточкін на збудованому у власній майстерні біплані конструкції «Farman» здійснив польоти у Вінниці. Як зазначала преса: «...До місяця польоту зібралась декілька тисяч народу. Уточкін здійснив два польоти. В перший раз він протримався у повітрі на висоті ста метрів три хвилини, а другий раз – вісім хвилин. Політ з пасажирами Уточкіну був неможливий, адже у день польотів йшов дощ, завдяки чому апарат збільшився у вазі на 4 пуда. Уточкін був нагороджений гучними аплодисментами. Від нас Уточкін виїжджає в Кам'янець, де здійснить польоти 25 та 26 вересня» [7, с. 3]

Від середини вересня 1911 р. губернське місто Кам'янець-Подільський жило в очікуванні небувалого авіашоу. Були розклеєні афіши, місцева преса публікувала оголошення та статті з авіаційної тематики. Зокрема, газета «Подільнин» у чотирьох числах поспіль (з 22 до 25 вересня), на першій сторінці вміщувала оголошення про польоти Сергія Уточкіна на іподромі скакового товариства. З оголошень ми дізнаємось, що з усіх питань щодо польотів, у т.ч. запису пасажирів (ціна – 100 рублів!), щодня від дванадцятої до першої години пополудні в готелі «Бель-в'ю» приймав С. Варшавський – довірена особа авіатора

С. Уточкіна. Білети продавались у кондитерській «Петербурзька», у редакції газети «Подольские известия» та в аптекарському магазині А. Шраги, а в день польотів у касі іподрому з 14.00. Місце у ложі коштувало 8 руб. 40 коп., у 1-му ряду – 2 руб. 10 коп., 2-му ряду – 1 руб., стоячі місця – 50 коп. Для учнів вартість білету – 50 коп. У програмі авіашоу були зазначені: політ та спуск аероплану на визначене пілотом місце, виконання у повітрі фігур пілотажу, спуск літака з великої висоти з вимкнутим двигуном, метання з аероплану листів у визначені місця, польоти з пасажирями [7-9, с. 1].

В перший день польотів газета «Подольнин» вийшла з матеріалом, у якому підкреслювалось: *«...Кам'янець вперше сьогодні побачить той «повітряний корабель», про який поки ми лише читали або роздивлялись у кінематографах... Програма польотів дуже цікава, особливо плануючий спуск з висоти без роботи двигуна, який потребує від авіатора величезного холоднокров'я та великого досвіду. До польоту г. Уточкін покаже учням місцевих навчальних закладів свій апарат та пояснить його роботу...»* [9, с. 3].

С. Уточкін прибув до Кам'янця-Подільського за день до польотів (24 вересня) та поселився в готелі «Бель-в'ю» (вул. Троїцька, 2). У неділю 25 вересня 1911 р. о 15.00 на іподром Кам'янецького скакового товариства у супроводі освітнього керівництва міста прибули учні місцевих навчальних закладів, яким дозволили оглянути аероплан зблизька. О 16.00 розпочалось авіашоу. Іподром був вщент заповнений багаточисельною публікою. С. Уточкін піднімався літаком на висоту да ста метрів, здійснив п'ять польотів, чотири з яких з пасажирями. Першим у крісло поруч з пілотом сів член кам'янецької повітової управи у справах земського господарства Б. Без-Корнилович². Другим був проскурівський домовласник і аптекар С. Деревоед³. Прізвище третього пасажира не оголошували, а от четвертим стала жінка –

2 Без-Корнилович Борис Дмитрович, корнет запасу, дворянин, власник маєтку с. Баговиця, член Кам'янецької повітової управи у справах земства, член технічної комісії Кам'янецького скакового товариства заохочення конезаводства.

3 Деревоед Стефан Людвігович, дворянин, домовласник, власник найкращої у Проскуріві аптеки (спадок батька Людвіга Деревоеда)

«таємнича» пані Адлер. 26 вересня 1911 р. на авіашоу зібралось менше глядачів, адже йшов дощ. С. Уточкін здійснив три польоти. Ще відомо, що касовий збір за два дні польотів склав близько трьох тисяч рублів [10, с. 3]. Після Кам'янця-Подільського авіатор мав у планах здійснити політ у повітовому місті Хотин Бессарабської губернії [9, с. 3].

Цікавий факт – польоти С. Уточкіна з пасажирами у Кам'янці-Подільському 25–26 вересня 1911 р. зафільтував на кінострічку місцевий фотограф Сруль Гіллер. Відзняту плівку він відправив для обробки і монтажу до відомої кінокомпанії братів Пате (Франція), а вже з 28 листопада 1911 р. цю документальну стрічку могли побачити кам'янчани в місцевому кінотеатрі «Ілюзіон» Ш. Зінковського (див. Іл. 5). Кінохроніка мала назву «Політ Уточкіна з пасажирами в Кам'янці-Подільському». З 20 листопада газета «Подільський» давала анонси стосовно кінострічки, а вже 28 листопада 1911 р. відбулась прем'єра [11, с. 1]. На жаль, подальша доля цієї документальної кінострічки невідома, вона вважається втраченою.

Ще один цікавий факт. Перші літаки на теренах Російської імперії, серед яких найнадійнішими були французькі моноплани фірми «Блеріо» (Blériot) та біплани фірми «Фарман» (Farman), коштували не дешево – від 20 до 28 тис. франків (це 7,5 – 11 тис. рублів). Набагато дешевше було виготовити аероплан власними силами, придбавши лише двигун та певні комплектуючі. У 1910–1911 рр. деякі аероклуби, гуртки та товариства повітроплавання, окремі підприємці і авіатори зробили ряд спроб побудови власних літаків. Були серед них і вдалі, зокрема: інженера, професора Київської політехнічного інституту, князя Олександра Кудашева, студента тієї ж київської політехніки Ігоря Сікорського, волинського землевласника Федора Терещенка та ін. Була спроба збудувати літак і на території Подільської губернії. Про це 3 червня 1911 р. повідомила кам'янецька газета «Подільський» [6, с. 3], а також у дещо скороченому варіанті цю саму інформацію поширив петербурзький науково-популярний журнал «Вестник воздухоплавания» [2, с. 37]:

«У с. Ластівці Кам'янецького повіту селянин В. Гуменюк, за професією столяр, вирішив збудувати літальний апарат. До ро-

боти Гуменюк приступив у квітні місяці та на даний час апарат вже майже готовий, але винахіднику не вистачає грошей для покриття апарата полотном.

Апарат увесь збудований з дерева, розмір має декілька сажнів. Гуменюк по закінченні побудови апарату планує здійснити перший політ в Кам'янець.

Винахідник на дану мить потребує коштів, адже він незможний селянин; думаємо що знайдуться добрі люди, які відгукнуться йому на допомогу і дадуть можливість і подолянину зробити певний внесок у нову справу авіації» [6, с. 3].

На жаль поки не вдалось з'ясувати подальшу долю у справі побудови літака селянином В. Гуменюком у с. Ластівці – добудував він його чи ні, спробував підніматись у повітря чи ні? – питання відкриті. Але, сам факт такої спроби свідчить про надзвичайну популярність та захопленість авіацією на початках її появи серед мешканців Поділля.

Отже, 1911 р. став знаковим в історії авіації на теренах Поділля. Вперше подоляни побачили літак 15 вересня 1911 р. в небі над Проскуровом (нині – м. Хмельницький) – біплан «Farman IV», який пілотував граф Емануель Малинський. 17 вересня 1911 р. у Вінниці відбулись демонстраційні польоти одеського авіатора Сергія Уточкіна на біплані конструкції «Farman» власної побудови. 25 та 26 вересня 1911 р. той самий С. Уточкін влаштував авіаційне шоу в небі губерньського міста Кам'янець-Подільський.



Іл. 1. Граф Емануель Малинський на турнірі з фехтування, фото 1907 р. [13, р. 366]



Ил. 2. Аероплан «Farman IV» Е. Малиньского під час перельоту Волинню та Поділлям, фото 1911 р. [16, s. 28]



Ил. 3. Авіатор Уточкін. Поштова картка 1911 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вестник воздухоплавания. 1911. №5
2. Вестник воздухоплавания. 1911. №10
3. Вестник воздухоплавания. 1911. №12
4. Вестник воздухоплавания. 1911. №16
5. Вестник воздухоплавания. 1911. №17
6. Подолянин, 1911. 3 июня
7. Подолянин. 1911. 22 сентября
8. Подолянин. 1911. 23 сентября
9. Подолянин. 1911. 25 сентября
10. Подолянин. 1911. 28 сентября
11. Подолянин. 1911. 29 ноября
12. Сергей Уточкин. Изгой и баловень судьбы: сборник / сост. А. А. Таубеншлак, Т.В. Щурова. Одесса: Оптимум, 2005. 220 с.
13. Armes et sports : revue illustrée. №73 (6 juin 1907). P. 366.
14. Farman-III / Farman-IV, 1909 (Aviatik Farman-III). Samolot pionierski, szkolny i rozpoznawczy. W Polsce. URL: <http://www.samolotypolskie.pl/samoloty/982/126/>
15. Ryszard Mozgol. Emanuel Małyński (1875-1938). URL: <http://salontradycjipolskiej.pl/emmanuel-malynski-1875-1938/>
16. Z lotnictwa Polskiego. *Wiść Ilustrowana*. R.2. nr 11 (list. 1911). S. 28–29.

УДК 908:352(477.43-22 Великі Вірмени) «18»

Комарницький О. Б.,
академік НАНВО України,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка;

Комарницька Л. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри професійної та спеціальної освіти,
вчений секретар НРЗВО
«Кам'янець-Подільський державний інститут»;

Комарницький В. О.,
здобувач освіти
Кам'янець-Подільського ліцею №10

ВЕЛИКОВІРМЕНСЬКА СІЛЬСЬКА ГРОМАДА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ОРГАНИ СІЛЬСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ, КІЛЬКІСНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ І СТАТЕВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

У статті автори зазначають, що центром громадського життя Великовірменської сільської громади був сільський схід, на який збиралися представники кожного домогосподарства. Учасники сходу складали мирські приговори, обирали посадовців громади, зокрема сільського старосту, представників волосного сходу, волосного суду, а також соцьких і десятицьких для виконання поліцейських обов'язків у сільському товаристві, відали справами громадського землекористування і землеволодіння, приймали нових членів та виключали з громади тощо.

Ключові слова: *Великовірменська сільська громада, сільський схід, сільський староста, соцький, десятицький, суд.*

Кожне село, селище нашої рідної славної України є не лише маленькою позначкою на карті, а тим духовним середовищем, де народжувалися, жили і працювали наші предки, створюючи матеріальні і культурні цінності народу. Тут упродовж віків линули ласкаві материнські пісні, дбайливо зберігалися

народні традиції і звичаї, вимріявалося щасливе майбуття майбутніх поколінь.

На жаль, нині онуки і правнуки тих людей не знаходять навіть кладовищ, де поховані їхні діди-прадіди. На жаль, ми ще дуже мало знаємо про наш рідний край, не знайомі з його минулим, а тому для нас дуже важливо знати докладну історію своїх поселень, де ми зробили свої перші кроки, де народилися найрідніші для нас люди.

Серед населених пунктів Кам'янецьчини, історичний шлях яких є недостатньо дослідженим, села сучасної Гуменецької сільської ради – Велике Залісся і Киселівка.

У другій половині XIX ст. до складу Великовірменського сільського товариства входили сільські жителі Великих Вірмен (до середини 90-х рр. XIX ст. в архівних документах село значиться як «Ормяни», у книзі В. Гульдмана вперше вжито назву «Армяны Большие» [1, с. 13]), Малі Вірмени (вживалося Орменок), Киселівка і Дубинка [2, арк. 44зв.-45]. У 1898 р. в архівних документах вперше знаходимо назви Великі і Малі Вірмени [3, арк. 16].

Мали місце не вдалі спроби «усамостійнення» окремих сіл, які хотіли створити окрему громаду. Нам вдалося віднайти цікавий документ, який свідчить, що 30 січня 1898 р. на сільському сході розглянули прохання уповноважених від с. Киселівка Павла Розумюка і Федіра Онуфрейкова про утворення самостійного Киселівського сільського товариства. Вони аргументували це тим, що товариство фінансово забезпечене: селяни користувалися прибутками від оренди водяного мукомельного млина і 16 моргів орної землі (1 морг – 0,6–0,7 га). Однак, на сільському сході Великовірменського сільського товариства ухвалили прохання не задовольнити, оскільки товариство користувалося спільними землями і лісами [3, арк. 15зв.-16].

Сільські жителі основні питання свого життя вирішували на сільських сходах, які мали елементи самоврядування. Вони виникли під час селянської реформи 1861 року, за якою колишні кріпаки отримали статус «вільних сільських обивателів». Сільський схід скликався за ініціативою мирового посередника чи поміщика [4]. На схід збиралися ревізькі особи («душі») (ті, хто сплачували податки) чоловічої статі. 2/3 з них мали право голо-

су (це регулювали ст. 47 і 51 «Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», затвердженого 19 лютого 1861 року) [2, арк. 44зв.-45]. Станом на 3 грудня 1882 р. право голосу мали 175 домогосподарів із 511 наявних ревізьких осіб [5, арк. 36зв.]. Найбільше представництво мали Великі Вірмени (у 1899 р. це село представляли 130 осіб, Киселівку – 30, Малі Вірмени – 15) [6, арк. 26].

На сільських сходах обирали представників на волосний схід. Наприклад, 11 квітня 1878 р. волосного сходу делегували 31 селянина (Федора Дорофеева, Михайла Погребнюка, Федора Мандія, Шимона Корчака, Василя Балахонова, Ілью Онуфрейкова, Гната Семенова, Василя Продана, Петра Боднара, Григорія Мандія, Ануфрея Качуришина, Якова Огородника, Миколу Огородника, Василя Стахова, Василя Пшоника, Олексія Бзинка, Миколу Олійника, Івана Ваврова, Івана Розумняка, Шишка Бурого, Анатолія Гамаджука, Івана Харкова, Омеляна Завадського, Івана Созанського, Йосипа Бистрицького, Михайла Куньковського, Войцеха Завадського, Антона Завадського, Миколу Витвицького, Григорія Матковського) [7, арк. 328зв.-329], 30 січня 1898 р. – 33 [3, арк. 13-13зв.].

На сільському сході обирали головну посадову особу громади – сільського старосту. Архівні документи зафіксували прізвища таких старост: Юзеф Бурянний [8, арк. 83зв.; 9, арк. 6зв.], Степан Сушарник, Яків Чистяк [10, арк. 26зв., 135], Микола Белзак [2, арк. 44зв.], Микола Семков [7, арк. 327зв.-328], Онуфрій Віщун [11, арк. 6зв.], Гнат Магдій, Григорій Бзинко [5, арк. 18зв.-19], Олексій Віщун [12, арк. 14], Василь Яцентюк [13, арк. 5], Олексій Марцинков [14, арк. 8], Михайло Мельник [15, арк. 9зв.], Василь Балахон [3, арк. 24], Авксентій Колесник [6, арк. 26].

Виборними були також і посади помічника старости, збирача податків, доглядача запасного магазину, пожежного старшину, сторожа для охорони полів сільського товариства, які утримувалися коштом громади.

Нам вдалося віднайти такі дані про посадових осіб:

– 12 жовтня 1872 р. на сільському сході заступником сільського старости обрали Миколу Сьомка, на посаду доглядача сільського запасного магазину призначено Івана Швеця, а його заступником Івана Белзака [10, арк. 135];

– 11 квітня 1878 р.: заступником сільського старости Григорія Василичина, доглядачем запасного магазину Олексія Віщунна, його заступником Степана Карого [7, арк. 327зв.-328];

– станом на 1880 р. заступником сільського старости був Григорій Василичин, доглядачем запасного магазину Олексій Віщун, заступником Стефан Карий, збирачем податків Гнат Бельзак, учителем церковно-приходської школи парафіяльний псаломщик Данило Беседовський [16, арк. 45зв.];

– 22 червня 1882 р. заступником старости обрали Василя Собкова [5, арк. 19] і т.д.

На сільських сходах обирали свого представника до волосного суду, а також соцьких і десяцьких для виконання поліцейських обов'язків у сільському товаристві. Територіально Великовірменська сільська громада станом на 1873 р. входила до 1-ї мирової дільниці Маківської волості Кам'янецького повіту [10, арк. 134зв.], а у 1877 р. – до другої дільниці [2, арк. 46зв.-47].

Жителі громади делегували своїх представників у волосні судові органи. Так, станом на 1872 р. волосними суддями були Ігнатій Собков, Микола Василичин, Іван Крочак [10, арк. 145зв.], у 1880 р. – Яків Чистяк, Григорій Тимофіїв [16, арк. 43зв.], у 1884 р. – Михайло Тишков [17, арк. 85зв.-86зв.], у 1894 р. – Семен Сусяк [15, арк. 159].

Жителі громади виконували функції і присяжних засідателів. Наприклад, у 1884 р. таку посаду обіймав мешканець села Великі Вірмени Антон Крочак [17, арк. 85 зв.].

Щодо соцьких і десяцьких, які як вже зазначалося виконували поліцейські функції, то, наприклад, станом на січень 1880 р. соцьким був Стефан Сеньків [16, арк. 21]. 21 березня 1881 р. на посаду соцьких Великих Вірмен обрали 2 особи (Микиту Крочака і Іустина Продана), десяцьких – 6, у Киселівці – відповідно 1 (Андрія Лукова) і 4, у Малих Вірменах і Дубинці – по одному десяцькому [11, арк. 12]. Праця соцьких оплачувалася. Так, 27 грудня 1882 р. соцькими обрали Тимофія Галаманджука і Федора Коханко і призначили їм зарплату: першому 40 руб., другому – 30 руб. на рік [5, арк. 45зв.-46зв.]. Соцьких і десяцьких регулярно переобирали. Так, 3 грудня 1884 р. соцькими обрали Федора Крочака у Великих Вірменах, у Киселівці – Федора Коханка [18, арк. 35-35зв.]. 19 листопада 1899 р. соцьким у с. Великі

Вірмени обрали Якова Магдія, а також 9 десяцьких, у с. Киселівка – соцьким Григорія Онуфрейкова і 4 десяцьких, у Малих Вірменах і у Дубинці – по двоє десяцьких [6, арк.32 зв.-33].

Мали місце випадки, коли через негідну поведінку цих посадових осіб переобирали. Так, 31 січня 1885 р. відбулися вибори двох десяцьких, оскільки Іван Костецький і Петро Качинський мали порочну поведінку і не достойні були обіймати цю посаду. Десяцькими тоді обрали Антона Мілевського і Франца Жуковського [13, арк. 14-14зв.].

Сільський схід певною мірою виконував і судові функції, складаючи мирські приговори. Так, 3 грудня 1882 р. на сході розглянули поведінку селян с. Дубинка Івана Полянського, Карла Витвицького, Карла Павліковського, які займалися крадіжками і грабунками. Їх підозрювали у вчиненні нападу на селянина с. Жердя, який сторожував на полі кукурудзу, що належала вірменській економії. Його пограбували і нанесли сильні побої. Крім того, їх обвинувачували у крадіжці коней у священика с. Гуменці Угриновича, а також у складі озброєної банди розбійників – коней і цукру – у Гуменецькій корчмі. Обвинувачувальні протоколи громада надіслала судовому слідчому 2-ї дільниці Кам'янецького повіту, після чого мало розпочатися слідство. Сільський схід ухвалив просити волосний схід винести постанову про виселення цих селян як «людей шкідливих і зіпсованих морально назавжди, оскільки на виправлення ними своєї поведінки надії позитивної ніякої не було». Просили з товариства злочинців виключити і передати у розпорядження уряду. Всі необхідні витрати на переселення їх у Сибір громада приймала на свій рахунок [5, арк. 36зв.-43зв.].

Водночас, позитивно розглядалися питання про прийняття у товариство колишніх арештантів, які після відбуття покарання поверталися у рідне село. Так, 24 лютого 1889 р. сільський схід розглянув питання про прийняття у товариство Григорія Онуфрієва. Його 16 січня 1888 р. Кам'янецький окружний суд засудив на один рік ув'язнення за крадіжку. Після відбуття покарання він повернувся у рідне село. Вів себе позитивно і нічого поганого за ним не спостерігалось. Зважаючи на це, учасники сходу ухвалили прийняти Онуфрієва у товариство з умовою, якщо він не виправить своєї поведінки, то буде засланий у Сибір власним

коштом [14, арк. 14-15]. Подібне мало місце і 2 серпня 1898 р., коли у товариство прийняли арештанта Михайла Романюка [3, арк. 30]. У сходах не дозволялося брати участь особам, які перебували під судом, слідством та наглядом громади [4].

Громада зобов'язана була виконувати рішення і приговори Маківського волосного суду. Певною мірою вони виконувалися незадовільно. За нашими даними, до 1 лютого 1895 р. не виконали по с. Великі Вірмени 18 рішень і 9 вироків. На 1 травня того ж року залишилося невиконаними 22 рішення і 8 вироків. За цим показником Вірмени випереджали всі населені пункти волості. Наприклад, у містечку Макові не виконані були 9 рішень, у Шатаві – 6, у Залісцях – 10 [15, арк. 60]. Згодом становище поліпшилося: на 1 січня 1896 р. не виконали 12 рішень і 1 вирок [19, арк. 15], на 1 травня – відповідно 9 і 1 [15, арк. 42].

Щодо кількості жителів, то нам вдалося з'ясувати, що у 1875 р. у сільській громаді мешкали 885 чоловіків і 890 жінок [20, арк. 74]. Серед населення виділялися «ревізські душі» (одиниця обліку чоловічого населення, яке підлягало оподаткуванню подушною податтю). У 1883 р. у громаді проживали 511 ревізських осіб чоловічої статі, 614 – жіночої [17, арк. 18зв.-19]. У тому ж році кількість селян-чоловіків, які взагалі не мали землі було 18 [17, арк. 30зв.].

Станом на 1896 р. у Великовірменській сільській громаді проживали 1136 чоловіків і 1077 жінок. Зокрема, у Великих і Малих Вірменах 227 дворів об'єднували 591 чоловіка і 578 жінок, у Киселівці – відповідно 133, 338 і 316, у Дубинці – 65, 207, 183. За національністю абсолютно переважали українці: 96,4% жителів були українцями, 2,9% – поляками, 0,7% – євреями. Щодо віросповіданням, то у тому році православними були 1121, католиками – 42, іудеями – 6 [19, арк. 153].

Нестабільними були коефіцієнти приросту населення. У 1891 р. народилася 81 особа, померла 51, у 1892 р. – відповідно 76 і 103, у 1893 р. – 58 і 93, у 1894 р. – 75 і 45, у 1895 р. – 84 і 42 [16, арк. 96].

Таким чином, центром громадського життя громади був сільський схід, на який збиралися представники кожного домогосподарства. Учасники сходу складали мирські приговори,

обирали посадовців громади, зокрема сільського старосту, представників на волосний схід, до волосного суду, а також соцьких і десяцьких для виконання поліцейських обов'язків у сільському товаристві, відали справами громадського землекористування і землеволодіння, приймали нових членів та виключали з громади тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гульдман В. Населённые места Подольской губернии. Каменец-Подольский: типография Подольского губернского правления, 1893. 636 с.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 124.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 577.
4. Лазанська Т. І. Сільські збори. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Silski_zbory.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 255.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 633.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 150.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 46.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 51.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 70.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 244.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 256.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 322.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 420.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 524.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 185.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 282.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 293.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 553.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 89.
21. Ревізька душа. URL: <https://yak.koshachek.com/articles/revizka-dusha-ce.html>.

Крижановська С. П.,
науковий співробітник КЗК
«Хмельницький обласний краєзнавчий музей»

ЮЗЕФ РОЛЛЕ: ПСИХІАТР З ДУШЕЮ ПИСЬМЕННИКА ТА ІСТОРИКА

У статті розповідається про життя, діяльність та нововведення авторитетного на Поділлі лікаря кін. XIX – поч. XX ст. Антонія Юзефа Ролле (спр. ім'я Юзеф Аполінарій Ролле), який завдяки своєму захопленню під вищезгаданим псевдонімом та ще одним – літературним – д-р Антоній Ю., – отримав добру славу як прогресивного медика, так й відмінного дослідника, впливового історика та успішного письменника.

Ключові слова: Антоній Юзеф Ролле, Юзеф Аполінарій, Марія Зверковська, Жан Мартін Шарко, Ідалія Защинська, Немирівська гімназія, Генріхівка, Кам'янець-Подільський, Товариство Подільських лікарів, лікар, психіатр, історик, письменник.

Де на Хмельниччині чи не найбільше всі стіни «дихають» історією? Та, звісно ж, у загадково-романтичному Кам'янці-Подільському! Як приклад, – двоповерховий будинок, який знаходиться за адресою вулиця Татарська (у минулому – Кармелітська) №4. Саме тут більшу частину своїх літ провів Антоній Юзеф Ролле – лікар з душею історика та письменника.

Однак світанок життя майбутнього доктора медицини розпочався не з Кам'янця-Подільського, а з хутора Генріхівки Могилівського повіту (нині – с. Роля Шаргородської міської громади Жмеринського р-ну Вінницької області).

Згаданий хутір назвав Генріхівкою батько головного героя нашого дослідження на знак вдячності своєму колишньому роботодавцю – князю Генрику Любомирському, в якого у минулому працював управителем маєтку, а той за сумлінну працю подарував йому розкішний шмат – 78,5 га – занедбаній землі, яку Юзеф Ролле-старший (пом. 21.01.1888р.) взявся обживати разом зі своєю дружиною Марією Зверковською (дата нар. та см. нам невід.) [8; 5].

Подружжя виявилось відмінними газдами. На згаданій території чоловік з дружиною не тільки звели будинок, але й започаткували та облаштували поселення. Обзавелися пасікою, мед якої «славився на всю околицю», зайнялися вирощуванням тютюну та рідкісних сортів квітів, та, що найголовніше, заклали велетенський розкішний сад, висадивши у ньому аж 30 тис.кущів та фруктових дерев! [5].

25 вересня 1829 р. у славних газдів Юзефа Ролле та Марії Зверковської народився хлопчик, якого батьки назвали Юзефом Аполінарієм (майб. псевд. Антоній Юзеф Ролле).

Новонародженого охрестили наступного дня – 26 вересня – у Шаргородському костелі.

Юзеф-молодший зростав в люблячій родині та теплій атмосфері. Мати навчала свого сина польської мови, музики, народних пісень, прищеплювала людяність, а батько – французької мови, читанню, працелюбності, старанності та наполегливості [1].

Коли хлопець пішов до Немирівської гімназії (поч. навч. з 1842), з ним трапилась неприємна ситуація. Подія, описана нижче, відбулася у 1848 році, коли Аполінарій навчався у п'ятому класі. Якось він чи то у зошиті, чи то на дошці «під впливом вільнодумства в гімназії та подій буржуазних революцій, що тоді прокотилися по країнах Західної Європи», написав французькою: «Vive la liberte!», що перекладається як «Хай живе свобода!». Така сміливість та нахабна відвертість неабияк розлютила протилежно політично налаштованих наставників, розлютила так, що його «публічно відшмагали і вигнали зі школи» [1; 5]. Варто зазначити, що це був той період, «коли з освітніх закладів викоринювалася на користь російської польська мова, переслідувався будь-який прояв вільнодумства» [1].

Тож надалі продовжувати навчання йому доводилося у гімназіях різних міст: Вінниці, Білій Церкві, Києві, а коли він отримав атестат, то вступив до Київського університету св.Володимира на медичний факультет, де черпав знання з 1850 до 1855 рр. [3].

Відповідь на питання, якої вдачі та який характер мав Юзеф-студент, знаходимо у статті краєзнавця Олега Будзея «Дитинство

та юність Юзефа Ролле», яка була оприлюднена автором у газеті «Подолянин» від 24 вересня 2010 р. Отож, Ролле «Студював (навчався – авт.) ... сумлінно, користувався симпатією як колеги, так і професорів за веселий, лагідний і товариський характер, інтелігентність і розум. Не стояв осторонь громадського життя університету. Вже на першому курсі прилучився до об'єднання польських студентів переважно з Київщини, Волині та Поділля, що дістало назву польське земляцтво» [1].

Однак і в університеті Ролле «наступив» на темну смугу. Якось хлопець у компанії товаришів йшов з непокритою головою та у розстібнутому мундирі, що розцінювалося тоді, як негідна поведінка та порушення честі мундиру [1]. У такому вигляді його побачив куратор університету, за що висунув покарання: «Ролле присудили рік практики фельдшером у психіатричній лікарні» [5]. Однак нашого героя такий присуд, мабуть, не злякав, а навіть, ба, більше, викликав інтерес, адже після закінчення присудженого терміну, він і надалі «декілька місяців працював у притулку для божевільних» [5]. Навчання закінчив з гарним досвідом та відзнакою за фахом «Психіатр» [5].

Перші роки після закінчення університету, а саме з 1856 по 1860 рр., провів за кордоном, зокрема у таких містах, як Зоненштайн (Німеччина) та Париж (Франція) – працював над підвищенням лікарської кваліфікації [3].

Як результат, у Парижі, під керівництвом відомого психіатра Жана Мартіна Шарко, захистив докторську дисертацію на тему «Психічні захворювання» [8].

Також він став «членом-кореспондентом Польської академії наук у Кракові. Почесним членом багатьох лікарських товариств Вільнюса, Варшави, Києва, Парижа» [2].

Першу роботу як дипломований лікар Ролле отримав у м. Яришівка (нині Могилів-Подільський р-н Вінницької обл.), де віддавав себе медицині протягом шести років [2; 1].

Новий науковий ступінь доктора медичних наук, перший досвід дипломованої роботи та потужний багаж закордонних надбань у 1861 році Ролле «привіз» в Кам'янець-Подільський, де, одружившись з донькою заможного місцевого адвоката Ідалією Защинською, вирішив осісти [5].

30 липня 1861р. молодята взяли шлюб у кафедральному костелі Кам'янця-Подільського [7].

Протягом спільного життя у подружжя народилося дев'ятеро дітей: доньки – Олена-Марія-Вінцентина, Марія-Ядвіга та ще одна Олена, а також сини – Михайло-Іван-Павло, Казимир-Теofil, Сигізмунд-Вікентій, Кароль-Людгард, Юзеф, Сигізмунд. Двоє з них – донька Олена та син Сигізмунд померли у малому віці [7].

Отож, влаштувавшись у кам'янецьку лікарню ординатором відділу психічно хворих, Йосип Йосипович (ще одне «місцеве» ім'я героя нашого дослідження) швидко здобув авторитет не тільки у межах закладу, але й на всю губернію. Це йому вдалося, передусім, завдяки медичній компетентності та раніше нечуваним інноваціям, як от, наприклад, заборона обливати психічно хворих холодною водою у період їх надто збудженої активності. До Ролле такий метод не просто практикувався, але й вважався звичним [5].

Ще більшого авторитету набув Ролле як один з організаторів та членів товариства Подільських лікарів, де займав посаду секретаря. Провідною метою цієї організації було «підняти рівень суспільного здоров'я і суспільної гігієни, проводити аналізи хвороб, вивчати статистичні дані про захворюваність і смертність», впроваджувати нові методи лікування [3, с. 11].

У 1884 р., будучи в складі вище згаданого Товариства, разом з іншим прогресивним лікарем Е.Ф. Фаренгольцем ініціював та реалізував задум щодо будівництва безкоштовної лікарні для бідних людей [4, с. 10], а також «організував курси повивальниць (акушерок), створив віспощеплювальний пункт, став одним із засновників історико-краєзнавчого музею» [3, с. 11]. Брався за лікування венеричних хвороб [5].

Ролле не був байдужим до проблем молоді. Як доказ тому – з його ініціативи «була запроваджена стипендія для найбіднішого вихованця гімназії» [9]

Вихованці православної духовної семінарії знали Ролле ще й як викладача з гігієни [5].

У 80-х рр. ХХст. авторитетний лікар займав посаду лікаря-інспектора цукрових заводів Подільської губернії [3, с. 11].

Ролле опублікував близько 30-ти праць з медицини [3, с. 11]. Часто в своїх напрацюваннях лікар звертав увагу на покращення гігієнічного стану міст, способи боротьби «з епідеміями дифтерії, холери, скарлатини» [3, с. 11].

Серед його праць, зокрема, «Больницы, здравоохранение, повсеместно распространенные заболевания в давнем Подольском воеводстве с начала XV века», у якій він одним з перших систематизував список лікарських речовин кін. XV ст. [3, с. 11]. У 1867 р. Ролле, опрацювавши рукописні джерела монастирських, церковних та приватних архівів, на основі отриманих матеріалів розробив книгу «О подольских шпиталях XV–XVII веков» [9]. А у 1872-му р. – оприлюднив історичний огляд епідемій, які лютували на Поділлі з XV ст. [9].

«Роботи Ролле з медицини цінні тим, що в основу їх написання покладене вивчення рукописних джерел, які в результаті спустошливих війн назавжди втрачені для дослідників» [9].

Однак не тільки до медицини в Ролле тяжіла душа, але й до історії та літературного Слова. Ролле – автор численних монографій, статей та нарисів з історії Правобережної України XVI–XIX ст. [2, с. 11].

Віднайдені власноруч в архівах подільських поміщиків якісь особливі факти йому вдавалося доступно, жваво та цікаво перетворювати на захоплюючі історичні оповідання, які він спершу оприлюднював у щоденній пресі, іноді у журналах Львову, Варшави, Кракова та Києва, а згодом видавав у вигляді брошур, буклетів або «товстих компактних томів» [5].

Історико-дослідницько-письменницька діяльність, до якої автор спершу ставився як до хобі, ще за життя подарувала йому славу історика та письменника не меншу, а, можливо, навіть й більшу, аніж медика. Ще навчаючись у третьому класі Немирівської гімназії, «він написав свою першу історичну поему про Гжегожа з Санока» [1].

З-під пера д-ра Антонія Ю. (ще одне – літературне – псевдо Ролле) «народилось» багато томів «Розмов з минулого», «Історичних оповідань», «Історичних профілів».

Найбільше читачів захоплювали «Подільські замки» та «Жінки пограниччя».

Не оминув увагою автор й улюблений Кам'янець-Подільський, якому присвятив «два великі томи та декілька сотень сторінок» [5].

До сьогодні праці Ролле, з якими можна ознайомитися, зокрема на сайті національного архіву Польщі www.polona.pl, служать цінним джерелом інформації для дослідників [5].

Ось як охарактеризував історично-літературну діяльність Ролле його сучасник, відомий український історик, археолог та етнограф Володимир Антонович: «Письменник, який переховується під псевдонімом д-ра Антонія Ю., належить до числа найбільш плідних і талановитих польських історичних письменників нашого часу...» [6].

Смерть Ролле застала його 64-річним вдова. 9 січня 1894 р. Антоній задрімав – і не прокинувся.

Ідалія після смерті чоловіка разом з сином Каролем переїхала в передмістя Кракова Підгірці, де, переживши коханого аж на цілих 23 роки, 3 грудня 1917-го р. теж віддала Богу душу [7]. Доля інших його дітей автору цього повідомлення не відома.

Ролле ж поховали на Кам'янецькому католицькому кладовищі.

На жаль, до наших днів його могила не збереглася, її знищили за радянських часів [5].

А які ж місця у Кам'янці-Подільському нині нагадують місцевим про життя та діяльність видатного земляка? Це – скульптурна композиція Антонія Попеля – бронзове зображення Юзефа Аполінарія та мармурова пам'ятна дошка, розміщена на одній із колон Петропавлівського костелу; будинок за адресою Татарська №4 (придб. у 1875 р. на ім'я друж. Ідалії), про який ми згадали ще на початку нашого дослідження та нещодавно перейменована вулиця, яка в знак пам'яті про психіатра з душею історика та письменника, отримала назву вул. Юзефа Ролле [6].

Список використаних джерел та літератури:

1. Будзей О. Дитинство та юність Юзефа Ролле. *Подільянин*. 2010. 24 вересня.

2. Гаврищак І. Лікар, письменник, історик. *Медична академія*. 2014. 11 гру. с. 11.
3. Головка В. О. Академік Йосип Ролле – лікар соціал-гігієніст. *Вчені Поділля. Фундаментальні наукові праці. Частина 1. Матеріали республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 55-річчю визволення України від фашистських загарбників*. Хмельницький-Вінниця, 1999.
4. Мазурик Є. В, Шаталюк А. М., Семко А. М., Головка В. О. Е. Ф. Фаренгольц – видатний хірург Поділля. *Фундаментальні наукові праці. Частина 1. Матеріали республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 55-річчю визволення України від фашистських загарбників*. Хмельницький-Вінниця, 1999. с. 10.
5. Пустиннікова І. Ролле: психіатр Юзеф Аполінарій та історик Антоній. *Подільянин*. 2023. 14 вересня.
6. Юзеф Ролле. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
7. Невідомі джерела до біографії Ю. Ролле. URL: <https://chg.in.ua/nevidomi-dzherela-do-biografiyi-yu-rollye/>.
8. Юзеф Ролле. Лікар, письменник, історик. URL: <http://bibl-tdmu.blogspot.com/p/1024x768-normal-0-false-false-false.html>.
9. Садиба Юзефа Ролле. URL: <https://niazkamenec.org.ua/doslidzena/166-sadiba-yuzefa-rolle-u-m-kamyancy-podylskomu>.

УДК 929:902(092)

Левченко В. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін
Одеського національного морського університету

МЕТАМОРФОЗИ БІОГРАФІЇ С. С. ДЛОЖЕВСЬКОГО

У статті на підставі значного матеріалу архівів і періодичних видань, переважно введених до наукового обігу вперше, подано матеріали щодо професійної діяльності С. С. Дложевського, які залишалися невідомими науковому загалу та в іншому ракурсі розкривають основні епізоди його життя. На підставі цього зроблено висновок, що існуючі в історіографії моделі інтерпретації біографії науковця суперечливі та потребують суттєвого коригування.

Ключові слова: *С. С. Дложевський, біографія, археологія, історія, генерації, статусний конфлікт, метаморфози.*

Одним з основних канонів методів історичного дослідження є прискіплива увага до використання джерельної бази у проведеному наукових пошуків. Введення до наукового обігу нових масивів історичних джерел та об'єктивна і незаангажована інтерпретація вже відомих матеріалів, дозволяє по-новому підійти до висвітлення тих чи інших фактів, більш неупереджено оцінити історичні події, що відбувалися в певний проміжок часу. Не останнє місце з-посеред всього комплексу історичних джерел, які зберігаються в архівах, займають документи, що стосуються розвитку науки та її представників. У цьому контексті характерної ваги набувають історичні джерела щодо розвитку археології в Одесі та одного з її представників – Сергія Степановича Дложевського (1889–1930).

При реконструкції історії археології в Одесі неможливо залишити без уваги фігуру С. С. Дложевського. На даний час його ім'я досить добре відоме науковому співтовариству. Однак, незважаючи на спроби вивчення його інтелектуальної творчості [8; 10; 13; 25], доводиться констатувати, що на сьогодні його наукова біографія досліджена досить не деталізовано. Представлені моделі інтерпретації достатньо спірні та потребують

суттєвого коригування, особливо фактів одеського періоду життя. Деякі спроби документального висвітлення окремих моментів біографії С. С. Дложевського було реалізовано автором статті [14; 18-19].

С. С. Дложевський народився у Кам'янці-Подільському, де 1906 р. закінчив класичну гімназію. У 1911 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а в 1912–1914 рр. в якості професорського стипендіата проходив стажування у Лейпцизькому університеті. У 1914–1916 рр. викладав на кафедрі класичної філології Київського університету, на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, педагогічних курсах при Київському навчальному окрузі, Вечірніх вищих жіночих курсах, у Київському народному університеті, в яких викладав виключно мовознавчі дисципліни. У 1918 р. працював у Таврійському університеті в Ялті [8; 10; 13; 25]. Восени 1919 р., тікаючи від більшовиків, він переїхав до Одеси, яка на той час перебувала під владою Добровольчої армії А. І. Денікіна. У листопаді цього ж року в його сім'ї народилася донька, через що вони вже не могли мігрувати та залишилися в Одесі. З 1 лютого 1920 р. він обійняв посаду приват-доцента на кафедрі класичної філології Новоросійського університету [6, арк. 5зв.]. Отже, С. С. Дложевський був серед тієї невеликої кількості представників наукової інтелігенції, яка з наступом більшовицьких військ відступила до Одеси. Виходячи з його політичних поглядів, він належав до представників гілки адептів «пізньоуніверситетської» генерації вчених (1884–1917), до якої відносимо фахівців різних соціогуманітарних знань, викладачів вищих імперської системи освіти, у структурі яких діяли історико-філологічні факультети, де переважно й здійснювалися основні напрями їх професійної діяльності. Унаслідок близької суміжності досліджуваних питань вчені мали результати наукової продукції в соціогуманітарній науці, пройшли більше половини з п'яти кроків наукової ієрархії (отримання вищої освіти, навчання в аспірантурі, складання магістерських іспитів, захист магістерської та докторської дисертацій) імперської системи освіти станом на початок XX ст., почали викладати у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно теоретичних ознак парадигми розвитку гуманітарної науки у дореволюційні часи та не сприймали пропаговану більшови-

ками ідеологію побудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нові концепції у професійній діяльності [15-17].

7 лютого 1920 р. в Одесі було встановлено радянську владу, що кардинально вплинуло на політичні пріоритети С. С. Дложевського, який з адепта «пізньоуніверситетської» генерації перетворився на конформіста «ранньорадянської» генерації, до яких відносимо науковців за тими ж соціокультурними ознаками, що вказані у попередній диференціації, але з тією відмінністю, що революційні події 1917–1920 рр. і утвердження радянської влади змусили їх переорієнтуватися і пристосуватися до реалій нових умов життя. Тобто сприйняття ними вимог діючого політичного режиму не в якості пошуку стратегії і тактики виживання, а заради кар'єрного зростання та досягнення особистих інтересів [15-17].

У зв'язку з цим виникає питання: що вплинуло на такі кардинальні зміни в житті С. С. Дложевського? Бо людина, яка не була прихильником політики більшовиків за декілька місяців стає одним із її представників та починає займати керівні посади в провідних наукових і освітніх закладах. Вже через два з половиною місяці після зміни влади – 23 квітня 1920 р. його було призначено директором Одеського державного історико-археологічного музею (ОДІАМ), основу якого в березні 1920 р. склали націоналізовані музей і бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС) [7, с. 3]. У 1920–1921 рр. – професор Одеського гуманітарно-суспільного інституту. У 1921–1922 рр. – професор, у різні часи т. в. о. проректора і вчений секретар Одеського археологічного інституту (ОАІ). З 1921 р. до 1930 р. – професор, у різні часи проректор і т. в. о. ректора Одеського інституту народної освіти (ОІНО). У 1921 р. – завідуючий музейним відділом Одеського губернського відділу політичної просвіти. У 1923 р. – уповноважений Наркомату закордонних справ СРСР і НКО УСРР по Одесі у справах повернення майна польським установам і громадянам. З 1923 р. до 1930 р. – голова та завідуючий археологічною і грецькою секціями Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. З 1926 р. до 1930 р. – крайовий інспектор з охорони пам'яток матеріальної культури та природи в Одеській окрузі [8; 10; 13; 25].

Незважаючи на таку активну діяльність в одеський період, необхідно відмітити, що не в усіх аспектах справи у С. С. Дложевського склалися успішно. Розглянемо детально його діяльність в ОДІАМ. На посаді керівника музею в нього відразу не склалися відносини з останнім представником ОТІС в особі секретаря А. В. Флоровського (1884–1968) [20, с. 59], тому що перший серед наукової спільноти Одеси став уособленням нової влади, а другий сприймався більшовиками як реакційно-буржуазний професор, за що 1922 р. став одним із пасажирів «філософських пароплавів»¹.

У контексті обрання тридцятирічного С. С. Дложевського директором ОДІАМ постає ще одне питання: на підставі чого, чи завдяки сприянню кого його як філолога, що не мав теоретичних і практичних навичок ведення польових та камеральних археологічних досліджень, з відсутністю досвіду в дослідженні античної історії, нумізматики, сходознавства та інших напрямів історичної науки, було обрано керівником музею з найбагатшою колекцією артефактів в УСРР (значний пласт матеріалів з археології Північного Причорномор'я від кам'яного віку до середньовіччя, зібрання єгипетських старожитностей, колосальні колекції східних і західноєвропейських монет античності й середньовіччя, найбагатше зібрання античних теракот і кераміки, ювелірні прикраси, високохудожні мозаїки, скульптури, старовинні плани і карти, бібліотека тощо)? Зрозуміло, що як і А. В. Флоровський інші одеські вчені, фахівці у галузі археології й античної історії (Б. В. Варнеке (1874–1944), М. І. Мандес (1866–1934)) сприймалися більшовиками як представники дореволюційної генерації – «буржуазні» науковці та «реакційні» особи – на підставі чого були відсторонені від наукової роботи в ОДІАМ. Проте на той час в Одесі був ще один професійний археолог – М. Ф. Болтенко (1888–1959), який був учнем і найближчим помічником професора археології Е. Р. фон Штерна у розкопках Березанського поселення (1904–1909) та в Акермані (1912), 1912 р. закінчив Новоросійський університет, а з 1913 р.

¹ Філософський корабель, філософський пароплав – умовна назва каральної кампанії за ініціативою В. Леніна зі вигнання відомих російських інтелектуалів, нелояльних до влади більшовиків, за кордон. Відбулася восени-взимку 1922 року.

був дійсним членом ОТІС. До того ж М. Ф. Болтенко прийняв перемогу більшовиків та почав з ними співробітничати: восени 1920 р. в Одеському губернському відділі політичної освіти, а з жовтня 1920 р. до 15 січня 1921 р. був завідувачем Трудової школи-клубу № 11 [5, арк. 1, 2зв.-3.]. Внаслідок труднощів і проблем, які постійно виникали перед С. С. Дложевським у вирішенні практичних справ на посаді директора музею до штату ОДІАМ було запрошено М. Ф. Болтенка. 15 лютого 1921 р. він посів посаду охоронця-демонстратора [5, арк. 1, 2 зв.-3] (за іншими даними зайняв посаду вченого охоронця [11, с. 106]).

У 1921 р. у С. С. Дложевського зародився другий конфлікт, який тривав довгі п'ять років та набув всеукраїнського розголосу. У 1921 р. співробітник Миколаївського державного історико-археологічного музею (МДІАМ) С. А. Семенов-Зусер (1886–1951) проводив розкопки в Ольвії, розпочаті ще 1920 р., але вони тривали недовго. Напочатку 1920-х рр. у науковому співтоваристві одеських археологів він був єдиним вченим, хто мав вищу освіту за спеціальністю «археологія» (1913 р. закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, тоді як класичні університети фахівців за цією спеціальністю не готували). Активні дослідження молодого вченого викликали різкий протест багатьох археологів і керівників археологічних інституцій, зокрема С. С. Дложевського, що призвело до зупинки проведення розкопок. Унаслідок несприятливих для себе подій восени 1921 р. С. А. Семенов-Зусер переїхав до Одеси, де в різний час працював старшим асистентом в ОАІ та ОІНО, а також зберігачем ОДІАМ. Одночасно був вченим секретарем Одеського губернського архівного управління (1921–1925) та представником Державної академії історії матеріальної культури з охорони давньогрецької колонії Ольвії в селі Парутине. У 1922–1925 рр. був дійсним членом археологічної (секретар секції) та соціально-історичної секцій Одеської комісії краєзнавства при ВУАН та членом Комісії з вивчення історії Жовтневої революції й комуністичної партії (Істпарт) [12, с. 346].

Переїзд С. А. Семенова-Зусера в Одесу сприяв його зустрічі, знайомству та налагодженню наукових комунікативних відносин на рівні «вчитель – учень» з професором, класиком-

філологом та істориком античності Б. В. Варнеке, з яким у С. С. Дложевського були непорозуміння. У 1923 р. С. А. Семенов-Зусер, вже як представник одеського наукового співтовариства, провів третю експедицію до Ольвії. 30 червня 1923 р. разом з професором М. Є. Слабченком він привіз до Ольвії на екскурсію групу студентів ОІНО для ознайомлення з місцезнаходженням та розкопками давньогрецького міста. Цього разу проведення розкопок С. А. Семеновим-Зусером викликало обурення з боку миколаївських археологів. Втручання директора МДІАМ Ф. Т. Камінського в проведення розкопок призвело до їх завершення, а знайдені артефакти було передано до ОДІАМ [21, с. 49].

Організація та проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій до Ольвії 1920–1921 і 1923 рр. закінчилися для нього конфліктом з багатьма українськими вченими, зокрема з С. С. Дложевським, які суб'єктивно ставилися до його персони та висловлювали необґрунтовану і неопубліковану критику на адресу його наукових досліджень у галузі вивчення Ольвії. Першим наслідком конфлікту стало те, що 1923 р. саме С. С. Дложевського було призначено уповноваженим НКО УСРР з охорони заповідника «Ольвія». На відміну від українських археологів наукові напрацювання С. А. Семенова-Зусера під час археологічних розкопок Ольвії позитивно сприймав провідний фахівець досліджень цього античного міста – Б. В. Фармаковський. Цю тезу підтверджують декілька фактів. По-перше, залучення ним до створення 1924 р. нового генерального плану Ольвії та її некрополя разом зі всіма наявними даними розкопувань у городищі й некрополі було вказано райони розкопок С. А. Семенова-Зусера 1920–1921 рр. [21, с. 45]. По-друге, публікація однієї з його праць [24] відбулася в академічному виданні, редактором якого був Б. В. Фармаковський.

Судження одеських колег щодо розкопок С. А. Семенова-Зусера в Ольвії є суб'єктивними, а їх пояснення мають об'єктивне походження. Справа в тому, що в період 1921–1923 рр. в ОДІАМ здійснювалися постійні пограбування експонатів, через що 1925–1926 рр. музей певний час було зачинено для проведення Одеською прокуратурою слідчих дій. Стабільні крадіжки музейних артефактів набули резонансу серед громадськості

та неодноразово висвітлювались на сторінках місцевої і республіканської преси [9; 22-23; 26]. До того ж редакції усіх газет презентували директора ОДІАМ виключно як представника дореволюційної генерації: «На чолі музею, як виявилось, стояли професор Дложевський, колишній учитель київської гімназії «Союза русских людей» Стельмашенко...» [22; 26] (гімназію 1907 р. заснував священик М. А. Стельмашенко, який бажав створити навчальний заклад для виховання молоді в національному, монархічному дусі). Проблема зловживань в ОДІАМ набула всеукраїнського масштабу та вийшла на державний рівень: «Привлечены к ответственности: проф. Дложевский и Милисавлевич. Последний сознался, что им были проданы золотые вещи и монеты отдельным лицам. Оба они арестованы. Имеются данные об участии в этой панаме и других лиц из состава администрации музея. Прокуратурой возбуждено в срочном порядке ходатайство перед главнаукой о командировании в Одессу авторитетной комиссии для составления описи инвентаря и учета экспонатов музея. Ходатайство это удовлетворено и на-днях прибывшая комиссия приступила к обследованию» [22; 26].

Реакція на ці події з боку Головного управління науковими установами НКО УСРР (України) була миттєвою. Українка організувала і направила до ОДІАМ експертну комісію для встановлення причин зловживання. До складу комісії увійшли дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету В. А. Шугаєвський і директор Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» П. П. Курінний, які прийшли до висновку, що загальними причинами критичного стану музею були: «Безнадійно нездорове насліддя і традиції, с котóryми музей перешел в руки советской администрации» та «упущения новой администрации». Серед багатьох детальних зауважень, висловлених членами експертної комісії та надісланих 4 березня 1926 р. уповноваженому України в Одесі професору Д. К. Третьякову, одне трактувалось як «...личная неприязнь к администрации уже ясо стороны Семенова-Зусера, проф. Варнеке...» [1, арк. 28-28а; 2, арк. 41]. Отже, між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером стався конфлікт, який призвів до ведення закулісного протистояння замість відвертого

порозуміння і з'ясування взаємин. Наслідком цього конфлікту, як одного із проявів, стала критика з боку С. С. Дложевського науково-дослідної діяльності С. А. Семенова-Зусера. Відповідно існуючому в науковій літературі поділу конфліктів непорозуміння між двома одеськими науковцями підпадає під категорію статусного конфлікту, ознаками якого є змагання сторін за ресурси, престиж та соціальний статус. У даному випадку «яблуком розбрату» стало отримання права на проведення археологічних досліджень давньогрецької «перлини» Північного Причорномор'я, що в свою чергу сприяло отриманню додаткових державних ресурсів, утвердження престижу в науковому співтоваристві та підвищенню соціального статусу.

Конфлікт між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером загострився до вищого ступеню антагонізму, що його вирішення було перенесено у площину компетенції Укрнауки. На одному із її засідань 21 березня 1925 р. було розглянуто заяву С. А. Семенова-Зусера (доповідав заступник завідувача Укрнауки М. І. Яворський) щодо постанови Наукового комітету в липні 1924 р. про зняття його з посади наукового співробітника в ОДІАМ. У результаті було ухвалено «анулювати постанову Наукового комітету про заборону вести гр. Семенову-Зусеру наукову археологічну працю в Одеському археологічному музеї». Для вирішення проблеми щодо використання його праці було ухвалено доручити М. І. Яворському поставити це питання на черговому засіданні, заздалегідь порозумівшись про це з уповноваженим Укрнауки в Одесі [1, арк. 72-73]. У результаті цих перемовин ситуація змінилась не на користь С. А. Семенова-Зусера. На засіданні Президії Укрнауки 27 лютого 1926 р. підняли питання про розкопки С. А. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 і 1923 рр., повернення ним інвентарю та запитати Одеську прокуратуру про наслідки розслідування щодо справжніх винних у справі антикварних крадіжок в ОДІАМ [4, арк. 46, 51]. Отже, у статусному конфлікті за підтримки Укрнауки С. С. Дложевський переміг, а С. А. Семенов-Зусер був змушений залишити Одесу. У 1926 р. він переїхав до Ленінграду, де читав лекції в університеті, педагогічному інституті та інших вишах. У 1928 р працював у Ленінградському інституті марксизму, де займався

вивченням родоплемінного устрою скіфів. Також працював у Державній академії історії матеріальної культури. У 1929–1933 рр. був вченим-хранителем Музею антропології та етнографії АН УСРР. У 1937–1951 рр. незмінно працював у Харківському державному університеті, де основну увагу приділяв розробленню проблем історії античних міст Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії [28].

Незважаючи на переорієнтацію С. С. Дложевського в одеський період на заняття археологією, якій присвятив 5 праць, домінуючий пріоритет в його наукових заняттях (загалом 42 праці) займало мовознавство. Прикладом цього є факт, що наприкінці 1920-х рр. він захопився і підтримав марксистське вчення про мову (відоме як яфетична теорія, яфетидологія, марризм чи теорія М. Я. Марра) та став одним із його пропагандистів. Виступаючи в Одеській і Київській філіях ВУНАС, відповідно в березні та червні 1928 р. з доповіддю «Яфетична теорія в системі сучасного мовознавства», С. С. Дложевський дійшов антинаукового висновку: «...ставлячи умови розвитку мови в безпосередню залежність від виробничих стосунків, яфетологи приходять до думки, що при певній ґрунтовній зміні виробничих стосунків можуть створити умови для утворення єдиної людської мови в майбутньому». Своїм опонентам він заявляв, що яфетологія – зовсім молода наука, яка запроваджується у рамках марксистко-ленінської ідеології, тож критикувати цю теорію ще передчасно [27, с. 146–147]. Цей факт свідчить про кон'юнктурний підхід С. С. Дложевського в проведенні наукових досліджень та його приналежність до течії конформістів «ранньорадянської» генерації дослідників.

Таким чином, життєвий шлях С. С. Дложевського має кілька періодів, серед яких «одеський» можна назвати часом його піднесення та заняття багатьох авторитетних посад. Зокрема для професійної кар'єри та для життєвого досвіду цей період дав негативний результат. Займаючи провідні посади в різних освітніх і наукових закладах його більше уособлювали з новою владою ніж як знаного вченого. На підставі цього зроблено висновок, що існуючі в історіографії моделі інтерпретації його біографії суперечливі та потребують суттєвого коригування.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 1.
2. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 2.
3. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 43.
4. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 44.
5. Держархів Одеської обл. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 69.
6. Держархів Одеської обл. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 126.
7. Дложевский С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. К., 1927. 19 с.
8. Дороніна Н. Сергій Дложевський – український вчений, філолог і археолог (1889–1930). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 36. С. 75–78.
9. Зловживання в Одеському археологічному музеї. *Пролетарська правда*. 1925. 10 грудня. С. 3.
10. Корпусова И., Полесина Т. История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889–1930). *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2008. № 5. С. 14–17.
11. Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). *Проблеми славянознавства. Сборник научных статей и материалов*. 2004. Вып. 6. С. 104–109.
12. Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. *Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 345–348.
13. Левченко В. В. Дложевський Сергій Степанович. *Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник*. Київ, 2016. Том 2. С. 162–166.
14. Левченко В. Роль одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині XX століття. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2018. № 1. С. 143–160.
15. Левченко В. Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв). *Краєзнавство: науковий журнал*. 2017. № ½. С. 201–207.

16. Левченко В. В. «Пролетарсько-революційна» автобіографія – запорука приналежності до «ранньорадянської» генерації вчених (на прикладі наукового співтовариства гуманітаріїв Одеси). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2019. Вип. 29. С. 74–89.
17. Левченко В. В. Генерації одеських вчених-істориків 1920–1944 рр.: ідентифікація, склад, особливості. *Сугдейський збірник*. 2019. Вип. 2 (VIII). С. 404–427.
18. Левченко В. В. С. А. Семенов-Зусер: перипетії життєвого шляху вченого. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. 2020. Вип. IX. Том I. С. 403–417.
19. Левченко В. В. З історії конфліктів у співтоваристві українських археологів наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. *Стародавнє Причорномор'я*. 2021. Вип. XIII. С. 225–230.
20. Охотников С. Б. Археология в Одессе. *185 лет Одесскому археологическому музею (1825–2010)*. Одесса: СМІЛ, 2010. 160 с.
21. Папанова В. А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монографія. К.: Знання України, 2006. 278 с.
22. Панама в Археологическом музее. *Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета*. 1925. 9 декабря. С. 3.
23. Пробираются к нашим музеям. *Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. Вечерний выпуск*. 1923. 18 мая. С. 3.
24. Семенов С. А. Новые находки в Ольвии. *Известия Российской академии истории материальной культуры*. 1925. Т. IV. С. 140–146.
25. Солодова В. В. Дложевський Сергій Степанович. 1889–1930. *Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 119–122.
26. Токарь Х. Панама в Одесском археологическом музее (От нашего корреспондента). *Киевский пролетарий*. 1925. 12 декабря. С. 3.
27. 2Урсу Д. П. З історії сходознавства на Півдні України. *Східний Світ*. № 1–2. 1994. С. 135–150.
28. Шрамко Б. А. Памяти проф. С. А. Семенова-Зусера. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1952. Вып. 1. С. 108–109.

Мішин М. М.,
аспірант кафедри історії України
факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
головний спеціаліст експертної групи
з європейської інтеграції директорату
європейської та євроатлантичної інтеграції
Міністерства освіти і науки України

ДІЯЛЬНІСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА ПЕТРА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ (1882–1885 РР.): ВИКЛИКИ ТА ДОСЯГНЕННЯ

Стаття висвітлює період життя В'ячеслава Петра – видатного українського і чеського педагога, філолога та музикознавця упродовж 1882 – 1885 рр., під час перебування В. Петра на керівних посадах в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. На основі аналізу архівних джерел досліджено підходи до управління гімназією, організацію навчального процесу, фінансування закладу, статистичні дані щодо стану здоров'я, дисципліни та успішності учнів гімназії. Особливу увагу приділено взаємодії В. Петра з учнями та колективом гімназії, з представниками місцевої та загальноімперської влади, зокрема в контексті його підходу щодо вирішення конфліктів.

Робота ґрунтується на опрацюванні архівних матеріалів, які раніше не були введені в науковий обіг або не отримали достатнього висвітлення в історіографії. Дослідження розкриває маловідомі аспекти діяльності В. Петра як талановитого адміністратора та педагога, а також дозволяє простежити еволюцію підходів до освітнього менеджменту. Одержані результати є актуальним у контексті розвитку сучасної системи освіти та реформування освітніх установ.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, педагогіка, навчальний процес, дисципліна та виховання, управлінська діяльність.

В історії кожної держави є маловідомі постаті, чия суспільно-політична, наукова та творча спадщина заслуговують на визнання, шану та глибоке осмислення. В'ячеслав Петр (1848–1923) був одним із найяскравіших українських і чеських інтелектуалів свого часу – визначним ученим енциклопедичної ерудиції, філологом, істориком і музикознавцем. Його педагогічна діяльність відзначалася новаторськими підходами, зокрема впровадженням навчальних подорожей, а також активною участю в громадському житті.

За походженням чех, народився В. Петр в м. Опочно (Орошно, Чехія), більшу частину свого життя провів в Україні, працюючи, зокрема в Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському та Ніжині. З Україною пов'язане також його навчання римській словесності на історико-філософському факультеті Імператорського університету Святого Володимира та подальша викладацька та наукова діяльність. З м. Кам'янець-Подільський пов'язані особливі епізоди біографії В. Петра, а саме: перший досвід перебування В. Петра на керівних посадах в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії (1882–1885) та викладацька діяльність в Кам'янець-Подільському державному українському університеті упродовж 1918–1920 рр. на посаді ординарного професора кафедри грецької словесності.

Це дослідження зосереджує увагу на діяльності В. Петра упродовж 1882–1885 рр., коли він вперше став інспектором, а згодом і директором гімназії – це був важливий етап його професійної діяльності. Досвід директорської роботи в м. Кам'янець-Подільський В. Петр використовував і надалі під час перебування на посаді директора Києво-Печерської чоловічої гімназії, заснувавши власну приватну гімназію в м. Києві та у подальшій викладацькій діяльності в м. Ніжині та Кам'янці-Подільському.

Відомості про особу В. Петра та його педагогічну, наукову та творчу діяльність містяться у сучасних працях вітчизняних дослідників у досить невеликій кількості. Висвітлено лише окремі аспекти діяльності В. Петра, зокрема такими авторами як Ігор Сапожников [1] та Надія Савчук [2], а саме його роль як ініціатора та організатора подорожей для учнів Києво-Печерської гімназії. У працях Сергія Копилова [3] та Олександра Заваль-

нюка [4; 5], присвячених Кам'янець-Подільському державному українському університету, згадується викладацька робота В. Петра. Спогади про нього залишили і його колеги: екстраординарний професор, декан богословського факультету Василь Біднов та приват-доцент кафедри української літератури Леонід Білецький [6]. Лише побіжно згадується В. Петр як викладач Університету Св. Володимира Андрієм Пучковим [7]. На сторінках статей та інших досліджень Олександра і Діни Муратових [8], подружньої пари лікарів, істориків-дослідників і публіцистів з Києва, які емігрували в Чехію, згадується В. Петр у контексті його викладацької роботи в м. Києві. Окреме комплексне та системне дослідження, присвячене виключно В. Петру, його педагогічній та науковій діяльності, зокрема в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, на цей момент ще не проводилося.

Мета статті: дослідити педагогічну та управлінську діяльність В. Петра в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії 1882–1885 рр., аналізуючи його підходи до управління гімназією та організації навчального процесу, а також взаємодії з учнями педагогічним колективом та органами влади, зокрема в контексті його підходу до вирішення конфліктів.

Система середньої освіти Російської імперії охоплювала класичні гімназії та інші типи навчальних закладів. Станом на початок 1882 року на теренах Подільської губернії існувало лише три гімназії: дві класичних гімназії (Кам'янець-Подільська та Немирівська), які підпорядковувалися Міністерству народної освіти Російської імперії, а також жіноча гімназія в м. Кам'янець-Подільський, яка знаходилася у відомстві імператриці Марії Олександрівни.

Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія була відкрита у 1833 році. За час свого існування гімназія стала важливим навчальним закладом для багатьох поколінь учнів, які здобували класичну освіту, зокрема вивчали закон Божий, грецьку, латинську, німецьку, французьку, російську та інші слов'янські мови, математику та фізику, історію та географію, чистопис та малювання. Протягом десятиліть її учні та викладачі брали участь у культурному й науковому житті Поділля, вносячи свій вклад у розвиток освіти та культури в регіоні.

Враховуючи, що чоловіча гімназія була єдиною в м. Кам'янець-Подільський та однією з двох у Подільській губернії, існував постійний попит на педагогів, які б змогли підтримувати навчальний процес на належному рівні, відповідно до затверджених стандартів.

Для розв'язання проблеми у 1882 р. був призначений новий інспектор, ним став В. Петр.

В. Петр на той момент вже працював в Одесі вчителем давніх мов Одеської третьої чоловічої гімназії та завершував навчання в Університеті Св. Володимира. 30 квітня того ж року, за рішенням університетської ради, йому був присуджений ступінь магістра римської словесності, що відкрило перед ним нові професійні можливості [9].

Вже 1 липня, за пропозицією попечителя Київського навчального округу Сергія Голубцова, В. Петра було призначено виконуючим обов'язки інспектора Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії.

Інспектор гімназії – це помічник директора з навчальної та виховної частини, який в разі його хвороби або відсутності виконує всі його функції та обов'язки; окрім цього, він є викладачем, але кількість уроків, які він проводить, не повинна перевищувати 12 на тиждень.

У річному звіті гімназії 1882 року [10] розкриваються цікаві подробиці про стан навчального закладу, виклики, які постали перед його адміністрацією, та заходи, вжиті для покращення дисципліни серед учнів та навчального процесу загалом. Особлива увага у звіті зосереджена на діяльності виконувача обов'язків інспектора В. Петра.

У звіті позитивно оцінена робота педагогічного колективу, зокрема відзначено старанність викладачів. Проте, окремі викладачі, зокрема вчитель чистописання і малювання Васьков, викликали зауваження.

Відповідно до вищезазначеного звіту, процес виховання у гімназії було організовано за підтримки виконувача обов'язків інспектора В. Петра, якого директор Микола Сторожев характеризував як «дуже корисного для гімназії». В. Петр уважно стежив за моральним станом учнів і загальною дисципліною, що

було важливим фактором у реформуванні закладу після періоду занепаду.

На початку 1880-х рр. гімназія зіткнулася з викликами щодо дисципліни, що значно підривало довіру до освітнього закладу. Про це свідчить інформація з документа про історію діяльності педагогічної ради гімназії 1883 року [11], де відзначалися випадки порушення дисципліни, неповажного ставлення учнів до наставників, недбалого ставлення до форми та правил, пропусків занять і грубого поводження з товаришами та вчителями. Особливо гостро ця проблема постала у 1881 році, що привернуло увагу попечителя Київського навчального округу С. Голубцова.

Відвідавши гімназію в травні 1881 року, він був задоволений навчальним процесом, проте висловив занепокоєння станом виховної роботи та дисципліни та закликав керівництво закладу, класних наставників і викладачів звернути особливу увагу на виховний процес.

Зі слів директора, Кам'янець-Подільська гімназія ще до призначення В. Петра в.о. інспектора мала серйозні дисциплінарні проблеми. Основними проблемами були: відсутність поваги з боку учнів до наставників, недостатній рівень підготовки; поширення «польського» впливу серед учнів станом на 1882 рік (у гімназії на той момент навчалися 255 католиків, 316 православних, 104 євреї, 2 лютерани, 1 мусульманин).

Щоб розв'язати проблему з дисципліною було призначено нового інспектора, якому вдалося відновити порядок та дисципліну за підтримки педагогічного колективу, – В. Петра.

Так, В. Петр докладав значних зусиль для відновлення дисципліни, проте його критикували за надмірну стриманість у спілкуванні з учнями та відсутність публічних заходів виховного характеру. Попри певні зауваження до його методів, він отримав визнання як енергійний і сумлінний адміністратор.

Справжнім потрясінням у житті гімназії став інцидент, що стався 21 серпня 1882 року під час огляду форменого одягу учнів новопризначеним в.о. інспектора В. Петром [12]. Один з учнів VIII класу, Федір Фугалевич, проявив неповагу до В. Петра та помічника класного наставника, грубо відповівши на зауваження.

Конфлікт завершився судовим розглядом, який надав широкого розголосу гімназії. Попри виправдання учня, В. Петр діяв у

межах своїх повноважень, демонструючи принциповість у підтриманні дисципліни.

Важливим аспектом діяльності В. Петра було заохочення самоосвіти серед викладачів. Звіти свідчать, що педагоги займалися перекладами, публікацією статей і участю в наукових виданнях, попри труднощі з доступом до необхідних джерел. Вчителі, не обмежуючись виконанням педагогічних обов'язків, не забували про необхідність самовдосконалення та розширення знань у своїй спеціальності.

Одним із важливих аспектів діяльності В. Петра на посаді директора Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії також було забезпечення належних умов для учнів. Особливу увагу він приділяв не лише навчальному процесу, а й організації побуту та дозвілля гімназистів.

Одразу після прибуття на службу в гімназію В. Петр зіткнувся з проблемою стихійної торгівлі біля гімназійного подвір'я [13]. Групи вуличних продавців, здебільшого єврейського походження, збиралися біля гімназії та пропонували учням різні харчові продукти. Директор вважав таку ситуацію неприйнятною, оскільки продукти, які продавалися на вулиці, нерідко були низької якості. Також це порушувало порядок – скупчення учнів біля торговців створювало натовпи та перешкоджало підтримці дисципліни.

Щоб розв'язати проблему, В. Петр звернувся до власника місцевої кав'ярні Ф. Лангнера з пропозицією організувати буфет для гімназистів у приміщенні гімнастичної зали. Оскільки зал водночас використовувалася як рекреаційне приміщення, вона стала найбільш слухним місцем для організації продажу їжі. Лангнер погодився на запропоновані умови, представив прейскурант та зобов'язався не відхилятися від встановлених цін і якості продуктів.

Запровадження офіційного буфету отримало схвалення місцевого губернатора, який надав відповідний дозвіл. Попри це, припинити торгівлю на вулиці було непросто – тому адміністрації гімназії довелося залучати поліцію, щоб запобігти стихійній торгівлі.

Завдяки ініціативі В. Петра, учні отримали доступ до безпечного та регульованого харчування, що сприяло покращенню

умов їхнього навчання та відпочинку. Це рішення підкреслює прагнення В. Петра до впорядкування гімназійного життя та турботу про добробут учнів.

Таким чином, два основні напрямки діяльності закладу – навчальний та виховний, завдяки дружнім зусиллям усіх членів педагогічної ради, директора та в.о. інспектора В. Петра станом на початок 1883 року постали в значно покращеному вигляді.

1883 рік став важливою віхою в історії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. Протягом цього року заклад не лише продовжував свою освітню діяльність, а й готувався до відзначення свого 50-річного ювілею.

Збережений протокол засідання господарського комітету гімназії, датований квітнем 1883 року [14], містить докладний опис запланованих ремонтних і будівельних робіт у навчальному закладі.

Попри триповерхову будівлю, заклад мав низку проблем – погане планування, відсутність гардеробів, зношене обладнання. У зв'язку з чим В. Петр ініціював комплексний ремонт.

Крім того, в гімназії містилися фундаментальна та учнівська бібліотеки. Остання складалася з трьох відділів: для молодших класів, старших класів та історичного. Через збільшення кількості читачів фонд бібліотеки не встигав оновлюватися, що змушувало дозволяти учням користуватися міською бібліотекою.

Фізичний кабінет був добре укомплектований, але кабінет природничих наук не поповнювався через відсутність на те необхідності. Через відсутність викладання природничих наук приміщення використовувалося вкрай рідко, що ще більше погіршувало його стан.

Гімназія не мала власного пансіону, тому діти проживали або в родичів, або на квартирах у місцевих мешканців. Директор та В. Петр вважали, що таке проживання створює ризики, оскільки багато з «родичів» були малознайомими для них людьми, деякі з них поводитися з учнями погано, не забезпечували їхнє харчування, ображали.

З ініціативи В. Петра було проведено детальний огляд будівлі гімназії, що дозволило визначити першочергові заходи з ремонту та модернізації приміщень.

Серед ухвалених рішень виділяються: перепланування та об'єднання кількох приміщень для створення нових класних кімнат та учнівських «шинельних» – роздягалень на кожному поверсі гімназії; встановлення вентиляції в усіх класах та коридорах з огляду на санітарні потреби; ремонт і фарбування підлог, стін, дверей, вікон та даху для підтримки чистоти та охайності приміщень; реконструкція печей у класах та в інспекторському кабінеті; заміна водостічних труб та облаштування системи водовідведення для захисту будівлі від вологи.

Для виконання цих робіт господарський комітет організував торги, за результатами яких підрядником упродовж літніх канікул та до кінця жовтня 1883 року осені було виконано усі необхідні ремонтні роботи. Їхню якість особисто перевірили члени комітету та В. Петр, визнавши виконання підряду задовільним.

У квітні 1883 року В. Петра, який до того моменту вже двічі виконував обов'язки директора гімназії, офіційно призначено на посаду директора. Про зазначене повідомив листом від 29 квітня 1883 року № 5423 попечитель Київського навчального округу [15].

21 грудня 1883 року в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії урочисто відзначили 50-річний ювілей її заснування [16]. Захід відбувся з дотриманням усіх традиційних урочистостей та зібрав велику кількість гостей, серед яких були представники місцевої влади, духовенства, викладачі, випускники минулих років та батьки учнів. В. Петр виголосив промову про значення гімназії, відзначивши її роль у вихованні молоді.

Справжнім викликом для гімназії став випуск № 231 1883 року газети «Одеський вісник» містилася стаття, яка дискредитує В. Петра та педагогічний колектив гімназії. Директор не міг залишитися осторонь і звернувся до попечителя Київського навчального округу із проханням покарати винних у поширенні недостовірної, на його погляд, інформації про навчальний заклад у вищезазначеному випуску газети.

У своєму листі від 24 жовтня 1883 року В. Петр детально описує інцидент з учнем VI класу Вавилою Ванькевичем, який порушував встановлені правила зовнішнього вигляду та виявляв непокору адміністрації. Директор обґрунтовує свої дисциплінарні заходи, зокрема використання карцеру, а також

пояснює, що відрахування учня відбулося за власним бажанням батька, а не внаслідок примусового виключення.

Окремого висвітлення заслуговують міркування В. Петра стосовно можливості застосування тілесних покарань в гімназіях, висловлені їм у листі попечителю від 16 жовтня 1883 року [17].

У своєму зверненні він розглядає основні аспекти, що стосуються цього питання, зокрема, цілі покарання, його роль у процесі виховання та вплив на учнів.

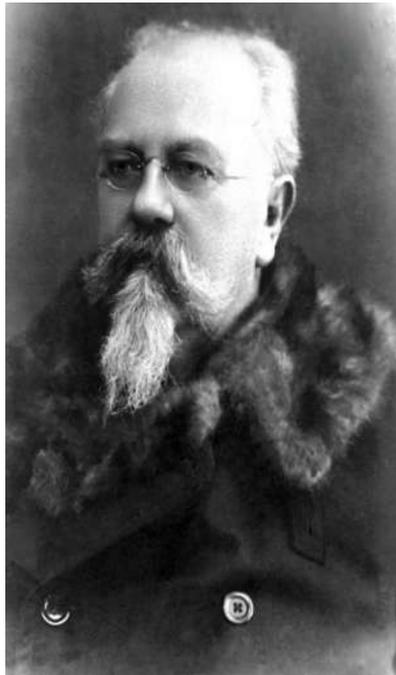
В. Петр наголошує, що основною метою покарання має бути не стільки відплата за проступок, скільки виправлення поведінки винної особи. Він вважає, що тілесні покарання не можуть бути застосовані в гімназіях як засіб виправлення, оскільки вони є вираженням відплати, а не педагогічного підходу до виховання. В. Петр чітко висловлюється проти використання тілесних покарань як інструменту в дисциплінарних заходах, адже він вважає, що вони не сприяють корекції поведінки, а лише викликають озлоблення в учнів, приводять до негативних психологічних наслідків для учнів, зокрема, до розвитку почуття ненависті або страху. Водночас він визнає необхідність жорстких заходів, таких як виключення з гімназії, особливо у випадках серйозних проступків. Ці заходи, на його думку, можуть виконувати роль попередження для інших учнів і сприяти підтриманню належного рівня дисципліни в навчальному закладі.

Продовжуючи подальший аналіз звітів гімназії за 1883 [18], 1884 [19] та 1885 [20] роки варто зазначити, що аналіз фінансових показників, демографії учнів, стану здоров'я, навчального процесу та дисципліни дозволяє зробити висновок, що В. Петр прагнув створити стабільну освітню установу, орієнтуючись на виховання учнів через високі стандарти якості навчання та підтримання дисципліни. Він наголошував на збереженні здоров'я учнів, підвищенні рівня організації навчання і, в цілому, на розвитку освіти в умовах соціальних і економічних змін того часу.

Залишаючи посаду директора гімназії та готуючись до переїзду до Києва В. Петр не забув про підтримку та заохочення своїх підлеглих. Зокрема, у листі від 18 червня 1885 року до

попечителя Київського навчального округу В. Петр висловлює вдячність лікарю Семену Ядловському, який працював у гімназії протягом 15 років [21]. В. Петр демонструє свою здатність високо цінувати професіоналізм і відданість справі серед своїх співробітників.

Дослідження діяльності В. Петра в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії в період з 1882 по 1885 рр. відкриває важливі аспекти його педагогічного та управлінського підходу, який відрізнявся від традиційних методів того часу. В. Петр не лише організовував навчальний процес, але й активно працював над удосконаленням внутрішньої дисципліни та покращенням матеріальних умов у гімназії. Його досвід на посаді інспектора, а потім і директора закладу став важливою частиною його педагогічної спадщини, зокрема в контексті реформування української освіти.



Іл 1. Фотопортрет В'ячеслава Петра

Список використаних джерел та літератури:

1. Сапожников І. Подорожні замітки 1892 року про Очаків, руїни Ольвії та Одесу. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 35. Одеса: Бондаренко М. О., 2024. 248 с.
2. Савчук Н. Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2018. № 3. 8 с.
3. Копилов С. Освітнянська співпраця В. Петра та І. Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.). *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: наук. Доп. II Всеукр. Наук.-теорет. Конфер. Кам'янець-Подільський*, 1997. С.100.
4. Завальнюк О. Місто Кам'янець-Подільський – університетський центр Поділля (1918–1920 рр.). *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року*. Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява, 1998. 328 с.
5. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
6. Білецький Л. Мої спомини (1917–1926 рр.). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. 239 с.
7. Пучков, А. Культура антикварних неподібностей. Силуети. Профілі. Личини. *Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України*. Київ, 2012. 446 с.
8. Муратов О., Муратова Д. Чешские педагоги классических языков в Киевском учебном округе. Часть 2 URL: <https://www.aidm.eu/ruslo/RuSlo.03.2017.pdf>.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 319. Оп. 1. Спр. 1259 Особова справа з директора гімназії Івановича В'ячеслава Петра. 15 квітня 1882 – 8 серпня 1883. 41 арк.
10. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 258. Річний звіт гімназії. 1882. 153 арк.

11. ДАХМО Ф. 319. Оп. 1. Спр. 283. Статут педагогічної ради гімназії. 1883. 54 арк.
12. ДАХМО Ф. 319. Оп. 1. Спр. 269. Переписка з попечителем Київського навчального округу про виключення учнів з гімназії. 28 серпня 1882 – 25 листопада 1885. 25 арк.
13. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 256. Циркуляри попечителя Київського навчального округу, відносини директорів Київського університету і Ніжинського історико-філологічного інституту щодо встановлення нагляду за власниками квартир, в яких проживають учні, про набір учнів у гімназію, у Київський університет та інші документи. 19 червня 1882 – 10 грудня 1884. 149 арк.
14. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 213. Протоколи засідань господарського комітету. 1883. 39 арк.
15. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 289. Переписка з попечителем Київського навчального округу про призначення на посаду директора гімназії Петра Вячеслава Івановича. 10 травня 1883 – 1 грудня 1890. 29 арк.
16. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 257. Документи до історичної довідки з нагоди 50-річного ювілею гімназії. 26 червня 1882 – 7 листопада 1886. 61 арк.
17. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 211. Переписка з попечителем Київського навчального округу, Подільським жандармським управлінням і губернатором про застосування тілесного покарання в навчальних закладах, про збір коштів на проведення похорону Тургенева, про залучення до вчителів учнів за пропаганду проти царського уряду.
18. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 284. Текстовий звіт про роботу гімназії. 1883. 79 арк.
19. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 314. Текстовий звіт про роботу гімназії. 1884. 80 арк.
20. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 332. Звіт про стан гімназії. 19 грудня 1885 – березень 1886. 90 арк.
21. ДАХМО. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 289. Переписка з попечителем Київського навчального округу про призначення на посаду директора гімназії Петра Вячеслава Івановича. 10 травня 1883 – 1 грудня 1890. 29 арк.

Продан А. О.,
аспірант кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

МІЖ ДВОМА ІМПЕРІЯМИ: ПОДІЛЛЯ У ТРАНСПОРТУВАННІ ЗАБОРОНЕНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЧЕРЕЗ АВСТРІЙСЬКО- РОСІЙСЬКИЙ КОРДОН (ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається Поділля як прикордонний регіон між Російською та Австрійською імперіями на початку XX ст. у контексті транспортування забороненої літератури. Аналізуються основні шляхи, методи та учасники цього процесу, зокрема місцеві мешканці, що активно долучалися до контрабанди політичних і національно спрямованих друкованих видань. Особливу увагу приділено прикордонному простору як зоні перетину ідей, людей і заборонених текстів, що сприяли формуванню політичної активності та національної самосвідомості на українських землях.

Ключові слова: Подільська губернія, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, кордон, політичні партії, нелегальна література, транспортування.

На початку XX ст. територія Подільської губернії займала значне місце у системі прикордонної політики Російської імперії. Її географічне розташування на межі з Австро-Угорщиною характеризувало регіон не лише стратегічним з погляду оборони, а й вкрай важливим у культурному й політичному сенсах. Через подільський відтинок австрійсько-російського кордону до імперії проникала значна частина забороненої літератури.

Особливістю цієї прикордонної активності було те, що вона базувалася не лише на діяльності професійних контрабандистів (пачкарів) [1, с. 216] чи членів партійних осередків. Провідну роль у процесі транспортування та поширення заборонених видань відіграло саме місцеве населення – мешканці прикордонних сіл і міст, які добре знали місцеву географію, мали родинні чи побутові зв'язки по обидва боки кордону, і нерідко свідомо долу-

чалися до цього ризикованого, але важливого процесу. Вони не лише допомагали переправляти літературу, а й ставали її першими читачами, обговорювали прочитане, передавали далі – іноді навіть створювали невеликі гуртки чи кола однодумців.

Контрабанда літератури набувала форми масового, майже щоденного спротиву імперському контролю. Вона стала частиною повсякденного життя прикордоння, де побутова логістика – шлях через поле, кінна підвода, схована книжка у тюках тканини – перетворювалася на форму культурного і політичного опору. Вивчення цієї проблеми дозволяє не лише простежити механізми поширення політичної думки в імперському просторі, а й глибше зрозуміти, як саме прикордоння, у нашому випадку Поділля, впливало на загальний національний процес в Україні.

У період із червня 1901 р. до квітня 1902 р. один із маршрутів перевезення забороненої літератури пролягав з Мюнхена через Відень, Львів і до Києва, проходив через містечко Теофіполь, розташоване в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії. За цей час через нього було переправлено близько 40 пудів нелегальних друкованих матеріалів. Проте у квітні 1902 р. цей канал було ліквідовано внаслідок низки арештів, здійснених царською поліцією [6, с. 77]. У травні 1902 р. рух забороненої літератури через Львів відновився, однак замість Теофіполя новим транзитним пунктом став Кам'янець-Подільський [7].

З метою розуміння масштабів і механізмів цього явища, нами опрацьовано низку архівних справ, які безпосередньо стосуються перетину австрійсько-російського кордону на території Подільської губернії. У цих джерелах збережено детальні свідчення про маршрути переміщення забороненої літератури, способи її приховування, участь мешканців у контрабанді, а також реакцію владних структур на ці дії. Особливу увагу приділимо найбільш показовим документам, які відображають як організаційні аспекти, так і особисті долі учасників цих ризикованих дій.

Яскравим прикладом політичної контрабанди на Поділлі є справа дворянина І. Озембловського, розглянута Кам'янець-Подільським окружним судом у 1904 р. У ніч на 10 квітня 1904 р. поблизу с. Ісаківці Кам'янецького повіту І. Озембловського затримала прикордонна варта під час переправлення забороненої літератури через р. Дністер. Перевезення здійснювалося на

з'єднаних між собою човнах, що свідчить про добре продуманий маршрут і знання місцевості. Такий спосіб дозволяв уникнути патрулів на переправах, адже основна увага влади зосереджувалася на суходільних переходах. При затриманні в нього вилучили 803 примірники революційних видань, серед яких – «Искра» та «Социальная революция». Значна частина літератури закликала до повалення самодержавного ладу, агітувала робітничий клас на боротьбу за політичні права та містила антивоєнну риторіку. Під час допитів Озембловський пояснив, що близько трьох тижнів перед арештом виїхав із м. Київ до Львова з метою знайти роботу. Проте, не зумівши влаштуватися, погодився на пропозицію перевезти контрабанду через прикордонне с. Ісаківці. Зі слів обвинуваченого, йому допомагали двоє селян, які не були ідейними борцями, а радше – виконавцями знайомої, хоч і ризикованої «роботи», за яку, очевидно, передбачалася плата. Однак у критичний момент супутники зникли, залишивши Озембловського самого [4, арк. 22].

У квітні 1904 р. у прикордонному с. Чернокозинці Кам'янецького повіту було затримано О. Штеренберга, який незаконно перетнув австрійсько-російський кордон і переховувався в оселі місцевого жителя Ф. Углянюка. Під час затримання в нього виявили валізу з подвійним дном, а також підроблений річний паспорт на ім'я «Михайла Андрійовича Петрова». Окрім того, при ньому знайшли шматок картону з нерозбірливими умовними позначками та аркуш із розкладом руху поїздів між станціями Ларга, Київ та Смоленськ, що свідчить про добре підготовлену схему подальшого транспортування. При огляді валізи вилучили понад 1500 примірників нелегальних соціал-демократичних видань закордонного походження, що належали до пропагандистського фонду РСДРП. Серед знайденого – ідеологічні праці та брошури, зокрема «Развитие научного социализма», «Пролетарский праздник», «Милитаризм и рабочий класс», «Либералы и социалисты», «Социальная революция», «История революционных движений в России», «К деревенской бедноте», «Письмо к товарищу о наших организованных разногласиях» В. Леніна, «Русский рабочий в революционном движении» з посиланням на спогади Г. Плеханова, а також

«Проект программы РСДРП» і низка номерів газети «Искра» за 1901–1904 рр. Цей випадок вкотре підтверджує, що Поділля залишалося активною зоною перетину нелегальної революційної літератури [3, арк. 15-15зв.].

У березні 1904 р. на ділянці залізниці між станціями «Сербіновці» та «Комарівці» зафіксовано один із найоригінальніших випадків поширення забороненої літератури. Невідомий чоловік, перебуваючи на задньому майданчику вагона потягу, під час руху викидав у поле прокламації УСДП під назвою «Правдиве слово про війну». Частина листівок підібрали місцеві хлопці-пастухи, серед яких – М. Бевз і З. Свистун із с. Стодильці, після чого справу передали жандармам [5, арк. 26]. Під слідство потрапили двоє кондукторів – І. Бродзь і А. Коробка, які, ймовірно, надали цьому агітатору доступ до вагона. Прокламації, надруковані українською мовою, містили антивоєнні гасла, заклики до повалення самодержавства та звернення до українського селянства: «А вороги ваші – саме ті, що посилають вас убивати своїх бідних, темних братів. Ваші вороги – це пани, багатії, чиновники, уряд правительство, цар» [5, арк. 27].

Цей епізод не лише свідчить про намагання представників українського соціал-демократичного руху використати залізничний транспорт як канал агітації, а й демонструє значення Поділля як території, де відбувалося активне поширення ідеологічно спрямованої літератури з національним акцентом.

Ще одним свідченням налагодженої системи перевезення нелегальної літератури через Поділля стала справа мешканця м. Проскурова Ш. Полтуна, затриманого в березні 1905 р. Згідно з матеріалами слідства, 8 березня в його помешканні на Кам'янецькій вулиці виявили 4 тюки, загальна вага яких становила близько 6 пудів (понад 90 кг). Усі пакунки містили заборонену політичну літературу, переважно революційного та антидержавного змісту, яка потрапила на територію Російської імперії з Австро-Угорщини через пункт у м. Тарноруда. Розслідування встановило, що контрабанду планувалося перевезти далі до м. Бердичева. Під час обшуку вилучили велику кількість різножанрових видань, серед яких – прокламації РСДРП, газети «Искра» тощо. Частина літератури була оформлена у вигляді

брошур, листівок, прокламацій та газет, розрахованих на масове поширення [2, арк. 6].

З показів самого Полтуна випливало, що 7 березня до нього прибув невідомий єврей, який представився вчителем і попросив тимчасово зберегти тюки нібито з книгами. Господар, за його словами, не здогадувався про вміст і погодився зберігати пакунки до моменту подальшої передачі. Проте подальше слідство, а також спостереження за його оселею доводили, що Полтун мав певну обізнаність у вмісті тюків і був частиною плану з транспортування забороненої літератури. Зокрема, він готував підводу, на якій планувалось перевезти вантаж, а також прибив до свого сараю кілька дошок, щоб створити схованку для пакунків. Однак особу кур'єра, який доставив нелегальні видання з Тарноруди, так і не вдалося встановити, за свідченнями жандармів, він втік з місця події під час облави [8, арк. 4-5].

Ця справа добре ілюструє не лише сам механізм доставки забороненої літератури через прикордонні райони Поділля, а й активну участь місцевих мешканців у зберіганні та поширенні нелегальної продукції. Вилучення близько шести пудів агітаційних матеріалів свідчить про масовість такого явища й доводить, що Проскурів на той момент виконував роль важливої проміжної точки в маршрутах транспортування соціал-демократичної літератури вглиб Російської імперії.

Таким чином, на початку XX ст. Поділля перетворилося на один із ключових прикордонних регіонів, через який здійснювалося масове транспортування нелегальної політичної літератури з території Австро-Угорщини до Російської імперії. Його географічне положення, наявність густої мережі прикордонних сіл і містечок, а також транспортна інфраструктура (залізниця, водні шляхи, гужовий транспорт) створювали сприятливі умови для формування розгалужених каналів контрабанди. Водночас, участь у цьому процесі представників різних соціальних верств, від селян до інтелігенції, свідчить про широку підтримку підпільної діяльності політичних партій. Подільський прикордонний простір став не лише транзитним, а й ідейним містком між революційними та ліберальними центрами політичних організацій, що діяли на Заході, та підцензурною Росією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партия (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 3910. 11 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7798. 24 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7800. 24 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7819. 32 арк.
6. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія : у 2 кн. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2020. 368 с.
7. Фірштейн Ц. Де проходила «Искра». *Прапор Жовтня*. 1983. № 64. С. 2.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 419. Оп. 1 Спр. 3909. 11 арк.

Сакалюк А. П.,
науковий співробітник
КЗ «Славутський історичний музей»

КНЯЗЬ ПАВЛО КАРОЛЬ САНГУШКО: ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА МЕЦЕНАТ

У статті досліджується життя та діяльність князя Павла Кароля Сангушка (1680–1750) як впливового магната Речі Посполитої XVIII століття. Розглядаються його політична кар'єра, успішні шлюбні стратегії, господарський талант та меценатська діяльність.

Ключові слова: Павло Кароль Сангушко, Річ Посполита, XVIII століття, магнат, політичний діяч, державна служба, шлюбна політика, господарська діяльність, меценатство, фундатор, Барбара Дуніна, Славута.

Павло Кароль Сангушко (1680–1750) постає знаковою фігурою в історії Речі Посполитої першої половини XVIII століття. Його життєвий шлях, тісно переплетений з політичними інтригами, боротьбою за вплив та соціально-економічними реаліями епохи, відображає складний процес еволюції магнатських родин та їхньої ролі в державі.

Походячи з ковельської гілки впливового роду Сангушків, Павло Кароль успадкував не лише значні маєтності, але й амбіції щодо зміцнення позицій своєї родини. Його генеалогічне коріння сягало князів Ольгердовичів, що підкреслювало давність та знатність роду. Коли Павлові Каролу виповнилося чотири роки, помер батько. Опіку над ним та його старшим братом Казимиром Антонієм і сестрою Анною взяли на себе двоє братів матері: Франциск Стефан Сапега та Леон Базилій Сапега. Після їхньої смерті у 1686 році, опікунство перейшло до іншого дядька Бенедикта Павла Сапеги. Спочатку освітою Павла Кароля займалася його старша сестра Анна Катерина, яка з 1692 року стала дружиною Кароля Станіслава Радзивілла. У 1700 році, після розділу спадку з братом, він став незалежним у майнових питаннях і в листопаді того ж року вирушив у річну навчальну подорож за кордон [5].

Раннє сирітство та виховання в колі могутніх Сапегів та Радзивіллів сформували його політичні погляди та навчили мистецтву дипломатії. Освітня подорож Європою розширила його світогляд та заклала фундамент для успішної політичної кар'єри.

Вірно служачи королю Августу II, Сангушко поступово піднімався щаблями державної служби, обіймаючи ключові посади, зокрема литовського надвірного та великого маршалка. Його політичний вплив зростав, особливо під час елекції Августа III, де він відіграв важливу роль у забезпеченні його обрання, отримавши за це вищу маршалківську булаву Великого князівства Литовського.

Майстерна шлюбна політика стала важливим інструментом зміцнення матеріального становища та впливу Павла Кароля. Його одруження з Броніславою Пеняжківною, а згодом з Маріанною Любомирською, спадкоємицею Острозької ординації – одного з найбільших земельних комплексів Речі Посполитої – значно розширили його володіння та політичну вагу [3, с. 270]. Успішне врегулювання майнових питань та ефективне управління успадкованими маєтностями засвідчили його господарський талант.

Останні роки життя Павла Кароля Сангушка були позначені як особистими подіями, зокрема одруженням з юною Барбарою Дуніною (після смерті Маріанни Любомирської, з якою мав лише одного сина-спадкоємця), так і продовженням активної діяльності на політичній та господарській ниві. Другий шлюб князя Павла Кароля Сангушка з Маріанною Любомирською приніс довгоочікуваного спадкоємця чоловічої статі. Однак, син не виправдав сподівань батька, не виявивши здатності до управління родинними маєтками чи успіху в державній службі, а також не дбаючи про продовження роду. Це стало причиною того, що на момент смерті другої дружини, 47-річний князь зіткнувся з загрозою припинення існування його гілки роду [2, с. 151].

З метою розв'язання цієї проблеми, Павло Кароль, незважаючи на свій вік, за порадою лікаря, вирішив одружитися втретє. Його обраницею стала 17-річна Барбара Дуніна, шлюб з якою вважався вкрай бажаним для забезпечення спадкоємців.

Барбара походила зі знатної родини, рано втратила батьків і виховувалася мачухою. Вона отримала добру освіту, мала

мистецькі інтереси та була релігійною, що відповідало критеріям князя.

Родина Барбари швидко погодилася на шлюб, а от сама наречена вагалася довше. Зрештою, вона прийняла пропозицію. Весілля відбулося у Варшаві в 1735 році. Шлюбний договір врегулював майнові питання Барбари та підкреслив знатність обох родин [5].

Цей шлюб виявився напрочуд плідним, подарувавши подружжю десятох дітей, з них лише шестеро досягли повноліття. Павло Кароль толерантно ставився до мистецьких захоплень молоді дружини та її світського салону, хоча головним заняттям дружини було виховання дітей. Князь представляв її у вищому товаристві, сприяючи її соціальним зв'язкам. Барбара публічно висловлювала вдячність для свого чеснотливого та мудрого чоловіка [4, с. 23].

Управління майном залишалося за Павлом Каролем, але під час його відсутності княгиня опікувалася маєтностями. Важливі рішення приймалися спільно. Князь проявив передбачливість, завчасно подбавши про матеріальне забезпечення дружини та дітей, призначивши Барбару управителькою їхніх маєтків. Також були підготовлені плани щодо скромного похорону князя в Любліні.

Майже за рік до смерті князя в Заславі народився його останній син Януш Модест. Павло Кароль Сангушко помер 14 квітня 1750 року в Загайцях на Волині. Його поховали 27 травня 1751 року в костелі капуцинів у Любліні. Серце поховали наступного дня в парафіяльному костелі в Любартові [6, с. 36].

Смерть Павла Кароля Сангушка підсумувала епоху впливового магната, чия діяльність залишила помітний слід в історії Речі Посполитої. Його вміння поєднувати політичну амбіцію з прагматичним господарюванням, його зусилля щодо зміцнення родинного впливу та відновлення занепалих міст роблять його постать важливою для розуміння соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в державі у перехідний період.

Павло Кароль Сангушко постає як людина глибокої релігійності та меценат. Був фундатором костелів та монастирів [7, с. 2]. Серед них: мала базиліка святої Анни в Любартові –

храм, збудований у стилі бароко в роках 1733–1738, за проектом Паоло Фонтани; костел святого Лаврентія та монастир капуцинів – костел був збудований у роках 1737–1741 у стилі тосканського бароко, також за проектом архітектора Паоло Фонтани, надвірного архітектора Сангушків, тогочасних власників Любартова (храм був заснований спільно Миколаєм Кшинецьким, скарбником теребовлянським і полковником польського війська, та князем Павлом Каролем Сангушком); в 1726–1733 роках завдяки другому шлюбу з Маріанною з Любомирських, Павло Кароль Сангушко заснував костелі монастир отців Капуцинів у Любліні, де й був похований у 1750 році; крім того, разом зі своєю третьою дружиною Барбарою Дуніною, він став фундатором костелу Возвишення Святого Хреста отців Бернардинів в місті Тарнов (костел будувався в 1747–1776 роках на місці дерев'яної будівлі); костел Святого Йосипа та монастир Лазаритів у Ізяславі [3, с. 271] почали будуватись в 1747 році за покровительства нашого князя та інші [7, с. 2].

Барбара після смерті чоловіка виявила себе енергійною та мудрою управителькою, продовживши зміцнювати економічний потенціал родини та підтримуючи культурні і наукові ініціативи. Її діяльність стала яскравим прикладом впливу жінок у магнатському середовищі епохи Станіслава Августа Понятовського [1]. Саме вона, будучи повноправною господаркою заславських маєтностей на Волині (і Славуті в т.ч.), та інших володінь, княгиня в 1752–1774 роках багато часу проводить, контролюючи і розвиваючи господарську діяльність у власних маєтках, активно підтримує розбудову своїх міст та сіл.

Зокрема, княгиня Барбара продовжила меценатську традицію родини Сангушків, фінансування будівництва й ремонту храмів, матеріально підтримувала молодих літераторів, лікарів та ін., займалася літературною та перекладацькою діяльністю [3, с. 278].

В 1774 році Барбара Сангушко провела розподіл майна між своїми синами. В результаті цього поділу найбільш прибуткові маєтності – Славутський ключ – відійшли у власність Героніма Сангушко, який першим з роду Сангушків оселився в Славуті та всерйоз зайнявся її розвитком.

Таким чином, Павло Кароль Сангушко залишив помітний слід в історії Речі Посполитої XVIII століття. Його політична кар'єра, шлюбні стратегії, господарська діяльність та меценатство відображають складні соціально-культурні процеси епохи.

Смерть Павла Кароля Сангушка не зупинила розвиток його починань. Започатковані ним процеси у сфері управління родинними маєтностями та меценатства, особливо ті, що стосуються розбудови Славути, мали продовження у діяльності його нащадків, підкреслюючи спадковість впливу та значення його внеску в історію роду Сангушків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Andrzej Wlusek. Sarmacka dama: Barbara Sanguszkowa i Izabela Branicka. *Artykuły historyczne*, 2018.
2. Jolanta M. Marszalska. Barbara z Duninow Sanguszkowa (1718–1791). *Rocznik Tarnowski. Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne i Muzeum Okręgowe w Tarnowie*. Tarnów, 1993. 302 st.
3. Jolanta M. Marszalska. Religious foundations of Princes Lubartowicz-Sanguszko of Kowelski lineage in the turn of the 17th and 18th century in Wołyń. *The Person and the Challenges. Volume 3*, 2013. Number 1. P. 267–280.
4. Krzysztof Moskal. Panie na Tarnowie. Miejska Biblioteka Publiczna Im. Juliusza Słowackiego W Tarnowie, 2021.
5. Krzysztof Moskal. Panowie na Tarnowie. Cz. 17. Paweł Karol Sanguszko (1680–1750).
6. Marian Butkiewicz. Najokazalszy pogrzeb na Lubelszczyźnie w okresie staropolskim : «Pompa funebris» Pawła Sanguszki w świetle ówczesnych relacji. *Rocznik Lubelski*, 2011. № 37, st. 33–46.
7. Wystawa : «Świadectwa religijności książąt Sanguszków z przełomu XIX i XX w. w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej». URL: <https://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/en/dlibra/publication/1328/edition/1167>

УДК 930.1:39(477.43/.44)

Стрижак Н. П.,
науковий співробітник
КЗК «Хмельницький обласний
краєзнавчий музей»

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО, НАРОДНІ ВІРУВАННЯ, ТРАДИЦІЇ, ФОЛЬКЛОР, ПОВІР'Я ТА ЗАБОБОНИ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ПРАЦЕЮ М. ДАНИЛЬЧЕНКА

У статті проаналізовані народні вірування, забобони, упередження, світосприйняття, традиції, обряди та фольклор мешканців Літинського повіту Подільської губернії на основі праці М. Данильченка.

Ключові слова: етнографія, традиції, вірування, Данильченко.

М. Данильченко у своїй праці «Этнографические сведения Подольской губернии», присвяченій етнографічним дослідженням Подільського краю, детально описує звичаєве право, народні вірування, традиції, повір'я та забобони, фольклор мешканців Літинського повіту Подільської губернії, при цьому зазначаючи, що вони не обмежуються даним повітом, а охоплюють всю губернію і, можливо, навіть виходять за її межі [4].

Етнографія існує вже кілька століть, хоча набула великої популярності лише наприкінці ХІХ ст. До цих досліджень було кілька підходів: Франц Боас, наприклад, вважав за краще використовувати документи та інформаторів, щоб дізнатися більше про інші культури. Однак багато етнографів нині дотримуються підходу Броніслава Малиновського, який вважав, що дослідники повинні занурюватися в життя людей, традиції яких вони вивчають.

Подібні дослідження іноді можуть тривати роками. Наприклад, Микола Данильченко служив декілька років на посаді мирового посередника перед тим, як написав свої «Этнографические сведения Подольской губернии».

Загалом ім'я Данильченка ніде повністю не фігурує і скромно обмежується буквою «Н». Лише провівши дослідження,

вдалось знайти записи про його родину у «Списку дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Подольской губернии» 1897 року, де вказано, що Данильченко Йосиф з дружиною Олександрою Семенівною і дітьми: Іваном, Миколою, Михайлом, Олександром, Петром, Василем, Катериною та Ольгою, син Михайла (із Волинських дворян) [3, ст. 148]. З цього можемо зробити висновок, що його ім'я – Микола.

Загалом праця «Этнографические сведения Подольской губернии» складається з двох розділів, перший з яких присвячений народним юридичним звичаям, зокрема можна ознайомитись з а) правом сімейним; б) юридичними відносинами членів родини; в) опікою та піклуванням; г) способами набуття власності; другий – народним віруванням, забобонам та упередженням, а саме сприйняттям: а) неба, світила та небесних явищ; б) землі, стихій і різних природних явищ на землі; в) людини, її житла, одягу, їжі та занять; г) царства тварин і рослин, д) світу духовного, е) перетворень, обрядів та хвороб. Такий поділ є надзвичайно інформативним, оскільки розділяє юридичне та звичайне життя і полегшує процес опрацювання матеріалу.

Дана книга науковця як етнографічне дослідження є надзвичайно цінним джерелом у вивченні історії краю, бо вона дає змогу зрозуміти аспекти суспільного життя, включаючи сприйняття та цінності, які інші методи дослідження не в змозі охопити. Вона висвітлює те, що сприймається як належне, закладене як очевидне і залишається невисловленим у спільноті. Це дозволяє, як дослідникам, що використовують цю роботу в наукових цілях, так і простим читачам розвинути глибоке та цінне розуміння культурного значення практики та взаємодії. Крім того, детальні спостереження, проведені в даному етнографічному дослідженні, також можуть спростувати певні упередження або стереотипи щодо життя, побуту та звичаїв населення краю або ж підтвердити їх.

Основна перевага праці полягає і в тому, що вона дає читачам прямий доступ до культури та життя певної групи населення. Це фаховий підхід, щоб дізнатися практично з перших вуст про поведінку та взаємодію людей у певному суспільстві та у певний період.

Матеріал даного дослідження також є відкритим і гнучким. Замість того, щоб перевірити загальну теорію чи гіпотезу, М. Данильченко пропонує нам багату розповідь про культуру, життя, систему мислення та вірувань населення певного краю, в нашому випадку – Подільської губернії, дозволяючи нам дослідити багато різних аспектів.

Розглянемо книгу дещо детальніше. По-перше, дана праця дає можливість зрозуміти істинний сенс деяких вчинків, традицій та звичаїв. Впевнена, що багато хто з нас час від часу стикався з ситуацією, коли після певної «неправильної» дії, старші люди казали «не можна так робити», а на запитання чому, чіткої відповіді не мали й відповідали «бо так треба».

Наприклад, не можна розкидатись віником, помелом та коцергою, їх обов'язково ставлять в чистому кутку будинку, біля пічки. Це пояснюється тим, що ці «предмети потрібні для вогню, який вважається святим», тож вони користуються повагою. Так само часто виникає питання, чому ж раніше так рано одружувались і чому з ним так поспішали. Можна пояснити це тим, що у 20 років дівчина вважалась вже старою дівою, а можна й тим, що в дружині сина – невістці – вбачали, в першу чергу, робітницю, тож й спішили її «придбати». Сюди також можна віднести вираз «не мішай молоко з м'ясом» або заборону їсти молочні продукти з рибою. Звісно, це все можна зараз пояснити з наукової, зокрема медичної, точки зору, однак раніше це пояснювали з релігійної: «молоко вважають їжею, що очищує тіло людини, а м'ясо – що оскверняє, і тому мішати молоко з м'ясом є гріхом» [2].

По-друге, розкривається значення релігії та її вплив на розуміння базових явищ населенням. Цікаво, що через недостатньо розвинену наукову думку та її недоступність для простого населення, ще наприкінці XIX ст. всі явища, небесні та земні, пояснюються через релігійну призму – Бог та Святі часто згадуються в тексті книги. Так, наприклад, грім пояснюється як «звук, створений рухом по хмарі громоносної зброї, якою керує Св. Юрій і Архангел Гавриїл»; сонячне та місячне затемнення «відбуваються від того, що світила ці закриваються від нас нашими гріхами,

подібно до того як місяць закритий гріхом Каїна»; «при народженні всякої людини Бог запалює для неї на небі свічу, сяйво якої завжди збігається з життям того, для кого вона запалена». А Земля пояснюється, як «кругла купина землі, що плаває на воді та підтримується двома рибами, від руху яких бувають землетруси...представлення в такому виді допускає можливість і навіть необхідність початку і кінця землі, але меж цих ніхто ще не сягав, оскільки ми живемо в самому центрі землі» [2]. Також традиційно подається історія створення світу Богом, розповідь про Адама та Єву, страшний суд тощо.

По-третє, можна прослідкувати народні вірування, їх історію, тлумачення та уявлення персонажів народної творчості. Останні допомагають розкрити колорит місцевості, особливості клімату, різноманіття тваринного та рослинного світу. Наприклад, відьма описується, як «жінка, що зв'язалась з дияволом... робить людям лише зло... завжди виростає ззаду хвіст величиною з палець»; перелесник – «злий дух, що з'являється кому-небудь в образі коханої йому людини, що померла» [2]. Також згадуються такі суто українські персонажі, як злидні, мара, потерчата, мавки, Баба Хима тощо.

Своєю чергою метаморфоза літа і зими теж веде свою довгу історію з давнини. Найчастіше ми уявляємо їх, як два протилежних поняття, наділяючи літо позитивними якостями, а зиму – негативними, наче живих істот. Чому ж так відбувається? Річ у тім, що ці уявлення закладені ще далекими предками, для яких «літо і зима представляються живими істотами: літо зображують у вигляді молодої дівчини, а зиму – у вигляді старої з величезними зубами та кістлявими пальцями. Дівчина-літо дуже щедра і багата, а стара зима надмірно скупа і бідна» [2]. Такі персоніфікації теж можна легко пояснити: влітку люди збирають врожай, хата заставляється усіляким добром, тобто люди постійно щось надбають, відповідно стають багатими; взимку ж навпаки – те, що надбали влітку, постійно розходиться, ото ж, добра стає менше і вже до наступного літа хата пустає.

Відповідно звідси походить і така любов, і шана до землі, яку називають найсильнішим словом у світі «Матір»: «земля корис-

тується особливою повагою: її називають Матір'ю, позаяк ми з неї походимо і вона нас годує; землею клянуться як чимось святим. Клятва землею є найстрашнішою клятвою і при ній зазвичай цілують землю» [2].

По-четверте, пояснюються багато забобонів, обрядів та правил, які мають місце в сучасному світі. Наприклад, ставлення до вагітної жінки, якій потрібно догоджати в усьому, все, що попросить – виконувати, а не то гірше буде і тій людині, що відмовила, і майбутній дитині, в бідах якої теж звинуватять першого; автор пише, що такій людині погрожують тим, що вона «через певний час обов'язково побачить весь свій одяг і особливо спідню білизну як то: панталони, підштанці, чоботи тощо зіпсованими та навіть поїдженими мишами», в сучасності такі люди піддаються осуду. Крім того, обряди та правила при народженні дитини, хрещенні, сватанні, весілля, похоронах, хоч і з певними змінами, але сутнісно залишились однаковими.

Годі й говорити про традиції святкування найбільших народних та релігійних свят, яких дотримуються з покоління в покоління віряни-українці! Наприклад, так описується Святий Вечір: «напередодні Різдва Христового, ввечері під час вечері, яка обов'язково має складатись із 12 страв і яка завжди починається кутею, господар родини, їсть першу ложку...» [2].

Що ж до забобонів та прикмет, то всі чули цілий перелік наслідків чухання різних частин тіла; або, що червоне небо при заході сонця обов'язково віщує вітер і бурю; або, коли людина гикає, то це обов'язково її хтось зі знайомих згадує і так далі. У всі ці численні прикмети та забобони сліпо вірили наші пращури, так само, як і більшість з нас зараз.

По-п'яте, в праці подані зразки такої народної творчості, як пісні, казки, анекдоти, прислів'я, приказки, загадки, що, безсумнівно, складають неоціненне надбання та скарб кожного народу. Саме вони найкраще передають біль, страждання, щастя, долю та, найголовніше, його душу. Ознайомившись з ними, можна якнайкраще познайомитись з народом та його менталітетом.

Отже, роботи етнографів і, зокрема Миколи Данильченка «Этнографические сведения Подольской губернии 1869»,

Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

є цінним джерелом у дослідженні краю. Прочитавши книгу, як науковці, так і поціновувачі минувшини, можуть дізнатися більше про життя подолян, про самих себе, а також про народну культуру, традиції, норми, вірування тощо. Це, у свою чергу, розвиває уявлення і змушує усвідомити, наскільки різноманітним є світ. Це усвідомлення допомагає людям краще сприйняти себе та інших, що відрізняються за расовою, етнічною приналежністю, релігійними або політичними переконаннями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Батирева І. Етнографічні дослідження на Східному Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття. Випуск №33, Вінниця.
2. Данильченко Н. Этнографические сведения Подольской губернии. Выпуск 1-й. – Каменец-Подольский: тип. Подольского губерн. Упр. , 1869. 54 с.
3. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: тип. Подольского губерн. Упр. , 1897. 393 с.
4. Чибирак С. В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60–80-х роках XIX століття. Київ, 2012.
5. Наулко В. І. Етнографія. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія* / гол. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18059.

УДК 94 (477.43) «17/1917»:929.7 Орловські

Хоптяр Ю. А.,
доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних
і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
кандидат історичних наук, доцент;

Хоптяр А. Ю.,
вчений секретар
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
кандидат історичних наук

РОДИНА ОРЛОВСЬКИХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У КІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті робиться спроба розглянути вплив чотирьох поколінь родини Орловських, власників Ярмолинець на соціально-економічний та культурний розвиток Поділля. З початку ХІХ ст. Орловські володіли значним економічним потенціалом, зокрема трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським збудувати у 30-х рр. ХІХ ст. великий костюл на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництво тканини.

Ключові слова: містечка, фільварки, Поділля, польська династія, родина, ярмарки, виробництво.

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях

історичних процесів, злагоди, організації і здійсненні діяльності органів і посадових осіб у повній відповідності з правовими настановами. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди.

Після утворення Подільської губернії у 1795 р., Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. За переписом тут нараховувалось 266 будинків і за кількісними показниками Ярмолинці поступались Городку, Зінькову, Солобківцям та іншим містечкам. На той час Ярмолинці належали Гнату Михайловичу Сцибор-Мархоцькому, який одержав їх у спадщину від свого бездітного дядька. У 1798 р. Ярмолинці, внаслідок обміну на с. Маліївці і Слобідку-Малівецьку, перейшли у власність до заможного польського шляхтича Яна (Івана) Онуфрія Орловського (1739–1811) і з того часу, впродовж більше 120 років, аж до 1917 р., історія містечка була пов'язана з цим давнім польським родом [1, с.82]. Родовід Орловських започатковується ще з 1547 р., про що вказує запис у родовідній книзі [2, арк. 338].

На початку XIX ст. Орловські володіли значним економічним потенціалом, зокрема трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським збудувати у 30-х рр. XIX ст. великий костьол на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництво тканини. Фабрика виробляла щомісяця 80 шт. сукна. Але нестача води примусила німецьких майстрів перебраться до м. Дунаївці [1, с. 81].

Через містечко пролягав стратегічний Кучманський шлях у напрямку Бар – Меджибіж до західного кордону, тому тут часто проходили військові частини. У квітні 1808 р. побував у містечку російський фельдмаршал М.І. Кутузов, що формував війська для походу на російсько-турецьку війну. Війська потребували помешкань для розквартирування, а проживання солдат давало певний прибуток тому Орловські щорічно будували житло. По-

ступово містечко розрослося і у 1830 р. кількість дворів досягла 333 [3, с. 11].

Важливе економічне значення в системі внутрішньої торгівлі мали базари і ярмарки. На них реалізовувалась сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вибори, укладалися договори на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення.

У 1817 р. в Подільській губернії, не враховуючи сільських, збиралося 250 ярмарків (10,6% від усіх ярмарків країни). Більшість їх приурочувались до релігійних свят і тривали ярмарки 1–2 дні, а іноді і тиждень. В Кам'янець-Подільському відбувалось 16 ярмарків на рік, Проскурові – 13, Літині – 11, Ярмолинцях – 8 і т.д. [4, с. 119].

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинець мало переведення сюди у 1835 р., за сприянням А. Орловського, з м. Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії Петропавлівського ярмарку, який проходив щорічно з 29 червня по 15 липня. Крім того, у грудні кожного року протягом тижня відбувався ще і Миколаївський ярмарок. Для участі у Петропавлівському ярмарку щороку приїздило близько 500 купців, які привозили товару в окремі роки на суму 3,2 млн. крб. В зв'язку з великим об'ємом торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої, найвищої категорії ярмарків [5, с. 61].

Петропавлівський ярмарок давав значні прибутки для родини Орловських, оскільки щорічно вони отримували до 20 тис. крб. чистого доходу. Протягом 40–80-х рр. ХІХ ст. розширювались під нього площі як на Грабині, так і в інших районах містечка. Сюди приїздили купці з Кам'янця, Бару, Балти, а також Санкт-Петербургу, Нижнього Новгороду і навіть із Західної Європи та Середньої Азії. За таких умов відбувалось інтенсивне спілкування багатонаціонального населення, що сприяло взаємозбагаченню народних культур, додавало особливий колорит і створювало у містечку піднесену святкову атмосферу. Для більшості учасників, а саме купців, міщан, ремісників, селян, ярмарки служили важливим засобом спілкування та обміну новинами. На період проведення ярмарку Орловські, багаті євреї, інші мешканці Ярмолинець, навколишніх сіл Грабини, Буринець, Боснячини, Писарівки надавали купцям свої будинки.

На час торгів населення Ярмолинців значно зростало і приводило до того, що в криницях не вистачало води і її продавали по ціні одна копіяка за кухоль.

Петропавлівський ярмарок, як й інші великі ярмарки першої категорії, мав свою процедуру відкриття. Ярмаркові веселощі зростали поступово. Традиційно, в день відкриття ярмарку, вранці в міському соборі відправляли службу, в якій обов'язково брали участь родина Орловських, представники місцевої влади та численні прихожани. Після закінчення служби урочиста процесія здійснювала з церкви хід на ярмаркову площу, де духовенство її освячувало. Урочиста частина першого ярмаркового дня включала і деякі додаткові заходи, що розраховувалися на те, щоб підкреслити важливе значення цієї події, як наприклад, святковий обід. По закінченню урочистих церемоній на ярмарку розпочиналася торгівля і з'являлися ярмаркові розваги. Тут виступали кращі музиканти, фокусники, дресирувальники, гімнасти, акробати. Неодноразово виступали на Петропавлівському ярмарку клоуни та звірі відомого цирку Дурова. Воду для циркової звірини набирали з ставка, що і сьогодні зветься «Звіринцем».

Значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку зробив граф Адам Стефан Орловський (1780–1857). Будівництво магазинів, складів, готелів, ресторанів, їдалень та шинків потребувало будівельних матеріалів. Зокрема, будівельний камінь добували кріпосні Орловських у каменоломнях «Безодня» с. Сутківці. Тут же випалювали вапно, а у с. Грабині викопували пісок, внаслідок чого утворилось провалля глибиною більше 30 м. Так, за сприяння родини Орловських розрослося містечко, в якому у кінці 30-х рр. XIX ст. зусиллями кріпосних селян побудували вісім рядів крамниць.

В перші роки торгів на Петропавлівському ярмарку не вистачало не лише відповідних приміщень, але й ремісників: столлярів, каменярів, теслярів, ковалів, боднарів та інших майстрів. За таких обставин Адам Орловський надіслав своїх вербувальників у Польщу, для добровільного переселення ремісників до Ярмолинець. В такий спосіб у містечку та селах Проскурівського повіту з'явилися родини Будніцьких, Бялковських, Долінських, Радецьких, Рутинських, Пшелуцьких, Сідлецьких, Сіцінських,

Туженських, Фабіжевських, Шедловських, Янковських, Ясінських, Ястремських та інших. Таким переселенцям граф допомагав матеріально, роздавав землі, будував приміщення для житла та роботи. Саме в такий спосіб виникла майстерня Качуровського, в якій працювали більше 80 чол., що виготовляли карети, фаетони, брички. Саме із спеціалістів цієї майстерні утворився і тривалий час виступав, відомий у повіті, духовий оркестр [1, с. 83].

Завдяки ярмаркам поступово зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині XIX ст. 1578 дес. землі. Їх маєток складався з п'яти фільварків, що знаходилися у м. Ярмолинцях, селах Глушківці, Соколівка, Нове село, Томашівка, у яких працювало близько 5 тис. кріпосних селян, а у містечку діяли до 10 підприємств. За інвентарем 1845–50 рр. Орловським належало 667 дес. польової землі, на якій працювали тільки в Ярмолинцях 35 тяглих і 108 піших селянських господарств [6, арк. 1-16]

Важко доводилося працювати кріпакам Орловських, що відробляли по 182 дні щорічно. До того ж для виконання таких робіт як прядіння, обробка конопель, ткання полотна, садіння городини вимагалось два дні на тиждень з кожного тяглого господарства і один день з пішого. Урочна система важко відбивалася на селянстві, яке відробляло панщину фактично не 182 дні, а набагато більше, оскільки за день потрібно було накопити півтори копи озимого хліба, зібрати сіно з десятини та інше.

Адам Орловський з родиною чимало часу проводив за кордоном, зокрема вони володіли будинками та майном у всесвітньовідомому курортному місті Ніцца (Франція). Однак, це не стало на заваді здійснювати Орловським широкомасштабне будівництво у Ярмолинцях. Причому окремі будинки збереглися до сьогодні, зокрема приміщення санепідемстанції, відділення ощадбанку, управління праці і соціального захисту та інші.

У червні 1835 р. Адам Орловський подав до подільського дворянського депутатського зібрання прохання про прийняття родини Орловських до російського дворянства та направлення у департамент Герольдії відповідних документів [7, арк. 1]. Через рік 20 серпня 1836 р. указом Герольдії №7859 Орловських прийняли до російського дворянства [7, арк. 11].

У 50-х рр. XIX ст. в м. Ніцца помер Адам Орловський, але поховання відбувалося у Ярмолинцях біля костьола Петра і Павла. Дозвіл на поховання біля цієї культової споруди нащадки отримали від папи Римського. Після цього вся власність перейшла до єдиного спадкоємця – сина Олександра Станіслава (1817–1893). Пройшовши армійську службу, Олександр вступив у шлюб із заможною нареченою з с. Підгайці і незабаром у них народився син. Подружжя проживало переважно у Варшаві, тому веденням господарства займалися керуючі, економі, орендарі та інші.

Продовжуючи традиції батька, Олександр у 1859 р. розпочав будівництво у Ярмолинцях нового палацу. Поштовою до цього став майбутній проїзд Олександра II, з яким Орловський був особисто знайомий ще з часів військової служби. Невдовзі на місці заїжджого двору виріс одноповерховий палац довжиною у 50 м. і шириною – 25 м. Пізніше біля палацу побудували кілька приміщень службового і господарського призначення на тому місці де знаходиться сучасний районний універмаг. Частина тих давніх споруд збереглася донині. Того ж 1859 року у новозбудованому палаці відбулася зустріч двох Олександрів – російського імператора і польського шляхтича, в ході якої, крім спогадів про армійське минуле, велася мова про необхідність проведення аграрних реформ. Ця проблема стала предметом обговорення широкого зібрання у губернському центрі куди відправився Олександр II [3, с. 12-13].

Поміщики тоді виявили протидію ідеям реформування, однак реформування все ж розпочалося. Щоправда маніфест 19 лютого 1861 р. не давав селянам особистої свободи, прирікав їх на розорення. Уставна грамота від 27 червня 1862 р. зазначала, що в Ярмолинцях було 280 селянських господарств, з них 45 тяглих, 211 піших і 24 городники. Ці господарства за 1297 дес. орної і 178 дес. садивною землею мали виплатити протягом 49 років 48 160 крб. Крім того, в період тимчасовозобов'язаного стану (з 27 червня 1862 р. до 30 липня 1863 р.) селяни повинні були виплатити оброку 5802 крб. та податків 1021 крб. [8, с. 643].

Селянство Ярмолинеччини у 1863 р. виступали проти обов'язкового викупу землі, тому за розпорядженням губерна-

тора до Ярмолинець направлялась 6-та сотня 11-го Донського козачого полку для придушення цих виступів. Невдоволенням селян реформою намагалися скористатися окремі поміщики, котрі підбурювали селян, однак О. Орловський повстанців не підтримав. В цей час він розширив свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Татаринці. Особистий капітал помітно збільшився після укладення другого шлюбу О. Орловського з французькою княгинею, внаслідок чого отримав титул графа. У новій сім'ї незабаром народилося три сини: Михайло, Мечислав, Ксаверій Францішек (1.12.1862–1926). Вони одержали чудову освіту у престижних університетах Європи і більшість часу проводили за кордоном.

Після смерті О. Орловського, відповідно до заповіту, вини отримали багату спадщину. Так, весь Ярмолинецький ключ, включаючи Нове Село, Татаринці, Томашівку, частину Соколівки, отримав Северин (син від першого шлюбу); волинський маєток – Михайло; Слобідку-Малієвецьку та Маліївці – Мечислав; Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку передали Ксаверію.

Однак, після розподілу спадщини молоді графи не поспішали у свої маєтки. У листопаді 1911 р. Ксаверій Францішек Орловський з сім'єю виїхав на постійне місце проживання до Варшави де обіймав посаду російського дипломата, а з відродженням Польщі у 1917 р. став послом у Бразилії, а пізніше Іспанії [7, арк. 13]. Михайло постійно проживав у Відні. Мечислав одружився з американською громадянкою, але, заборгувавши своїм кредиторам, змушений був продати батькову спадщину, яку, на щастя, викупив Ксаверій.

У 70–80-х рр. ХІХ ст. спостерігалось пожвавлення економічного життя, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинець, і якщо тут у 1882 р. проживало 4130 чол., то у 1905 р. – 5723. З 1882 р. у містечку функціонували телеграф, пошта.

Після більшовицького перевороту у Петрограді селяни Ярмолинець 11 листопада 1917 р. захопили і розгромили маєток Орловських. Саме тоді безслідно зникли з палацу Орловських всі цінності в тому числі картини відомих художників. Колишні власники Орловські змушені були, рятуючись від переслідувань нової влади, емігрувати на терени Європи.

Так XX ст. входило бурхливою ходою, вносячи політичні і економічні зміни у життя краю, через що пройшли мешканці Ярмолинець і їх колишні власники – родина Орловських.

Список використаних джерел та літератури:

1. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф.230. Оп.1. Спр. 15.
3. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси). Хмельницький, 2000.
4. Нариси історії Поділля / За ред. Л. В. Баженова, І. С. Винокура, С. К. Гуменюка, О. М. Завальнюка та інших. Хмельницький, 1990.
5. Обзор Подольской губернии за 1886 г. Спб., 1887.
6. Держархів Хмельницької обл. Ф.241. Оп. 1. Спр. 1093.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф.230. Оп. 1. Спр. 4791.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971.

УДК 94 (477.43)

Бабюк Д. С.,
доктор філософії,
науковий працівник Малієвецького обласного
історико-культурного музею

МОНАСТИР У с. МАЛІЇВЦІ:
ВЗАЄМОДІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ В ІСТОРИЧНІЙ
РЕКОНСТРУКЦІЇ КОМПЛЕКСУ

У статті аналізується ряд відомих писемних та зображальних джерел про заснування та розвиток комплексу монастиря XVII–XIX ст. у с. Маліївці. На основі писемних джерел встановлено хронологію подій, а з урахуванням залучення ряду зображальних документів вдалось заповнити прогалини, встановити архітектурні особливості споруд та їх точну локацію. На основі викладеного матеріалу зроблена спроба реконструкції комплексу, що покликана створити базу для подальших спеціальних та археологічних досліджень.

Ключові слова: Маліївці, церква, монастир, василіани, зображальні джерела, реконструкція.

Село Маліївці розташоване на косогорах р. Ушки, що протікає глибокою звивистою долиною. Назва села зустрічається в історичних документах, щонайменше, з кінця XV ст. Краса природи та особливість рельєфу здавна приваблювала сюди жителів та служителів Господніх, а дану місцевість в народі називали куточком Подільської Швейцарії [6, с. 324].

Однією із безперечних окрас села є штучний водоспад із видовбаними у двох ярусах гротами-печерами. Про час появи даних печер не маємо жодних відомостей крім того, що здавна їх використовували, як ранньо-слов'янський скельний монастир. Після проведення у 2002 р. археологічних досліджень

під керівництвом П. Нечитайла було висловлено припущення, що ймовірним заснуванням печерного монастиря є період XI–XIII ст. [5, с. 204]. Довгий час ці печери були єдиним місцем для проведення богослужінь, аж поки у XVII ст. не почалось масштабне будівництво комплексу монастиря.

Щодо побудови первісно костелу (далі церкви – прим. авт.) та приміщення монастиря маємо різні дані. У 1620 р. для упорядкування монашого життя, всі православні монастирі у межах кордонів Польщі (включно з територією Поділля) були розділені на три округи із призначенням для кожної із них особливого «прото» монастиря. П. Батюшкович припускав, що православний малівецький монастир (наявність церкви не згадано – прим. авт.) у ті часи вже існував [2, с. 103]. За знайденою нами найранішою писемною згадкою, мурований костел Кармелітів босих та монастир у с. Маліївці були збудовані одночасно у 1624 р. Станіславом Реверієм Потоцьким (підкоморієм Подільським) та його дружиною Софією з Калиновських [10, с. 280]. Натомість, інший документ дату заснування церкви вказує як 1673 р. [3, арк. 235; 7, с. 947-948] (можливо, тут мала бути увазі дата зміни підпорядкування або відновлення діяльності церкви після розорення – прим. авт.).

Відомо також, що первісно монастир був православним. Вже на початку другої половини XVII ст. він був зруйнований внаслідок військових дій. Станом на 1668 р. було проведено опис володінь Летичівського повіту Подільської губернії, де с. Маліївці зазначене, як повністю спустошене [1, с. 529]. Разом із монастирем були знищені і всі документи, що зберігались у ньому [6, с. 320]. У стані руїни монастир простояв близько 60 років та згодом був остаточно розібраний. Місце розташування старого православного монастиря достеменно невідоме. Існує припущення, що він знаходився під скелею, оскільки у візитації 1741 р. є згадка про те, що від скелі з печерами вздовж долини (ponad debre) знаходилися старі, дуже занедбані будівлі, складені із круглих дубових колод, за якими був невеликий цвинтар [6, с. 327]. Ю. Сіцінський на підтвердження цієї версії наводив приклад монастирів Сатанова, де старий православний монастир був під скелею біля печери, натомість новий ва-

силіанський монастир було збудовано на вершині тієї ж гори [6, с. 321].

На початку XVIII ст. малієвецькі землі отримав у власність Вавжинець (Лаврентій) Пепловський (суддя земський подільський), який вирішив відновити монастир, покликавши у Маліівці василіан (чернечий орден греко-католицької церкви). Очевидно, що відновлювальні роботи були завершені вже у 1708 р., оскільки того ж року своїм розпорядженням (ерекцією) від 25 жовтня він надав монастирю ряд маєтностей та пільг [6, с. 320-321]. Станом на початок XVIII ст. малієвецький монастир вважався одним із найбагатших на Поділлі (такими ж монастирями були Сатанівський, Тишковський, Барський, Шаргородський та Кам'янецький) [2, с. 163-164].

Згідно опису візитації 1741 р. новий василіанський монастир був розташований на вершині гори. Головна дорога до монастиря пролягала попри печери вгору по сходах, висічених у скельній породі. Вхід до монастиря був влаштований через брамку, поруч з якою (*ab ingressu*) стояла двоярусна вежа-дзвіниця, у верхньому ярусі якої знаходилось 4 дзвони. Відразу від неї праворуч були двоповерхові приміщення-келії для монахів. З південного боку за келіями була пекарня. За пекарнею по прямій лінії знаходилось джерело, що било з-під скелі. Посередині двору стояла кам'яна церква «раніше та недавно побілена» на честь Воздвиження св. Хреста. Навколо церкви кладовище (підтверджено археологічними роботами, виконаними у 2002 р. [5, с. 202-203]). На фасаді церкви був ораторій (місце для молитви – прим. авт.) під титулом «Благовіщення Пресвятої Богородиці», але під час візитації титул дозволено було замінити на «Свято перенесення мощів святого Миколая єпископа» [6, с. 236]. На жаль, у описі немає інших даних про зовнішній вигляд церкви або її планувальної структури. Також із двох печер у візиті згадується лише верхня під титулом Різдва св. Іоана Хрестителя, у якій знаходився лише престол та титульний образ [6, с. 327]. Про нижню печеру взагалі не згадується.

За своїми розмірами (у конвертації з «ліктів» – прим. авт.) приміщення василіанського малієвецького монастиря мало у

довжину 32,7 м. (55 л.), ширину 7,7 м. (13 л.) та висоту 39 м. (67 л.) (ймовірно, з урахуванням висоти скелі – прим. авт.). Будівля була кам'яна, двоповерхова [4, с. 503]. Остаточне закінчення розбудови комплексу монастиря, на думку Ю. Сіцінського, відбулось у період з 1735 по 1746 рр. [6, с. 322].

Після другого поділу Польщі у 1793 р. територія Поділля перейшла під владу Російської імперії, а вже у жовтні 1795 р. Росія встановила своє повне духовно-релігійне панування над підвладною їй частиною Українських земель. Російська православна церква (РПЦ) стала знаряддям поневолення українського та інших народів України. Невдовзі було ліквідовано всі уніатські єпархії. У 1795 р. комплекс малієвецького монастиря був відібраний у василіан та переданий у православне відомство [2, с. 216], при чому, о. Д. Жолкевським (протопоп Зіньковецької округи) був відібраний документ на фондуш малієвецького монастиря. Лише смерть Катерини II в листопаді 1796 р. зупинила примусове масове навертання до російської православної церкви (РПЦ) [9].

Із послабленням державного тиску парафії уніатської церкви почали дедалі частіше оживати, наслідком чого почалось масове повернення до унії. В очах російської влади малієвецькі василіани «скомпрометували» себе, оскільки останні переконали прихожан у необхідності повернення в унію. Внаслідок цього, за розпорядженням преосвященного Іоанікія, 7 червня 1810 р. російським імператором Олександром I був виданий указ з вимогою, щоб малієвецький монастир було відібрано у василіан, а все майно було передано до Барського василіанського монастиря [2, с. 232; 4, с. 503; 7, с. 947-948].

Вся земля, що знаходилась у віданні малієвецького монастиря у 1838 р. перейшла у власність Малієвецької парафіяльної церкви [6, с. 323]. Ймовірно, що будівля монастиря на той час вже не використовувалась, оскільки у описі 1833 р. зазначено, що «при церкві богадільня кам'яна на 300 осіб, в яких ніхто не мешкає (за наявною забороною василіанам та за поганим станом споруди)» [3, арк. 235]. З цього часу відзначаємо початок руйнування будівлі монастиря. Станом на 1890 р. корпус монастиря ще перебував у руїнах, а у 1893 р. ці руїни були остаточно знесені [7, с. 947-948].

На основі різноманітних тогочасних згадок можемо скласти наступний опис малієвецької церкви: станом на 1893 р. церква на честь Воздвиження св. Хреста була кам'яною у першому ярусі та дерев'яним верхом; в церкві знаходилось кілька шанованих ікон, що залишилися від василіан (ікона Почаївської Божої Матері, ікона св. Іоана Хрестителя та ікона преп. Онуфрія [7, с. 947-948]). Можливо, дві останні ікони були перенесені до церкви із однойменних печер, оскільки у 1890 р. ікона Іоана Хрестителя знаходилась у печері, а у 1893 р. таких даних вже не знаходимо. Короткий опис комплексу, виконаний у період 1890-1893 рр. фіксує, що жодних нових споруд за цей період не будувалось. Згадано про дзвіницю [6, с. 323], водоспад та джерело (яке було гарно обкладене каменем) [7, с. 947-948].

Точна дата спорудження штучного водоспаду на сьогодні є невідомою. Існує припущення, що його спорудили у 1865 р. згідно із датою, висіченою на камені, вмонтованого у підпірну стінку на вершині скелі. Ми припускаємо, що це дата спорудження або ремонту самої стінки, оскільки у виданні 1841 р. знаходимо згадку про монастир з джерелами, з яких вода спадала в долину із 15 метрової скелі високим водоспадом, що утворював водяну завісу до обох (!) печер, вирубаних у скелі [13, с. 69]. Натомість, у 1893 р. зазначалось, що вода падала каскадом на вході лише до нижньої печери [7, с. 947-948]. Припускаємо, що у 1865 р. була збудована згадана підпірна стінка для об'єднання кількох різних водяних потоків джерела у один єдиний потік.

До комплексу монастиря, як було згадано нами вище, були задіяні первісні двоярусні гrotти-печери. Верхня була названа на честь Різдва св. Іоана Хрестителя. У цьому гrotті знаходився престольний камінь і одна ікона однойменного святого [6, с. 321]. Нижня печера названа на честь св. Онуфрія, скульптуру якого було встановлено там же [6, с. 323].

Крім цієї скульптури маємо згадку про наявність ще двох скульптур, які були об'єднані між собою у композиційну групу. Сцена зображала обряд хрещення у вигляді фонтану, де джерельна вода з руки св. Іоана Хрестителя падала на голову Спасителя. Точне місце розташування цих скульптур невідоме. Єдине свідчення вказує на локацію «церковного погосту»

[6, с. 323; 7, с. 947-948], що включало у собі територію абсолютно всього комплексу. Враховуючи те, що у скульптурах було використано джерельну воду – то очевидно, що скульптури знаходились десь на лінії від джерела до водоспаду. На віднайдених нещодавно фрагментах скульптури св. Іоана (ноги та частина торсу) нами не було помічено жодних каналів, призначених під воду. Ймовірно, вода була підведена окремо так, що із певної видової точки складалось враження живого дійства вказаного обряду хрещення. Враховуючи те, що джерело було з-під скелі на рівні землі, а на шляху до водоспаду вода по поверхні оминала церкву [7, с. 947] ми припускаємо, що первісно дана скульптурна група знаходилась на схилі скелі, недалеко від входу до однойменної печери св. Іоана Хрестителя. Підтвердженням цьому є згадка у виданні 1841 р., де писалось про «печери з вітварями та скульптурами святих» [13, с. 69]. У 1890 р. даний фонтан св. Іоана та Спасителя вже не був діючим, хоча скульптури ще стояли на «колишньому місці» [6, с. 323]. Тодішня РПЦ не визнавала скульптури, надаючи перевагу іконографічній традиції, тож правдоподібно, що дані скульптури були встановлені саме на схилі скелі. Орієнтовно у 1865 р. вода до скульптур була перерізана.

Звісно, дослідження лише писемних джерел було б неповним, якщо не залучати до нього джерела зображальні, що можуть суттєво доповнити загальну картину та з'ясувати ряд важливих питань, які неможливо вирішити лише за допомогою писемних матеріалів. На основі наявного у нас малюнку (Іл. 1), виконаного з території монастиря невідомим художником у 1826 р. (із виглядом на палац Орловських) [11], ми можемо виділити з нього кілька моментів, що можуть допомогти більш точно дослідити зовнішній вигляд окремих елементів комплексу. Аналізуючи дане зображення ми припускаємо, що водоспад існував у 1826 р., оскільки лівому нижньому куті ми бачимо намальовану групу осіб із 4-х жінок приблизно у тому місці, де сьогодні є водоспад. У двох із них у руках намальовані глеки. При чому, крайня ліва постать знаходиться трохи нижче від інших, тримаючи глек у такій позі, яка нагадує процес набирання води. На передньому плані малюнку можемо проаналізувати

зовнішній вигляд частини церкви станом на початок XIX ст. Церква кам'яна, з вікнами готичного абрису. Дах, очевидно, критий широкою черепицею. Зліва від входу у стіні бачимо ораторію, згадану в описі 1741 р. Перед входом був дерев'яний ганок, який виконував роль прибудови до церкви та створював візуальний акцент на головному вході. Ганок опирався на чотири колони криволінійного профілю. Нижня частина ганку з двох боків мала різьблену балюстраду, яка закривала відкриту частину простору перед входом. Дах церкви увінчувався високим дерев'яним ліхтарем-вежечкою. Форма основи вежі шестигранна, оздоблена вертикальним шалюванням або дошками. У верхньому ярусі вежа звужувалась та мала декоративні віконця по периметру. Завершення було у вигляді бані грушоподібної форми, що переходила у високий шпиль із хрестом.

Неймовірною знахідкою стало фотографічне зображення комплексу малієвцького монастиря 1890-1893 рр. (Іл. 2), віднайдене професором С. Копиловим та передане до фондів Малієвцького обласного історико-культурного музею [8]. Фотографія охоплює всю територію комплексу, що дозволяє чітко локалізувати усіх споруди. Головна дорога до комплексу на той момент підходила по осі захід-схід, перпендикулярно до якої стояв поруйнований двоповерховий корпус монастиря. Очевидно, що у будинку монастиря у центральній частині первісно існував широкий проїзд для колісного транспорту. Боковою стіною монастир примикав до урвища скелі. У 1880 р. Ю. Ролле згадував про руїни монастиря, мури якого було «кинуто у яр» і який досі «самотньо біліє, покинутий» [14, с. 236]. Між монастирем та церквою на задньому плані видно обкладене каменем округле монастирське озерце, де збиралась джерельна вода. На передньому плані бачимо дзвіницю, що відповідає опису 1741 р. За дзвіницею бачимо будівлю церкви, яка очевидно зберегла своє первісне планування, але навідміну від малюнку 1826 р., має дерев'яну надбудову у другому ярусі, оздобленою вертикальним шалюванням та з ліхтарем-вежечкою на даху. Перед входом до церкви бачимо ганок із дахом трьохсхилої форми, що одним боком примикав до церковної стіни, а іншим опирався на дві спарені колони з кожного боку. Зліва від входу

у стіні бачимо збережену ораторію. За допомогою даного фотографічного зображення ми можемо зробити висновок про зовнішній вигляд церкви. Це була типова мурована церква тридільної структури з розташуванням приміщень по осі схід-захід. Церква складалась, ймовірно, із прямокутного бабинця на західному краю будівлі, розширеної прямокутної центральної нави та, ймовірно, напівкруглої апсиди на східному краю з вівтарною частиною. Припускаємо, що на фото видно фрагмент бокового приміщення (ризниці).

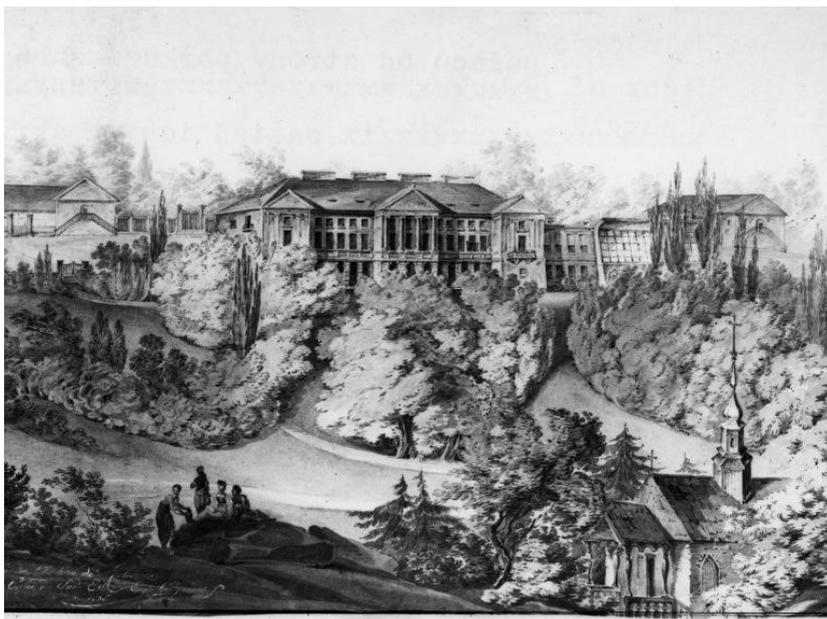
Детальніше вивчити зовнішній вигляд малієвецької вежі дзвіниці допоможе інше фото, виконане на зламі XIX–XX ст. [8]. Дзвіниця кам'яна, без вікон у нижньому ярусі та дерев'яного верхнього, оздобленого вертикальним шалюванням та з двома парами вікон на кожен бік. Дах був високий, шатровий, оббитий жестю.

Наявна у нас фотографія того ж періоду, що зображає водоспад [12] не несе у собі особливого інформативного наповнення за виключенням нижньої печери св. Онуфрія, де зліва від входу бачимо вирізане віконце у боковій стіні. Сьогодні, внаслідок руйнування м'якої кам'яної породи, стіни між віконцем та входом вже майже не існує.

З приходом у 1920 р. радянської влади та подальшої масової хвилі атеїзму, малієвецька церква з дзвіницею у 1930-х рр. були повністю знищені. Скульптуру групу св. Іоана та Спасителя було розбито, а скульптуру св. Онуфрія відвезено на сільський цвинтар. На території монастиря залишилось лише джерело та старе монастирське озерце поруч, обмуроване по колу камінням. Жителями села на місці колишньої церкви було встановлено кам'яний пам'ятний хрест.

Отже, комплекс монастиря у Маліївцях є унікальним прикладом духовної та архітектурної спадщини Поділля XVII–XIX ст., який демонструє складний процес змін релігійної, політичної та культурної ідентичності регіону. Особливо цінним є встановлення ролі природного середовища – скель, печер і джерел у формуванні архітектурного ансамблю. Залучення фотографічного та зображального матеріалу дозволяє не лише

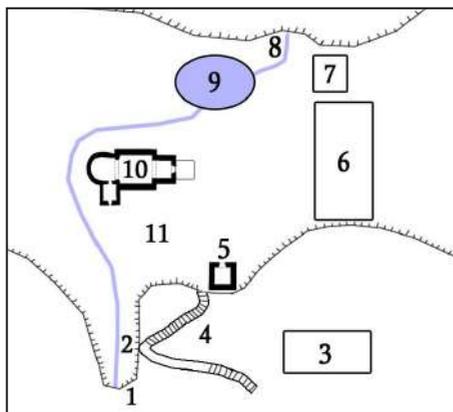
уточнити опис архітектурних форм, а й краще зрозуміти ритуальний та символічний вимір монастирського простору. На основі аналізу писемних джерел та залучення зображальних матеріалів вдалося визначити ключові етапи його розвитку, а також здійснити реконструкцію просторової структури монастиря та локалізувати окремі його елементи (Іл. 3). Визначено важливість зображальних та фотографічних джерел та їх виняткову роль у реконструкції втрачених та частково збережених об'єктів комплексу, а їх системне залучення у науковий обіг значно підвищує точність висновків та відкриває нові горизонти для міждисциплінарних досліджень. Результати дослідження відкривають нові перспективи для подальших історичних та археологічних розвідок, а також сприяють збереженню пам'яті про сакральну спадщину Маліївців.



Іл. 1. Малюнок 1826 р.



Іл. 2. Фотографічне зображення комплексу малівецького монастиря 1890–1893 рр. (фрагмент)



Іл. 3. Схема комплексу малівецького монастиря:

- 1 – печера св. Онуфрія та однойменною скульптурою;
- 2 – печера св. Іоана;
- 3 – первісний православний монастир (гіпотетично);
- 4 – скульптурна група св. Іоана та Спасителя (гіпотетично);
- 5 – вежа-дзвіниця;
- 6 – василіанський монастир;
- 7 – пекарня;
- 8 – джерело;
- 9 – обкладене монастирське озерце;
- 10 – Хрестовоздвиженська церква;
- 11 – цвинтар навколо церкви

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. II. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 863 с.
2. Батюшкович П. Подолия. Историческое описание. С.-Петербург, 1891, 264, 98 с.
3. Держархів Хмельницької обл. (ДАХМО). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 7388. Клірові відомості церков Ушицького повіту за 1833 р. Арк. 235.
4. Историко-статистическое описание г. Бара и заштатнаго Барскаго свято-Покровскаго монастыр. *Подольские епархиальные ведомости*. 1875. № 17. С. 503.
5. Нечитайло П. До історії печерного монастиря у с. Маліївці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Т. 22. С. 198–205.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. Вып. 5. XXI. 444 с.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. / Под ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сецинского. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. Вып. 6. XII, 560. 76 с.
8. Фонди Малівецького історико-культурного музею (МОІКМ).
9. Хіхляч Б. З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.). URL: https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1
10. Fijałek J. *Nova Polonia sacra, czasopismo poświęcone badaniu historii kościoła, prawa kanonicznego i literatury teologicznej w Polsce*. Kraków, 1928. Т. 1. 407 S.
11. Polska akademia nauk (PAN). Instytut Sztuki. IX3. fot. nn: R0000039090.
12. Polska akademia nauk (PAN). Instytut Sztuki. IX3. ok. 1914, fot. nn: R0000039131.
13. Przędziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. Wilno, 1841. Т. II. 157 С.
14. Rolle J. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*. Warszawa. Nakład Gebethnera i Wolffa. 1880. Т. 2. 304 s.

Байрак С. А.,
*магістрант Навчально-реабілітаційного закладу
вищої освіти «Кам'янець-Подільський
державний інститут»*

Михайлик А. О.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри професійної та спеціальної освіти
Навчально-реабілітаційного закладу
вищої освіти «Кам'янець-Подільський
державний інститут»*

РОЗВИТОК БУРЯКІВНИЦТВА ЯК ПРИКЛАД ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСВА НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Статтю присвячено розвитку буряківництва на території Подільської губернії, на прикладі якого особливо помітна інтенсифікація сільського господарства краю під впливом ринкових відносин. Визначаються наслідки впливу капіталізму на аграрні відносини краю, з'ясовується роль буряківництва у аграрному виробництві великого українського регіону.

Ключові слова: *Поділля, сільське господарство, цукровий буряк, аграрні відносини, капіталізм, землеробство.*

Капіталістичні відносини на території Поділля розвивалися в контексті ринкових перетворень у Наддніпрянській Україні, однак мали певні особливості, пов'язані тривалим перебуванням краю в складі Польщі, прикордонним розташуванням регіону, законодавчим регулюванні земельних відносин царським урядом, більш сприятливими умовами звільнення селян з кріпацтва тощо. Одним з провідних галузей сільського господарства краю було буряківництво, тому на його прикладі інтенсифікація аграрного виробництва простежується особливо чітко.

Враховуючи це, до його вивчення вдавалося не одне покоління дослідників. Названій проблемі присвячені роботи

К. Воблого [1], Л. Раковського [2], Б. Кругляка [3], Л. Гайдай [4], Л. Мельника [5], П. Теличука [6] та інших. Однак, узагальненої і систематизованої праці, яка б з'ясувала всі аспекти розвитку буряківництва в пореформений період та визначила його роль у сільському господарстві України у розрізі окремих регіонів створено не було.

Якщо протягом дореформеного часу головним аграрним продуктом регіону був зерновий хліб, то після 1861 р. все більше господарств краю залучалися до вирощування буряку. Важливість цих двох культур у сільськогосподарському виробництві краю дозволила відомому досліднику початку ХХ ст. А. Ярошевичу назвати Правобережну Україну буряківничо-пшеничним виробничим середовищем [7, с. 4].

Вирощування солодкого кореню безпосередньо пов'язане з розвитком в регіоні цукрової промисловості і може слугувати прикладом позитивного впливу товарно-грошових відносин на сільське господарство, адже промисловий переворот на території України розпочався саме з харчової галузі. Саме на території Подільської губернії був побудований перший цукровий завод у Правобережній Україні. Це підприємство з'явилося в 1814 р. у с. Вишнівчик Кам'янецького повіту і проіснувало майже два століття. Завод належав графині Жозефіні Шембке і, згодом, перетворився на справжнього гіганта галузі – на середину ХІХ ст. тут працював 301 робітник [8, арк. 8].

Після заснування Городоцького цукрового заводу (1839 р.) та ряду інших подібних промислових об'єктів Поділля вже на 40–50-ті роки ХІХ ст. перетворилось на один з найважливіших районів цукрової промисловості Російської імперії [9, с. 117]. Саме на одному з подільських підприємств, Михайлівському заводі, 1854 р. вперше було випробувано так званий німецький спосіб добування бурякового соку за допомогою турбін. Завдяки цьому винаходу вихід цукру збільшився на 9 відсотків порівняно з пресовим способом, а витрати на переробку 10 пудів буряку зменшилися на 13 коп. [2, с. 40]. Наявність великих капіталовкладень і порівняно дешевої робочої сили, надання урядом різних пільг цукрозаводчикам, висока концентрація виробництва, сприятливі природні умови та інші фактори зумовили

бурхливий розвиток цієї галузі промисловості, що в свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток буряківництва в регіоні.

Показово, що в пореформений період, під впливом ринкових умов, доля селянських посівів солодкого кореню мала стійку тенденцію до збільшення й досягла на кінець XIX ст. 22–24% загальної площі під буряком [4, с. 117]. Така тенденція свідчить про важливу роль цієї культури в залученні до товарно-грошових відносин якнайширших верств населення подільського краю і, через це, перетворення її на могутній чинник розвитку капіталістичного способу виробництва в регіоні. Саме на плантаціях цукрового буряку найбільшого поширення набула грошова оплата праці робітників, які приходили на заробітки з губерній Північної України і навіть з центральних губерній Російської імперії [6, с. 56]. Запровадження в сівозміну такого коренеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби.

В 1913 р. на кожні 100 дес. у регіоні на солодкі корені припадало вже 5,73 дес. Величина клину під буряком головною мірою залежала від забезпеченості землею. У господарствах до 3 дес. землі під названою культурою знаходилося 0,78 відсотків всієї орної землі, від 3 до 6 дес. – 1,27, від 6 до 12 дес. – 1,93, від 12 до 25 дес. – 2, 03 і понад 25 дес. – 8,42 відсотків. Господарства, у володінні яких перебувало більше ніж 25 дес. землі збирали і найкращі врожаї цукрового буряку – біля 1325 пудів з десятини [10, с. 57]. Наведені дані цілком відображають загальну тенденцію розвитку аграрної сфери краю у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме заможні великі господарства в названий період демонстрували кращу врожайність, оскільки першими ставали на рейки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Досить розповсюдженою на початку XX ст. стала практика забезпечення селян цукровими заводами сортовим насінням буряку, мінеральними добривами та сільськогосподарським реманентом. Це призвело до підвищення урожайності коренеплодів з 75 до 100 берківців (1 берковець = 10 пудів) з десятини, що забезпечувало сільським виробникам прибуток від 112 до 150 руб. [11, с. 54].

У кінці XIX – на початку XX ст. біля 25 відсотків потреб подільських цукроварень постачали селянські господарства [4, с. 117], що свідчить про впровадження інтенсивних технологій і в селянське аграрне господарство. В 1912 р. загальна площа землі під цукровим буряком у селянських господарствах Подільської губернії становила 9 688 дес. Ще 9 739 дес. засівалося буряком кормовим [10, с. 29]. Така увага великих одноосібних господарств до культури цукрового буряку пояснюється її високою товарністю, адже практично весь урожай йшов на продаж і забезпечував подільських виробників грошима.

Отже, цукровий буряк, разом із зерновим хлібом, в другій половині XIX – на початку XX ст. перетворився на провідну культуру у сільському господарстві Поділля. В умовах становлення і швидкого розвитку ринкових відносин він цілком відповідав соціально-економічним і географічним особливостям краю. В умовах аграрного перенаселення, характерного не лише для Подільської губернії, але й всієї Правобережної України, сприятливих природних умов та клімату, економічно розвинутих сусідніх регіонів ефективним, а отже – прибутковим могло бути лише інтенсивне господарювання. Воно передбачало, насамперед, високу концентрацію праці і капіталу на меншій площі, що цілком відповідало як можливостям, так і нагальним потребам аграрного розвитку краю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. Київ : Наука, 1928–1930. т. I–II.
2. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность во второй пол. XIX века: Чернигов: Изд. ЧПИ, Б.р. 210 с.
3. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начало XX века (На материалах Украины). Самара: Самарский университет, 1992. 191с.
4. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств правобережної України (1906–1914). *Український історичний журнал*. 1982. № 7. С. 116–124.

5. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України 60–90 рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73–79.;
6. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ : Вид. Київського університету, 1973. 188с.
7. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Киев: Типограф. ун-та св. Владимира, 1913. 101 с.
8. Державний архів Хмельницької області. Ф.228. Оп.1. Спр. 9656.
9. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 327 с.
10. Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии за второе полугодие 1912–1913 сельскохозяйственного года. Каменец-Подольский: Типограф. Подольск. губ. правлен., 1916. Вып. II. 167 с.
11. Устьянцев В. Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. Киев: Киевск. губ. стат. комитет, 1915. Вып. II. 91 с.

Біла К. В.

доктор філософії в галузі історії,
молодша наукова співробітниця
Інституту історії України НАН України

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН, ЩО ОПИНИЛИСЯ У СКРУТІ ЧЕРЕЗ МОБІЛІЗАЦІЮ АБО ВТРАТУ ГОДУВАЛЬНИКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У роботі розглянуто різновиди соціальної допомоги яку отримували селянські родини на Поділлі в роки Першої світової війни. Визначено роль сільської громади в організації підтримки нужденних односельців, внесок у цю діяльність православного духовенства. З'ясовано, що робота держави в цьому напрямку була не достатньою, а благодійні комітети, що частково утримувалися з державних асигнувань, не могли покрити потреб усіх селянських родин мобілізованих солдат.

Ключові слова: Подільська губернія, Перша світова війна, соціальна допомога, сільська громада, волость.

Рекрутчина, яка з часом змінилася обов'язковою військовою повинністю особливо болісно позначалася на житті селянських родин. Відлучення чоловіків до війська мало складні фінансові та морально-психологічні наслідки для їхніх сімей. Передовсім страждало господарство, що потребувало чоловічих рук для різної фізично важкої праці: обробітку посівних площ (оранка, посіви, жнива), косовиці, молотіння та продажу зерна, заготівлі палива на зиму. Не менш трагічним було сприйняття селянами самого факту покидання ними свого дому, адже для багатьох із них тривалий від'їзд, навіть за межі свого повіту, траплявся в їхньому житті вкрай рідко. Тому проводи чоловіків на строкову службу, не те що на війну, відбувалися в трагічній атмосфері прощання, як з небіжчиком.

Одним із важких життєвих викликів, що спіткали багато селянських родин, стала Перша світова війна. У сучасній

історіографії дослідники сходяться на думці, що частка мобілізованих українців у складі російської армії становила 25–30% [15]. Оскільки чисельність мобілізованих до російського війська сягала 15 млн осіб, то українців серед них було близько 3–4 млн. До такого висновку схиляються українські історики А. Руккас, В. Шандра, О. Аркуша [3, с. 572.]. Американська історикня, фахівчиня з соціальної історії Російської імперії, Барбара Альпен Енгел зазначає, що до 1916 р. третина селянських господарств по всій імперії через мобілізацію втратили своїх годувальників, а до 1917 р. – половина працездатного сільсько-го чоловічого населення була призвані на війну [1]. Російська імперія, будучи аграрною країною, черпала свій мобілізаційний ресурс з селянства. Тому більшу частину призваних до російського війська українців становили саме хлібороби.

У даному дослідженні ми розглянемо різновид допомоги, зокрема тієї, яку надавали сільські громади, а також різні громадські об'єднання, благодійні товариства Подільської губернії селянським сім'ям, що опинилися в скрутному становищі через мобілізацію чоловіків на війну в 1914–1917 рр.

На передодні і з початком Першої світової війни суспільство в Російській імперії, натхненне хвилею патріотичного піднесення, згуртувалося та мобілізувалося довкола підтримки армії, а також біженців та інших категорій населення, що постраждали в результаті бойових дій. Така ініціатива походила від різних громадських об'єднань, у тому числі органів самоврядування, релігійних і державних установ, посадовців та приватних осіб. Окремим напрямком на який спрямовувалася допомога поставала фінансова та продовольча підтримка родин мобілізованих до війська солдат, передовсім нижчих чинів, переважаюча частина яких походила з селян.

Вперше в Російській імперії на законодавчому рівні питання соціальної підтримки сімей нижчих військових чинів прозвучало в законі від 6 грудня 1827 р. Однак це положення насамперед стосувалося пенсійного забезпечення цивільних чиновників, для яких було чітко визначено квоти і суми виплат. Щодо допомоги нижчим військовим чинам та їхнім родинам у разі загибелі годувальника на війні або втрати ним праце-

здатності, зазначалося, що вона залишалася в раніше встановленому порядку. А такий порядок перебував у юрисдикції Військового міністерства Російської імперії. Видача будь якої допомоги нижчим чинам та їхнім родинам здійснювалася на підставі звернення самого військового або члена його сім'ї до пенсійного управління цього міністерства чи Головного штабу. Види допомоги включав видачу продовольчих пайків, одноразову грошову допомогу, яка призначалася окремим наказом, а не загальним законодавством імперії [18, с. 1037]. Проблема з отриманням такої допомоги полягала в ускладненій комунікації через бюрократизацію самого процесу та загальну корумпованість системи.

Упродовж XIX ст. законодавство з цього питання зазнавало змін. У 1858 та 1859 роках були затверджені положення про створення емеритальних пенсійних кас Морського та Сухопутного військових відомств [14]. Починаючи з 1865 р., пенсійне забезпечення мали отримувати військові, що втратили працездатність або вийшли у відставку за станом здоров'я чи віком, а також їхнім вдови і сироти. Для створення цих фондів виділялися кошти з державної скарбниці та бюджету військового міністерства; подальше наповнення фондів здійснювалося за рахунок відрахувань від окладів службовців цих відомств. Проте дія положення Сухопутного війська стосувалася насамперед вищого армійського керівництва та офіцерів і не поширювалася на такі категорії військовослужбовців, як нерегулярні війська, особи духовного звання, освітяни, чини фінських військ, а також нижчі чини [13, с. 632]. У положенні Морських військ також передбачалося, що службовці нижчих чинів та їхні сім'ї не мають права брати участь в емеритальній касі [14, с. 509].

Після військової реформи 1874 р. набули чинності нові постанови, які передбачали виплату пенсії або одноразової допомоги по завершенні служби нижчим військовим чинам, які залишилися на понадстрокову службу та перебували на ній щонайменше 10 років. При цьому така опція поширювалася лише на «вищий» щабель нижчих чинів: ефрейтерів, унтер-офіцерів, фельдфебелів. Розмір одноразової допомоги за 10 років служби

становив 250 руб., а за 20 років – 1000 руб. Замість разової виплати могла призначатися щорічна пенсія в розмірі 90 руб. [16, с. 101]. У разі поранення під час проходження служби, зокрема у бойових діях, військовий отримував 250 руб. одноразової допомоги, але лише за умови, що він відслужив щонайменше 7 років понад строкової служби. Якщо ж військовий відслужив 15 років, він міг розраховувати або на пенсію у розмірі 90 руб. на рік, або на одноразову виплату в 1000 руб. [16, с. 101]. Вдовам та сиротам військових цієї категорії, призначалося пенсійне утримання в розмірі 36 руб. на рік. Водночас вдови й сироти, які втратили своїх годувальників під час військової служби в мирний час, отримували пенсію в розмірі половину окладу загиблого військовослужбовця [16, с. 103].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. пряма вертикаль соціальної допомоги з боку держави та військового міністерства не стосувалася сімей переважної частини нижчих військових чинів – рекрутів, рядових солдат, матросів. Для підтримки цієї категорії населення державні асигнування виділялися окремим комітетам, звідки пізніше розподілялися на їхній розсуд.

У такий спосіб, на початку XX ст., питання опіки над сім'ями, у першу чергу над дітьми загиблих на війні солдат, вирішувалося за допомогою Олексіївського головного комітету. Напередодні Першої світової війни діяли Єлизаветинський комітет для підтримки солдатських родин призваних на військову службу, а також Морське благодійне товариство за покровительства великої княгині Ксенії Олександрівни [17, с. 135-136]. Однак сфера діяльності цих благодійних організацій була досить обмеженою, вони не могли у повному обсязі охопити усі верстви населення, а передусім селянський сегмент, який найбільше потребував допомоги в результаті втрати чи відлучення годувальника на війну. Тому проблема забезпечення родин нижчих чинів перекладалася на земства і сільські громади.

Напередодні Першої світової війни пенсійне забезпечення військових нижчих чинів регулювалося на законодавчому рівні законом від 25 червня 1912 р. Зокрема, у разі втрати праце-

здатності під час проходження військової служби, залежно від характеру травми, рядовий солдат міг претендувати на щорічну виплату в розмірі від 30 до 216 руб. [9, с. 937]. Пенсії для нижчих чинів видавалися з місцевих казначейств за посередництва волосного правління за розрахунковим листам тричі на рік – у січні, травні та вересні [9, с. 939]. Волосний старшина мав засвідчити, що отримувач пенсії живий і не втратив свого статусу [9, с. 940]. На підставі цього закону на пенсійне забезпечення з боку держави також претендували вдови та сироти нижчих чинів, зокрема у випадках загибелі годувальника на війні, під час бойових дій або в мирний час під час виконання службових обов'язків. Розмір виплат залежав від військового звання та тривалості служби й коливався від 40 руб. для вдови рядового солдата до 80 руб. для вдови з вищого ступеня нижчого військового чину. Наприклад, сім'я загиблого унтер-офіцера могла розраховувати на щорічне утримання від держави у розмірі 60 руб., якщо він перебував на службі не менше 3 років [9, с. 941]. Круглі сироти військовослужбовців нижчих чинів, які втратили також матір, мали право на пенсію, розмір якої залежав від тієї, що отримувала мати. У разі наявності однієї сироти – виплачувалася половина пенсії матері; двоє сиріт – $\frac{3}{4}$; троє і більше дітей – повний розмір пенсії [9, с. 942].

Щодо продовольчої підтримки сімей мобілізованих до війська нижчих чинів, законом від 25 червня 1912 р. передбачалася видача продовольчих пайків через органи місцевого самоврядування, зокрема волосні правління. Селяни мали отримувати їх щоквартально за списками, поданими волосними старшинами. Право на отримання пайка мали особи, які були близькими родичами солдата й перебували на його утриманні: дружина, неповнолітні діти (до 17 років), а також батько, мати, дід, баба, брати чи сестри. Установлений пайок на одну особу на місяць включав: 1 пуд борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунти солі та 1 фунт олії [9, с. 943].

Таким чином, станом на початок Першої світової війни соціальне забезпечення селянських сімей мобілізованих до війська нижчих чинів здійснювалося відповідно до діючого

законодавства. Проте, як виявилось на практиці, цієї допомоги було недостатньо. Виведення з аграрного сектору половини обсягу робочої сили призвело до небаченого доти занепаду сільськогосподарської галузі, що найпершими на собі відчували селянські сім'ї. Потребуючих допомоги осіб з кожним роком війни збільшувалося, до чого ні держава, ні громадські органи управління, ні благодійні організації не були готові. Окрім цього, система видачі продовольчої допомоги була далеко не досконалою, що призводило до затримок виплат, не врахування потреб усіх категорій нужденних селянських родин та зловживання з боку місцевих адміністрацій. Так, траплялися випадки, коли у списках на допомогу, поданих волосними старшинами, опинялися цілком заможні односельці які не підпадали під категорію убогих [5, с. 2]. Аби не допускати подібних спекуляцій, начальник Подільської губернії закликав мирових посередників контролювати складання таких списків і порядок видачі продовольчої допомоги [8. с. 4].

Вагоме значення для підтримки цивільного населення на місцях мала діяльність комітетів Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, які також займалися наданням допомоги сім'ям мобілізованих. До їхнього складу входили члени земського зібрання і земської управи у повному складі, члени санітарного бюро земства. Фінансування цього органу здійснювалося із державних асигнувань, хоча земства й мали власні джерела наповнення бюджету, їх було недостатньо [17, с. 137].

Хоча земства мали власні джерела наповнення своїх бюджетів, на початку війни союз отримав зі скарбниці майже 12 мільйонів руб., до 26 червня 1915 р. ця цифра зросла до 72 млн. руб., а до 1 січня 1916 р. вона становила 187 млн. руб. Також уряд сприяв участі земств у продовольчих питаннях, земства отримали право втручатися у питання коригування цін на ринку у свої повітах, скуповували і накопичували з цією метою велику кількість цукру, солі та інших предметів першої необхідності на власних складах. Їх в подальшому використовували для видачі продовольчої допомоги або продавали зі знижкою у 30% [2, с. 77].

Спостерігаючи зростання кількості нужденних селянських родин, уже на початку війни в Подільській губернії самоорганізувалися різноманітні громадські установи, проявили ініціативу деякі з представників місцевої влади. Серед таких заходів слід відзначити створення мировим суддею б дільниці Вінницького повіту Подільської губернії при волосному правлінні у м-ку Пиків Комітету із збору пожертв для сімей запасних [6, с. 4]. Інший мировий посередник 1 дільниці Ольгопільського повіту цієї ж губернії особисто організував збір коштів із сільських громад своєї дільниці. Зібрана сума розподілялася на закупівлю теплої білизни для солдат, на допомогу пораненим воїнам, а також на підтримку сімей мобілізованих [12, с. 4]. Організоване при Подільській духовній консисторії товариство всебічної допомоги постраждалим від війни солдатам та їхнім сім'ям також здійснювало збір пожертв, у тому числі й при парафіяльних церквах громад, спрямований для підтримки потребуючих селян, чії чоловіки і сини відправилися на війну [10, с. 1].

Влада не передбачала механізму «заміни» виведених з аграрного сектору робочих рук. Тому, у виданому у вересні 1914 р. циркулярі міністр внутрішніх справ спонукав сільські громади підтримувати сім'ї мобілізованих солдат [4, с. 2]. Уряд перекладав проблему збору врожаю та заготовки хліба у серпні – вересні 1914 р. на самих селян. Зі сторінок газет лунали заклики організовуватися та допомагати збирати хліб тим селянам, хто залишився без чоловіків в господарстві. В організації цієї агітації активну участь брало духовенство, а саме парафіяльні священники. Настоятель церкви в с. Коси Балтського повіту в 1914 р. зумів згуртувати небайдужих односельців задля допомогли сім'ям мобілізованих, спільними зусиллями вони зібрали врожай та засіяли озимину [7, с. 4]. Серед різновидів соціальної допомоги яку надавали громади також були такі послуги, як: заготівля паливних матеріалів на зиму, вивезення хліба, підготовка до посіву на наступний рік [11, с. 4]. Механізмів, з допомогою яких держава могла контролювати цю поміч не було, тому вона залишалася виключно добровільною жертвою і виконувалася на розсуд громади. Тому якість такої

роботи та її періодичність залежали лише від взаємостосунків між членами громади, усталених в ній традицій взаємодопомоги, сусідських толок тощо.

Отже, під час Першої світової війни найбільш вразливою категорією сільської громади стали сім'ї мобілізованих до війська нижчих чинів. Без чоловіків селянські господарства занепадали, а з боку держави солдатські родини отримували фінансову допомогу лише у разі загибелі годувальника або втрати ним працездатності. Родини призваних на війну селян могли розраховувати лише на продовольчі пайки, які розподілялися через земства та волосні правління. Оскільки держава не змогла належним чином організувати підтримки найбільш нужденних верств сільського населення, кількість таких родин невпинно зростала впродовж усієї війни. Соціальна допомога залишалася не розв'язаною, і тягар підтримки тих, хто опинився у скруті, часто лягав на плечі самої громади. Уряд не мав змоги ні заохотити людей до благодійності, ні забезпечити контроль за рівнем такої допомоги. Єдиним надійним чинником підтримки для знедолених залишалася ментальна культура селянства, заснована на християнській моралі та загальнолюдських цінностях. Водночас на місцевому рівні важливу роль у наданні допомоги відгравали благодійні комітети, приватні ініціативи та діяльність духовенства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Engel B. Subsistence Riots in Russia during World War I. *The Journal of Modern History*, том 69, №4. 1997. URL: <https://libcom.org/article/subsistence-riots-russia-during-world-war-i-barbara-engel>
2. Fallows T. Politics and the War Effort in Russia: The Union of Zemstvo and the Organization of the Food Supply, 1914–1916. *Slavic Review*. Vol. 31, №1, 1978. С. 77.
3. Аркуша О., Шандра В. Яке значення мала Перша світова війна для української людності? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками Кн. 1*. Київ, 2022. С. 572 – 579.

4. В ответ на циркулярную телеграмму министра внутренних дел ... Подолия. 5 вересня 1914 р. №91. С. 2.
5. В ответ на циркулярную телеграмму министра внутренних дел... Подолия. 5 вересня 1914 р. №91. С. 2.
6. Г. начальник губернии разрешил мировому судье... Подолия. 21 вересня 1914 р. №98. С. 4.
7. К призыву местного священника ... Подолия. 21 вересня 1914 р. №98. С. 4.
8. Начальнику губернии дано распоряжение... Подолия. 17 вересня 1914 р. №96. С. 4.
9. О призрении нижних воинских чинов и их семейств. ПСЗРИ. Собр. 3. Т. 32. Ч. 1. 25 июня 1912. №37507. С. 935 – 945.
10. О сборе пожертвований в пользу Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям. Подолия. 21 листопада 1914 р. №124. С. 1.
11. Односельчанам ушедших на войну запасных. Подолия. 3 вересня 1914 р. №90. С. 4.
12. По предложению мирового посредника 1 участка ... Подолия. 31 жовтня 1914 р. №115. С. 4
13. Положение об эмеритальной кассе военно-сухопутного ведомства. ПСЗРИ. Т. 34. 1859. 25 июня. №34 674. С. 628–644.
14. Положение об эмеритальной пенсионной кассе морского ведомства. ПСЗРИ. Т. 33. 1858. 30 апреля. №33078. С. 508–530.
15. Руккас А. Українці у Першій світовій війні: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле». Історична правда. 4 серпня 2014. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/53df9726db583/>
16. Свод военных постановлений 1869 года. Кн. 8. Награды, пенсии, пособия и презрение лиц военного ведомства: по 1 янв. 1902 г. 2 изд.
17. Ступак Ф. З історії соціальної опіки громадських спілок і органів самоврядування в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 24.* 2015. С. 135 – 144.
18. Устав о пенсиях и единовременных пособиях. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 2 (1827). №1592. С. 1032 – 1044.

Вірстюк В. Л.,
*магістрант Навчально-реабілітаційного закладу
вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»*

Михайлик А. О.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри професійної та спеціальної освіти
Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»*

ВПЛИВ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА РОЗВИТОК ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС

Статтю присвячено значенню ринкових відносин та інтенсифікації аграрного виробництва Поділля для розвитку транспортної системи краю після реформ Олександра II. Характеризуються основні транспортні шляхи, якими товарна продукція краю реалізовувалася за його межі. Визначаються зміни, які відбулися в торгівельній сфері регіону під впливом дії ринкового механізму. На конкретних прикладах проілюстровано позитивні зміни, які відбулися в транспортній системі в пореформений час. Однак, внутрішня політика Російської імперії щодо українських територій захищала, насамперед, економічні інтереси царизму, та зовсім не дбала про українські регіони, в тому числі й Поділля.

Ключові слова: *Подільська губернія, транспортна система, ринкова економіка, реформи.*

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на території Подільської імперії, і в Україні загалом, прискорився розвиток ринкових відносин, який призвів до підвищення ефективності та продуктивності господарювання, збільшення товарності аграрного виробництва не лише великих поміщицьких, але й селянських господарств. За таких умов надзвичайно важливим завданням є не лише виробництво, але й реалізація продукції, яка перетворюється на впливовий чинник економічного розвитку регіону. Важливість якісних шляхів сполучення за ринкових умов на території України підвищувалася розвинутою спеціалі-

зацією її регіонів, яка, на думку П. Теличука, була найхарактернішою рисою розвитку пореформеного сільського господарства українських територій [1, с. 11] Отже, налагодження якісного транспортного сполучення між ними було таким завданням, від вирішення якого значною мірою залежала динаміка та характер економічного розвитку України.

Торгівельні шляхи сполучення були об'єктом дослідження багатьох науковців. Загальну динаміку розвитку залізничного транспорту Російської імперії, в тому числі й на території України, дослідили А. Білімович [2] та А. Радциг [3]. Працею більш вузького, регіонального спрямування є монографія П. Андреева [4].

Серед сучасних українських істориків названа проблема вивчалась такими дослідниками, як А. Філінюк, Т. Ігнат'єва [5], Ю. Хоптяр [6], А. Гуменюк [7], І. Жалоба [8], С. Богатчук [9] та іншими. Незважаючи на це, роботи, яка б повною мірою з'ясувала вплив шляхів сполучення на економіку Подільського краю в умовах дії ринкових відносин та висвітлила їх значення для поступу капіталізму в регіоні, досі не створено.

Головними товарами, що вироблялись на території Поділля і реалізовувались за його межі на початку ХХ ст. продовжували залишатися зерновий хліб, цукор, спирт, висівки, яйце, птиця, лісові матеріали [10, с. 11].

У пореформений час на території Подільської губернії утворилась мережа пунктів, де у великих розмірах зосереджувалась торгівля хлібом. Ці пункти, як правило, були розташовані на зручних для транспортування водних, а з 70-х р. – і залізничних магістралях. На території Подільського краю такими містами були Балта, Могилів-Подільський, Ямпіль, Ярмолинці та інші. Найбільш значним торговим центром Подільської губернії на всьому протязі ріки був Могилів-Подільський. За свідченням В. Гульдмана, в II-й половині ХІХ ст. там мешкали всі значні торговці хлібом, коло діяльності яких охоплювало не лише все подільське Придністров'я, але й всю верхню Бессарабію [11, с. 154].

В залежності від погодних умов кожного року судноплавство Дністром тривало приблизно з середини березня до середини листопада.

Саме водним шляхом на територію Поділля потрапляла велика кількість лісу з Галичини та Буковини, переважна частина

якого використовувалась у цукроварінні та гуральництві. Так, лише через Ісаковецьку митницю у 1867 р. було привезено лісоматеріалів вартістю 181348 руб., у 1890 р. ця цифра зросла до 1028125 руб. [12, с. 96].

В 1857 р. виникло акціонерне «Головне товариство залізничних шляхів» і почалося дієве будівництво залізниць в центральних губерніях Російської імперії, в тому числі й на території України в її складі. До кінця 70-х рр. XIX ст. таке будівництво велося переважно приватними компаніями за підтримки уряду. Це був час справжньої залізничної лихоманки. Але з початку 80-х років держава знову взяла залізничне будівництво в свої руки і викупило більшу частину вже збудованих колій.

Ще у 1865 р. на території Правобережної України було збудовано першу залізничну колію, яка з'єднала хлібне Поділля (м. Балту) з головними південним воротами імперії – Одесою. Ще через рік, у 1866 р., барон Унгерн-Штенберг розпочав будівництво поперечних колій з заходу на схід, щоб з'єднати містечко Балту з Єлісаветградом, а далі – з лінією Одеса-Харків [13, с. 234]. У 1892 р. було встановлено зв'язок з Бессарабією і Галичиною, а від так – з Австрією, на відтинку Жмеринка – Могилів. 1 січня 1895 р. залізниця перейшла у державну власність.

В кінці XIX – на початку XX ст. все більше торгівців обирало саме цей спосіб вивозу товарів, хоча доставка, наприклад, четверті хліба в Одесу коштувала підприємцю 2 руб. 25 коп. – на 25 коп. дорожче, ніж водним транспортом [11, с. 190]. Так, у 1887 р. з території Подільської губернії було вивезено 11574374 пуди зернового хліба. З цієї кількості залізничним шляхом було відправлено 10702122 пуди і лише 872252 пуди – водним [11, с. 193]. У середньому, протягом 80–90-х рр. лише 8–10 відсотків подільського збіжжя потрапляло в Одесу водним шляхом – рікою Дністер, решта – за допомогою залізниці [4, с. 79].

На кінець XIX ст. Південно-Західна залізниця виходить на перше місце в Російській імперії за кількістю перевезеного вантажу (у 1893 р. – 402506 тис. пуд.) та кількістю валового прибутку за це перевезення (у тому ж 1893 р. – 22601 тис. руб.). Її частка у загальній кількості перевезень приватними залізницями в цей період становила біля 13 відсотків, у той час як прибуток Південно-Західної залізниці складав біля 15 відсотків загального прибутку залізниць імперії [3, с. 260].

Починаючи з 80-х років вагоме місце у зовнішній торгівлі Поділля займали продукти птахівництва, зокрема яйце, що відповідало загальному зростанню експорту продуктів птахівництва Російської імперії наприкінці XIX ст. У 1898 р., реалізувавши на міжнародному ринку на 40 млн. руб. Такої продукції, Росія, за цим показником, впевнено посіла перше місце в світі [14, с. 216]. З території Подільського краю та інших територій у 1890 р. через Гусятинську митницю було вивезено яєць на 1204949 руб. Із загальної суми вивозу за межі губернії (не рахуючи хліба) в 2165994 руб. Ввезено було на територію губернії товарів на суму 1259611 руб., головним чином це лісовий матеріал (на 1028125 руб.), що імпортувався з Галичини через Ісаковецьку митницю [15, с. 33].

Велике значення транспорту для економічного розвитку Поділля пояснюється ще й постійним збільшенням товарності зернового хліба. За підрахунками О. Попова, обсяги торгівлі збіжжям на Україні загалом за 25 років, що передували Першій світовій війні, зростали швидше, ніж саме виробництво зерна [16, с. 25].

На початку XX ст. до великих землевласників Поділля з Одеси і Миколаєва приїжджали комісіонери заможних хліботорговельних фірм і прямо на місці укладали угоди, враховуючи доставку збіжжя, станційні витрати та ін. Незважаючи на помітний розвиток хлібної торгівлі, в досліджуваний період на території Подільської губернії не існувало офіційних бірж чи біржових комітетів. Було лише декілька приватних на зразок бірж у дрібних скупників, причому «Цими біржами є залізничні станції в момент прибуття потягів. Купці збираються на станцію і тут, отримавши повідомлення з Одеси і Підволочиська, перекупувають під час зупинки потягу один у одного дублікати на хліб» [17, с. 20].

Зауважимо, що на території Російської імперії залізниці будувалися не стільки з економічних, а, насамперед, з військових міркувань. Через це їх колії часто не відповідали основним напрямкам товарного руху. Гілка Жмеринка-Новоселиця – тому типовий приклад. Зерновий хліб мав спочатку вирушити у північно-східному напрямку, до Жмеринки, а вже потім – у південному, до Одеси.

За підрахунками О. Попова, перед Першою світовою війною Україна на 70 відсотків більше вивозила, ніж увозила (за вартістю товарів). Значне місце в українському експорті належало Поділлю. Використовуючи українську сировину для вивозу за кордон, уряд імперії прагнув перетворити Україну на ринок фабричної продукції промислових губерній Росії. Прибутки українських губерній з початку XX ст. до 1914 р. становили значно більший відсоток, ніж казенні державні видатки Російської імперії [16, с. 25].

Україна в складі Російської імперії помітно поступалася найбільш розвинутим європейським країнам за рівнем розвитку інформаційних технологій. За умов індустріального суспільства пошта, телеграф, телефон, радіо перетворюються на могутній чинник ціноутворення, зокрема в аграрній сфері, який практично не був розвинутий в Україні на початку XX ст. Значно обмежував конкурентоспроможність українського зерна слабкий розвиток елеваторної системи.

Отже, в умовах економічних реалій Російської імперії був неможливим гармонійний та пропорційний розвиток всіх галузей сфери виробництва та розподілу українських територій. Це свідчить, насамперед, про економічні передумови та необхідність створення української держави, без якої сільське господарство, промисловість і торгівля, навіть за умов родючої землі й придатного клімату, не могли успішно конкурувати з розвинутими країнами світу. Саме це підтверджує приклад густонаселеного і порівняно економічно розвинутого Поділля.

Список використаних джерел та літератури:

1. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ: Вид-во Київського університету, 1973. 189 с.
2. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Киев: Императорский университет Св. Владимира, 1902. 456 с.
3. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896. 267 с.

4. Андреев П. Юго-Западные железные дороги. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1896. 594 с.
5. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. (2007). Торговельно-економічні зв'язки Право бережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. Держ. Ун-т, РВВ, 296 с.
6. Хоптяр Ю. А. Налагодження судноплавства по Дністру в межах Подільської губернії (60–90-ті рр. XIX ст.). *Матеріали Х подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 269–275.
7. Гуменюк А. О. Вплив транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст.). *Наук. Праці КПДПУ: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 189–197.
8. Жалоба І.В. Дністер як транспортна артерія у 50-х рр. XIX ст. Галичина. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий літопис*. Івано-Франківськ, 2000. Ч. 4. С. 84–89;
9. Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): Автореферат дис. Канд. Іст. наук. К., 2000. 223 с.
10. Ярошевич А. И. Юго-Западный край как производительная среда. К., 1912. 125 с.
11. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольск, 1889. 510 с.
12. Мазурок О. С. З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Україною і Росією в II пол. XIX ст. *Український історичний журнал*. 1971. № 5. С. 93–96.
13. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.
14. Ковалевский В. И. Россия в конце XIX века. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1900. 970 с.
15. Обзор Подольской губернии за 1890 г. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. Правления, 1891. 213 с.
16. Олександр Попов. Хлібна торгівля України. Харків: Рух, 1927. 178 с.
17. Заметки о хлебной торговле. Экономическая жизнь Подолии. 1913. № 8–9. С. 18–27.

Гадинко О. О.,
вчитель історії та громадянської освіти
Сторожинецької гімназії Чернівецької області

ХРАМИ МІСТА: АРХІТЕКТУРНА ТА ДУХОВНА СПАДЩИНА ГРОМАДИ СТОРОЖИНЕЦЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті йде мова про духовні пам'ятки жителів міста Сторожинець у ХІХ – на початку ХХ ст. Вони є не лише пам'яткою місцевої культової архітектури, витвором кам'яного мистецтва, а й відображають реальний моральний та духовний стан тогочасного суспільства. Безперечно, тісне співжиття та культурне співіснування зумовили становлення та духовний розвиток різних етносів, які населяли це місто та залишили глибокий слід в історії краю.

Ключові слова: етнос, храм, культура, дзвіниця, іконостас, поміщик, священик

Духовна культура та архітектурна спадщина храмів кожного народу надзвичайно багата та різноманітна, особливо там, де колись у недалекому минулому культури переплітались між собою, а їх представники проживали, працювали та творили на одній території. Таким прикладом культурного та духовного співжиття було герцогство Буковина у складі Австро-Угорської імперії (1867–1918 рр.), на території якого проживали різні народи: українці, румуни, поляки, угорці, німці, євреї, словаки, цигани, липовани. Співіснування різних народів та культур у краї було результатом певної політики правлячих кіл імперії, що у свою чергу переслідувало певні напрямки та мало неоднозначні наслідки. Наприклад, у Сторожинці, що розташований за 23 км. південно-західніше від Чернівців, проживали різні етноси, свідченням чого є його багата культова архітектурна спадщина [2, с. 7-15; 4, с. 888].

Так, найдавнішою християнською культовою спорудою в Сторожинці була греко-східна церква на Майдані, присвячена архангелам Михаїлу та Гавриїлу, де на початку поселення Сторожинець проживала більшість румунів. Побудована в 1687 році

як дерев'яна церква. Це невелика церква у формі хреста, звичайної форми греко-східних церков, з апсидою, зверненою на схід. Зовні й зсередини вона була обшита дошками, а стрімкий дах покритий гонтом. Вівтарна кімната була відділена від громадської кімнати іконостасом, дерев'яною ширмою. В іконостасі було двоє дверей, які вели до ризниці. Жінкам входить до захристії було заборонено. У громадській світлиці перед іконостасом стояли дві кафедри, одна для священика і одна для церковного співака. Як це було звичайно в греко-східних церквах, церква не мала ні кафедри, ні органу. Посередині іконостасу містилося велике зображення Христа з підписом кирилицею і датою 1768 р. Ліворуч перед іконостасом була купіль.

У 1950 році церква була дещо трохи розширена, так що могили, які були в безпосередній близькості від бічної стіни, тепер знаходяться в інтер'єрі церкви. На дзвіниці при церкві, також дерев'яній, був дзвін, що скликав віруючих до церкви по неділях, в якому брали участь і багато людей інших віросповідань.

На території церкви знаходився також греко-східний цвинтар (зберігся до наших днів), де були родинні могили поміщицьких родин Флондорів та греко-східної священицької родини Філієвичів [5, с. 547-548; 6, с. 173; 7, с. 128-130, 316; 10, s. 112-113].

У 1818 році землевласник Георге фон Флондор побудував велику церкву на одній із своїх територій у центрі міста, яка з 1940 року використовувалася як зерновий склад. З моменту побудови і до 1940 року три покоління родини Філієвичів відслужили священиками в цій церкві. У греко-східних священиків також був співак і церковний співак. Богослужіння в новій церкві відбувалися по неділях і у свята і були дуже відвідувані, оскільки церква на Майдані була замалою для багатьох вірних, які жили на Майдані. Було приємно побачити румунських фермерів, які йшли до церкви у своїх національних костюмах.

Нова церква також була будівлею, план якої мав форму хреста. Будівля була піднесена на дві сходинки над територією церкви і справляла величезне на той час враження. Центр і два бічні ганки були однакової висоти, їхні стовпи досягали висоти квадратної головної будівлі. Над головною будівлею височіла восьмикутна споруда заввишки близько чотирьох метрів, бічні стіни якої оточували круглі залізні вікна з різнокольоровим склом. Продовженням конструкції була вісімка у квадратному

куполі, на вершині якого був ліхтар. Великий портал також розташовувався у парадній будівлі, обрамлений круглою аркою, що спиралася на дві колони, і вкривався вузьким чотирихилим дахом. Над входом – вузьке високе вікно. Усі вікна завершувалися півциркульними арками. На всіх чотирьох ганках розміщались конькові хрести, а також великий хрест на купольному ліхтарі. Зовні церква покривалася світлою штукатуркою, вбудованою в пілястри по кутах стіни. Нижче схилу стін навіс прикрашали широкі переплетення, що завершувалися круглими арками. З середини стіни були покриті гладкою тонкою штукатуркою, яка на поверхнях і арках була розписана візантійськими церковними орнаментами [1, с. 99-100; 3, с. 4-7; 10, с. 114-115].

Підлога церкви складалася з квадратних вапнякових плит. У передпокої над входом була галерея, де під час літургії розміщувався церковний хор. У двох бокових ганках були лише церковні лавки, куди також були вставлені хоругви. На офіційних заходах і церковних урочистостях перед іконостасом стояли стільці, на яких сиділи почесні особи. У лівому проході стояла купіль. Під час богослужіння віряни стояли. У греко-східній церкві орган був замінений церковним хором, переважно чоловічим. У грецьких східних церквах не було амвонів. Проповідь священник виголошував за кафедрою, що стояла перед іконостасом.

Інтер'єр храму освітлювали свічки, поставлені на панікадило. Іконостас, на якому висіли образи апостолів і святих у майстерно різьблених і прикрашених рамах, представляв вражаючу картину. Навколо церкви була широка галявина. У ніч Воскресіння вона служила процесією навколо церкви. На краю галявини була дзвіниця, в якій дзвонили шість дзвонів.

Ззовні вся церковна територія огорожувалась парканом. Навпроти притвору була широка брама з гранами, з двома маленькими бічними дверима, через які вимощена доріжка вела до церковного portalу. Під час урочистостей вулиця, що веде повз церковне майно, слугувала місцем трибуни, з якої стартував парад. Навколо церкви росли розкішні каштани. Вигляд двох церков поруч із римо-католицьким костелом на фоні дерев колись відкривав гарне видовище. Ця, також румунська церква, зведена однойменною громадою, була присвячена святому Георгію (захиснику та покровителю міста), день якого завжди відзначався 23 квітня.

Настоятель Греко-Східної Церкви знаходився не біля церкви, а на Буденітцерштрассе, яка в румунські часи називалася «Strada Regele Carol II» (сьогодні вул. Б. Хмельницького). Це була поважна, велика будівля з восьми кімнат, яка включала велику стайню, комору та господарські будівлі. До великого, просторого подвір'я прилягав фруктовий та овочевий сад, що сягав аж до Серету. Посеред подвір'я був фонтан із фонтанним будиночком та тяговим колесом [1, с. 99-100; 3, с. 4-7; 10, s. 114-115].

Інша культова споруда – римо-католицька церква розташувалась в безпосередній близькості від цієї греко-східної церкви, а отже, також розміщувалася у центрі міста. Костел збудований між 1865 і 1870 роками. Сучасного вигляду набув на початку ХХ ст. План поверху був хрестоподібний, а сама церква збудована в готичному стилі. Високий церковний портал вів до невеликого передпокою, обабіч якого проходили сходи на галерею, які вели у церковну вежу. З притвору входили до нави через двері притвору, які тягнулися аж до приділу. Вівтар був прибудований до інтер'єру церкви. З правого боку була ризниця, куди також можна було потрапити з церковного подвір'я. Праворуч і ліворуч від нави були прибудови з благородними вівтарями [1, с. 100-102; 3, с. 4-7; 10, s. 115-116].

У вівтарній залі, яка була піднята на кілька сходинок, був великий вівтар, прикрашений позолоченим різьбленням, між дерев'яними колонами, імітованими мармуром. Посередині вівтарної стіни містилася велика олійна картина, на якій був зображений Спаситель, що ширяє на небо. Під картиною на вівтарі знаходилися скинія, розп'яття, вівтарні свічники та вази з квітами. Посеред вівтаря висів ланцюг з вічним світлом,

Три сходи, вкриті вівтарним килимом, колись вели до вівтаря, який був накритий трьома скатертинами, як того вимагає Римо-Католицька Церква. У вівтарному місці, з правого боку, була кафедра єпископа. На протилежній стіні стояли хори, що склалися з п'яти різьблених стільців. Перед вівтарем була заслона на хорах, посередині якої стояла залізна брама. Перед хоровими ширмами всередині церкви з обох боків були встановлені лави для причастя, а гвинтові амвонні сходи вели до амвону, спорудженого з лівого боку церковної стіни. Над дахом кафедри був ангел із сурмою. Навколо стін була зображена Хресна дорога у вигляді картин. Сповідальниці були поруч з бічними вівтарями.

Два вітари, встановлені в нішах прибудов, були присвячені святій Анні та святому Петру. Праворуч і ліворуч від центрального проходу були лави, на кінцях яких були вставлені хоругви. На початку лав була також скриня для приношень.

Вітвар був купілью для хрещення. У передпокої наві біля вхідних дверей на правій стіні стояв водосвятний казан. Орган стояв на галереї навпроти вітвара. Вистачало місця і для церковного хору. На дзвіниці також дзвонили чотири дзвони.

Чоловічий дах церкви був покритий оцинкованим листом, а також дах над приділом, який був спроектований у формі напівсфери. На конику апсиди був ліхтар, у якому висів маленький дзвін. На кутах вежі були опори. Бічні стінки також були посилені опорами для поглинання тиску з боку даху. Посередині передньої стіни над вхідним порталом було велике кругле залізне вікно з ґратами. У кожній гімнастичній стіні було подвійне вікно до висоти конька даху церкви. Дах вежі у формі піраміди мав на вершині кований залізний хрест. Стіни вежі були виконані у вигляді гострокінцевих фронтонів, які досягали половини даху. На кожному з чотирьох фронтонів знаходився бутафорський баштовий годинник з рамкою. По обидва боки фіктивних годинників було два подовжених звукових отвори. Над муляжем годинника тимпан загостреної арки був заповнений трьома подовженими звуковими отворами різної величини [1, с. 100-103; 8, с. 63-65; 10, s. 117-120].

На кожній з довгих стін костелу було по три залізні вітражні вікна. Церковна територія, що простягалася навколо храму, являла собою ландшафтні газони. На церковній землі праворуч від костелу знаходилися настоятельські та господарські будівлі. Обидва помешкання були оточені огорожею з кіл. На ділянці ліворуч перед церквою стояв пам'ятний камінь загиблим воїнам. Навпроти, праворуч від входу, стояв чавунний хрест, подарований польськими католиками, з овальною табличкою, на якому був нанесений 1863 рік, рік повстання населення Польщі проти Російської імперії.

Від в'їзної брами на вулиці до portalу церкви вхідна доріжка була вимощена кам'яними плитами. Від захристії до настоятельського двору також вела брукована доріжка. Богослужіння та інші церковні урочистості відвідували постійно.

Покровителькою храму була свята Анна, яку з великою пишністю святкували 26 липня. У парафії був лише один священик, який володів німецькою та польською мовами. Оскільки більше половини католиків м. Сторожинець належали до польської етнічної групи, проповіді велися поперемінно німецькою та польською мовами.

Від заснування до самого розпуску римо-католицька парафія була укомплектована лише духовенством польської національності, яке також розмовляло німецькою мовою. Ця двомовність, яка сягала австрійського періоду, збереглася і за королівської Румунії. Католицьке духовенство, яке до 1920-х років готувалося у Львівській єпископській семінарії, де розмовляли лише польською мовою, володіло також німецькою мовою, оскільки переважно походило з Буковини. Оскільки в 1919 році Лемберг (Львів) належав до новоствореної Польщі (Другої Речі Посполитої), а Буковина була включена до Королівства Румунія, молоді католицькі священики навчалися в римо-католицькій семінарії в Яссах. Були серед них і німці з Буковини [1, с. 100-103; 8, с. 63-65; 10, с. 117-121].

Католицькі віруючі зі Сторожинця склалися з різних соціальних верств, які, можна сказати, були вірними своїй вірі та згуртованими. Культурне життя віруючих відбувалося в культурних товариствах окремих етнічних груп. Органіст дбав про те, щоб богослужіння проходило без проблем. Католицька Церква Буковини підпорядковувалася Чернівецькій прелатурі за австрійських часів і римо-католицькому ординаріату Ясс за румунських часів.

Останній католицький священик Сторожинця Ігнацій Кукла, буковинський поляк, який також добре володів німецькою, користувався великим авторитетом серед усього населення міста. Після Другої світової війни (1939–1945рр.) всіх католиків польської національності переселили до Польщі, в тому числі й отця Куклу.

Окрім римо-католицького костелу, католицьких молитовних будинків у Сторожинці не було, а були дві невеликі каплички, які фактично склалися лише з вівтарів. Один, побудований з цегли близько 1930 року, стояв у верхній частині Кройцгассе і був присвячений Святій Марії. Це була невелика красива

будівля в готичному стилі, в якій був прекрасний чудовий вівтар, що заповнював всю кімнату. Праворуч і ліворуч від вівтаря було два вікна, прикрашені стрілчастими арками та вітражами. Чотири сходи вели до вхідних дверей, які закривали всю кімнату зовні. Напівсферичний загострений дах доходив до передньої стіни, яка завершувалася загостреним фронтоном, на вершині якого стояла невелика баштоподібна споруда з невеликим дзвоном. На вершині споруди був кований хрест. Раз на рік процесія йшла до маленької каплиці, де відправлялася меса перед вівтарем. Каплиця була збудована силами католицької парафії та значною мірою на значні пожертви парафіян.

Друга капличка стояла далеко на Майдані, прямо на вулиці. Ця старовинна каплиця, яка мала примітивний вівтар із зображенням Христа, два випалені з глини свічники, простий дерев'яний хрест, дві глиняні вази для квітів, прикрашені простим орнаментом, що стояли на вівтарі, мала розмір ледь півтора квадратних метра. Перед вівтарем стояв молитовник. Часто запалювали свічки віряни різних конфесій. Каплиця була обмазана глиною зсередини та ззовні, та побілена. Двостулкові двері майже завжди були відчинені. Крихітну ділянку цієї каплиці оточувала вивітрювана огорожа.

На міському кладовищі, ліворуч від входу на цвинтар, стояла велика каплиця. Цю каплицю збудував колишній окружний капітан як усипальню собі та своїй дружині, де вони обоє були поховані. Їхні труни знаходилися в цегляній кімнаті під бетонною плитою підлоги. Там лише в день пам'яті читали католицьку месу. Ця каплиця була приватною власністю і залишалася постійно закритою. Це була проста прямокутна будівля, підвищена на кілька сходинок, з широкими вхідними дверима та високим вікном ліворуч і праворуч. За винятком простого вівтаря та двох священних образів, він був майже без прикрас. Дзвін із вежі на даху іноді дзвонив на католицьких похоронах.

Між Сторожинцем і Буденцями, приблизно за вісім кілометрів від Сторожинця, ліворуч від «Кайзерштрассе» стояла ще одна капличка. Це була каплиця-усипальниця родини поміщиків Петріно-Вольчинських, які й збудували її. Раз на рік у цій каплиці відбувалася меса, до якої паломничали католики з усієї області (краю) величини [1, с. 100-103; 8, с. 63-65; 10, с. 117-121].

У Сторожинці та околицях також було кілька придорожніх хрестів, деякі у формі латинського хреста, деякі російського хреста, прості дубові хрести. Перший був відомий у місті на перехресті «Czernowitzerstrasse» та «Kreuzgasse», а другий – на розі «Budenitzerstrasse» та «Mühlweg» на Майдані. Обидва висотою близько трьох-чотирьох метрів, виготовлені з дуба, пофарбованого в червоно-коричневий колір. На обох Христос прибитий до хреста і намальований на листовому залізі. У верхній частині хреста на листовому залізі намальований півень. Земля, посеред якої стояли хрести, була площею три квадратних метри та обгороджена парканом. Про походження двох хрестів, іноді прикрашених квітами, нічого не було відомо. Можна припустити, що ці хрести були встановлені замість придорожніх святинь чи мучеників. Ці хрестики були позначені також на кадастрових аркушах.

У Сторожинці існувала також греко-католицька церква, відома ще як руська (українська). Порівняно з іншими церковними спорудами Сторожинця греко-католицька церква була невеликою спорудою. Побудована у 1885 році в готичному стилі церква була на нижній половині Чернівецької вулиці, в районі, де проживало найбільше українців величини [1, с. 102-105; 8, с. 63-67; 10, с. 121-122].

На відміну від інших церков міста, приділ був звернений на захід. Над входом височіла дзвіниця, яскравий передзвін якої було чути щонеділі перед богослужінням. Вівтар, багато оздоблений золотом, надавав інтер'єру храму дуже священного вигляду, як це було в римо-католицькій чи греко-східній церкві. Амвон був на лівій стіні перед приділом. Від вхідних дверей до вівтаря, розділеного двома заслонами на хорах, вів центральний прохід, покритий бігуном. Стіни були прикрашені зображеннями апостолів і святих. Високі залізні вікна, зашклені вітражами, робили всю церкву майже світлою. Праворуч і ліворуч від центрального проходу на лавах були встромлені церковні прапори.

На західній стіні апсиди був великий образ Діви Марії, від якого виходив золотий промінь світла. Церква була присвячена Святій Марії. Праворуч за вівтарною стіною були двері до захристії. Греко-католицьким священикам дозволялося вінчатися лише до рукоположення.

На території костелу стояла настоятельська палата, де також була парафіяльна канцелярія. З костелом його сполучала гравійна доріжка. Парафія була вірна своїй церкві і регулярно відвідувала служби. Різдво Пресвятої Богородиці святкувалося 8 вересня.

Сьогодні мало хто з сторожинчан міг би знати, що липовани, які проживали в Сторожинці, мали свою каплицю, в якій відправляли богослужіння за своїм обрядом. Каплиця була побудована лише після Першої світової війни (1914–1918рр.). Це була проста невелика церква зрубної конструкції, прямокутна і з невеликою апсидою, зверненою на схід, тобто краї стіни були збоку заламані, дах над апсидою з цього боку віялоподібний. У цьому місці на даху був коньковий хрест російського зразка. Простіші, дещо широкі вхідні двері на західній стороні та два прості ґратчасті вікна, засклені соборним склом на кожній довгій стороні, надавали маленькій церкві тихого вигляду. Зовнішню штукатурку з глини мили синьо-білими фарбами. Маленька церква стояла в саду майна липован, і до неї можна було потрапити лише через внутрішній двір [1, с. 105-109; 8, с. 63-67; 10, с. 122-123].

Липовани святкували свої свята за старим юліанським календарем. У певні свята з монастиря Біла Криниця («Fintâna alba»), де перебував голова церкви липован або старообрядці, приходив священик або диякон для відправи служби. Інакше богослужіння проводив мирянин або староста громади. Неможливо описати, як виглядала маленька церква всередині, тому що липовани не допускали сторонніх осіб до церковних служб, а людей інших віросповідань не вітали навіть у своїх домівках. У неділю чи на свята можна було почути одноманітну пісню «Господе помелуе». Російський хрест на даху був дерев'яний і покритий жерстю.

Оскільки липовани були релігійною сектою, можна припустити, що якийсь заможний липован побудував цю церкву з власної ініціативи. Час від часу до церкви заходив літній чоловік у темно-зеленому габіті особливої форми. На голові в нього була типова для російського ченця шапка камилавка. Взуттям служили чоботи, в які заправлялися кінці чорних штанів. Він був священиком у липован.

Присутність різних культових об'єктів зумовила виникнення у місці декілька громадських поховань. Так, вважається, що найстаріший Сторожинецький цвинтар знаходиться на Майдані, де знаходилося перше Сторожинецьке поселення. Цей цвинтар, на якому ховали тільки греко-східних віруючих з усієї Сторожинеччини, вже двічі розширювався і відкритий досі. Є багато старих надгробків з вивітряними, нерозбірливими написами. Найдавніший розбірливий напис датується 1804 роком.

Друге найстаріше християнське кладовище в Сторожинці знаходиться на Кройцгассе. Тут ховали всіх людей інших віросповідань, які жили в поселенні ліворуч від річки Серет, сьогоднішньому центрі міста. Кладовище було закрито після великої епідемії холери в 1860 році. На повністю занедбаному місці цвинтаря досі залишилося кілька надгробків, деякі літери яких ще добре видно в написах.

Третій християнський цвинтар м. Сторожинець, закладений після 1860 р. і де ховали померлих римо- та греко-католиків, а також протестантів, розташований на дорозі, що веде до Кабештів над Віллою Оренштайн. Ліворуч від входу – каплиця-могила повітового сотника та його дружини. У День всіх святих там відбувалася панахида. На цвинтарі також була могила козака, полеглого в Першу світову війну. Трохи далі була братська могила частини російських воїнів, полеглих у Першу світову війну. За межами цвинтаря був зведений військовий меморіал, який був побудований на верхній стороні в 1926 році.

Четвертий цвинтар призначався для євреїв. Він був у провулку на верхній частині Черновітцерштрассе (сьогодні вул. Чернівецька). Були також старі надгробки з (ледь розбірливими) написами на івриті. Це кладовище також було розширено наприкінці 1920-х років. Ймовірно, він був створений приблизно в той же час, що й греко-східний (православний) на Майдані. Слідів інших кладовищ у Сторожинці виявити не вдалося [1, с. 110-117; 9, с. 53-60; 10, с. 122-123].

Отож, характеризуючи культові пам'ятки м. Сторожинець у ті далекі часи (друга половина XIX – перша третина XX ст.), слід наголосити, що населення було етнічно строкатим, різноконфесійним, сповідувало християнські цінності, було набожним, постійно відвідувало службу Богу та інші церковні свята,

брало участь у різного роду урочистостях, служили прикладом для наступних поколінь (православні, римо-католики, греко-католики, старообрядці).

Список використаних джерел та літератури:

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія. Донецьк: вид. «Ноулідж», 2010. 237с.
2. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
3. Гадинко О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.
4. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 966 с.
5. Історія міст і сіл Чернівецької області. К.: УРЕ АН УРСР, 1969. С. 546–558.
6. Чучко М. Православні культові споруди Буковини: Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV – початку XX століть. Чернівці: Букрек, 2011. 188 с.
7. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці: Рута, 2004. 352 с.
8. Гадинко О. О. Місто Сторожинець: культова мозаїка населеного пункту у давнину. *Кожолянківські читання: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці, 14 червня, 2023 р.* Чернівці, 2023. С. 63–67.
9. Гадинко О. О. Минуле Сторожинця за археологічними та історичними матеріалами: молдавський період (1359–1774 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції (8–9 грудня 2023 р. м. Суми) у 2 ч.* Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. Ч. 1. С. 54–60
10. Liebenwein D. Storozynez. Buchenland – Bukowina. *Beschreibung und Erinnerungen.* Darmstadt, 1983. 206s.

УДК 94(=411.16)(477.84-22Коцюбинці) «17/19»

Гринюка Б. М.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
«Адміністрації історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА СЕЛА КОЦЮБИНЦІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА РОЛЬ ТА ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (XVIII–XX СТ.)

У статті висвітлено історію єврейської громади села Коцюбинці від XVIII ст. до Другої світової війни. Розкрито господарську діяльність та демографічні зміни.

Ключові слова: євреї, Ільяу Вагнер, Голокост, Коцюбинці, Ліски.

На сучасному етапі розвитку науки малодослідженою є локальна історія, повсякденне життя та культурна спадщина єврейської громади в Україні. Тому ця тема має актуальність в контексті збереження історичної пам'яті села Коцюбинці Васильковецької ОТГ Чортківського району Тернопільської області.

У XVIII ст. в містечку Коцюбинці (тепер село) поряд з українцями і поляками проживало єврейське населенням. Відомо, що в 1729 р. Манель Арендарз, Норхум Їршевич, Вол Їрфзович, Якуб Возвович, Янкель Єрисей, Вол Зерамарз, Янкель з Давидгів, Лейба Носович та Зорух Абрамович сплачували 4–6 злотих грошового чиншу за право торгівлі в містечку та ін. повинності [2, арк. 67 зв.]. Згодом, в 1732 р., Манель Арендарз, Гершко Манелов Зиц, Норхум Гершович, Якуб Возвович, Гершон Крамарж, Воль Крамарж вже сплачували чинш в сумі 8–12 злотих [2, арк. 85 зв.]. Пізніше, упродовж 1896–1898 рр., в с. Коцюбинці проживало 48 євреїв [13–15], а упродовж 1899–1903 р. – 46 осіб [16–20]. Перед Першою світовою війною чисельність єврейського населення зростає й на 1907–1913 рр. становила 50 осіб [21–26], а в 1925 р., 1929 р., 1930 р. і 1935 р. – 56 осіб [27, с. 47; 28, с. 41; 29, с. 46; 30, с. 53].

Основним їх заняттям була торгівля, шинкарювання і орендування фільварків і корчм, але «лиш деякі проіснували до 1930 р.» [9, с. 323]. На 5 листопада 1914 р. найбільшим орендатором земель місцевого шляхтича Андрія Вікторовича Городиського були євреї Юрій Йосифович Райх та Маркусь Райман. Вони орендували 1100 моргів¹ поля і платили 15 тисяч корон в рік. Другий шляхтич – Людовік Кирилович Городиський, який мав 520 моргів поля і 46 моргів сінокосу, здавав в оренду земельні ділянки євреям Соломону і Самуїлу Шварцу. Вони орендували всі 566 моргів і платили 36 тисяч корон в рік [5, арк. 195зв.-196].

Під час Першої світової війни єврейське населення, як і українці та поляки, зазнали втрат. Так, на вересень 1916 р. в селі проживали чотири сім'ї вдів: Фрейди Гейман (4 осіб), Кренці Гейдер (3 осіб), Марії Алтшилер (2 осіб) і Рейзі Тенер (5 осіб) [7, арк. 4]. До речі, в липні того ж року Комітет допомоги єврейському населенню, що постраждало від воєнних дій, надав матеріальну допомогу сім'ї Кренці Гейдер. Вона отримала 1 пару жіночого взуття, 1 колготки, 1 жіноче пальто, 1 чоловіче пальто, 2 чоловічі сорочки і 1 жіночу блузку [8, арк. 4]. Отримали також фінансову підтримку сім'ї Марії Алтшилер – 6 рублів, Фрейди Гайман – 7 рублів, Кренці Ейдер – 9 рублів [6, арк. 9, 35зв.] і Рейзі Тенер [6, арк. 37]. У листопаді 1916 р. і січні 1917 р. сім'я купця Абрама Гринфельда (2 особи) отримала допомогу на суму 15 рублів [6, арк. 12, 23, 31], а сім'я Генріха Візеля (2 особи) упродовж листопада 1916 – січня 1917 рр. знімала квартиру й отримувала в місяць 4 рублі допомоги [6, арк. 13зв., 25, 125]. Ймовірно, що його будинок постраждав внаслідок воєнних дій, тому довелося винаймати квартиру.

Окремо відзначимо, що інформації про синагогу в містечку, а потім селі Коцюбинці, не виявлено. У зв'язку з незначною чисельністю, єврейське населення відвідувало синагогу в м. Копичинці. Так, в 1935 р. туди ходили євреї з навколишніх сіл Гадинківці, Котівка, Коцюбинці, Крогулець, Майдан, Мишківці, Новий Нижбірок, Старий Нижбірок, Нижбірок Шляхецький,

¹ 1 морг – близько 0.56 га.

Оришківці, Тудорів і Заремба. До керівного складу синагоги належали: Ісаак Кенігсберг, Якоб Грунфельд, Мойсей Давид Катц, Соломон Тхау, Герман Халперн, Люда Кляйн і Рубін Халперн. На той час синагога мала 4 божниці, лазню, 4 ½ морга поля і дім [4, арк. 14].

Під час німецької окупації єврейське населення зазнало нищення та примусового виселення до таборів примусової праці. Так, на зламі 1943–1944 рр. від 45 до 100 євреїв працювали на фільварку с. Коцюбинці. Подібна ситуація була й на фільварках сіл Головжинці, Козагора, Рожанівка, Свидова, Міловці, Улашківці, Травне, Пробіжна, Добранівка і Королівка. Однак на час приходу радянської армії, вцілили лише окремі євреї з Лісовця (200 осіб) і Товстого [31, с. 101].

З встановленням радянської влади більшість єврейського населення с. Коцюбинці була вивезена чи знищена на території тодішнього Копичинського р-ну Тернопільської обл. Однак на 20 липня 1946 р., в сусідньому с. Чагарі проживало 2 сім'ї (5 осіб) єврейської національності [3, арк. 6], які під час депортації польського населення виїхали на територію Польщі. Ймовірно, що потім вони переїхали до Ізраїлю на постійне проживання.

Окремо відзначимо, що 15 листопада 1943 р. відбулася жахлива подія – розстріл щонайменше 84 осіб єврейської національності на околиці хутору Ліски, яке розташоване на віддалі біля 2 км від с. Коцюбинці [1]. Серед євреїв, яких мали розстріляти був, 17-річний Ільяу Вагнер. За порадою старших, молодь, котру вели на страту, напала на німецьких солдатів. Однак ті нападників постріляли, а І. Вагнер втечею врятувався [11]. Між іншим, Парасковія Гермак (жителька с. Крогулець) стала свідком тих подій. Жінка була на полі, що розташоване біля грушок, в ур. «За Дубиною», чула постріли і жіночі крики, які доносилися зі сторони хутору Ліски [12].

Врятувавшись, І. Вагнер переховувався до приходу радянської армії в мешканців с. Коцюбинці – Дмитра (1900–1989 рр.), Анелі (1904–1950 рр.) та Богдана Карпишин (1930 р. н.). В березні 1944 р. І. Вагнер повернувся в м. Заліщики, звідки родом були батьки. Як польський підданий, брав участь у взятті м. Берліна.

Після завершення війни повернувся на Гусятинщину, а потім два роки пішки йшов до Ізраїлю, де дослужився до чину майора танкових військ. У 1992 р. І. Вагнер на території хутору Ліски розшукував колективну могилу з останками батьків, але безрезультатно. Не знайшовши поховання, він встановив гранітну плиту з надписом й огородив металевим парканом, але в 2000-х роках огорожу вкрали. Раніше, 7 липня 1996 р. Ізраїльський національний інститут пам'яті катастрофи і героїзму «Яд-Вашем» присвоїв Дмитру, Анелі та Богдану Карпишин почесне звання «Праведник народів світу». На сьогодні в світі більше 20 тис. людей визнані «праведниками», які рятували євреїв від знищення в роки Другої світової війни [32].



Іл. 1. Пам'ятник вбитим євреям на хут. Ліски (1992 р.)

Колективну єврейську могилу знайшли випадково. 6 грудня 2011 р. людські черепи і кістки викопав тракторист, який натрапив на початок поховання – один із трьох ровів, біля яких, розстріляно євреїв під час Другої світової війни. Довжина кожного рову – дев'ять метрів, глибина – близько 0,40–0,50 см [10]. На сьогодні пам'ятник взято під охорону наказом управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації № 42 від 5 квітня 2012 р. та наказом управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації № 14 від 9 лютого 2012 р. [1]. Загальний стан об'єкта незадовільний. Територія пам'ятки потребує подальшого дослідження, упорядкування, ознакування і охорони, бо поблизу стихійний смітник і розоране поле.

Таким чином, в с. Коцюбинці єврейська громада відіграла помітну роль у соціально-економічному житті. У селі основними заняттями євреїв були торгівля, оренда землі та шинкарство, а Перша та Друга світова війна стали трагічними етапами для громади. Особливо жакливою подією став розстріл 84 євреїв на хуторі Ліски (15 листопада 1943 р.). Тому це дослідження – пам'ять про єврейську спільноту с. Коцюбинці, важливий для розуміння регіональної історії України.



Іл. 2. На світлині «праведники»
Дмитро і Богдан Карпишин з с. Коцюбинці

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Тернопільського обласного центру пам'ятко охоронної діяльності. Перелік нерухомих об'єктів культурної спадщини Тернопільської області.
2. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Ф. 209. Спр. 402. 126 арк.
3. Державний архів Львівської області. Ф. Р-3229. Оп. 43. Спр. 88. 489 арк.

4. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 2047. 19 арк.
5. Державний архів Тернопільської області. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 7. 241 арк.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 2. 208 арк.
7. Державний архів Тернопільської області. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 4. 114 арк.
8. Державний архів Тернопільської області. Ф. 350. Оп. 1. Спр. 5. 11 арк.
9. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / За заг. ред. О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дrajнньовський. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. 926 с.
10. На Тернопільщині масове поховання євреїв знайшли через 68 років. URL: https://te.20minut.ua/Podii/na-ternopilschini-masove-pohovannya-evreyiv-znayshli-cherez-68-rokiv-10214110.html#page_comments.
11. Приватний архів Богдана Гринюки. Інтерв'ю з І. Воробцем.
12. Приватний архів Ольги Савки. Спогади П. Гермак.
13. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1896. Станиславѳвъ, 1896. 206 с.
14. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1897. Станиславѳвъ, 1897. 207 с.
15. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1898. Станиславѳвъ, 1898. 207 с.
16. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1899. Станиславѳвъ, 1899. 209 с.
17. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1900. Станиславѳвъ, 1900. 212 с.
18. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1901. Станиславѳвъ, 1901. 220 с.
19. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1902. Станиславѳвъ, 1902. 227 с.
20. Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1903. Станиславѳвъ, 1903. 238 с.

21. Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1907. Станиславѳвъ, 1907. 315 с.
22. Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1909. Станиславѳвъ, 1909. 235 с.
23. Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1910. Станиславѳвъ, 1910. 351 с.
24. Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1911. Станиславѳвъ, 1911. 335 с.
25. Шематизм всего клира греко-католической Епархии Станиславѳвской на рѳкъ Божій 1912. Станиславѳвъ, 1912. 335 с.
26. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1913. Станиславів, 1913. 337 с
27. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1925. Станиславів, 1925. 325 с.
28. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1929. Станиславів, 1929. 186 с.
29. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1930. Станиславів, 1930. 194 с.
30. Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станиславівської на рік Божий 1935. Станиславів, 1935. 213 с
31. Hryciuk G. Represje niemieckie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944. *Pamięć i sprawiedliwość*. № 1 (12). Warszawa, 2008. S. 79–112
32. Memorial URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4041893>.

Задорожнюк А. Б.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ЦЕХОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ РЕМІСНИКІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ХІХ СТ.

У статті характеризуються особливості економічного життя Кам'янця-Подільського у ХІХ ст. Зазначається, що упродовж століття в місті домінували цехові виробничі традиції, сформовані тривалою практикою і навіть цеховою ментальністю ремісників. Наслідком такої традиції стало намагання ремісничих структур повністю контролювати виробничу сферу міста і регіону.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, ремесло, цех, виробництво традиція.

Образ українця формувався упродовж віків під впливом різних факторів. З одного боку – специфіка землеробської праці, з іншого – становлення міської виробничої культури під впливом магдебурзьких законів, що зводили усі економічні заняття у рамки цехових регламентацій.

За ступенем організації, ремісниче виробництво у Кам'янці-Подільському ХІХ ст. можна розділити на кілька періодів. Перший – від 1793 р. до 1840 р. – час, коли організаційні форми економічного життя розвивалися за традиційним у краї європейським (магдебурзьким) зразком. Цей період відзначається повною адміністративною та промислово-економічною автономністю цехів [10, с. 120]. Цехові ремісники Кам'янця в цей період користувалися статутами, наданими їм польськими королями у ХVІІІ ст., при чому польські статuti цехів Кам'янця-Подільського ще на початку ХІХ ст. нерідко являлися зразками для статутів ремісничих організацій інших міст [8, с. 17].

Другий період, з 1840 по 1889 рр. – був часом, коли кам'янецькі ремісники поступово втрачали свою юридичну самостійність і підпадали під дію загальноросійських правових норм, які були спрямовані на підпорядкування ремісничих цехів ад-

міністративним органам, що здійснювали контроль над їхньою діяльністю. З 1840 року королівські статuti кам'янецьких ремісників були замінені загальноросійськими «Ремісничим положенням 1785 року» і «Статутом цехів 1799 року». Ці закони скасовували автономну структуру цехів і їхню виборну адміністрацію і перетворювали їх на органи контролю з боку урядових чиновників за «правильністю виконання майстрами фіскальних і ремісничих обов'язків» [11, с. 52].

Отже, традиційна діяльність кам'янецьких ремісників регламентувалася цеховими статутами, які були надані і затверджені у XVII–XVIII ст. Наприклад, у статутах цеху олійників 1774 року і цеху бондарів, стельмахів, колодіїв та столярів можна знайти основні організаційні аспекти цехового життя [6, с. 235].

Статут цеху олійників 1774 року містив одинадцять пунктів. Вступна частина статуту написана латиною, а основний текст – польською мовою. Перший пункт описує порядок виборів цехмістра та процедуру повідомлення про збори. Згідно з цим пунктом, цехмістер обирається на загальних зборах більшістю голосів членів цеху. Для повідомлення про скликання загальних зборів потрібно дотримуватись цехового закону, за яким інформація про збори має без затримок передаватися від одного члена цеху до іншого. Наступні пункти регламентують інші аспекти цехового життя, такі як поведінка на засіданнях, правила подачі скарг (за подачу скарги в уряд без посередництва цеху передбачався штраф), порядок вступу до цеху, навчання та звільнення. Визначено, що єдина провина, за яку призначалися покарання – триденне ув'язнення у вежі міської ратуші, це ухилення від сплати щоквартальних внесків до цехової каси.

Діти та удови майстрів, поки не одружаться знову, мали право продовжувати ремесло майстра. Цехові обмеження зробили цех закритою та дуже консервативною структурою. Два пункти статуту були присвячені боротьбі з позацеховими ремісниками. Цех мав монополію на виробництво та реалізацію олії в місті. Ті, хто вивозив олію на ринок, були зобов'язані сплачувати цехові збори. Несплата призводила до конфіскації товару, половина вартості якого віддавалася кафедральному костьолу, а інша – до цехової каси [6, с. 241].

Також слід зазначити, що статут цеху олійників 1774 року чітко визначав релігійні обов'язки цеховиків. Щоквартально цех, як і усі інші цехи, мав відправляти службу за померлих цеховиків в кафедральному костелі, перед вівтарем св. Яна де Матта (п. 9) [6, с. 240]. Це правило виключало з членства православних осіб. Проте, ймовірно, не всі цехові ремісники були католиками, про що свідчить підпис цехмістра гончарного цеху Василя Голтушенка. Ситуація наприкінці XVIII століття в національному та релігійному контексті може бути пояснена уніатським характером населення. Відомо, що з початку XVIII ст. уніатська церква активно поширювала унію серед православних українців, і усі православні церкви у Кам'янці стали уніатськими [10, с. 121].

Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв та столярів міста Кам'янця-Подільського охоплює період з 1601 по 1803 роки. Вона написана польською мовою і містить записи про прийом та звільнення учнів, цехові та братські угоди, доходи та витрати цеху. Особливо цінними є записи межі XVIII–XIX століть. Цехове життя залишалося незмінним, вибори цехмістра столярного цеху відбулися в 1802 році, йому передали цехове майно, серед якого були цехові книги, печатка, дзвінок, скриня та две цехові хоругви [8, с. 49].

Отже, наведені документи, що представляють період XVII – початку XIX ст., засвідчує традиційні форми організації ремісничого виробництва в межах цехових організацій. В період інкорпораційних трансформацій істотних змін в економічному житті Кам'янця не відбулося. Цехові організації продовжували діяти за королівськими статутами, зберігаючи усталені традиції. При цьому, монополізувавши ремесло в місті, цехи повністю усували можливість нецеховим майстрам займатися ремеслом у Кам'янці.

У 1840 році російська адміністрація юридично замінює традиційні цехи на загальноросійські. З того часу всі ремісничі об'єднання міста підпорядковуються Ремісничій управі, яка виступає посередником між ремісниками та міською владою. Цех як окрема одиниця міського устрою перестає існувати, і ремеслом може займатися будь-який виробник, поза цехами, сплативши встановлений податок. Положення «Статуту цехів 1799

року», згідно якого, будь-яка особа, що має майстерню, може стати майстром, ліквідувало монополію цехів на виробництво. Це створило умови для конкуренції з цехами, яку першими використали ювеліри Кам'янця [5, с. 15].

У 1841 році дев'ять осіб отримали свідоцтво на ювелірну діяльність у Кам'янці, з яких семеро були євреями, для яких раніше доступ до міського ремесла був закритий через неможливість їх вступу до цехів. У 1845 році 17 осіб отримали свідоцтва на право виготовляти вироби із золота та срібла, з них 15 були євреями. Того ж року два євреї з Кам'янця отримали свідоцтва на шмуклярське ремесло [2, арк. 18]. Швидко зростання позацехових ремісників було помітним насамперед серед єврейського населення. Раніше єврейські ремісники працювали на околицях міста, але після 1840 року почали оселятися безпосередньо в Кам'янці, що суттєво підірвало економічну традицію цехового виробництва.

У 1879 році імперський уряд видає новий ремісничий статут, що ліквідує цехи та зобов'язує ремісників створювати єдиний ремісничий стан на чолі з управою, що складається з виборних представників, терміном на три роки. Проте, враховуючи глибокі традиції, в Кам'янці цехи продовжують існувати, і у 1881 році їх налічувалося 14, які об'єднували 642 майстри і 310 робітників, в якості підмайстрів [9, с. 16].

У 1882 році, відповідно до рішення губернського правління, відбувалося укрупнення кам'янецьких цехів. Згідно нового закону, цехи, у яких налічувалося менш ніж п'ять майстрів християнського віросповідання мають бути об'єднані. Така міра була прийнята, начебто, для боротьби із засиллям євреїв у цехових організаціях та залучення до ремісничого виробництва майстрів-християн. Окремі цехи, щоб зберегти своє існування, намагаються збільшити кількість своїх християнських членів. Така ситуація гарно ілюструє приклад, коли єврейські члени цехових організацій, що влилися в них в середині ХІХ ст., пройнялися цеховими традиціями і спільно із майстрами-християнами стали боротися за збереження цехів. У 1882 році в Кам'янці налічувалося 14 цехів різних спеціальностей, а загальна кількість членів становила близько 960 осіб [11, с. 62].

У 1885 році ремісничий голова Кам'янця говорив про серйозні проблеми ремісничого устрою, що виникли через порушення законодавства. Він зазначав, що багато ремісників працюють без свідоцтв, а це негативно впливає на місцеві цехи. Акцентуючи увагу на 500-річній традиції цехового устрою в краї, ремісничий голова намагався захистити цехову монополію від конкуренції. Завдяки монопольному праву на видачу свідоцтв, цехове управління фактично контролювало всю виробничу діяльність у місті, включаючи навіть вільні професії, видаючи ремісничі свідоцтва на «швейне на машинці мистецтво», пекарське і перукарське ремесло, «ремесло по вставці зубів» [3, арк. 148].

У 1886 році указом начальника губернії скасовано Подільське цехове управління та створено спрощене ремісниче управління. Від усіх кам'янецьких цехів вибирали депутатів для формування керівництва ремісничого управління, вибори яких відбулися в 1889 році. На них обрано: ремісничим старшиною – Семена Стельмашевського, товаришами: від християн – Івана Вержбицького, від євреїв – Янкеля Лимончика. З того часу юридично було ліквідовано кам'янецькі ремісничі цехи, а реміснича управа, видаючи свідоцтва на право ремісничої діяльності, записувала ремісників різних професій у загальну книгу та вела облік «записних майстрів».

При цьому, під контролем ремісничого управління перебували і фабричні підприємства, що підтверджує історія одного з організаторів кам'янецької промисловості Фрідріха Крама. Згідно із ремісничою документацією, Ф. Крам, будучи власником чавунно-ливарного та механічного заводу, залишався членом ремісничого цеху. Для прикладу, у 1899 році він повідомляв ремісничого голови Раковського про набір шести учнів на своє підприємство, за яких сплатив 6 рублів 60 копійок до ремісничої каси та додав два рублі на «підтримку ремісничої управи». Учням на той момент було від 15 до 18 років, і термін навчання складав три роки. Після закінчення навчання Ф. Крам зобов'язувався виплатити їм по 50 рублів «на одяг» та 96 рублів «на харчування» [1, с. 22]. Отже, система учнівства на заводі Ф. Крама відповідала цеховим правилам, а учні проходили за цеховою документацією. Однак, ще у 1894 році було видано розпорядження уряду про

звільнення власників заводів і фабричних робітників від ремісничої юрисдикції.

У 1891 році ремісничій управі Кам'янця-Подільського підпорядковувалися одинадцять цехів, що об'єднували ремісників різних спеціальностей та мали такий склад: столярі (50 християн і 60 євреїв), пекарі (11 християн і 28 євреїв), ковалі, слюсарі, шорники, обійники та сідлярі (47 християн і 31 єврей), бляхарі та мідники (7 християн і 34 євреїв), малярі (19 християн і 31 єврей), кушніри (16 християн і 65 євреїв), чоботарі (133 християни та 29 євреїв), кравці (17 християн і 154 євреїв), перукарі, позументники та палітурники (2 християни і 28 євреїв), годинникарі, ювеліри та різники (3 християни і 30 євреїв). Загалом налічувалося 795 майстрів, з яких 305 християн та 490 євреїв. Інформацію про одинадцять міських цехів подано у 1893 та 1899 роках [5, с. 14].

Разом із цим, ремісниче товариство, втративши структурну автономію, повинно було брати участь у різних офіційних урочистостях. Так, з нагоди святкування в 1888 році 900-річчя хрещення Русі реміснича громада міста зобов'язувалася з хоругвами, цеховими знаками та свічками взяти участь у хресній ході на річці Смотрич. Документи фіксують підписи 65 кам'янецьких майстрів, які повинні були з'явитися на цих урочистостях, з додатковим підкресленням, що тих, хто ухилиться від участі, чекає «законне покарання» [4, арк. 68].

Таким чином, структурна організація кам'янецьких ремісників ХІХ ст. поділяється на три етапи: перші два пов'язані з традиційним цеховим устроєм міського ремесла, а останній, після 1889 року, перетворює ремісників на дрібних підприємців, а підмайстрів – на найманих робітників. При цьому, на кожному із зазначених етапів провідною тенденцією виробничого середовища залишалися чітка регламентація ремісничої праці і бажання повного контролю цеховиків над усією міською промисловістю, що можна пояснити глибинними ментальними ознаками цехової майстерності. Цехова виробнича ментальність продовжувала домінувати серед кам'янецьких виробників і у ХХ ст., що підтверджує сплеск ремісничо-артільної активності в місті періоду непу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білецький П. М. Першопрохідник машинобудівної промисловості Поділля Фрідріх Крам. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна* : наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 11. С. 20–24.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 19.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 21.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 2.
5. Задорожнюк А. Б. Ремісничі цехи Кам'янця-Подільського у XVI–XIX ст. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7–8 жовтня 2019 р.* Кам'янець-Подільський : ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 12–16.
6. Карачківський М. Ф. До історії кам'янецьких цехів: Статут цеху олійників 1774 р. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* К., 1928. Кн. XVII. С. 235–242.
7. Клименко П. В. Цехи на Україні. Т. I, вип. 1: Суспільно-правні елементи цехової організації. *Збірник історично-філологічного відділу.* Київ: З друк. Всеукр. акад. наук, 1929. № 81.
8. Клименко П. В. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601–1803 рр.: вибірка. К.: ВУАН, 1932 р. 176 с.
9. Островерхов Н. А. Каменец-Подольский. История и экономика города. Киев, 1882. 37с.
10. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. Київ: Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.
11. Сецинский Е. И. Материалы для истории цехов в Подолии: из трудов Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 10. Каменец-Подольск: тип. С. П. Киржацкого, 1904. 102 с.

УДК 930.1 Симашкевич:39

Кізлова А. А.,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії факультету соціології і права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»;
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
історії Києво-Печерської лаври та музейництва,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

ЗВИЧАЙ ЖЕРТВУВАТИ ДО ЧУДОТВОРНИХ ІКОН У ПРАЦІ МИТРОФАНА СИМАШКЕВИЧА

У статті досліджуються погляди протоієрея Митрофана Симашкевича на традицію використання вотивів та офірок у православній церковній практиці. Проаналізовано опубліковану в «Подільських єпархіальних відомостях» 1884 р. працю М. Симашкевича, де розглядається історичне походження звичаю жертвувати металеві підвіски (вотуми) та воскові фігурки (офірки) до шанованих ікон. Особлива увага приділяється аргументації протоієрея щодо походження цієї традиції, її зв'язку з ранньохристиянською практикою та спростуванню тези про виключно католицьке походження звичаю.

Ключові слова: вотив, офірка, Митрофан Симашкевич, православна традиція, народне благочестя.

Вотивні предмети з різних регіонів України, яких, зокрема, лише в колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» налічується понад 600, через викорінення практики жертвувати дари до шанованих святинь за часів радянської влади певний час після відновлення незалежності України вважалися свідченнями тісної взаємодії з латинським світом і не привертати особливої уваги дослідників [2, с. 25]. Втім, вивчення вотивних предметів набуває особливого значення в контексті сучасних культурологічних та релігієзнавчих досліджень матеріальної культури православ'я, поглиблюючи розуміння народного благочестя в українських землях, зокрема і як складової культурної ідентичності.

Протоіерей Митрофан Симашкевич, видатний церковний діяч та дослідник історії Поділля, один із фундаторів наукового поділлєзнавства [1, с. 254; 5], у статті для «Подільських єпархіальних відомостей» 1884 р., підписаній «М. С.» [7] детально розглянув питання «вотумів» (вотивів) та «офірок» у православній практиці, зокрема їх поширення в «Західному та Південно-Західному краях» Російської імперії.

Особлива цінність дослідження о. Митрофана полягає в тому, що воно ґрунтувалося на його безпосередньому знанні місцевих традицій Подільської губернії, де він народився і працював понад три десятиліття. Як професор і ректор Подільської духовної семінарії, а також член Подільського історико-статистичного комітету, він мав можливість вивчати ці звичаї не лише теоретично, але й спостерігати їх у живій церковній практиці. Участь у великій етнографічній експедиції П. Чубинського та співпраця з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства [5, с. 254-255] свідчать про можливість надати будь-якій його науковій роботі міцну емпіричну основу. Також аналіз наукової спадщини протоієрея Митрофана надає цінний матеріал для вивчення розвитку церковно-історичної науки в Україні другої половини XIX ст., її зв'язку з етнографічними дослідженнями та богословською думкою епохи.

Мета дослідження: охарактеризувати погляди М. Симашкевича на звичай жертвувати до ікон вотиви та офірки.

О. Митрофан підкреслив, що в Західному та Південно-Західному краях поняття «вотуми» стосується особливого виду металевих підвісок, які віряни жертвують до чудотворних ікон. Дослідник зазначив, що такі підвіски найчастіше виготовляють за обітницею, проголошеною під час тяжкої хвороби, або приносяться як знак вдячності за зцілення. Вотуми, як зазначено в статті, зазвичай зображують ту частину людського тіла, яка була вражена хворобою і зцілилася після молитви перед чудотворною іконою. Найпоширенішими є зображення серця, очей, голови, рук, пальців, ніг, а іноді – повної людської фігури. Виготовляються вони переважно зі срібла у формі рельєфних пластинок, хоча трапляються також бронзові та мідні екземпляри

[3, с. 707]. Протоіерей описав офірки як альтернативу вотумам. На відміну від металевих вотумів, офірки виготовляються з жовтого воску і не привішуються до ікон, а лише покладаються біля них. Їх приносять не як обітний дар, а як молитовну жертву про зцілення від хвороби. Після завершення богослужіння офірки разом з використаним воском використовують для виготовлення церковних свічок [3, с. 709]. Найімовірніше, автор описав матеріали, способи принесення, фізичну форму вотумів і офірок та їхнє символічне значення, ґрунтуючись на особистих спостереженнях, адже саме в цій частині статті, не наводить посилань на інші публікації.

Досліджуючи походження цих звичаїв, о. Митрофан заперечив думку про його виключно католицьке походження, засновану «на томъ единственномъ основаніи, что такового не существуетъ въ Великороссіи» [3, с. 708]. Натомість він стверджував, що ця традиція сягає найглибшої давнини і була перенесена в християнську церкву від язичницьких народів. На підтвердження своєї тези він навів біблійні приклади, зокрема історію з Ковчегом Завіту в часи першосвященика Ілії [3, с. 709]. У статті не йдеться про те, чи поділяв її автор думку про неіснування звичаю в російських землях (насправді поширеного там, хоч і зі своєю специфікою: так, порівняно менше виготовлялося саме анатомічних металевих привісок [4, с. 319-325]). Аргументація о. Митрофана проти «католицького походження» практики вказує на те, що публікація є віддзеркаленням міжконфесійної напруги та спроб протиставити православну та католицьку традиції.

Дослідник також посилається на свідчення Діодора Сицилійського про те, що у всіх давніх язичницьких народів було прийнято приносити в храми зображення частин тіла, зцілених від хвороби. Подібні практики описували Арістофан та Геродот [3, с. 710]. Намагання о. Митрофана вписати вотивні практики в загальнолюдський контекст, залучаючи навіть дохристиянські джерела, віддзеркалює прагнення подолати звичування в «неправославності» звичаю.

О. Митрофан навів також докази того, що ця традиція була прийнята серед ранніх християн. Він процитував блаженного

Феодорита Кірського (†457 р.), який у творі «Лікування забобонів еллінських» писав про зображення очей, ніг, рук із золота або срібла при мощах святих як пам'ятки про зцілення [3, с. 710]. Вибір джерела особливо промовистий: твір «Лікування забобонів еллінських» якраз присвячений адаптації дохристиянських практик, що дало о. Митрофану змогу обґрунтувати християнську рецепцію язичницьких елементів як нормативну ще з перших століть християнства.

Особливе значення дослідник надав прикладу святого Іоанна Дамаскіна (†777 р.), який з вдячності за чудесне зцілення руки зробив срібне зображення кисті та приклав його до ікони Божої Матері. Ця ікона під назвою Іверська чудотворна збереглася на Афоні в Хиландарському монастирі. Також о. Митрофан спирався на приклад Барського, котрий мандрував по Святій землі в першій половині XVIII ст., котрий згадав і про Іверську ікону Богородиці, що вона «прикрашена багатоцінними каменями і монетами золотими від різних царів, князів і шляхетних осіб, дарованими за численні чудотворіння...» [3, с. 710]. Звернення до авторитету св. Іоанна Дамаскіна (центральної фігури в апології іконошанування) [6] важливе, оскільки пов'язує практику пожертвування вотивів із захистом ікон та їх шанування загалом. Примітно, що о. Митрофан використовуючи також свідчення Барського, створив історичну тяглість від патристичної епохи до XVIII ст. Згадка про те, що коштовності до ікон дарують різні царі, князі й шляхетні особи, підкреслює соціальну престижність практики й захищає її від звинувачень у «простонародності» чи забобонності.

На основі історичного аналізу протоіерей Митрофан дійшов висновку, що немає підстав вважати звичай жертвувати вотиви католицьким або таким, що суперечить духу православної церкви. Дослідник підкреслив, що цей споконвічний звичай, хоча і запозичений від язичництва, був загальноприйнятим у перших християн і завжди схвалювався святою церквою як благочестивий та сповнений глибокого змісту [3, с. 711]. Щодо офірок, то дослідник вважав їх пізнішою зміною і спро-

щенням звичаю жертвувати вотиви, що було зроблено, щоб надати більшій кількості людей можливість подякувати Богу та святим за отримані благодіяння. Навіть, якщо ця модифікація виникла в католицькій церкві, вона, на думку о. Митрофана, не суперечить духу православ'я, оскільки зміст обох звичаїв по суті однаковий [3, с. 711-712]. Підсумковий висновок о. Митрофана віддзеркалює його підхід, який знімає протиставлення «православне – католицьке» на користь більш фундаментального розуміння християнської традиції. Особливо важлива соціальна аргументація щодо офірок як демократизації практики, що робить її доступною для бідніших прошарків населення. Примітно, що навіть визнаючи можливе католицьке походження офірок, автор наголосив на змістовній єдності практик, що свідчить про намагання окреслити спільний християнський культурний простір поза конфесійними кордонами.

Отже, протоіерей Митрофан продемонстрував критичне ставлення до поширеного в його часи методологічного спрощення, коли відсутність певної традиції в Великоросії автоматично розглядали як доказ її «неправославності». Дослідник протиставив поверхові судження (засновані лише на географічному поширенні) поглибленому аналізу. Замість того, щоб приймати на віру твердження про католицьке походження традиції, він вдався до вивчення різнопланових джерел: біблійних, патристичних, творів античних авторів, записок мандрівників. Попри те, що о. Митрофан не висловив особистого ставлення до того, чи існує звичай жертвувати вотиви в російських губерніях, у статті фактично стверджується, що православ'я в українських землях має право на власні форми благочестя, які не обов'язково повинні дублювати «великоросійські» зразки. Його думка як досвідченого богослова та знавця місцевих традицій Поділля могла набути особливого значення для духовенства регіону, котре мало ухвалювати в своїх храмах рішення щодо описаних звичаїв у церковному житті парафії. Перспективним є пошук і дослідження праць сучасників о. Митрофана Симашкевича на подібну тематику для розширення порівняльного контексту.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гай-Нижник П. П. Митрофан (Симашкевич) *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-64719>.
2. Кізлова А., Крайня О. Повсякдення та емоційний світ вірян у символах і образах вотивів з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». *Forum wschodnie. Rocznik interdyscyplinarny*. № 10. 2022. С. 25–40.
3. М. С. Обычай жертвовать к чудотворным иконам так называемые «вотумы» и «офирки». *Приложения к подольским епархиальным ведомостям*. № 33. С. 707–712.
4. Майзульс М., Зотов С., Антонов Д. Восковые ноги и железные глаза: вотивные практики от Средневековья до наших дней. М.: Слово/Slovo, 2022. 368 с.
5. Малюта О. Симашкевич (Симашкевич) Митрофан Васильович. *Українські історики. Біобібліографічний довідник. Вип. 3. Серія «Українські історики»*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 254–256.
6. Розумна Ю. В. Іван Дамаскин. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Іван_Дамаскин.
7. Симашкевич Митрофан Васильевич. *Выпускники Санкт-Петербургской Духовной Академии*. URL: <https://surl.lu/gzrgroz>

УДК 908 (477 43-22 Лeticів) «18»:343.81

Коржик С. А.,
Голова Лeticівської територіальної
організації НСКУ,
магістр державного управління

РОЗВИТОК ТЮРЕМНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У ЛЕТИЧЕВІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Стаття досліджує розвиток тюремної інфраструктури в місті Лeticеві у ХІХ столітті, зокрема на основі архівних документів. Аналізуються зміни в організації та функціонуванні місць позбавлення волі в контексті суспільно-політичних і соціальних процесів того часу. Окремо розглядаються питання ремонту та обслуговування тюремних будівель, організації служб, а також умов утримання арештантів. Згадуються конкретні випадки з арештантами, які мали місце в середині ХІХ століття, а також діяльність повітових адміністрацій щодо забезпечення тюремної інфраструктури. Матеріали статті ґрунтуються на архівних документах, зокрема на рапортах, планах та інших офіційних актах, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області. Дослідження має на меті не лише висвітлити окремі аспекти життя арештантів та тюремних працівників, але й доповнити історію адміністративної та кримінальної політики Лeticева в цей період.

Ключові слова: Лeticів, тюремна інфраструктура, ХІХ століття, архівні документи, тюрма, арештант, ремонт тюрми, адміністрація, кримінальна політика, повітова адміністрація, Лeticівська тюрма.

В'язниця в містах ранньомодерної доби була не лише місцем тимчасового утримання злочинців, а й важливою ланкою системи охорони громадського порядку. Тюремні стіни, міцні замки, ґрати на вікнах і постійна варта візуалізували контроль держави над правопорушниками. Від технічного стану будівель, їхньої охороноздатності та рівня організації служби безпеки залежала не лише ефективність покарання, а й спокій місцевого населення: недобре облаштована тюрма ставала джерелом втеч, що породжували нові злочини.

У Летичеві, повітовому центрі Подільської губернії, функції каральної інфраструктури здавна були пов'язані із замковим комплексом. Архівні документи дозволяють реконструювати в'язничну вежу Летичівського замку: у її глибокому підземеллі містилася так звана «нижня тюрма» (глибиною 12 ліктів), до якої крізь вузьке вікно потрапляло світло й подавалася їжа; над нею – «верхня» камера з дубовими кованими дверима; ще вище – караульне приміщення для охорони. Ця вертикальна структура в'язниці відповідала загальноєвропейським зразкам утримання арештантів у фортифікаційних спорудах [8, с. 17-23].

У цій статті зроблено спробу простежити еволюцію в'язничної інфраструктури Летичева – від замкової тюрми ранньомодерного періоду до пізніших міських арештантських приміщень XIX століття. Аналіз джерел дає змогу окреслити архітектурні особливості, умови утримання та рівень матеріального забезпечення вартових, а також оцінити ефективність функціонування тюремної системи в контексті місцевої безпеки та адміністративної практики.

Тюремна інфраструктура Подільської губернії першої половини XIX століття формувалася на перетині адміністративної доцільності, архітектурної моди та імперської політики централізації. Протягом тривалого часу в'язниці в повітових містах, зокрема й у Летичеві, залишалися малоприматними для тривалого утримання арештантів. Це були застарілі, переважно дерев'яні будівлі, що походили ще з XVIII століття, відомі як остроги або арештантські замки, які мали слабку матеріальну базу та обмежені просторові можливості.

На тлі загальноімперських змін у пенітенціарній системі в другій чверті XIX століття, уряд вирішив реформувати та уніфікувати мережу тюрем, підпорядкувавши її єдиним архітектурним стандартам і суворим вимогам до функціональності. Особливу роль у цьому процесі відіграли адміністративні документи та будівельні плани, що зберігаються в державних архівах і дозволяють простежити логіку та етапи модернізації.

У цій публікації розглянуто ключові джерела, що висвітлюють перебудову Летичівської тюрми в контексті загального плану реконструкції восьми повітових в'язниць Поділля, типологію тюремної архітектури, а також персональний склад, умови утри-

мання арештантів і конкретні біографічні випадки в'язнів, які залишили слід в історії регіону.

У листопаді 1829 року Подільське губернське правління, виконуючи височайше затверджене розпорядження Комітету Міністрів від 28 серпня того ж року, звернулося до окружних поліцейських управлінь восьми повітових міст губернії – Проскурова, Летичева, Літина, Вінниці, Брацлава, Гайсина, Балти та Могилева з вимогою терміново подати докладні відомості про стан існуючих арештантських замків. Урядовці підкреслювали старість і непридатність наявних тюремних споруд, які в більшості випадків не відповідали мінімальним вимогам безпеки, просторової організації та гігієни. Повітовим адміністраціям було наказано не лише скласти опис технічного стану будівель, але й, за наявності, надати плани та фасади; якщо ж такі не збереглися – виготовити нові креслення. Крім того, до архітектурної документації мали бути додані зразкові кошториси майбутніх прибудов, які дозволили б збільшити площу, посилити карцерну систему та створити мінімально прийнятні умови для тимчасового утримання арештантів. Усі ці матеріали збиралися для централізованої обробки губернським архітектором, який мав розробити типові проекти нових або реконструйованих тюремних замків.

Джерелом до вивчення цього процесу є архівна справа Державного архіву Хмельницької області – фонд 117, опис 1, справа 1971, яка містить листування, інструкції та первинну документацію проектів. У ній чітко простежується як адміністративна вертикаль – від Комітету Міністрів до окружного поліцейського управління, так і участь фахових осіб, зокрема губернського архітектора Феодора Корбелецького, що курував усі вісім об'єктів. У згаданих документах порушуються питання фінансування з державного бюджету, тимчасового утримання арештантів під час ремонтів, а також залучення підрядників. У випадку з Летичевом проект передбачав значну реконструкцію, вартість якої склала 7479 рублів і 24 копійки. У планах були кам'яні, штукатурні, пічні, столярні та теслярські роботи, а підрядником виступив купець третьої гільдії з Кам'янця Файблат Бланк. Над здійсненням будівництва продовжував наглядати архітектор Корбелецький, який декілька

разів виїжджав на місце та визначив термін завершення робіт до жовтня 1831 року. Таким чином, реконструкція Летичівського тюремного замку була частиною широкої регіональної кампанії із модернізації пенітенціарної інфраструктури, що спиралася на централізовані зразки й адміністративну дисципліну Російської імперії [11, с. 3, 12-19, 120-123].

Локалізація тюремного замку в Летичеві на початку XX століття дозволяє простежити тяглість функціонування пенітенціарної інфраструктури, започаткованої ще в першій половині XIX століття. На плані міста Летичева 1913 року, виконаному з точністю до розмітки вулиць, площ, адміністративних і житлових будівель, тюремний замок чітко позначено під № 51 – безпосередньо на південь від міського саду, поблизу Південного Бугу. Така локалізація є типовою для подібних установ того періоду: віддаленість від центру, але водночас близькість до адміністративного ядра забезпечувала і контроль, і ізоляцію [9, с.1-2].

Це співвідноситься з генеральним проєктом, згідно з яким усі тюремні споруди в повітових містах Подільської губернії були побудовані за єдиним зразком, розробленим видатним російським архітектором Андреем Захаровим (1761–1811). Захаров, знаний як автор ансамблю Адміралтейства в Санкт-Петербурзі та Круглої площі в Полтаві, був прихильником монументального ампіру – стилю, який в архітектурному вираженні передавав державну велич і непорушність влади. Саме тому навіть тюремні будівлі, які за своєю природою мали утилітарний характер, були зведені з дотриманням елементів класицистичного декору: симетричні фасади, фронтони, оздоблені вхідні портали [10].

Це підтверджують візуальні джерела, зокрема фотографія Летичівської тюрми, що датується 1930-ми роками, створена Павлом Жолтовським [12]. На ній видно характерну архітектурну мову класицизму: потужні стіни з вузькими прямокутними вікнами, профільований карниз, цегляна кладка зі штукатурним обрамленням, вхідний портал із ризалітом, що увиразнює головну вісь будівлі. Цей візуальний матеріал кореспондує з планом 1829 року, на якому відтворено структуру арештантських замків у повітових центрах Подільської губернії, включно з Летичевом.

Відповідно до цього плану, внутрішня організація Летичівської тюрми була досить раціональною і відповідала вимогам імперської адміністрації щодо безпеки, гігієни й розподілу функцій. Будівля мала прямокутне планування з центральним двором, що дозволяв розміщення кількох корпусів з окремими функціональними зонами. Основна споруда включала камери для арештантів, розділені на чоловічі й жіночі відділення, а також спеціальні камери для «небезпечних» або окремо утримуваних ув'язнених. Уздовж периметру – службові приміщення: кухня, хлібопекарня, лазня, комора, охоронні пости. Особливу увагу приділено влаштуванню лазарету, що, згідно з регламентом, мав бути відділений від основних корпусів і забезпечений вентиляцією, вікнами та пічним опаленням. На плані видно також будівлю для арештантських робіт – приміщення, де ув'язні могли виконувати фізичну працю, зокрема теслярські, столярні чи шкіряні роботи, що мало як виховну, так і господарську функцію. Біля входу розміщувався караульний будинок із житлом для наглядача та приміщенням для чергових охоронців. Усе подвір'я було оточене кам'яною огорожею з наглядовими вежами по кутах, що забезпечувало високий рівень охоронюваності [11, с. 22].

Таким чином, просторово-архітектурна візуалізація підтверджує спадкоємність проектної думки та реального втілення тюремного будівництва від початку XIX століття до його першої половини. План 1913 року, фотосвідчення та ранні креслення становлять важливу частину джерельної бази для вивчення еволюції інституції, яка залишалася осердям місцевої репресивної інфраструктури.

Важливою складовою функціонування Летичівської тюрми було не лише архітектурне забезпечення, а й людський чинник – персонал, який обслуговував установу, забезпечував охорону, санітарний нагляд та порядок. Ще з початку XIX століття в Летичеві, як і в інших повітових містах Подільської губернії, тюремна структура доповнювалася старою оборонною спорудою – острогом, що залишався складовою загального комплексу. Цей дерев'яний або пізніше цегляний форт з частоколом, сторожовими вежами та замкненим двором використовувався для утримання короткостроково арештованих, затриманих

у процесі слідства або таких, кого переводили до інших тюрем. За своєю природою острог був більш тимчасовим і менш ізольованим, але становив реальний центр поліцейської влади на повітовому рівні.

Службовий персонал тюремного замку складався з кількох категорій. Вищу адміністративну владу мав наглядач, якого призначали з-поміж відставних військових або державних службовців, здатних до дисципліни та управління. Йому підпорядковувалися молодші наглядачі, денщики, писар, сторожі. Окрему роль відігравала так звана інвалідна команда – спеціальний підрозділ з-поміж малопридатних до служби військових, які виконували охоронні функції. Ці ветерани російсько-турецьких, польських або кавказьких кампаній використовувалися як жива сила для охорони в'язниці, маючи водночас певні пільги й утримання від держави. Згідно з положенням 1826 року, інвалідна команда була невід'ємною складовою тюремного комплексу в кожному повітовому центрі Поділля.

Особливе місце в структурі займав лазарет – тюремна лікарня. Зі збільшенням кількості арештантів, особливо в період після скасування кріпацтва, потреба у медичному забезпеченні стала гострою. Лазарет мав ізольовані палати для хворих, окремі кімнати для заразних і постійний медичний нагляд. Лікаря призначали з міської лікувальної мережі, а в разі потреби залучали фельдшерів. Гігієнічний стан установи мав надзвичайне значення, адже саме через антисанітарію й перенаселеність тюрем у другій половині XIX століття імперська влада почала модернізацію інфраструктури – зокрема розширенням і добудовами корпусів у 1908–1910 роках.

У контексті організації тюремного комплексу в Летичеві важливу роль відіграє трьохповерхова кам'яна вежа, яка була передана для використання поліцією в незадовільному стані, як описано в документах. Згідно з рапортом Летичівського городничого від 22 серпня 1828 року (справа №13655), вежа належала земству, але після того, як була передана поліції, її використали для кількох важливих функцій.

Другий поверх вежі був виділений для арештантів та інвалідної команди, де зберігалися медикаменти для лікування, а нижній поверх був відведений для грошової кладової та лаза-

ретних речей. Третій поверх був призначений для розміщення повітового суду та нижнього суду, а також повітового стряпчого. Цей поверх також використовувався для утримання хворих арештантів, зокрема тих, що потребували спеціального догляду.

Згідно з документацією, дана вежа була побудована в 1777 році за ініціативою Адама Чарторийського, старости Летичівського та Кам'янецького, виключно для утримання злочинців, які перебували під слідством. Однак, коли вежа була передана міській поліції, вона стала частиною комплексної системи утримання арештантів, серед яких були й ті, що потребували лікування.

Приміщення вежі використовувалися не лише для арештантів, але й як лазарет для хворих ув'язнених. Так, у доповідних документах 1828 року зазначено, що на другому та третьому поверхах були організовані приміщення, що включали лазаретні відділення, де проводили лікування хворих і поранених ув'язнених. Це робило вежу багатофункціональним об'єктом, де зберігалася певна градація функцій – від звичайного утримання арештантів до надання медичної допомоги.

Ремонт вежі був здійснений підрядником Мошком Лейбовичем у 1821 році, коли було вирішено використати її для поліції та лазарету. Вказано, що всі ремонтні роботи проводилися за рахунок земських податків та коштів казенної палати, відповідно до вказівок громадянського губернатора [1, с. 1-7].

У Летичеві на той час існувало кілька важливих казенних будівель, серед яких три кам'яні споруди, одна з яких була покрита черепицею, а інші дві – гонтою. Крім цього, до складу тюремного комплексу входила триповерхова кам'яна вежа з двома погребами, а також ряд допоміжних споруд, таких як дерев'яний будинок, сарай, конюшня та амбар. Особливу увагу привертає баня, яка складалася з двох досить пристойних покоїв.

Ці будівлі виконували різні функції: від адміністративних приміщень до утримання арештантів і хворих. Вони були частиною великої інфраструктури, яка забезпечувала організацію тюремної системи Летичева та підтримку повсякденного функціонування міста.

Отже, Летичівська тюрма не була ізольованою архітектурною одиницею, а становила цілісний соціальний і адміністративний організм, в якому перепліталися військова, медична, поліцейська та управлінська вертикалі. Її функціонування підтримували не лише стіни, а насамперед люди, для яких служба в таких умовах була і професією, і способом існування на маргінесі великої імперської системи.

Важливий пласт історії Летичівської тюрми пов'язаний із постатями конкретних арештантів, які залишили по собі слід у колективній пам'яті та архівних документах. Найвідомішим серед них, безперечно, був Устим Кармалюк – селянський ватажок, чия боротьба проти поміщицької влади та російської адміністрації зробила його символом спротиву. У Летичівському тюремному замку Кармалюк утримувався у 1827 році. Згідно з описами, він перебував у карцері у підвальному приміщенні, ретельно охоронюваному інвалідною командою, однак навіть звідти зумів організувати чергову втечу.

Арешт Кармалюка відбувся після тривалої поліцейської операції, у якій йому вдалося бути захопленим разом із кількома іншими учасниками його банди, серед яких були В. Добровольський та І. Сотничук. Після арешту їх під вартою супроводжували 10 солдат інвалідної команди. Їх негайно відвезли до Летичівської в'язниці, де було розпочато слідство. Кармалюка, як одного з головних підозрюваних, піддали жорстким допитам. На них він частково визнав свою причетність до крадіжок, але заперечував участь у розбійних нападах. Це була його тактика на допитах, яка буде зберігатися до кінця слідства.

Після арешту Кармалюк був поміщений до Летичівської в'язниці, де розпочався процес слідства. 17 червня 1827 року він на допиті розповів про деяких своїх спільників, таких як Олександр Вітвіцький, Іван Вишніовський [13, с. 92, 99], а також зазначив, що мав спільні злочинні зв'язки з Анатолієм Чарномським та Олександром Глембоцьким. Вони разом здійснювали крадіжки, зокрема крадіжки коней, і навіть займалися їх подальшим продажем [2, с. 13].

Проте, незважаючи на визнання деяких крадіжок, Кармалюк категорично відмовлявся визнати свою причетність до грабедів і розбійних нападів. Його спільники, зокрема Іван Сотничук, та-

кож заперечували будь-які звинувачення у вчиненні розбійних злочинів, навіть під тиском слідчих. Тільки один з них, Василь Добровольський, визнав свою участь у розбійних нападах під час допиту, а вже на наступному засіданні, 21 червня 1827 року, розповів і про інші злочини, в яких брали участь Кармалюк та його спільники. Вони займалися не лише крадіжками, а й нападами на корчмарів [3, с. 95-96].

3 червня 1827 року Кармалюк був визнаний за серйозного злочинця, але в середині 1830-х років його знову почали шукати. В липні 1834 року дві колишні спільниці Кармалюка, Анна Зелінська та Марія Остапнюкова, перебуваючи вже в Летичівській тюрмі, подали заяву про те, що чули з розмов між іншими арештантами, що Устим Кармалюк знову з'явився в Поділлі. Вони попросили відпустити їх на волю, пообіцявши допомогти в його арешті. Зокрема, виявилось, що Кармалюк був закоханий в одну з них – Марію Остапнюкову.

Але їхню пропозицію не підтримали, адже це могло стати небезпечним як для них, так і для самих арештанток. Як зізналася одна з жінок, її спроби брехні на перших допитах призвели до серйозних наслідків, а її життя стало важким через вагітність і народження мертвої дитини в тюрмі. Ці деталі, хоч і не були ключовими в розслідуванні, доповнюють картину злочинного оточення Кармалюка та його спільників, їхній зв'язок із жінками та намагання ухилитися від покарання.

Його постать уособлює образ не лише народного месника, а й людини, що кидала виклик самій тюремній системі – символічно й буквально. Летичівська в'язниця відіграла важливу роль у слідстві щодо Кармалюка. Місце перебування одного з найбільш розшукуваних злочинців того часу стало символом боротьби з незаконними діями та навіть періодичними спробами втеч з боку злочинців. І хоча сам Кармалюк і його спільники змогли у якийсь момент уникнути покарання завдяки особистим зв'язкам і втечам, Летичівська в'язниця стала тим місцем, де був зібраний значний обсяг інформації, який допоміг органам влади скласти повний образ діяльності цих злочинців [4, с. 187-188].

Не менш промовистим є приклад Йосипа Холоневсько-го – учасника польського визвольного повстання 1863–1864 років. У серпні 1863 року на Поділлі було затримано Владислава

Холоневського, підданого цісаря Австро-Угорщини, через підозру у зберіганні заборонених книг, зокрема польського патріотичного гімну «*Boże, coś Polskę*». Під час обшуку були знайдені й інші заборонені матеріали, що підтвердило його політичні симпатії. Холоневський приїхав на Поділля, де проживали його батько і брат, і був затриманий у Летичеві, де перебував під арештом більше двох років. Лише 20 грудня 1865 року суд виніс рішення про тримісячне ув'язнення та висилку його за межі імперії.

Весь цей період Владислав Холоневський перебував в Летичівській тюрмі, де, згідно з матеріалами справи, було двічі перевірено його психічний стан, і після суду, який виніс вирок, він був поміщений до спеціального закладу для психічно хворих. Причини цієї ситуації залишаються не зовсім ясними, але важливим є те, що Летичівська тюрма в цьому випадку виконувала функцію не лише утримання злочинців, а й використовується як інструмент для виконання політичних репресій. Враховуючи політичний контекст, ця справа є чудовим прикладом того, як місцева тюремна система може бути використана для покарання осіб, що підозрюються в антиурядовій діяльності, навіть якщо ці особи не є безпосередньо винними у злочинах, що загрожують суспільному порядку [7, с. 1, 6, 31, 39, 43.].

Ще один приклад діяльності Летичівської тюрми представлено справою Олексія Кобця, жителя села Юрченки Летичівського повіту, який став об'єктом кримінального розслідування після того, як у грудні 1865 року він нібито намагався вбити єврейську родину шинкаря Іхеля Конгута. Кобець, перебуваючи на підпитку, прийшов до шинку з косою в руках, і, хоча пізніше він заперечував намір вбивати, ситуація стала причиною для великого страху серед родини шинкаря. Різні свідчення, які були надані під час розслідування, показують певну неясність і складність у визначенні реальних мотивів Кобця.

Справу Олексія Кобця можна охарактеризувати як кримінальну історію з водевільним присмаком, де взаємодіяли елементи соціальної напруги, взаємодії між різними етнічними групами та умовами правового середовища. У результаті, суд визнав Кобця винним лише в спробі крадіжки м'яса, а не в замаху на вбивство. Однак, завдяки своїй поганій репутації, Кобець залишався небажаним членом громади, і місцеві жителі відмо-

вились його брати на поруки, вказуючи на його попередні судимості та правопорушення.

Цей випадок яскраво демонструє як місцева громада могла впливати на правосуддя, та як система тюремного ув'язнення функціонувала у випадках, що не обов'язково вдавалися до прямої кримінальної відповідальності. Зокрема, це також підкреслює важливість соціальних відносин, а також характер взаємодії між місцевими органами влади та громадою, що ускладнювало правозастосування [5, с. 2].

Таким чином, тюрма в Летичеві була не лише місцем утримання злочинців, а й ареною перетину суспільних конфліктів: селянського спротиву, польського національного руху та буденних злочинів, за якими стояли соціальні причини. Через біографії Кармалюка, Холоневського та Кобця проступає жива тканина імперської провінції – складна, драматична, багатомірна. При цьому сама тюремна інфраструктура виявилася вразливою перед обставинами доби. Приміщення Летичівського острогу, що розташовувалося поруч із повітовим судом, який функціонував у будинку чиновника-дворянина Олександра Семашка, було знищене під час масштабної пожежі 9 квітня 1854 року. Ця вогняна стихія охопила центральну частину міста й зруйнувала 92 будівлі, у тому числі адміністративні об'єкти. Знищення острогу означало не лише втрату приміщень, а й зміну в подальшій історії летичівської пенітенціарної системи, що змусило місцеву адміністрацію шукати нові рішення щодо розміщення арештантів [6, с. 1-8].

Дослідження розвитку тюремної інфраструктури в Летичеві у XIX столітті на основі архівних джерел дає змогу глибше зрозуміти не лише архітектурні та технічні аспекти тюремних будівель, але й організацію кримінальної юстиції та адміністративну діяльність того часу. Тюремні споруди Летичева, зокрема кам'яна вежа та її окремі приміщення, стали важливими складовими частинами міської інфраструктури, де одночасно функціонували місця утримання злочинців, а також обслуговуючі установи, такі як лазарет та інші служби. Важливим аспектом є також роль місцевих адміністрацій у підтримці тюремної інфраструктури, зокрема завдяки роботі Летичівського маршалка та повітових чиновників.

Аналізуючи конкретні випадки арештантів та їх утримання в різні роки, можна простежити зміну підходів до організації місць позбавлення волі та їх вплив на місцеве суспільство. Ці аспекти взаємодії адміністрації та кримінальної політики на території Летичева відкривають нові перспективи для дослідження історії міста та його архітектурного розвитку в контексті правових та соціальних змін XIX століття.

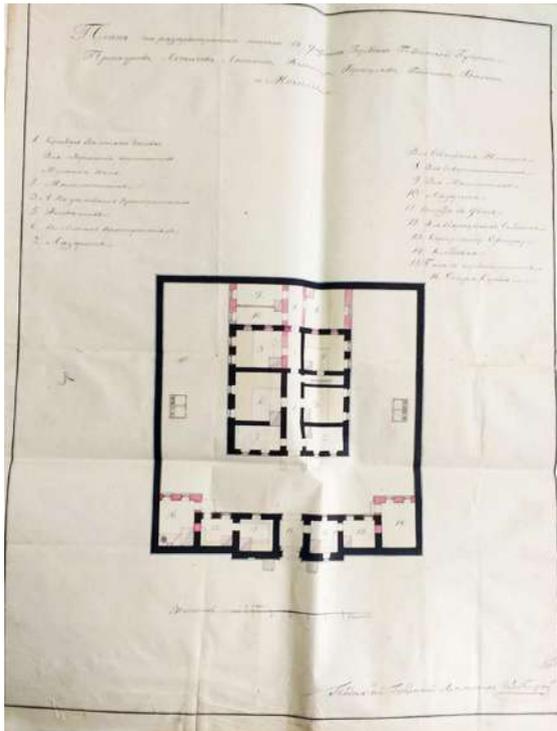
Таким чином, дослідження показує важливість архівних матеріалів для реконструкції історії місцевої тюремної системи, що є невід'ємною частиною розуміння розвитку Летичева як адміністративного, культурного та кримінального центру того часу.



Іл. 1. План м. Летичів, 1913 р.



Іл. 2. Фасад Летичівської в'язниці, 1930-ті рр.



Іл. 3. План Летичівської в'язниці, 1913 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний Архів Хмельницької області. Ф. 117, Оп. 1. Спр. 1973.
2. ДАХМО. Ф. 197. Оп. 2. Спр. 217. Т. 1.
3. ДАХМО. Ф. 197. Оп.2. Спр 217. Т. 4.
4. ДАХМО. Ф. 197. Оп.2. Спр. 217. Т. 17.
5. ДАХМО. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1625.
6. ДАХМО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 564.
7. ДАХМО, Ф. 227, Оп. 2. Спр. 9343, 44 Арк.
8. Пальченкова В. М. Еволюція тюремного ув'язнення в трьох редакціях Литовських статутів. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2011. №. 2. С. 17–23.
9. План г. Летичева, Подольской губернии. 1913. ДАХМО. Ф. 800. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
10. Про місце, не надто віддалене. *Подольанин*. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/55994/>
11. Справа про розширення прибудовами восьми тюрем в містах Проскурові, Летичеві, Літині, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Балті та Могилеві ДАХМО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 1971.
12. Таранущенко С. Пам'ятки архітектури Подільської губернії. Харків: Харків. приват. музей міськ. садиби, 2013. 436 с.
13. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упор. Є. Черкаська, І. Єрофеев. К., 1948. 344 с.

УДК 378(477)«18/19»:32(470+571)

Кругляк М. Е.,
кандидат історичних наук, доцент,
незалежний науковець (м. Кассель, Німеччина)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто, як влада Російської імперії здійснювала дискримінаційну національну політику у закладах вищої освіти. Сприяючи на законодавчому рівні домінуванню власне «російсько-го» і «православного» чинника, Міністерство народної освіти, подеколи за прямого втручання імператора та уряду, корегувало процентні норми вступу для католицької та іудейської молоді. Метою даних заходів була підготовка не стільки фахівців, скільки лояльно налаштованих до влади чиновників, носіїв державної ідеології.

Ключові слова: національна політика, дискримінація, процентні норми, православ'я, державна вища школа, неурядова вища школа, заклади закритого типу.

Важливим у відтворенні соціального портрету студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є з'ясування його національно-віросповідної структури. При розгляді даного питання виникають труднощі статистичного характеру, адже облік молоді у вищій школі Російської імперії здійснювався за віросповідною, а не за національною ознаками. Однак можна з упевненістю сказати, що вища державна школа підросійської України була православною за віросповіданням, зокрема й через дискримінаційну національну політику російської влади, яка в такий спосіб прагнула втілити в життя уваровський принцип «православ'я, самодержавства, народності».

Православні студенти домінували в усіх державних вищах підросійської України (університети, закриті заклади, технічні інститути). Найбільша ж їхня частка була в закладах закритого типу – 100 % у Київській духовній академії (КДА) [36, с. 2] та приблизно стільки ж у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, куди приймали також лютеран (зокрема, у 1911–1912 навч. р. там здобували освіту

98,2 % православних студенти [25, с. 6], наступного року – 100 % [26, с. 6]).

Окрім домінування православного елемента в національному складі студентства підросійської України, царський уряд прагнув домогтися також переважання власне російського чинника. Найяскравіше це спостерігаємо на прикладі КДА, де одним зі шляхів втілення даної політики було відправлення на казенний кошт по декілька студентів із різних семінарій, переважно російських. Так, 1877 року до академії в Київ було відряджено випускників з 17 різних семінарій, з яких 7 було з Рязанської та 6 з Тамбовської [31, с. 38]. Волонтери ж, тобто ті, хто вступав до навчального закладу без направлення від семінарій, в основному були українцями за походженням. І дійсно, згідно зі звітом КДА за 1879/1880 навч. Р., приміром, з Волинської семінарії було направлено 14 абітурієнтів (з них 10 були волонтерами), з Київської – 12 (9 волонтерів), з Подільської – 6 (4 волонтери), Полтавської – 5 (3 волонтери) [32, с. 34]. Цікаво, що не всі волонтери мали змогу вступити до академії. Однією з причин була обмеженість місць. Відомий у майбутньому композитор Олександр Кошиць, що навчався в КДА наприкінці XIX – на початку XX ст., у своїх спогадах зазначав, що росіяни склали не менше від половини студентства закладу, натомість українців було «чоловік з десять на всю академію» [19, с. 156]. Проте підтвердити даний факт цифрами доволі складно, адже в офіційних щорічних звітах студенти з Російської імперії об'єднувалися в одну групу «русских» («російських»). Утім, росіяни та українці склали основне національне ядро в академії, білорусів та грузинів було лише декілька осіб на курс [21, с. 102, 107-110].

На відміну од світських державних вищих навчальних закладів, де до групи православних відносили в основному східнослов'янське студентство, в КДА мало місце навчання також південних, західних слов'ян та інших народів (Височайше повеління 13 квітня 1846 р.) [34, с. 233], які становили майже 10 % студентського контингенту. Зокрема, у 1885/1886 навч. Р. в КДА зі 177 «російських» студентів було 15 іноземців – 6 сербів, 5 болгар, 2 румуни, 1 грек, 1 японець (7,8 %) [27, с. 5]. Йдучи на такі кроки, російська влада переслідувала насамперед політичні цілі – неросійські вихованці духовної школи, повернувшись по

закінченні навчання додому, мали стати носіями проросійських настроїв, що було найбільш актуально на Балканах [40, р. 55]. Натомість уряди південнослов'янських країн розглядали Росію, в першу чергу, як колыску православної культури на противагу католицькій і протестантській Західній Європі з притаманним для неї вільнодумством. Саме тому правителі південнослов'янських держав радили відправляти своїх громадян для здобуття вищої духовної освіти лише до Росії [38, арк. 6].

Для іноземців було створено якнайкращі умови для вступу і навчання. Св. Синод рішенням від 11 березня – 5 квітня 1869 р. вирішив «поставити у відомість начальства всіх духовно-навчальних закладів, аби вони вступникам у ці заклади іноземцям надавали можливу поблажливість як на приймальних і випускних іспитах, так і під час проходження наук, незважаючи на статuti цих закладів» [29, с. 3-4]. Як свідчать звіти КДА, іноземні студенти безперешкодно вступали до академії, навіть якщо отримували на деяких іспитах незадовільні бали, а також переводилися на наступний курс, невдало склавши перевідні іспити, за умови їх наступного перекладання [30, с. 83-84].

Для порівняння: прийом уродженців південнослов'янських земель до університетів та спеціальних інститутів не відзначався такою самою толерантністю. Приміром, «слов'яни», що бажали навчатися в університетах, мали надати посвідчення в знанні повного курсу слов'янських гімназій, хоча б з однією давньою мовою, а також підписку в тому, що вони погоджуються на отримання по закінченні навчання лише дипломів, не підкріплених жодними правами, які надавалися російським випускникам [3, с. 357-358]. Допуск «неросійських підданих» до спеціальних інститутів Міністерства торгівлі і промисловості з 1909 року був можливий лише з дозволу імператора на правах вільнослухачів із можливістю отримання свідоцтва, яке, на відміну від диплому, не давало випускнику жодних службових чи професійних прав. Аналіз архівних документів, утім, дає підстави припускати, що подібні обмеження почали застосовуватися лише на початку ХХ ст., адже, як зазначав начальник підвідомчих Міністерству торгівлі і промисловості вищих навчальних закладів 12 квітня 1909 р., в попередні роки іноземні піддані зараховувалися у вищі школи на правах студентів, без іспитів, незалежно від отриманої

раніше освіти, поза конкурсом й понад комплект [6, арк. 122-123], тим самим обмежуючи права російських підданих.

Таблиця 1.

Склад студентів університетів підросійської України за віросповідною ознакою у 1903/1904 навч. р., у % [20, с. 44]

Університет	Православні	Католики	Вірмено-григоріанці	Іудеї	Мусульмани	Інші
Київський	52,8	18,2	0,9	13,4	0,3	14,4
Харківський	78,0	4,3	5,0	8,0	0,8	3,9
Новоросійський	68,8	7,1	3,9	14,5	0,6	5,1

Другою за чисельністю національно-конфесійною групою в середовищі студентства підросійської України була римо-католицька, представлена зокрема поляками. Значну їхню присутність спостерігаємо у вишах Київського навчального округу, зокрема в університеті Св. Володимира, де відсоток католицької молоді був найвищим серед усіх вишів Російської імперії [41, с. 242]. До польського повстання 1863–1864 рр. частка римо-католиків у складі київського студентства мала тенденцію до зростання. Так, при відкритті університету в 1834 р. з 62 зарахованих студентів католики та уніати сукупно дорівнювали 34 особи [2, с. 142], 1848 року частка католиків зросла до 56 %, з незначними коливаннями залишаючись на рівні половини студентства університету до початку 1860-х рр., з домінуванням на фізико-математичному та медичному факультетах [2, с. 478, 596-597]. Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. римо-католицьке переважання припинилося. Аби попередити вибух нового невдоволення, 16 серпня 1866 р. відповідно до Височайшого повеління імператора Олександра II постановою начальства університету Св. Володимира кількість студентів польського походження було обмежено 20 %, сукупно зі сторонніми слухачами [5, арк. 1-8]. Обмеження на вступ римо-католиків діяли також у Київському політехнічному інституті (КПІ): згідно з Височай-

шим повелінням Миколи II від 15 травня 1898 р., на кожному відділенні католиків могло навчатися не більше від 35 %, за умови, що частка православних дорівнюватиме не менше половини складу студентського контингенту [6, арк. 3]. Варто зауважити, що не всі поляки були за віросповіданням католиками. Так, у відомості студентів Київського комерційного інституту (ККІ) станом на 1913/1914 навч. Рік показано 334 поляки (8 % студентства) і лише 258 римо-католиків (6 %), натомість чисельність євреїв та сповідувачів іудаїзму тотожна [8, арк. 1-1зв.].

Таблиця 2.

Склад студентства вищих спеціальних навчальних закладів за віросповідною ознакою у 1910 р., у % [20, с. 45]

Навчальний заклад	Православні	Католики	Іудеї	Вірмено-григоріанці	Інші
Харківський ветеринарний інститут	90,4	1,0	3,9	2,3	2,4
Харківський технологічний інститут	77,2	5,5	9,7	2	5,6
Київський політехнічний інститут	64,3	15,5	14,0	1,3	4,9
Катеринославське вище гірниче училище	73,6	7,3	10,7	8,4	
Київський комерційний інститут	42	3,5	52,5	0,8	1,2

Отже, спостерігаємо приблизно однаковий національний склад студентства університетів та спеціальних інститутів із притаманним домінуванням православного елемента майже в усіх вишах, значним впливом римо-католицького та іудейського в Києві. Виняток становить Київський комерційний інститут як заклад недержавний, в якому до 1912 р. не було запроваджено процентних норм щодо прийому єврейської молоді.

Третьою за чисельністю групою в національному складі студентства підросійської України були євреї. Політика влади за часів правління Миколи I (1825–1855) була спрямована на

виховання в єврейській молоді почуття російської громадянськості, тобто вирішення «єврейського питання» мало здійснюватися шляхом культурної асиміляції єврейського населення імперії. Уперше законодавчі норми, що регулювали шкільне навчання єврейських дітей, було сформульовано у Положенні «Про устрій євреїв» (1804). Вже у першій статті документу зазначалося, що «Всі діти євреїв можуть бути прийнятими та навчатися без усякого роду відмінностей від інших дітей, у всіх російських народних училищах, гімназіях та університетах»; при цьому гарантувалася абсолютна терпимість до сповіданого ними іудаїзму. Державна освіта мала виховувати в єврейському поколінні відчуття належності до російської громадянськості, тобто розв'язання єврейського питання мало здійснюватися шляхом культурної асиміляції єврейського населення імперії [16, с. 16].

Наступне Положення «Про устрій євреїв» (1835) дозволяло єврейській молоді вступати до державних християнських навчальних закладів усіх ступенів без релігійних обмежень й зміцнювало громадянський статус таких студентів. Зокрема, євреї, що здобували ступінь дійсного студента, кандидата, магістра, художника, набували право просити особистого почесного громадянства, а ті, що здобували ступінь доктора, – спадкового почесного громадянства; останнім також надавалося право на вступ до навчальної та громадянської служби з Височайшого дозволу й на надання права перебувати у внутрішніх губерніях та столицях [28, с. 322, стб. 8054, § 105-111]. Однак дані заходи влади не мали успіху, насамперед через невизнання єврейськими общинами неіудейської освіти [1, с. 7]. У 50-ті рр. XIX ст. єврейська молодь складала незначний відсоток у середовищі студентства підросійської України, хоча й з тенденцією до зростання. Так, серед студентів Київського університету 1841 року навчалось лише 2 євреї, а вже 1848 року – 27, залишаючись на рівні 30–40 студентів до кінця 1850-х рр., що складало 4–5 % від загальної чисельності студентства, зосереджуючись на медичному факультеті [2, приложение VII, с. XL]. Домінування християн в національно-віросповідній структурі київського студентства тиснула на євреїв, й певна частина їх змінювала релігію, стаючи вихрестами [2, с. 478, 597].

Реформаторська політика Олександра II (1855–1881) сприяла збільшенню єврейської присутності у вищій школі. Серед прийнятих за його правління нормативних актів – дозвіл на прийом в університети випускників рабинських училищ за умови складання за гімназійною програмою іспитів з латинської та французької мов (1856); необмежений їхній вступ до гімназій західних губерній (1857); дозвіл євреям, що закінчили університети й академії з ученими ступенями, постійно перебувати у всіх губерніях та областях імперії «для занять торгівлею та промисловістю», тобто поза межами «смуги осілості» (1861). Подібні заходи сприяли вивільненню іудейської молоді з ортодоксального національного лона й формуванню нового типу інтелігента – т. зв. «російського єврея», для якого здобуття вищої освіти означало шлях до громадянського рівноправ'я. Як наслідок – зростання чисельності студентів-євреїв в університетах у 1860–1880-ті рр. Якщо у 1865 р. у всіх університетах Російської імперії здобувало освіти 129 «осіб іудейського сповідання» (3,2 %), то 1886 року їхня чисельність сягнула 1856 осіб (14,5 %) [16, с. 31-40].

Значне розширення сфери діяльності євреїв в економіці, концентрація їх в деяких галузях виробництва, торгівлі, банківській справі, активна участь іудейської молоді у заворушеннях в гімназіях та університетах, панславизм, що набув популярності напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр., знову поставили на порядок денний «єврейське питання». Євреїв стали обвинувачувати у поширенні космополітизму та антипатріотизму, моральній розпусті, конкуренції, яку вони створювали завдяки високій успішності. Поштовхом до нової хвилі антисемітизму стало вбивство імператора Олександра II (1881), після якого Російську імперію охопили єврейські погроми [4, с. 25]. Як вихід з ситуації у вишах було запроваджено процентні норми прийому єврейської молоді: спершу в спеціальних інститутах, а потім і в університетах: 1885 рік – обмеження прийому євреїв до Харківського технологічного інституту 10 % від загальної чисельності [33, стб. 176]; 1886 рік – заборона іудеям вступати до Харківського ветеринарного інституту [33, стб. 330-332] (1887 року було введено поріг вступу у 5 % [23, с. 17]), 1887 рік – встановлено квоти на прийом євреїв в університети (3 % – у Петербурзький та Московський, 5 % – у Харківський, 10 % –

у розташований у смузі єврейської осілості Новоросійський й поза нею Київський [18, с. 180–181]; 14 серпня того ж року квоту у 10 % було поширено на прийом вільнослухачів-євреїв до Новоросійського університету. 1898 року квота у 15 % була запроваджена для студентів КПІ [6, арк. 3].

Останній випадок урядового коригування норм у бік підвищення був пов'язаний із народженням спадкоємця цесаревича, коли протягом 1904/1905 навч. Р. процентні норми у смузі осілості дорівнювали 15 %, поза нею – 7 %, у столицях – 5 % [15, с. 286].

Події 1905–1907 рр. призвели до нівелювання процентних норм. Вже 1906 року в КПІ особи іудейського сповідання склали 21,7 %, Катеринославському вищому гірничому училищі – 10,4 % [7, арк. 25зв.; 22, с. 14]. Однак по завершенні революції про будь-які поступки в «єврейському питанні» з боку влади не могло бути й мови. 19 серпня 1908 р. Рада Міністрів оголосила про самостійне визначення розміру відсоткових норм, що були встановлені за зразком 1887 р. [16, с. 72].

Дієвим способом оминати відсоткові норми для єврейської молоді було прийняття християнства (цією можливістю користувалися одиниці) або йти на протизаконні дії, зокрема купівлю свідоцтв про «святе хрещення». Циркуляром МНО від 27 січня 1914 р. студенти-євреї, належність яких до купівлі свідоцтв про хрещення у фінського католицького пастора А. Піра було доведено (студенти університетів Одеси і Харкова), мали подати прохання про відрахування добровільно, інакше на них чекало б виключення без прохання й без права зворотного (нового) прийому [17, с. 215].

Неурядовий сектор вищої школи, через невідпорядкування національній політиці влади, демонстрував зовсім інші співвідношення між представниками різних конфесій. Так, частка курсисток-єврейок на Київських вищих жіночих курсах (ВЖК) у 1884 р. дорівнювала 17,9 % [9, арк. 4зв.], а 1913 року сягнула 25,1 % [10, арк. 3]. У 1913 р. єврейки становили понад половину складу слухачок на Одеських ВЖК (51,7 %) [13, арк. 23] та в Харківському жіночому медичному інституті (52,4 %) [24, с. 55], наполовину єврейською була Київська консерваторія [11, арк. 4], а в Київському Фребелівському інституті єврейки склали 68,3 % контингенту слухачок [37, арк. 6].

Подібне переважання осіб іудейського сповідання у «вільній» вищій школі турбувало владу, тому напередодні Першої світової війни у деяких вищих недержавних навчальних закладах, які з 1912 р. прирівнювалися до університетських, було запроваджено обмеження: на Одеських вищих медичних курсах та в Харківському жіночому медичному інституті – 10 % [12, арк. 3; 39, арк. 11–11 зв.], у Київському комерційному інституті та Харківських вищих комерційних курсах (за умови наявності права проживання в Харкові) – 5 % [14, арк. 5; 35, с. 9].

Звернімо увагу, що найбільше єврейське представництво було на медичних факультетах, адже це давало іудеям значні привілеї. Ще за Положенням 1835 р., студенти-євреї медичних факультетів могли стати казенними стипендіатами, а при вступі на державну службу здобути право на вільну практику в імперії [28, с. 322, ст. 8054, § 108, 110]. Станом на 1886 рік у Харківському університеті євреї склали 41,5 %, у Київському університеті – 20 % всіх студентів-медиків [16, с. 44]. Прикметна деталь: після юридично закріпленого відсоткового прийому єврейської молоді до університетів вже 26 листопада 1889 р. з'являється пропозиція міністра народної освіти про незастосування цього обмеження при вступі євреїв, що закінчили курс природничого відділення фізико-математичного факультету й бажали вступити на медичний факультет [18, с. 39]. Проведена в імперії судова реформа зробила доступною для єврейської молоді приватно практикуючу адвокатуру, різні юрисконсультські посади у приватному підприємстві та нотаріаті. Тому доволі популярною для єврейської молоді стала юриспруденція. Так, 1886 року на юридичному факультеті Новоросійського університету євреї склали 41 %, в Київському та Харківському – відповідно 11 % та 14,5 % всього студентства [16, с. 45].

Отже, національна політика Російської імперії у сфері вищої освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. протегувала домінуванню саме православного чинника у національно-релігійній структурі студентства. У такий спосіб влада прагнула втілити принципи «православ'я, самодержавство, народність» й сформувані зі студента носія державної ідеології та вірнопідданого громадянина. Найбільшою мірою від подібної політики постраждало єврейське студентство.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белецкий А. Вопрос об образовании русских евреев в царствование императора Николая I. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 160 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. 674 с.
3. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год. Киев : Тип. «Работник», 1912. 1020 с.
4. Гительман Ц. Беспокойный век : Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 512 с.
5. Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 305. Спр. 132. 14 арк.
6. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 17. 224 арк.
7. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 559. 53 арк.
8. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 891, 98 арк.
9. Держархів м. Києва. Ф. 244. Оп. 17. Спр. 40, 9 арк.
10. Держархів м. Києва. Ф. 244. Оп. 17. Спр. 57, 13 арк.
11. Держархів м. Києва. Ф. 297. Оп. 1. Спр. 59. 4 арк.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 25. 85 арк.
13. Держархів Одеської обл. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528. 24 арк.
14. Держархів Харківської обл. Ф. 3. Оп. 285. Спр. 243. 37 арк.
15. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва : Моск. Тип. № 7 «Искра революции», 1991. 392 с.
16. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва : Новый хронограф, 2007. 436 с.
17. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва : РОССПЭН, 1999. 416 с.

18. Клопотовский В. И. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. Киев : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1893. 275 с.
19. Кошиць О. Спогади. Київ : Вид-во «Рада», 1995. 387 с.
20. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
21. Лотоцький О. Сторінки минулого : у 3 ч. Варшава : Друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1932. Ч. I. 286 с.
22. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1905 год. *Известия Екатеринославского высшего горного училища за 1906 год.* Екатеринослав, 1906. Вып. II. С. 1–64.
23. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института за 1910 год. Харьков : Тип. Фирмы «Адольф Даре», 1911. 244 с.
24. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского женского медицинского института Харьковского медицинского общества в 1912–1913 учебном году. Харьков : Тип. И Лит. М. Зильберберг и С-вья, 1914. 60 с.
25. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1907–8 учебный год. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.* Нежин, 1909. Т. XXIV. С. 1– 58.
26. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1912–1913 академический год. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.* Нежин, 1914. Т. XXIX. С. 1–16.
27. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1885/1886 учебный год. Киев : Тип. П. Г. Корчак-Новицкого, 1887. 45 с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 10. Отделение 1-е. СПб. : В Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. 918 с.
29. Протоколы заседаний Совета Киевской духовной академии за сентябрь и октябрь 1869 года. *Труды Киевской духовной академии.* 1870. № 2. С. 1–56.

30. Речь и отчет о состоянии Императорской Киевской Духовной академии за 1912–1913 учебный год. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914. 122 с.
31. Речь и отчет, читанные в торжественном собрании Киевской духовной академии 29-го ноября 1877 года. Киев : Тип. В. Давиденка, 1878. 62 с.
32. Речь и отчет, читанные в торжественном собрании Киевской духовной академии 28-го сентября 1880 года. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1880. 60 с.
33. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб. : Тип. Выс. Утв. Т-ва «Общественная Польза», 1894. Т. 10: Царствование императора Александра III. 1885–1888 годы. 1490 стб.
34. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий. Москва : Новый хронограф, 2005. 568 с.
35. Устав Киевского коммерческого института. Киев : Типо-Лит. И. И. Чоколова, 1913. 23 с.
36. Устав православных духовных академий. Царское Село : Б.и., 1869. 36 с.
37. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 198. Спр. 314. 6 арк.
38. ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 1. Спр. 4928. 9 арк.
39. ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 101. 16 арк.
40. Buchenau K. Just as real-life brothers. Serb-Russian contacts in the Ecclesiastical academy of Kiev (1850–1914). *Currents of History*. 2005. № 3–4. P. 54–66.
41. Johannes R. Higher education and national identity. Polish activism in Russia. 1832–1863. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000. 350 p.

УДК 94(477) «1918»

Малиновський Б. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

НАКАЗ АВСТРО-УГОРСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ПРО ПІДТРИМКУ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1918 РОКУ)

Пропоновану розвідку присвячено спробі командування австро-угорських військ відновити велике землеволодіння в УНР. Виданий 12 березня 1918 р. наказ вимагав від австро-угорських підрозділів в Україні (введених у рамках надання збройної допомоги проти більшовиків) заохочувати власників маєтків повертатися до своїх господарств, гарантуючи їм захист. Директива залишалася чинною лише три тижні й була скасована з огляду на протести українського уряду та німецьких союзників.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Австро-Угорщина, Поділля, аграрна політика, німецькі та австро-угорські війська в Україні (1918).

28 лютого 1918 р. австро-угорські війська розпочали в Україні бойову операцію проти більшовиків. Вона була здійснена у відповідь на прохання українського уряду про військову допомогу. Разом із австро-угорськими підрозділами до цієї операції були залучені війська Німеччини [2, с. 101-126, 195-214, 221-238, 247-313; 3, с. 52-72, 141-83; 7, S. 267-288; 10; 11, S. 119-145, 406-413; 12, S. 914-918].

Крім ведення бойових дій, сили військової допомоги виконували в Україні й інші завдання. Зокрема, вони брали участь у проведенні заготівельних заходів. Військові скуповували у виробників продовольчу сировину, в першу чергу збіжжя. Поставки з України мали сприяти подоланню гострої продовольчої кризи, від якої в той час потерпали Центральні держави [9, S. 371].

Основним виробником якісного товарного зерна в Україні були великі господарства – маєтки. У 1917 – на початку 1918 р. значна їх частина постраждала від погромів і пограбувань або зазнала конфіскації в ході соціалістичної аграрної реформи, запровадженої спочатку більшовиками, а потім урядом УНР. Зацікавлені в зростанні сільськогосподарського товарного виробництва в Україні (щоб отримати більше продуктів для вивозу), Центральні держави мали мотив відновити на її теренах велике землеволодіння. В австро-угорській сторони була для цього ще одна вагома причина. Багато маєтків у Подільській губернії належали польській знаті. Австро-угорські ж верхи прагнули приєднати до своєї держави польські землі, які до Першої світової війни перебували в складі Російської імперії. Захист польського землеволодіння в Україні сприяв би цим планам, привертаючи до австро-угорського проводу симпатії польської громадськості [4, с. 178, 179].

Керуючись цими мотивами, міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Оттокар Чернін 8 лютого 1918 р. звернувся до армійського керівництва з проханням наказати австро-угорським військам в Україні піклуватися про великих землевласників. Зазначаючи, що, за його відомостями, «німецькі війська, які просуваються в Україні, – належать переважно до польської національності – закликають власників маєтків України щонайскоріше вирушати до своїх володінь», Чернін вважав «бажаними подібні заходи» і з боку австро-угорської армії [8, S. 316].

12 лютого 1918 р. такий наказ був виданий. Він стосувався не лише польських, а всіх великих землевласників в Україні («незалежно від їхньої національності»). Відповідно до цього наказу військам належало поміщиків «закликати [...] якнайшвидше вирушати до своїх маєтків» і «по можливості підтримувати у відновленні їхніх господарств» [8, S. 319, 331].

Виконуючи наказ, австро-угорські командири вдалися до заходів на користь позбавлених майна землевласників. Так, 14 березня 1918 р. командир австрійського батальйону в місті Рибниця (Балтський повіт, Подільська губернія, нині на території Республіки Молдова) видав розпорядження про повернення

майна Рибницькому цукровому заводу та іншим господарствам. «Усі розорені й грабінницьким чином знищені сільськогосподарські та поміщицькі садиби мають бути відновлені в двомісячний термін. При цьому вважаю потрібним попередити, що будь яка затримка у виконанні цього наказу призведе до найсуворіших заходів зі смертною карою включно», – йшлося в розпорядженні [6, с. 14].

Однак після того, як наказ 12 березня 1918 р. почали застосовувати, виявилось, що проти дій на користь поміщиків виступали українська влада і німецькі партнери.

Як з'ясувалося, український провід не мав наміру скасовувати проголошену ним соціалістичну аграрну реформу. 20 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР розглянула питання «про видання австрійською військовою владою наказів і втручальство австрійської влади у наші внутрішні справи», зокрема про згаданий інцидент у Рибниці, і ухвалила вимагати припинення таких дій [1, с. 220]. Обурені порушенням своїх владних прерогатив, очільники УНР обговорювали думку відмовитися від військової допомоги Австро-Угорщини й прибрати її частини з України [5, с. 201-216].

Протестували й німецькі офіційні представники. Вони зазначали, що відновлення великого землеволодіння в Україні в тому вигляді, у якому воно існувало до 1917 р., було несумісне з інтересами української держави. З одного боку, реставрація великого землеволодіння підсилила б антиукраїнський рух, адже поміщики – переважно поляки (на Правобережжі) і росіяни (на Півдні й Лівобережжі) – знову отримуючи прибутки від своїх володінь, напевно, використали би їх для фінансування російських і польських політичних організацій. З іншого боку, реставраторські заходи відштовхнули би від української держави українських селян, бо виходило так, що держава їх обдурила, – спочатку обіцяла передати їм землі маєтків, а потім відмовилась і зажадала повернути надані ділянки [4, с. 181, 182; 8, S. 324, 325].

Австро-угорські військові також висловлювали невдоволення. Вони наголошували, що, по-перше, впоратись із завданням захищати поміщиків австро-угорському контингенту в УНР

було вкрай складно. Для виконання цієї та інших численних функцій – бойових та ще й небойових – уведених в Україну частин було замало. По-друге, оскільки багато маєтків зазнали руйнування, наявні в Україні запаси зерна майже повністю були зосереджені в руках селян. Отже, щоб закупівля продовольства навесні 1918 р. відбулась успішно, військовим слід було дбати не про прихильність поміщиків, а про прихильність селян – монопольних тримачів зерна. Відбираючи землю, одержану внаслідок розділу поміщицьких володінь, австро-угорські військовики налаштовували б українських селян проти себе й змушували чинити спротив [8, S. 323, 324].

Доки тривали суперечки, німецькі економічні експерти в Києві розробили засади нової аграрної реформи, яка дозволила би примирити всі протиріччя та досягти бажаних соціальних й політичних переваг: і відновити велике землеволодіння (тобто знову «запустити» масштабне товарне виробництво продовольства), і спонукати польських і російських поміщиків підтримати українську національну державність, і задовольнити вимоги селян про збільшення їхніх угідь. Визначивши вигідний усім варіант перетворень, німецькі дипломати вступили в переговори з українськими урядовцями, переконуючи їх скасувати свою реформу і запровадити цю. Самочинні ж дії австро-угорських військ на користь поміщиків були в таких умовах геть недоречними [4, с. 184, 185].

Зваживши на наведені міркування, уряд Австро-Угорщини вирішив змінити курс. Звертаючись до армійського керівництва 29 березня 1918 р., Чернін прохав у своїх діях виходити з того, що «захист великих землевласників в Україні силами наших військ не може бути запроваджений, якщо це завадить досягненню нашої головної мети – отриманню продуктів харчування» [8, S. 327]. 3 квітня 1918 р. військові переслали йому текст нового наказу для австро-угорських підрозділів в Україні: «армія має триматись подалі від будь-яких аграрно-політичних тенденцій і лише мати на меті сприяти виробництву в Україні», прагнути, щоб «у селян не склалося враження, нібито армія має на меті повернути поміщиків» [8, S. 331].

Список використаних джерел та літератури:

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2.
2. Дорнік В. Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ: Ніка-Центр, 2015.
3. Дорнік В., Карнер С. (Упоряд.) Окупація України 1918 року. Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
4. Корновенко С. В., Землюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020.
5. Малиновський Б. В. Рішення уряду УНР про відмову від збройної допомоги Австро-Угорщини (березень 1918 року). *Емінак*. № 3 (47). 2024. С. 201 – 216. DOI: 10.33782/eminak2024.3(47).736
6. Рибалка И.К. (Ред). Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 1.
7. Dragoni A. Die österreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*. 1928. № 59. S. 267–288.
8. Hornykiewicz, Th. (Ed.). Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia, 1967. Bd.2.
9. Krauss A., Klingensbrunner F. Die Besetzung der Ukraine 1918. *Militärverwaltung in der von österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*. Wien, 1928. S. 359–390.
10. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa: DIG, 2000.
11. Österreich-Ungarns letzter Krieg. Wien: Verlag der Militärwiss. Mitteilungen, 1938. Bd. 7: Das Kriegsjahr 1918.
12. Rauchensteiner M. Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2013.

Нестеренко В. А.

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
професійної та соціально-гуманітарної освіти
Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ПОДІЛЛІ

У статті аналізується зміст матеріалів часописів «Подольские епархиальные ведомости» та «Православная Подолия», у яких мова йде про національну політику російського царату та стан польської спільноти на теренах Подільської губернії. Зазначається, що ці часописи, які видавалось у Кам'яниці-Подільському, були провідниками великодержавної московської політики, тому вороже ставились до польського культурно-освітнього життя. Разом з тим, у цих друкованих виданнях містились цікаві, підготовані подільськими священиками та краєзнавцями праці і дописи, у яких мова йшла про матеріальний, соціальний стан поляків Поділля, аналізувався їхній менталітет та ставлення до українського селянства та російської влади.

Ключові слова: Поділля, поляки, Римсько-католицька церква, Православна церква, губернія, етнос, єпархія, українці, національна політика, релігія, часопис, ксьондз.

У дореволюційний період православні священики Подільської губернії фактично були основними вихователями та наставниками українського селянства. Офіційну позицію Подільської православної єпархії визначали її друковані видання: «Подольские епархиальные ведомости» (далі – «ПЕВ») (1862–1905) та «Православная Подолия» (1905–1917). Для свого часу «ПЕВ» це було унікальне видання з історії Поділля, окремих населених пунктів (міст, містечок, сіл) Вінницької та Хмельницької областей. Перша частина «офіційна» була призначена для

публікацій подільського єпархіального церковного керівництва. У ній були царські офіційні документи, вказівки, накази, розпорядження щодо поляків Поділля, містились рекомендації місцевим священникам як краще проводити боротьбу з «католиченням» селянства та «польщиною». З цих документів очевидно, що етнонаціональна та релігійна політика царизму визначалась не етнічними, а цивілізаційними чинниками, основним з яких є релігійна ідентифікація. Тому й не дивно, що у першому Всеросійському переписі населення 1897 р. головним маркером та критерієм була релігійна, а не етнонаціональна ідентифікація громадян. До речі, саме у православних періодичних виданнях читачеві постійно нав'язувалась думка, що «католик» значить «поляк». Цей стереотип потім поширювався парафіяльними священниками під час проповідей та приватних розмов серед селянства. При цьому зовсім ігнорувалась та обставина, що після ліквідації царизмом Греко-католицької церкви на Поділлі у 1839 р. частина етнічних українців, колишніх греко-католиків, стали парафіяни Римсько-католицької церкви.

Натомість у другій «неофіційній» частині публікувалися історичні, краєзнавчі, статистичні та етнографічні дослідження Поділля. Друкувався й фольклорний матеріал, зокрема багато представлені обрядові пісні, які подавалися в оригіналі (українською) чи у транскрипції (це залежало від авторів-дописувачів). Саме у другій частині «ПЕВ» публікували свої краєзнавчі праці подільські священники, які були членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1890 р. – Подільського церковного історико-археологічного товариства). Серед них слід особливо виділити праці С. Венгрженовського, О. Неловського, М. Орловського, О. Павловича, Ю. Сіцінського, П. Троїцького, М. Яворовського та інших. Вони підготували історико-статистичні описи церков та монастирів, історію Церкви краю, біографії визначних церковних діячів, інформацію народознавчого характеру.

Попри всю свою суб'єктивність та упередженість, у періодичних виданнях Подільської православної єпархії є цікаві спостереження щодо розселення поляків на Поділлі та особливостей їхньої психології, міститься цікава інформація про польську

матеріальну та духовну культуру. Значна увага у цих дописах приділялась питанню ставленню поляків до царизму та їхніх відносин з українським селянством.

У своїй статті ми ставимо собі за мету описати та проаналізувати найбільш характерні публікації «ПЕВ» та «Православного Поділля», які стосуються досліджуваної нами проблематики.

Уже у 1860-ті роки на шпальтах «ПЕВ» було опубліковано кілька офіційних царських документів, які безпосередньо стосувались поляків Правобережної України, зокрема наказ імператора Александра II про заборону навчання дітей Закону Божого польською мовою. Чимало публікацій були на тему необхідності протидії «польської пропаганди» на теренах Подільської губернії, про боротьбу проти впливу Римсько-католицької церкви тощо. У своїй праці зупинимся на аналізі кількох, доволі типових публікаціях в «ПЕВ» у 1890-ті роки.

У 1897 р. напередодні першого всеросійського перепису населення, ймовірно за завданням центральної або Подільської губерніальної влади, священники Подільської єпархії підготували ряд схожих за змістом публікацій про боротьбу проти «латино-польської» пропаганди. Проаналізуємо їхні основні ідеї та висвітливо наведені у них факти.

Анонімний автор хронологічно першого допису стверджував, що наприкінці XIX ст. «римсько-католицька пропаганда» на Поділлі у порівнянні з першою половиною століття значно зменшилась, але час від часу давала про себе знати [5, с. 91]. Католицькі священники негативно ставились до російської культури, намагались проводити богослужіння виключно польською мовою, відмовляли своїх парафіян відвідувати російські заклади освіти, зокрема так звані православні «народні школи». У той же самий час вони створювали та надавали всіляку підтримку таємним римсько-католицьким школам, де дітей навчали польською мовою. Зокрема, у 1896 р. така школа, яка функціонувала упродовж майже 12 років, була виявлена та закрита у Проскурові [5, с. 92].

Увагу дописувача привернула діяльність кількох греко-католицьких родин, які прибули до Могилева-Подільського з

Люблінської губернії. Там вони, отримавши підтримку з боку місцевого римсько-католицького духовенства, вели активну агітаційну роботу, часто у розмовах із селянами говорили про переслідування та утиски Греко-католицької церкви в Російській імперії, яка офіційно була заборонена ще за часів Миколи I. І подібних випадків на теренах прикордонних губерній було чимало. Загалом, римсько-католицьке духовенство Правобережної України всіляко намагалось відновити пам'ять про Греко-католицьку церкву, тому у 1896 р. урочисто відзначило 300-у річницю Берестейської релігійної унії [5, с. 92].

Незадоволення та підозру автора цього допису викликало те, що «останнім часом помічається намір польської шляхти та інтелігенції до зближення з простим народом» [5, с. 96]. Якщо раніше польська шляхта з презирством та зневагою ставилась до селян, то тепер намагалась їм допомогти, покращити матеріальне становище українців-католиків, навчити їхніх дітей грамоти тощо. На думку дописувача, «ці просвітницькі наміри мали за мету – колонізувати місцеве населення краю» [5, с. 97]. Принагідно нагадаємо, що в царських офіційних документах «малоруси» не вважались окремим етносом, а лише вважались одним із трьох «русских народів».

Анонімний автор іншої публікації в «ПЕВ» з тривогою відмічав, що «як і раніше, латино-польська пропаганда – це небезпечна виразка для організації народного життя нашого краю» [2, с. 855]. Він пише про те, що ця небезпека особливо проявилась в Кам'янець-Подільському, Проскурівському та Лeticівському повітах, де частина православних селян таємно перейшли в католицизм. Особливо велике його занепокоєння викликали діяльність на Поділлі римсько-католицьких братств («Ружанець», «Тверезості», «Серця Ісуса» та інших), які приймали до своїх лав як католиків, так і православних селян [2, с. 858]. Різкій критиці були піддані «відпусти» (храмові свята при костелах), на які поряд із католиками охоче приходили православні селяни. Вони часом навіть сповідались у ксьондзів [2, с. 858].

Детально описується діяльність римсько-католицької громади у Городку, який став головним пунктом «латино-польської пропаганди» в Кам'янець-Подільському повіті. Цьому сприяло

те, що у цьому місті католицьке населення у чотири рази перевищувало православне і що воно відзначалось особливою релігійністю. Місцева влада пояснювала це тим, що у Городку раніше діяв чоловічий орден Св. Франциска та жіночий орден Сестер милосердя. І хоча монастирі цих орденів були закриті після невдалих польських повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. їхні традиції продовжували жити серед місцевих парафіян [2, с. 861]. Тому губерніальна єпархіальна влада планувала створити в Городку потужний центр Православ'я, який би привернув до себе багатьох селян краю.

Ще в одній подібній публікації на цю тематику різко критикується діяльність римсько-католицьких братств, які нелегально існували при кожному костелі в західній прикордонній смузі Російської імперії. Знову відмічається той факт, що особливо активно вони діяли в Городку, де місцевий поміщик поставив умову своїм вільнонайманим робітникам, щоб вони відвідували літургії у місцевому костелі. В іншому випадку він погрожував їм звільненням з роботи [4, с. 1284].

Анонімний автор цього допису зупинився також на критиці римсько-католицьких місій, які були організовані в Австро-Угорщині. Потім вони нелегально через Збруч переходили кордон і займались на Поділлі не стільки релігійною, скільки політичною діяльністю. Він констатує: «Побувавши на таких місцях латинці і колишні уніати стають ненависниками всього православного, ворожими до російського громадянського ладу... Вони уникають російського суспільства, розмовляють лише польською мовою, прикидаються, що російської мови не розуміють [4, с. 128]. Частина з них мріяла про відновлення незалежної Польщі, «від моря до моря».

Однак, не всі дописи в «ПЕВ» мали антикатолицьке та антипольське спрямування. В окремих із них є цікаві спостереження, статистичні дані на етнонаціональну тематику, які спонукають до дискусій, роздумів та подальших наукових пошуків.

Так, невідомий автор однієї такої публікації стверджує, що в Подільській губернії наприкінці XIX ст. налічувалось майже 3 млн. громадян. З них православні становили близько 77%, римо-католики – понад 8% [3, с. 1112]. Далі мова йде про те, що ет-

нічні поляки складають незначну кількість римських католиків. Більшу ж їх частину становлять українці, які розмовляють українською мовою і були «окатоличені» за часів Речі Посполитої та унії. Як підтвердження до цієї тези автор пише про те, що між українцями-католиками та православними українцями немає ніякої ворожнечі та окремішності [3, с. 1112].

Проте в Проскурівському повіті, де кількість римо-католиків була найбільшою (близько 24% від всіх мешканців), кілька населених пунктів були засновані у XVIII ст. вихідцями з Мазовії – мазурами. Вони тримались окремо від українських селян, не вступали з ними у шлюби, розмовляли виключно польською мовою, з домішкою українських слів. Ще більше недоброзичливо до російської влади та місцевих селян відзначались нащадки польських шляхтичів (як ті, що отримали дворянський титул, так і ті, котрі були переведені в стан «однодворців»), польські землевласники, які всіляко демонстрували свою окремішність від російської влади та свою «вищість» від православних селян. Саме вони і підтримували життєздатність католицизму на Поділлі [3, с. 1112].

Цікавою є краєзнавча розвідка, у якій розповідається про побут православних священиків Подільської губернії упродовж XIX століття. У ній, зокрема, говориться про те, що до польських повстань родини православних священиків підтримували тісні зв'язки з місцевими поміщиками-поляками, тому повинні були знати польську мову, яка стала як би «салонною» [1, с. 300]. Нею розмовляли під час урочистих прийомів, свят, різних публічних заходів.

Проте, після польського повстання 1863–1864 рр. російський уряд вжив «радикальних заходів щодо послаблення польського елемента» в губерніях Південно-Західного краю. Зокрема, були видані розпорядження, щоб всі чиновники мали лише «російське» походження, щоб викладання в усіх закладах освіти здійснювалось виключно російською мовою і т.д. Якщо раніше в систему домашнього навчання та виховання дітей православних священиків Поділля входили польська мова та культура, то тепер вони були переведені на українську або російську мову [1, с. 300]. Польські поміщики тепер у розмовах

з офіційними особами та публічних виступах не вживали польської мови.

Під час російської революції у 1906 році «ПЕВ» були переіменовані в щомісячний часопис «Православная Подолия», що став новим офіційним органом духовенства Подільської православної єпархії. Його редактором став викладач Кам'янець-Подільського духовного чоловічого училища, член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, автор краєзнавчих праць Степан Дложевський. У новому друкованому виданні почали на відміну від «ПЕВ» меншу увагу приділяти церковній тематиці, зросла кількість краєзнавчих статей та дописів. Із досліджуваної нами тематики найбільший інтерес викликають праці священника М. Ястрембського.

Досліджуючи побут та культуру українського селянства Подільської губернії, він зробив висновок, що мовлення, одяг селян західних повітів значно відрізняються від мешканців Брацлавщини. На думку дописувача, це пояснюється тим, що українці Кам'янець-Подільського чи Проскурівського повітів піддалися «полонізації», в той час в східних районах подільського краю вони зберегли свій первинний характер та звичаї [6, с. 342]. Негативно оцінюючи «польський» вплив на менталітет місцевих українців, він безапеляційно стверджує, що для жителів Проскурівщини характерні приниження, догдливість по відношенню до панів, у той час як мешканці Брацлавщини, де наслідки полонізації були меншими і де зберігся козацький менталітет, відзначалися сміливістю, гордістю та незалежністю [6, с. 342].

Обстеживши стан деяких православних церков Поділля, М. Ястрембський відзначив, що «в деяких церквах збереглися ікони з польськими та латинськими надписами, за змістом – католицькі із зображенням Діви Марії» [6, с. 343].

В іншому своєму краєзнавчому дописі священник торкнувся опису побуту так званої подільської «шляхти». Він пише, що на території Південно-Західного краю серед українського населення живе особливий клас людей, який відрізняється за одягом та звичаями від місцевих селян. Займалися вони передовсім хліборобством і за матеріальним рівнем мало чим відрізняються від

українців. Це так звана «шляхта» – нащадки вільних переселенців, які поселились на Поділлі в період польської колонізації цих земель в XVI ст. На думку автора цієї розвідки, «шляхта» складалась передовсім із нащадків православних вільних українців, які були запрошені польськими магнатами для успішної колонізації краю. Проте, польська панська культура мала великий на них вплив і вони тягнулись до неї.

За часів Російської імперії «шляхта» втратила свій попередній високий соціальний статус та привілеї, ставши своєрідним «сільським пролетаріатом» [7, с. 1098]. В матеріальному плані нащадки «шляхти» мало чим відрізнялись від українських селян, але ментально між ними була чимала різниця. Якщо український селянин не відмовлявся від будь-якої навіть «чорної» роботи, то «шляхтич», нащадки якого ніколи не були кріпаками, працював лише на своїй землі і за будь-якої нагоди, отримавши освіту, намагався влаштуватися писарем, управителем, економіком і ніколи не працював би ремісником чи різноробочим. На Поділлі подекуди проживали і дуже бідні шляхтичі, які числилися дворянами, але мали лише один город та кілька десятин землі. Така ситуація, наприклад, спостерігалась в селах поблизу Бара: Галузинцях, Радівцях, Поповцях, Вовковинцях [7, с. 1110].

Весь управлінський контингент поміщицьких польських маєтків та землеволодінць (економі, конторщики, практиканти) складався із «шляхтичів», які між собою розмовляли виключно польською мовою. Своїм дітям вони намагались дати хорошу освіту: або в міських училищах, а трохи багатші – у гімназіях. При всій своїй тенденційності цей краєзнавчий нарис доволі добре відтворює економічний та культурно-освітній стан цієї етносоціальної групи.

Отже, короткий аналіз деяких матеріалів періодичних видань Подільської православної єпархії дає підставу стверджувати, що вони є важливими джерелами з історії польської спільноти на Поділлі наприкінці XIX ст. – початку XX ст. і їх обов'язково, попри їхню очевидну тенденційність, слід використовувати при дослідженні даної наукової проблематики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Быт священников – дедов и отцов – внуков нашего края. *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольский, 1897. № 13. С.300–304.
2. К вопросу о мерах противодействия латинско-польской пропаганде в нашем краю. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 33. С.855–862.
3. Кое-что из взаимных отношений православных и католиков в местностях с смешанным населением. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 40. С. 1112–1116.
4. Латино-польская пропаганда среди православных Подолии в местностях с смешанным населением. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 47. С. 1275–1292.
5. По поводу латино-польской пропаганды среди русского населения нашего края. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 5. С. 91–97.
6. Ястрембский М. Остатки унии у православных подолян. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский, 1907. № 15–16. С. 342–346.
7. Ястрембский М. Подольская шляхта и ее быт. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский, 1908. № 51. С. 1095–1102.

УДК 908:364(477.43/.44+477.83/.86)«1914/1918»

Олійник С. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ДОПОМОГА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ БІЖЕНЦЯМ З ГАЛИЧИНИ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена історії Поділля в часи Першої світової війни. На основі аналізу джерел та історіографії досліджується участь подільської громади у допомозі біженцям з Галичини у 1914–1916 рр. Звертається увага на специфіку цього процесу. Робиться спроба з'ясувати структури, котрі надавали допомогу, її масштаби.

Ключові слова: галицьке біженство, подільська громада, Поділля.

У сучасному міжнародному праві біженцями слід вважати осіб, які знаходяться поза державою свого походження. Крім того, в останні роки у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через загрозу безпеки, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів – так звані внутрішньо переміщені особи [5, с. 9–10]. Останніх, з огляду на їх статус цілком можемо віднести і до біженців, про що свідчить інформаційний простір України.

Сучасні події, пов'язані із протистоянням України російській агресії, у повній мірі поставили важливість такого явища як біженство. Жахливі реалії війни та російської окупації стали спонукальним мотивом залишення значною частиною українців своїх домівок. Хтось змушений шукати прихисток закордоном, а хтось – переміщуючись вглиб України. Біженці як ні хто потребують допомоги. Це як громадянський, так і християнський обов'язок кожного, в т. ч. і держави. Долучилися до допомоги біженцям зі східних регіонів України і подоляни. У цьому контексті було б доцільно звернутися і до історичного досвіду, зокрема подій Першої світової війни.

Перші валки біженців з Галичини з'явилися на Поділлі ще восени 1914 р. [6, с. 30]. Однак з біженством як масштабним явищем подільська громада зіткнулася наступного 1915 р. У цей час російська армія зазнала невдачі на фронті і почала відступ у сторону Збруча. Д. Дорошенко згадував: «біженство» – який це страшний злочин царської росії супроти людей! Що властиво уявляло оте «біженство»? З огляду на наступу ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське і білоруське, покидати свої оселі й мандрувати світ за осі на схід, за відступаючим російським військом. В ім'я чого все це робилося: Це була традиційна московська політика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили москалі в 1708 р. відступаючи перед шведами, відступаючи в 1812 р. перед французами. Але тоді були зовсім інші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности» [3, с. 48]. Паралельно з цим жахливим явищем російська влада вдалася і до депортації населення з тих територій, котрі залишала російська влада, насамперед всіх чоловіків у віці 18–50 років, щоб вони не потрапили до австро-угорського війська [8, с. 102].

Слід зазначити, що певна частина біженців-галичан з прифронтової зони залишали свої домівки з власної волі. Це робилося для того, щоб уникнути свавілля і реквізицій росіян [8, с. 103]. Окрім того були і ті, хто боявся помсти австрійців через тісну співпрацю з росіянами. Насамперед це стосувалося галицьких москвофілів [1].

Наприкінці 1914 р. біженство з Галичини можна охарактеризувати як стихійний і не масовий рух, котрий мав добровільний характер [6, с. 34].

Масштаби прибуття в Україну біженців з Галичини неухильно наростали. Вони досягли максимуму у вересні–жовтні 1915 р., а завершилося у листопаді–грудні того ж року. Російська влада навіть вимушена була ввести термін «біженство» в юридичну площину. Біженцями вважалися ті особи, що залишили місцевості і, яким загрожував ворог, або вже ними захоплені, або виселені згідно розпорядження військових і цивільних

властей з району військових дій, а також вихідці з ворожих росії держав за винятком іноземних підданих німецької і угорської національності [6, с. 9].

На жаль, фактично неможливо здійснити повні підрахунки щодо кількості біженців з Галичини, котрі осіли на Поділлі, чи транзитом вирушили в східні райони російської імперії. В статистичні підрахунки потрапили лише офіційно переміщені особи. Однак, було чимало й тих, котрих російська влада не змогла облікувати. Більше того, в статистику могли потрапити і біженці не лише з галицького краю. Щоправда останнє, на наше переконання, якщо і мало місце, було незначним. Практично відсутні показники за 1914 р. Значно краща картина з наступним роком. Так, за першим переписом біженців у російській імперії, організованим Тетянинським комітетом на основі даних Подільського губернатора О. Мякініна, станом на 20 грудня було зафіксовано (попередньо) на теренах губернії 5710 біженців (3654 чоловіків і 2056 жінок) [6, с. 443]. Інші статистичні підрахунки подають наступну динаміку: листопад 1915 р. – 1001 особа, грудень 1915 р. – 5710, лютий 1916 р. – 5712 р., червень 1916 р. – 5678, листопад 1916 р. – 4213 осіб [6, с. 445]. В самому губерньському центрі станом на листопад 1916 р. було зафіксовано 215 біженців [6, с. 446].

З огляду на «ідею зближення» російська влада не мала морального права відмовити у допомозі насамперед доляльним галицьким біженцям. Останні не затримувалися на Поділлі. Вони прямували на Схід, подалі від війни. Попри це, громадськість Поділля, як і всієї України активно включилася в процес опікування біженцями.

Першими, хто зайнявся вирішенням проблеми біженців стали благодійні комітети. Серед них найбільш відомим був Тетянинський комітет, створений 29 вересня 1914 р. Наступного дня, 30 вересня з ініціативи Подільського губернатора О. Ігнат'єва, було створено Подільський відділ цього комітету. На установчому зібранні останній повідомив присутніх та О. Нейдгарта про те, що Поділля вже відгукнулося на заклики Комітету і збило 9000 руб. [11]. Почесним членом відділу став митрополит Митрофан, а керуючим справами, скарбником

призначили В. Петропольського. Склад відділу нараховував майже 100 осіб [10, с. 36–38]. З 1915 р. керівництво комітетом перейняв на себе новий губернатор Поділля О. М'якінін [10, с. 47]. Окрім керівного складу губернії і міста та титулованих осіб (баронів, князів) серед представників Подільського відділення були священники І. Цісар, Фе. Шумилевич, ксьондзи С. Шуман, І. Орловський, рабин П. Оксман, лікарі К. Солуха, С. Яроцький, С. Петражицький та ін. поважні мешканці краю [8, с. 143-144; 9, с. 36-37].

Відповідно до установчих засад, Тетянинський комітет виконував різні функції. Серед конкретних напрямків допомоги біженців, які належали до компетенції комітету, можна назвати надання разової фінансової підтримки, сприяння у справі транспортування; пошук роботи для працездатних; сприяння розміщення у богадільні, притулки та інші благодійні заклади непрацездатних; відкриття, виходячи з наявних коштів, власних закладів опіки для непрацездатних; сприяння в отриманні біженцями справедливої допомоги за завдані війною збитки; прийом жертв. З осені 1915 р. серед головних завдань комітету було визначено надання допомоги неповнолітнім [2].

Станом на квітень 1915 р. Тетянинський комітет у Подільській губернії на зібрав 18010,64 руб. (5625 – місто, 12368,64 – земство). Це був другий після Волинської губернії результат серед українських губерній [10, с. 302-306].

Відповідно до розпорядження командуючого Південно-Західного фронту О. Іванова від 18 квітня 1915 р. питання опіки і піклування з утримання біженців покладалася на подільського і волинського губернаторів. Для цього виділялася сума (кредит) у розмірі 100 тис. руб. [13].

У середині 1915 р. з'явилося «Положення про забезпечення потреб біженців» [4, с. 2-6]. Відтак соціальна опіка із громадської площини була перенесена у державну, якою стала займатися Особлива нарада з улаштування біженців – спеціально створена при імперському МВС структура. У її підпорядкуванні перебували відповідно губернські та повітові підрозділи, очолені місцевими губернаторами та земськими діячами [4, с. 2-6]. Однак громадськість, зокрема Поділля продовжувала надавати по-

сильну допомогу біженцям з Галичини. У цьому контексті варто згадати про Всеросійський союз міст, який мав свої комітети і на Поділлі (Брацлавський, керівник міський голова С. Борковський; Вінницький – М. Оводов; Кам'янець-Подільський – міський голова К. Турович; Могилів-Подільський – Ю. Бехлі; Проскурів – П. Любинський) [8, с. 460].

Активну участь у допомозі біженцям брали й окремо взяті представники подільських владних структур. Так, місцем пристанища гмінного писара Зозулинець Н. Дольницького, який утік від австрійців за свою проросійську позицію, став фільварок в Пашківцях Проскурівського повіту, власником якого був місцевий земський діяч С. Кисельов [1].

Структури, що займалися організацією евакуації біженців в Україні, самостійно розробляли маршрути їх гужового руху, які затверджував головноуповноважений з влаштування біженців Південно-Західного фронту князь М. Урусов. Так, відділ допомоги населенню Комітету Південно-Західного фронту ВЗС розробив 41 маршрут руху біженців Волинською, Київською, Полтавською, Херсонською та Подільською губерніями. Місцева влада формувала валки біженців, якими керували спеціально призначені «провідники» з числа священників, студентів та вчителів, здебільшого із самих біженців [6, с. 37].

Згідно розпоряджень влади до переліку населених пунктів, де мало зосередитися «населення що виселяється» були зазначені Кам'янець-Подільський, Проскурів, Ямпіль, Могилів-Подільський, Нова Ушиця [8, с. 32]. Працездатних на нових місцях необхідно було залучити до роботи, а їх сім'ям видавати харчову допомогу. Населенню дозволялося виїхати далі углиб держави у пошуках роботи, але без збереження державної продовольчої допомоги у разі вступу на посаду. У перші два тижні з моменту переселення ці люди, незалежно від віку, мали отримувати щоденно 10 коп. Опіка над ними покладалася на губернаторів [8, с. 32]. Газета «Юго-Западный край» повідомляла, що через Вінницю з Галичини прослідувало 425 біженців на своїх возах зі 150 кіньми та 72 коровами. Біженцям було видано у повітовій управі кормові гроші, після чого галичан було направлено до Брацлавського повіту [12].

Через Поділля проходило сім напрямів пересування біженців: 1) Купель, Глядки, Маломалинці, Шрубкове, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Воронине, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки і далі до Одарівки Київської губ.; 2) Тарнодури, Юрковиці, Фельштин, Шарівка, Михальпіль, Новоселки, Снитівка, Летичів, Вербка, Литин, Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин чи Лукашівка, Гайсин, Михайлівка, Краснополки; 3) Сатанів, Кузьмин, Шарівка, Снитівка, Летичів, Вербка, Якушинці, Вінниця, Вороновиця, Немирів, Брацлав, Лукашівка, Гайсин, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки і з Летичева на Лозне і Якушинці; 4) Гусятин, Скрипча, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачиєвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки; 5) Гукове, Ляцкорунь, Смотрич, Тинко, Лісне, Мукарів, Карачиєвці, Михайлівці, Копайгород, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки; 6) Кудринці, Рихта, Китайгород, Вахневці, Калюс, Муровані Корніловці, Лунінець, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки; 6) Кудринці, Рихта, Китайгород, Вахневці, Калюс, Муровані Корніловці, Лунінець, Шаргород, Джурин, Копієвка, Клебань, Лукашівка, Гайсин, Брацлав, чи Брацлав, Гайсин, Михайлівка, Краснополки; 7) на випадок евакуації Ольгопільського повіту – Крижопіль, Ободівка, Бершадь, Кидрясівка, Бондареве, Саврань, Врадіївка і далі у Херсонську губ; Піщанка, Ольгопіль, Піщана, Саврань; Бершад, Ольгопіль, Балта (для тих біженців, хто не мав свого гужового транспорту). Окрім того було ще десять ґрунтових шляхів [8 с. 467].

Благодійні комітети не справлялися з допомогою. Тому у середині 1915 р., із запізненням, розпочалося формування відповідної вертикалі державних органів допомоги біженцям та розробка спеціальної законодавчої бази. «Положення про забезпечення потреб біженців» стало одним із перших нормативних актів у XX ст., яке окреслило саме поняття «біженець» [4, с. 2-6]. Відтак соціальна опіка із громадської площини була перенесена

у державну, якою стала займатися Особлива нарада з улаштування біженців – спеціально створена при імперському МВС структура. У її підпорядкуванні перебували відповідно губернські та повітові підрозділи, очолені місцевими губернаторами та земськими діячами [4, с. 2-6]. 28 серпня 1915 р. для допомоги біженцям створили відділ допомоги населенню постраждалому від війни при Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу, який охопив усю прифронтову полосу, в т. ч. і Поділля. Згідно закону «Про забезпечення потреб біженців», від 1 вересня 1915 р., виділялося 25 млн. руб. Допомогу надавав і Всеросійський союз міст, який мав свої комітети і на Поділлі (Брацлавський, керівник міський голова С. Борковський; Вінницький – М. Оводов; Кам'янець-Подільський – міський голова К. Турович; Могилів-Подільський – Ю. Бехлі; Проскурів – П. Любинський) [8, с. 460].

Після цього на маршрутах пересування біженців по теренах Подільської губернії функціонували 6 епідеміологічні загони, 2 фельдшерських пунктів, 2 пункти щеплень, 18 пунктів харчування, 6 реєстраційних пункти [8, с. 471].

У наступному 1916 р. для забезпечення мінімальних потреб біженців російською владою було створено ще низку харчувальних пунктів, окремі з яких базувалися на Поділлі (Вапнярка, Калинівка, Вінниця, Гайсин, Богополь, Жмеринка, Балта) [6, с. 242].

З початком революційних подій 1917 р. питання біженців з Галичини хоч і не входило до пріоритетних напрямків діяльності Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української Держави, продовжувало неодноразово фігурувати у владних постановах. Продовжували функціонувати Особлива нарада з улаштування біженців та Тетянинський комітет (до травня 1917 р. – *Авт.*) [5, с. 266-268], існувала посада комісара Центральної Ради щодо біженців на Південно-Західному фронті, функціонували Крайова нарада у справах біженців, при Раді Народних Міністрів, а пізніше Міністерстві внутрішніх справ Української держави функціонував департамент з проблем біженців [5, с. 270; 280-288]. А наприкінці 1917 р. навіть було прийнято постанову Центральної Ради про «Тимчасові правила управління справами

допомоги біженцям на території України» [5, с. 288-289]. Варто зазначити, що, попри існуючі труднощі, українська влада намагалася виділяти кошти на допомогу цієї категорії населення, зокрема у квітні 1918 р. було ухвалено рішення про асигнування Подільській Губерніальній Нараді у справах біженців 130 тис. крб [6, с. 296]. На жаль, про діяльність подільської громади щодо допомоги галицьким біженцям у 1917–1918 рр. мало відомо. Є відомості про допомогу з боку владних структур, зокрема, активну участь Губернського старости С. Кисельова щодо пошуку додаткових шляхів забезпечення біженців продуктами харчування [6, с. 371].

Таким чином, біженство з Галичини на Поділлі у 1914–1918 рр. було складним і трагічним явищем, викликаним Першою світовою війною та політикою російської влади. Воно мало безпосереднє відношення до Поділля. Його територія, окрім того, що приймала на проживання галицьких біженців, стала своєрідним транзитом для частини з них у східні регіони імперії Романових. Подільська громада активно долучилася до допомоги біженцям. Найефективнішу та найпершу допомогу надавали громадські товариства, на кшталт Подільських філій Тетянинського комітету та Всеросійського союзу міст. Натомість держаний механізм влади виявився менш поворотним і він лише через деякий час відреагував запровадженням необхідних заходів. Допомога Подільської громади біженцям з Галичини полягала у фінансовій підтримці, сприянні у справі транспортування; пошуку роботи для працездатних; сприянні розміщення у богадільнях, притулках та інші благодійних закладах непрацездатних; відкритті, виходячи з наявних коштів, власних закладів опіки для непрацездатних; сприянні в отриманні біженцями справедливої допомоги за завдані війною збитки; прийом пожертв. Ця допомога не припинилася і після революційних подій 1917 р. Активну участь у цьому надавала місцева влада як в часи Центральної Ради, так і Української Держави. Аналіз подій 2022–2025 рр. показує, що місцеві громади, в т. ч. і Поділля, фактично виконують ті ж часі функції з надання допомоги біженцям, що і в часи Першої світової війни. Досвід минулого фактично став у нагоді для сьогодення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 322, оп. 1, спр. 146, арк. 53–55, 70, 71.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 596. Оп.1. Спр. 3. Арк.1–4.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
4. Законы и распоряжния о беженцах. Вып.1. *Издание Юрид. отд. Глав. комит. Всерос. союза городов. 2-е изд.* Москва, 1916. XII, 103 с.
5. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2009. 360 с.
6. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Монографія. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2021. 568 с.
7. Комитет по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. Комитет ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий 14 сентября – 1914 г. Января 1916 г. Т. 2. Личный состав Комитета и отделений и денежный отчет по 1 января 1916 года. Петроград: Гос. Тип., 1917. 309 с.
8. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: наукова думка, 2014. 453 с.
9. Памятная книжка Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий: издана к 3 мая 1915 года. Петроград: Гос. Тип., 1915. 216 с.
10. Труды соединенного собрания членов комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 года. Пг.: Госуд. Тип., 1915. 348 с.
11. Хроника. *Подолія*. 1914. 3 декабря.
12. Хроника. *Юго-Западный край*. 1915. 16 сентября.
13. Центральний державний архів України у Києві. Ф.361. Оп.1. Спр. 546. Арк. 35.

Скрипник А. Ю.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

СПРАВОЧИНСТВО ВІЙСЬКОВОГО ЗМІСТУ У РОБОТІ ЦИВІЛЬНИХ УСТАНОВ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

В статі проаналізовано стан справочинства та формування звітної документації мілітарного характеру повітовими і губернськими установами з метою комплексного інформування вищих щаблів влади щодо становища частин регулярних військ, їх забезпечення та розташування. Розглянуто еволюцію формування законодавчої бази та її використання у практичній діяльності місцевими органами влади.

Ключові слова: держава, влада, справочинна документація, регулярна армія, чиновники, бюрократія.

Органи управління є невід'ємним атрибутом інституту держави і необхідним чинником її функціонування. Їх цілеспрямована та злагоджена робота має важливе значення для запровадження державних законів у суспільстві. А на місцевому рівні вони забезпечують безпосереднє виконання розпоряджень центральної влади, водночас надаючи останній інформацію про стан справ на місцях. Діяльність влади – це успіхи та невдачі в процесі управління. Правомірним і своєчасним є ретроспективний аналіз і дослідження історичного досвіду формування й розвитку місцевих органів влади, їх роботи, спрямованої на реалізацію внутрішньої політики держави шляхом виконання управлінських функцій.

Російське самодержавство керувалося у своїй колоніальній політиці загальним принципом багатонаціональних імперських утворень – установленням політичної, економічної, національної та мілітарної зверхності панівної нації над підкореними. Саме місцеві органи влади були провідниками цього

державного курсу, що відображалось у звітній справочинній документації [1, с. 46-53].

Еволюція і подальший розквіт миколаївської державної бюрократичної системи не міг не торкнутися й збройних сил імперії. Обсяги міжвідомчого листування з кожним роком зростали як снігова куля, а з Петербурга вимагали все нових звітних документів, які часто дублювали один одного.

Події кінця 20-х – початку 30-х рр., які вирували неподалік від меж Правобережної України, наклали свій відбиток на роботу владних структур. З'ясувалося, що не зважаючи на усі поточні підрахунки і звітність місцевих органів влади, через постійні та інтенсивні пересування по трьох губерніях великих мас військ, (майже одночасно одні підрозділи входили, другі виходили з адміністративних меж) в канцеляріях губернаторів запанувала плутанина. На серпень 1828 року начальство не знало реальної картини, тривалої чи тимчасової присутності військових частин по кожній з губерній краю. З Петербурга надійшов циркуляр: «Для належного здійснення і ведення справ належить усім Градським і Земським Поліціям подати відомості: які саме війська квартирують в Повітах, Містах та слободах; позначити в яких саме районах перебувають бригади, полкові і ротні квартири і в яких селищах. Такі відомості доставляти негайно при вступі до міста чи Повіту військ і про тих хто виступив у похід» [2, арк. 1-2]. Тільки при умові системного поєднання усіх звітів можна було скласти певну уяву по даному питанню і відзвітувати до гори.

Відомо, що начальники губерній щорічно подавали звіти про стан губерній цареві, а з моменту утворення Київського генерал-губернаторства, й своєму безпосередньому шефу – генерал-губернатору. Цей документ мав певну форму і послідовність викладення по усім основним соціально-економічним напрямкам. В таких звітах нас цікавить «Частина III. Земські повинності і військові потреби». Саме в ній окреслено коло обов'язків губернаторів щодо питань пов'язаних з присутністю військової складової в житті краю. Не зважаючи на певну долю формалізму, в цих документах у стилі «все в губернії добре», все ж такі видно, що турбувало губернаторів, на що вони намагалися звернути увагу начальства, які питання вважали пріоритетними [3, с. 205-210].

Ще однією формою звітності губернаторів до царя стали «Всепідданіші рапорти», які належало надавати у разі

відвідання монархом губернії під час його подорожей-інспекцій. Ця практика була поширена ще з початку століття і писалася «господарями губерній» в довільній формі, але у 1830 році відбулася їх уніфікація і затверджений певний порядок викладення інформації. Він складався з двох форм: офіційної і статистичної. Перша була схожа на публічний урочистий рапорт. В кожному з розділів другої форми містилася інформація військового характеру [3, с. 741-744].

Остаточним законодавчим закріпленням прав і обов'язків «господарів губернії», регламентуванням їх звітності по основним напрямкам діяльності, став відомий «Наказ цивільним губернаторам» який побачив світ у червні 1837 року, саме він окреслив коло їх діяльності на декілька десятиліть наперед. Відповідно до цього документу губернатори мали продовжувати контролювати та регулювати ті галузі господарства які були пов'язані з забезпеченням військ [4, с. 361-439].

Невід'ємною ознакою миколаївської системи державного справочинства у всіх галузях державного механізму в 40-х – 50-х рр. продовжувала зоставатись обов'язкова періодична звітність. Якщо на повітовому і губерньському рівнях така документація надходила догори починаючи зі станового щабля по лінії Міністерства внутрішніх справ (МВС) та інших міністерств, то в армійських підрозділах – з ротного і батальйонного рівнів до Військового міністерства. Прямі конфлікти з суто економічних питань між місцевою владою і розташованими на їх теренах армійцями розв'язувалися порівняно швидко, і тут великих розбіжностей майже не було, то у сфері соціального співіснування спостерігалось не тільки бюрократичне суперництво, а й при зручній нагоді компрометація в очах вищого начальства чиновника-суперника з іншого відомства. Це той рідкий випадок коли військовослужбовці опинялися у більш уразливій ситуації через інформованість вищих інстанцій про усякі негаразди та конфлікти на місцях з їхньої вини.

Справа в тому, що городничі і повітові справники негайно повідомляли губернаторів про усі випадки конфліктів між обивателями і військовими на місцях, а командири батальйонів і полків намагалися приховувати такого роду інформацію від свого начальства уникаючи розголосу, який тягнув за собою

дисциплінарні стягнення. Найнеприємніше для них було те, що про більш-менш варті уваги випадки генерали зобов'язані були письмово повідомляти особисто царя [5, с. 261].

Багатоджерельність надходжень інформативних відомостей та їх розпорошеність по звітності різних губернських установ декількох міністерств, змусив вище військове керівництво у Петербурзі наказати начальникам губерній відокремлювати відомості які цікавили суто Військове міністерство.

Виправданням таких колосальних бюрократичних зусиль і витрат з метою отримання картини тотального економічного забезпечення збройних сил в регіонах, була стратегічна політика Ніколая I, спрямована на розбудову і зміцнення величезної мілітаризованої імперії, де кожен гвинтик державного апарату, не залежно від роду діяльності, мав бути підпорядкований військовій складові. Тому вищому керівництву держави як повітря потрібні були відомості про стан військ та їх потреби. Більш-менш ефективно керувати таким величезним механізмом, який з'їдав чималу частку державного бюджету, можливо було тільки при наявності постійного інформативного забезпечення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Скрипник А. Ю. Особливості функціонування бюрократичної системи губернських установ у мілітарній площині на початку XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 46–53.
2. Центральний державний історичний архів України м. Києві. (ЦДАК України). Ф. 533, Оп. 3, Спр. 286, арк 1–2.
3. Скрипник А. Ю. Стан справочинства в державних установах Подільської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 205–210.
4. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ) Собр 2. Т. V. Отд. 1. № 3808а. СПб., 1831. 824 с.
5. ПЗЗРІ. Собр 2. Т. XII. Отд. 1. № 10303. СПб., 1838. 822 с.
6. Там само. № 10176. СПб., 1838 822 с.

Сльозкін М. О.,
аспірант кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

УКРАЇНСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ У ПРЕСІ ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджено роль подільського духовенства у справі видання на початку XX ст. україномовного Євангелія. Аналізується позиція церковного керівництва щодо питань українізації релігійного життя, акцентується увага на участі духовенства в консервативно-монархічних організаціях та використанні «місцевих особливостей» в контексті поширення в середовищі українських селян імперської культурно-релігійної ідеології.

Ключові слова: Поділля, православна церква, періодична преса, Євангеліє, консервативно-монархічний рух.

Революційні події 1905–1907 рр. загострили національне питання та продемонстрували керівництву російської православної церкви ризик втратити позиції серед місцевого населення. Вирішенням проблеми стали спроби під час поширення проповідуваних наративів врахувати «національні особливості» [13, с. 64-65]. Зважаючи на те, що виразником української самобутності на початку XX ст. залишалася українська мова [3, с. 39-41], російські чиновники спробували використати «національний чинник» у власних цілях. Така необхідність неодноразово обговорювалася на єпархіальних з'їздах, де окреслені питання виокремлювали в проблематику «врегулювання взаємовідносин» між «пастирями та паствою» [7, с. 1].

Відтак, навесні 1905 р. в синодальних кабінетах російських церковних чиновників відбувалися дискусії стосовно видання Євангелія українською мовою. Річ у тім, що виключне «ексклюзивне право» на таке видавництво мав Святійший синод православної церкви. Активну участь у вирішенні цього питання

брав керівник Подільської єпархії, єпископ Парфеній¹, котрий поєднував адміністративну діяльність із цензорством окремих видань Московської синодальної друкарні [11, с. 324].

Цікавим є той факт, що непрямую участь у реалізації зазначеного проекту брали українські громадські діячі – С. Єфремов, Б. Грінченко, О. Лотоцький та П. Житецький. Українські поступовці намагалися вплинути на процес видання через Імператорську академію наук, очевидно, знаючи про конфлікт Президента Петербурзької академічної установи князя Костянтина Костянтиновича із обер-прокурором Святійшого Синоду, графом К. Победоносцевим [11, с. 326-327].

В 1906 р. в синодальній друкарні вийшло в світ Євангеліє від Матвія, перше із чотирьох видань Нового Заповіту, котре отримало схвальні відгуки в українській ліберальній пресі. Книга друкувалася двома мовами: ліворуч – церковнослов'янською, праворуч – українською². Книга одразу потрапила у вільний продаж та була доступною до покупки в книгарні «Киевской Старини» [12, с. 3]. Використання «кулішівки» викликало питання в частини православного духовенства, котре висловлювалося на сторінках єпархіальної газети «Православная Подолия» про необхідність внесення «деяких незначних поправок» в текст там, де при перекладі церковнослов'янські терміни втрачали початковий сенс [2, с. 2].

Керівництво російської церкви демонструвало певну непослідовність у справі «українського Євангелія». Так, у останні роки XIX ст. Петербурзький митрополит Ісідор (Нікольський) рішуче висловлювалося про «шкідливість» українцям читати Святе письмо «малоросійським наріччям», а запрошений у 1905 р. на засідання Комітету міністрів його наступник, митрополит Антоній (Рафальський) заявив, що церкві «нічого протиставити» виданню Святого письма українською мовою, адже

1 Парфеній, єпископ Подільський та Брацлавський, архієрей Російської православної церкви. На початку XX ст. входив до лав монархістської організації «Союз русского народа» – оплоту російського націоналізму на Правобережжі.

2 Українська мова в Святому Письмі була оформлена дещо видозміненою «кулішівкою» – правописом авторства П. Куліша.

Христос заповів своїм учням «навчати всі народи», використовуючи для цього різні національні мови [с. 63-64].

Насправді ж, «щирі наміри» православного духовенства до українізації релігійного життя на Правобережжі були сумнівними. Це можна простежити на сторінках епархіального видання «Православная Подолия». Цитуючи відомого в той час московського протоієрея Н. Миловського, автори статей газети відстоювали використання у богослужбових текстах церковнослов'янської мови. Панотці, заперечуючи аргументи про малозрозумілість богослужбових текстів, викладених церковнослов'янською, апелювали до «загальної неграмотності населення». Зазначалося також на втраті «величавого» та «урочистого характеру» богослужінь в разі перекладу службових текстів «народними мовами» [1, с. 728].

Неоднозначну позицію подільського духовенства в контексті мовно-культурної орієнтації можна пояснити з політичної точки зору. Значна частина церковнослужителів, включно з вищезгаданим єпископом Парфенієм були членами «Союза русского народа» [13, с. 67]. Про це неодноразово згадувалося на шпальтах періодичних видань. Так, видатний критик та публіцист Ю. Квасницький в одній із публікацій на сторінках «Громадської думки» акцентував увагу читачів на «консервативності подільського духовенства», котре «косо поглядало» на будь-які культурно-просвітницькі заходи, проваджені в сільському середовищі представниками української інтелігенції. Протидія проукраїнським ініціативам відбувалася в чорносотенному дусі. Всі «неблагонадійні» книги (навіть, якщо вони не мали політичного змісту) священники під час недільних проповідей називали «революційними жидівськими крамолами», які «потрібно знищувати». У випадку, якщо селяни читали чи поширювали подібну літературу серед односельчан, священники-чорносотенці писали на них доноси [8, с. 2-3].

Представники монархістських союзів протидіяли «конкурентам», активізуючи власну видавничу справу. Так, священники Кам'янецького повіту провадили активну діяльність з розповсюдження «людоненависницької» літератури. Проповідуючи ідеї російського монархізму під час недільних бого-

служінь, отці церкви зазначали, що Державна дума «забувши про потреби селян», допомагає лише полякам та євреям. Поширюючи серед парафіян «Почаевские известия», духовні отці зазначали: всі інші газети, котрі видаються в Правобережжі «є жидівськими» [4, с. 3].

Церковні представники консервативно-монархічних угруповань не обмежувалися поширенням друкованої продукції. Подільське духовенство було активним і у агітаційних промовах. Поеднуючи недільні відправи з політичною пропагандою, священники плідно працювали на користь «истинно-русских» людей. Про це свідчать протоколи засідання 8-го благочинного округу Кам'янець-Подільського повіту, котре відбулося 28 грудня 1906 р. На ньому постановили карати доганою та штрафом у розмірі 1 карбованець тих отців, котрі «не використовували наявні можливості» та не підтримали союзи, які стояли на ідеях самодержавства. Керівництво благочиння закидало священникам безвідповідальне ставлення до покладених на них обов'язків, котре проявлялося в «ухилянні» від «правильної реалізації» своїх виборчих прав [5, с. 3]. Не вирізнявся серед них і керівник єпархії, єпископ Подільський і Брацлавський Парфеній. Як повідомляла періодична преса, він не лише схвалював подібні рішення благочинних єпархії, ввіреної в його адміністративне управління [5, с. 3], а й особисто видавав відозви, в яких радив місцевому православному населенню надати під час виборів особливу підтримку «побожним людям», що ходять до церкви та «обстоюють самодержавство, цілісність та неділимість Росії» [10, с. 3].

Таким чином, видання Євангелія українською мовою мало не лише культурно-релігійне, а й політичне значення. Підтримана керівництвом церкви ініціатива носила характер «контрольованого компромісу», який допомагав збереженню серед селянства позицій російського православ'я. Мету таких дій можна пояснити спробою в будь-яких спосіб зберегти контроль над українським селянством, в середовищі якого представники російської православної церкви насаджували наративи «єдності» та «непорушності» монаршого устрою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Єфремов С., Блонскій А. Народные школы с малорусским языком. *Киевская старина*, Т. 90, Відділ II, 1905. С. 1–32.
2. Федевич К. К., Федевич К. І. За віру, царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.). Київ: Критика, 2017. 308 с. С. 64–65.
3. Грушевський М. Позорной памяти закона 1876 р. *Украинский Вестник*. №14, 12 травня 1906. С. 39–41.
4. К предстоящему епархиальному съезду. *Подольнин*. №23, 12 жовтня 1910. С. 1.
5. Стародуб А.В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2003. 6. С. 319–344., с. 326–327.
6. У Києві. Євангелія на українській мові. *Громадська думка*. №179, 4 серпня 1906. С. 3.
7. Гриневич А. По поводу выхода в свет украинского перевода Св. Евангелия от Матфея. *Православная Подолия*. №1–2, 14 января 1907. С. 2–6., с. 2.
8. Лотоцький А. Слово Божие под спудом. *Украинский Вестник*. №14, 12 травня 1906. С. 63–64.
9. Библиография. *Православная Подолия*. №11, листопад 1906. С. 709–736., с. 728.
10. Квасницький Ю. Селяне й духовенство. *Громадська думка*. №178, С. 2–3.
11. Дописи. Кам'янецький повіт. *Рада*. №2, 16 вересня 1906. С. 3.
12. Духовенство на Поділлі широко працює на користь «истинно-русских людей». *Рада*. №2, 3 січня 1907. С. 3.
13. Подільський архієрей політикує. *Рада*. №1, 1 січня 1907. С. 3.

УДК 94(477.43-22 Нагоряни)

Смірнова С. Д.,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА НАГОРЯНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті розглянуто церковний літопис Свято-Покровської церкви села Нагоряни як унікальне історичне джерело кінця XIX століття. Проаналізовано зміст документа, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, окреслено його значення для реконструкції соціального, економічного, релігійного та культурного життя мешканців Поділля. Особливу увагу приділено описам місцевої географії, демографії, побуту, системи освіти, релігійної практики, а також персоналіям духовенства. Дослідження підкреслює важливість церковних літописів, як джерел збереження історичної пам'яті.

Ключові слова: Нагоряни, Поділля, церковний літопис, історичне джерело, Леонід Злотчанський, сільський побут, церковна школа, парафія, духовенство, XIX століття.

Попри зростаючий інтерес до локальної історії та історії населених пунктів нашого краю, значна кількість джерел, що зберігаються в регіональних архівах та музейних фондах, залишаються малодослідженими або зовсім невивченими. Одним із таких джерел є церковні літописи, які можуть слугувати цінними свідченнями про повсякденне життя мешканців нашого регіону. Літопис Свято-Покровської церкви села Нагоряни кінця XIX століття є прикладом подібного джерела, що потребує ґрунтовного аналізу та осмислення з позицій історичної науки.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається цінна колекція рукописних церковних літописів Подільської губернії, створених місцевими священниками у другій половині XIX століття. Частина цих документів уже була опублікована дослідниками, серед яких Ю. Олійник [21], Р. Нагнибіда [4], Г. Лях[22], Р. Йолтуховський

[2; 3], І. Швець [3; 23], І. Старенький [20], С. Смірнова [7-19]. Однак, чимало літописів усе ще залишається маловідомими широкому колу краєзнавців, учителів історії та шанувальників старовини.

Одним із таких унікальних джерел є Церковний літопис с. Нагоряни – «Копия Отделов I, II, III, VI и VIII церковной летописи Свято-Покровской церкви села Нагорян, 4-го округа благочиния, Каменецкого уезда, списанная согласно указу Подольской Духовной Консистории от 1-го мая сего 1898 года, за №7529-м» [1], автором якого є парафіяльний священник с. Нагоряни Леонід Злотчанський.

Цей документ, складений російською мовою з україномовними вставками, містить 20 аркушів формату А4, написаних каліграфічним почерком чорним чорнилом. Пожовклий від часу папір зберіг сліди багаторічного зберігання, що свідчить про автентичність документа.

Опис села Нагоряни, наведений у літописі, підтверджує глибоке знання місцевої географії, побуту та історії його автором. Детально подано фізико-географічні характеристики місцевості, зокрема розташування ярів «Суржа» і «Гатка», тип ґрунтів, кліматичні умови, гідрологічну ситуацію, що мали суттєвий вплив на повсякденне життя мешканців.

Багато уваги автор літопису приділяє опису ґрунтів, оскільки саме від глинистого ґрунту виводить він чимало проблем зі здоров'ям парафіян: «Ґрунт у селі – суглинковий із домішкою чорнозему; підґрунтя – глина, яка легко розмокає і не пропускає вологу (в селі такий ґрунт називали «глея»). Через це після дощів підземні води піднімаються, і сільські вулиці перетворюються на глибоку грязюку. Це ускладнює пересування та сприяє поширенню епідемій (тиф, дифтерія, скарлатина). Навіть на кладовищі, що розташоване на підвищенні, часто доводиться відкачувати воду з могил.

З 16 сільських колодязів придатними для пиття визнано лише чотири, зокрема «Винниця» та «Жолоб на Майдані» та два колодязі за селом «Проданова криниця» та джерело в місці з'єднання двох ярів «Суржі» та «Гатки». Родючість ґрунту залежить від сприятливих погодних умов: теплої во-

логої весни, дощів у червні й серпні та снігу взимку на замерзлу землю. У дощові періоди польові дороги стають майже непроїзними» [1, арк. 2].

Рукопис містить численні дані з історії села від XV століття, зокрема згадки про власників маєтків, епідемії, соціальні зміни, пов'язані з польським повстанням 1831 року та переходом села до державної власності. Особливо цінними є відомості про складання ревізських казок 1834 року, структуру парафії, демографічні показники та релігійне життя громади.

За літописом, назва села Нагоряни походить від його розташування на горі. Через весняні паводки мешканці переселилися на підвищення, що і дало назву селу. Історично село згадується з XV століття. У 1460 р. його включено до списку поселень, з яких кам'янецькі єпископи отримували десятину. У 1492 р. в Нагорянах було 17 дворів. У 1530–1542 рр. селом володіли Мияновський і якийсь Дмитро (6 ланів землі). Після епідемії 1564 р. (60 жертв) частина землі залишалась необробленою. Пізніше Нагоряни належали Станіславським, Конецпольським, а потім Ржевуським.

На початку XIX ст. останнім власником був граф Вацлав Ржевуський (відомий мандрівник і авантюрист). У 1820 р. частину села придбав регент Ігнатій Садовський, який купив 19 селянських дворів у частині, нині відомій як Суржа. Через невдале розташування цієї ділянки над яром, Садовський переніс господарство до сусідньої Суржі (власність села Довжок), переселив туди кілька родин із Нагорян, а на їх місце оселив переселенців з Австрії – їхні нащадки носять прізвище Слободян. У 1834 році ці володіння були об'єднані під назвою Суржа згідно з ревізією, проведеною за наказом 1833 року [1, арк. 3-4].

Складання ревізських казок у парафії села Нагоряни розпочалося в лютому 1834 року. Згідно з метричними книгами, селяни-піддані поміщика Садовського до 1837 року вважалися мешканцями Нагорян, а після – мешканцями села Суржа.

Село Нагоряни було конфісковане після участі його власника, графа Вацлава Ржевуського, у польському повстанні 1831 року. Воно стало державним маєтком разом із селами Кадиївці,

Фридрівці¹ та Цвіклівці. Селяни підпорядковувались сільському управлінню в Кадиївцях. Маєток став державною фермою, яку здавали в оренду, а селяни до 1861 року відпрацьовували на користь орендаря по два дні на тиждень.

Згідно з церковними документами, з 1834 року Нагоряни називалися державним селом. У народній пам'яті зберігся спогад про перехід села у державну власність: інвентар із маєтку був розданий селянам, але нагорянці, на відміну від жителів інших сіл, відмовилися його брати через страх перед подальшими стягненнями [1, арк. 4].

Після 1861 року державні орні землі були розподілені серед селян. Частина – 72 десятини – передали Кам'янецькому Свято-Троїцькому монастирю, садибу – парафіяльній церкві, а ліс залишився державним. Збереглися також спогади про сільського старшину Кадиевець – Кунаша, який був суворим і жорстким: навіть шлюб дозволяв лише за письмовим дозволом, в церковному архіві зберігалися цілі стоси дозволів на шлюб.

Село Суржа після смерті Ігнатія Садовського перейшло до його спадкоємців. У 1839 р. вже згадується поміщик Іван Садовський. Після 1861 р. маєток перейшов до Шенвальда, а в 1880-х роках – до його дітей. У 1891 році Суржу викупило товариство з 17 місцевих селян.» [1, арк. 3]

У літописі чітко простежуються економічні труднощі селянства кінця XIX ст., причини масового безземелля, сезонної трудової міграції, а також побутові й релігійні практики, марновірства, традиції та народні вірування.

Економічний стан жителів парафії села Нагоряни в кінці XIX ст. був низьким: заможних селян мало, бідних – багато. Причини: малоземелля, часті неврожаї, відсутність промисловості і, відповідно, постійної роботи. Основне заняття – землеробство. Безземельні заробляли влітку в маєтках або їздили до Бессарабії, а взимку виготовляли й продавали у Кам'янці клітки для кроликів – койці, кочерги, віники, веретена тощо. Побутували ремесла: ткацтво, шевство, столярство, ковальство й гончарство, але на рівні примітивного самозабезпечення [1, арк. 5 зв.].

¹ 3 4 червня 1945 р. перейменовано на Залісся Перше.

Населення: переважно православні малороси-селяни. У Нагорянах також проживали католики (нащадки шляхти), які після конфіскації маєтків Ржевуського стали звичайними селянами. У 1898 р. в парафії проживало: 639 чоловіків і 712 жінок. Єврейська громада – 7 осіб. Випадків переходу в іншу віру або навернень у православ'я не було. Розкольників і сектантів немає [1, арк.5-6].

Релігійне життя: у святкові дні більшість відвідує храм, дотримується постів, сповіді й причастя. Влаштовують панахиди, молебні, відвідують сусідні церкви, ходять на прощі в Почаїв. Перед шлюбом – сповідь, літургія, причастя. Селяни співчутливі до бідних, активно жертвують на церковні потреби. Наприклад, у 1883 році зібрали 567 руб. На ремонт церкви, у 1889 – 300 руб. На церковно-парафіальну школу [1, арк. 6].

Негативні явища: пияцтво, неповага молоді до старших (через конфлікти за землю й майно), крадіжки. До 1896 р. головним осередком пияцтва була корчма єврея-орендаря. З введенням винної монополії ситуація покращилася.

Крадіжки були двох типів – крадіжки державного лісу (тракувалися селянами як «несправжнє» злодійство) і ярмаркові крадіжки, якими займалася організована група з 20–25 осіб. Їх називали «купцями». Вони крали будь-що – навіть кожухи й ікони. Відомий випадок самосуду: у 1883 р. селяни с. Суржа вбили конокрада Брушнівського [1, арк. 7-8].

Порушення свят: у жнива селяни працюють навіть у неділю. Є побутові марновірства: не хреститися біля кладовища вночі, не позичати речі після народження дитини, не виносити немовля з дому до воцерковлення. Поширена віра в «даню» – порошок чемериці. У 1888 р. через нього сталася смерть жінки, винного покарано заборону приступати до причастя [1, арк. 9].

Народне лікування: перед походом до лікаря селяни звертаються до знахарів, користуються заговорами, водою з вугіллям, чемерицею. До лікарів йдуть у крайніх випадках, хоч у містечку Оринін та в Кам'янці лікарі лікують безкоштовно.

Марновірства: під час похорону тричі вдаряють труною об поріг, на місці покійника кладуть хліб і ніж, на вікно ставлять хліб і воду для душі. У могилу кидають монети – як «викуп»

землі. У минулому на весіллі оголошували хвороби нареченого – священник поклав край цьому різкою відповіддю [1, арк. 9].

Окрема увага приділяється історії Покровської церкви в Нагорянах, її архітектурним змінам, персоналіям духовенства та функціонуванню церковно-парафіяльної школи, відкритої за ініціативи священника Филимона Криницького та згодом відновленої Леонідом Злотчанським.

У давнину до парафії належало лише село Нагоряни. З першої половини XIX століття парафія включає: 1) село Нагоряни, 2) його західну частину – Суржу, та 3) третину окремого села Суржа, що за 2 версти від Нагорян. Інші частини Суржі належать до інших парафій, зокрема до Свято-Миколаївської церкви м. Кам'янця.

Історія церкви Покрови в Нагорянах:

Перші писемні згадки про церкву в селі Нагоряни датуються XVI століттям. У 1707 році на цьому місці була зведена дерев'яна церква, яка, на жаль, проіснувала трохи більше століття – у 1810 році вона згоріла внаслідок пожежі, що сталася на Великдень.

Нова дерев'яна церква, що постала на місці знищеної, була побудована в 1863 році на кам'яному фундаменті. На її спорудження було витрачено близько 6000 рублів – значна на той час сум. Протягом другої половини XIX століття церква неодноразово зазнавала капітальних ремонтів, зокрема в 1883, 1889 та 1895 роках, що допомогло зберегти її архітектурну цілісність та функціональність.

Цікаві деталі з історії храму додають колориту його образу. Давня дзвіниця, наприклад, була досить скромною – дерев'яна конструкція на чотирьох стовпах із солом'яним дахом. У 1883 році збудовано нову дзвіницю, що налічує чотири дзвони, з яких найстаріший відлитий ще у 1701 році, тобто він старший за саму сучасну споруду церкви.

У храмі на час написання літопису зберігалися цінні елементи церковного мистецтва: фрагменти іконостасу, виносний хрест, а також кілька старовинних ікон, що мають мистецьку й історичну цінність. Ці реліквії є безцінним свідченням тяглості духовної та культурної традиції села [1, арк. 11-13].

У храмі з XVIII ст. служили такі священники, як: Андрій Братчанський, Антоній Скибинський, Іоан Крижановський, Григорій Завадовський, Филимон Криницький, Василь Фогель, Леонід Злотчанський та ін.

Дяк і пономарі: найвідоміший – Василь Андрійович Зелінський, служив з 1848 року. До 1840-х років священники не отримували платні, лише оплату за треби й обробляли надану землю. Згодом держава виділяла щорічне утримання. Після 1861 року скасовано обов'язки селян допомагати причту – натомість встановлено окрему плату.» [1, арк. 14-16]

Про функціонування школи теж зазначено у літописі чимало інформації:

Церковно-парафіяльна школа в селі Нагорянах була відкритою вперше в 60-х роках минулого століття за ініціативи священника Филимона Криницького. Школа розташовувалася в хаті причетника, але її фінансування та кількість учнів залишалися невідомими. У 1870 році, після смерті священника, школа закрилася, і новий навчальний заклад відкрили лише у 1886 році з 18 учнями, за підтримки священника Леоніда Злотчанського.

Протягом наступних років школа неодноразово відновлювала свою роботу, але фінансування залишалося обмеженим. У 1893 році була завершена будівля нової школи, яка мала класну кімнату, кімнати для вчителя та кухню. У 1893/94 навчальному році в школі навчалися 43 хлопчики та 7 дівчаток. Поступово школа почала отримувати більшу фінансову підтримку від місцевої волості, що дало змогу покращити освітній процес.

Школа також залежала від державних поставок навчальних матеріалів, проте часто виникали затримки у їх отриманні. Це негативно впливало на навчальний процес, оскільки учні пропускали заняття через відсутність необхідних речей. В цілому, школа переживала різні труднощі, але продовжувала функціонувати до кінця XIX століття. Різноманітні святкові заходи та збори були важливою частиною шкільного життя [1, арк. 17-20].

Церковний літопис села Нагоряни становить собою вагоме джерело для вивчення історії Поділля, сільського життя, місцевої культури й духовності кінця XIX століття. Цей документ дозволяє реконструювати не лише фактичний стан парафії, а й уявлення її мешканців про світ, віру, моральні цінності, традиції та виклики часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Церковний літопис с. Нагорян (1898). Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. 239, арк. 20.
2. Йолтуховський Р. «Церковная летопись с. Залесец Каменецкого уезда» – важливе джерело з історії с. Залісці на Дунаєвеччині XVIII–XIX ст. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький:ФОП А. М. Стрихар, 2018. Т. 17. С. 271–281.
3. Йолтуховський Р. В., Швець І. В. «Историко-статистическое описание церкви и прихода села Врублевец 1876 год» – важливе джерело з історії с. Врублівець на Кам'яниччині. *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник*. Кам'янець-Подільський нац. Ун-т ім. І. Огієнка; Хмельницька обл. орг. Нац. Спілки краєзнавців України; Центр дослідження історії Поділля, 2015. Вип. 7. С. 72–78.
4. Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869–1898). / Упорядник Р. Нагнибіда, І. Ладоренко. Львів: «Апріорі», 2015. 256 с.
5. Опря Б. О. Церковні літописи як джерело історії повсякденності православного парафіяльного духовенства Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 321–327.
6. Рибак І. В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. № 1–4. 2005. С. 130–131.
7. Смірнова С. «Анкетний лист» історико-статистичного комітету 1890 року (частина церковного літопису с. Княгинина). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. V Міжнарод. Наук.-практ. Конф., м. Кам'янець-*

- Подільський, 7–8 жовтня 2019 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. С. 47–53.
8. Смірнова С. «До історії церкви с. Руда Кам'янецького повіту». *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства*. Хмельницький, 2021. Вип. 3. С. 181–185.
 9. Смірнова С. Д. Будівництво дерев'яної церкви в с. Сирватинці 1874–1877 рр. (за матеріалами церковного літопису). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. Наук. Пр. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3 С. 137–149.*
 10. Смірнова С. Діяльність поміщиків Садовських в м. Оринині: за матеріалами церковного літопису. *Шляхетна Україна. Матеріальна та духовна культура. Матеріали науково-краєзнавчої конференції 30 вересня 2022 р. Кам'янець-Подільський 2023. С. 45–49.*
 11. Смірнова С. Згадки Замків і «Замчищ» на території Кам'янецького повіту в текстах Церковних літописів. «Археологія»-«Фортифікація України». *Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021. С. 315–321.
 12. Смірнова С. Обряди, звичаї та забобони висвітлені в церковних літописах Кам'янецького повіту. *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. №1 (7), Хмельницький 2021. С. 48–51.
 13. Смірнова С. Одяг селян Кам'янецьчини у ХІХ ст. за матеріалами церковних літописів. *XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: матер. Наук. Іст.-краєзн. Конф., м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.* Хмельницький ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. С. 288–292.
 14. Смірнова С. Рукописні записки в. М. Георгієвського: доповнення до церковного літопису с. Калиня. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. Наук. Пр. Т. 4.* Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. С. 527–536.
 15. Смірнова С. Священик і шинок в с. Гаврилівцях Кам'янецького повіту 1890-ті роки: за матеріалами церковного літопису. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного*

- музею-заповідника: зб. *Наук. Пр.* Т. 4. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. С.459–468.
16. Смірнова С. Церковний літопис містечка Городка як історичне джерело. *Історія міст і сіл Хмельниччини: матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2024. Т. 1. С. 323–332.
 17. Смірнова С. Церковний літопис с. Івашківці Новоушицького району Хмельницької області з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Науковий вісник Національного музею історії України Зб. Наук. Пр. Вип. 4*. К: Національний музей історії України, 2019. С. 162–166.
 18. Смірнова С. Церковний літопис с. Юрківці Чемеровецького району, Хмельницької області з фондів К-ПДІМ-3. *Слідами історії Чемеровецьчини (до 515-річчя відомої українки Роксолани (Анастасії Лісовської)). Збірник праць за матеріалами всеукр. Наукової історико-краєзнавчої конференції 20 листопада 2020 р.* Чемерівці: РУТА, 2020. С. 118–124.
 19. Смірнова С. Д. Церковний літопис с. Куяз з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 33. С. 174–179.
 20. Старенький І. Церковний літопис села Думанів Кам'янецького повіту. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 3.
 21. Хрестовоздвиженська церква м. Макова. Літопис історії (1858–1897 рр.). *Джерела церковної історії*. Вип. 2. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. 44 с.
 22. Церковні літописи Поділля. *Документи фонду Ф. 315. Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.): збірник документів*. Серія «Джерела церковної історії»: вип. 1. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 206 с.
 23. Швець І. В. Літописи як джерело вивчення релігійного життя Вінницького повіту XIX ст. на матеріалах фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 185–186.

УДК 37:355](477) «15/17»

Трембіцький А. М.,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
відділу новітньої історії Поділля
Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАНУ
при Кам'янець-Подільському національному
університеті ім. Івана Огієнка
(м. Хмельницький)

З ІСТОРИЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В СТАРІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ (XVI–XVIII ст.)

*У статті висвітлено деякі аспекти військової освіти та діяльності козацьки шкіл у середовищі українського козацтва у старій Гетьманщині (XVI–XVIII ст.) у баченні доктора історичних наук Ігоря Лоського (*15.12.1900, Люблін – †27.05.1936, Львів), корінням зв'язаного з Поділлям, та інших дослідників.*

Ключові слова: Ігор Лоський, військова освіта, козацькі школи, Гетьманщина, XVI–XVIII ст.

Здобуття Україною незалежності сприяло розвитку козацького руху, який підтримують нащадки козацьких родів, які вважають себе козаками та відстоюють національну козацьку ідею, захищають економічні, історичні, культурні та політичні надбання українського народу, беруть участь у забезпеченні духовного розвитку, зміцненні фізичного здоров'я та підвищенні моральних якостей українського суспільства, використовуючи набутки багатьох поколінь своїх попередників. Починаючи з XVI ст. козацтво посідало значне місце у суспільно-політичному житті українського народу. Про це свідчать історичні події XVI–XVIII ст., коли сміливі й волелюбні козаки повставали проти соціальної несправедливості, були захисниками і оборонцями усього народу.

Багатовікова історія українського козацтва переконливо довела силу його традицій. Більшість їхнього часу минала в походах і боях, тому воєнне мистецтво козаків завжди було на

високому рівні. В. Січинський у праці «Чужинці про Україну» (Прага, 1942) [8] писав, що багато іноземців мандруючи Україною, залишили цікаві спогади про ратне мистецтво запорожців і козацький побут. Так, Павло Алепський подорожував у 1654 і 1656 рр. Україною в своєму «деннику» подав «відомості з історії, перемішані з легендами» щодо «підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні». Та найбільше подав відомостей» про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру». Він відмітив «прегарну рису» українців, що майже «всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів», а «священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [8, с. 76].

Українські дослідники, зокрема, доктор історичних наук, учасник бою під Крутами, Ігор Костьович Лоський (*15.12.1900, Люблін – † 27.05.1936, Львів), корінням зв'язаний з Поділлям (у шлюбі з Ольгою Приходько, сестрою знаного суспільно-політичного діяча Віктора Кіндратовича Приходька), характеризуючи військову освіту в старій Гетьманщині та її значення «в суспільстві української гетьманської держави», в історії та культурі XVII–XVIII ст., писав, що «Українська козацька держава «зродилася... з великого зриву 1648 р. і тривала більш як століття, якщо вважатимемо за кінець Гетьманщини вимушену абдикацію (зречення – авт.) гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р.». Не «довгий вік судився цій державі і не охоплювала вона ніколи цілої етнографічної території заселеної українським народом, але незалежно від цього все ж була це єдина, після князівської, доба нашої історії, коли українська нація посідала свою, хоч і обмежену суверенність». Постання Козацької держави призвело до змін в суспільному житті країни, «місце давньої пануючої верстви, шляхоцької, зайняла нова, козацька». Хоча по своїй суті «зміна ця не була така вже значна», проте все ж Гетьманщина, «поминаючи всі її негативні сторони», «була колискою власного оригінального типу культурного і громадського життя в Україні» [3, с. 43; 4]. У роки Гетьманщини під захистом Війська Запорозького відбувалося велике укра-

їнське відродження (XVI – перша половина XVIII ст.). Період козаччини відзначався активним формуванням й розвитком національної системи шкільної освіти, культури, науки, «свое оформлення і кристалізацію» знайшли «всі вартості і підвалини майбутнього національного розвитку» – громадські відносини, культура, освіта, побут [4].

Перша козацька або ж січова школа була відкрита у 1576 р. при церкві Святої Покрови на території Запорізької Січі і введена посада – «отаман січової школи». Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі, там заборонялося перебувати жінкам, не дозволялося селитися козакам із сім'ями, але там було багато дітей-сиріт. Козаки дотримувалися правила: не залишати напризволяще дітей самих, ще з часів татарських набігів, і в пору протипанських та протипольських повстань, коли горіли цілі села й містечка, козацька старшина давала вказівку підопічним побратимам дбати про тих із малечі, хто залишався у спалених селах без батьків. Їх звідусіль привозили з собою на Січ, де для багатьох із них козаки ставали хрещеними батьками і дбали про подальше виховання повноправних мешканців Запоріжжя. Січова школа, де діти вчилися на кошти кошового товариства, складалася з двох відділів: у першому – навчалися ті юнаки, що готувались бути паламарем чи дияконом – у відділі завжди було 30 учнів; у другому – відділі молодиків – сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50) навчалися грамоті, співу та військовому ремеслу.

«Українське козацтво котрого ділом була Українська Держава XVII–XVIII віків, було в повнім розумінні того слова військовим станом. Діти козацькі змалку зростали у військовій обстановці. Військовою школою, – писав Ігор Костьович, – служило для козацької молоді Запоріжжя, де вона практично могла придбати військове знання» [2, с. 9]. Польський хроніст Бартош Папроцький у праці «Panosza to jest wystawicnie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich» (Краків, 1599) про військову науку на Запоріжжі писав: «Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними

можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности» [8, с. 56].

Згодом, за зразком цієї січової школи, густа мережа січових, козацьких, братських та інших полкових шкіл покрила майже всі полкові і сотенні міста й містечка Центральної і Східної України, де в XVII–XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полково-сотенний устрій на чолі з генеральним старшиною (гетьманом). У полкових школах, що існували на кошти батьків, навчали грамоті й військової справи, яку викладали досвідчені козаки, яких називали «військовими служителями». За даними ревізійних книг, лише в семи полках Лівобережжя було відкрито 866 полкових шкіл: у Лубенському – 172, Миргородському – 37, Ніжинському – 217, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Чернігівському – 154. Козацькі (січові) школи розміщувались переважно у приміщеннях, які належали церквам, їх іноді й називали за назвою церкви: Покровська, Успенська та ін. У 1768 р. на теренах вольностей запорізьких, за підрахунками Д. Яворницького, було 44 церкви і майже при кожній була школа: «Церква з дзвіницею, з одного боку її шпиталь, з другого – школа, складали необхідну приналежність будь-якого православного приходу в запорізькому краї. Враховуючи, що за запорізькими звичаями при кожній церкві відкривалася і функціонувала школа, можемо припустити широкий розмах підготовки молоді до служби у війську» [6, с. 296].

Українське козацтво, взявши у спадок кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, розвинуло їх і створило власну особливу систему козацького виховання, яка, окрім навчання грамоти, релігійного виховання, передбачала емоційно-вольову підготовку до козацької служби. Виховним ідеалом учнів був лицар-козак – людина благородна, звитязна і чесна. Учителі мали собі помічників із кращих учнів, яких називали «виростками», «молодиками», «школярами». Учні, як правило, жили в будинку дяка і, крім навчання, виконували роботи по господарству. Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки; зміцнювала тіло й душу в іграх, різних видах змагань і боротьби, танцях, у народних

забавах і видовищах, хороводах. Дослідник системи виховання у січових школах С. Сірополко писав: «Молодиків у школі і поза нею вчили: Богу добре молитися, на коні «реп'яхом» сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниць влучно стріляти й списом добре колоти». Важливе місце відводилося навчанню учнів веслувати та керувати човном, добре маскуватися в різних умовах, від чого часто в майбутньому залежало їх життя, плавати [7, с. 56].

Великого значення у козацьких школах надавали фізичним навантаженням, тренуючись, козацька молодь билася наповненими соломою мішками, стоячи чи сидячи на колоді; щоб «поставити» удар, шаблею рубали лозу. Практикувалось і фехтування із зав'язаними очима: зробити певну кількість кроків і розрубати шаблею глиняне горнятко, насаджене на тичку. Особливо дбали про набуття навиків орієнтування в темряві – вночі та у сутінках [6, с. 301].

Однак рівнобіжно з тим, – зауважував Ігор Лоський, – як козацтво переставало бути станом чисто військовим і впродовж XVIII ст. поволі оберталось у стан дрібних землевласників, підупадала і його військова вправність. Бували навіть випадки, коли «московські генерали, командувачі московсько-українськими арміями, скаржаться на погану військову підготовку козацтва». У більш-менш стабілізованих відносинах Гетьманщини з Московщиною – молоді люди уже не мали змоги «легко мандрувати на Запоріжжя, шукати там практичної військової школи. У зв'язку з цим появляється потреба утворити можливість для козацьких дітей вдома приготувлятися до військової служби» [2, с. 9].

Ініціатива до загального навчання козацьких синів військовій муштрі або «екзерциції», як тоді казали, вийшла від лубенського полковника Івана Кулябка, вихідця з українського козацько-старшинського роду, брата ректора Києво-Могилянської академії, українського латиномовного письменника, богослова і гомілетика, петербурзького єпископа Сильвестра Кулябка. Іван Кулябка належав до найбільш освічених представників української старшинської верстви, дуже «очитаний в чужій літературі, аматор у садівництві та інженерії», один із

перших посилав своїх синів вчитись до Німеччини, дбав за поширення освіти серед українського козацтва [2, с. 9]. Призначений в 1767 р. лубенським полковником, уже через рік після свого призначення, він «звернувся з докладом до гетьмана Кирила Розумовського, в якому пропонував завести загальну обов'язкову освіту для козацьких дітей його полку» [1, с. 67-68]. А тих «хлопців, які будуть нездібними до науки, або вже перейшли вік, в якому можна було починати науку грамоти, треба», на думку Івана Кулябка, «заобикать екзерциціями» військової і гарматної служби і, «хоч хлопцям такі вправи можуть видатись тяжкими, то зате, як виростуть, то відчують з них велику користь для себе. Нагляд за військовими вправами К[уляб]ко пропонує доручити сотенній старшині і «іншим урядникам з козаків», при чому кожний з інструкторів мав би дістати в науку 24 хлопців. Проект І. Кулябка був апробований гетьманським урядом і він гаряче взявся за переведення його в життя». Військові вправи під проводом місцевих отаманів відбувалися по неділях і святах. Перед тим місцеві отамани під доглядом полковника І. Кулябка пройшли у Лубнах відповідний підготовчий курс. Зважаючи на те, що «давати справжню зброю дітям небезпечно, Кулябко доручав уживати до вправ деревляні рушниці і шаблюки, як також списи («ратища») з вовняними «булавками» на кінцях». Про виконання інструкцій полковника місцеві уряди «мали доносити до полкової канцелярії». «Від успішного переведення військових вправ [І]. Кулябко сподівався, що коли прийде час хлопцям вступити на дійсну службу, тоді ясна буде перевага обучених над необученими і що перші будуть більш вправленими і більш «важливими». Все це сприятиме славі «отечества Малоросійского», і буде усунений ґрунт до нарікань російських генералів на малу військову підготованість українського козацтва» [2, с. 9].

Гетьман Розумовський зважаючи на добрі результати плану лубенського полковника «доручив і іншим полковникам завести в своїх полках навчання козацьких синів грамоті і військовим вправам». «Не знаємо, на жаль, – зауважував Ігор Костьович, – хто з полковників відгукнувся на гетьманське доручення, окрім чернігівського, Милорадовича, про якого

маємо відомості, що наука козацьких дітей відбувалася ще кілька років після скасування гетьманства. Тодішній правитель Лівобережної України, Румянцев, в справі поширення освіти йшов слідами останнього гетьмана й слідкував за тим, аби освітні пляни Розумовського знаходили і надалі своє здійснення» [2, с. 10].

У Лубенському і Чернігівському полках діти старшини і заможних козаків мусіли обов'язково вчаштати до парафіяльних шкіл або до шкіл при сотенних і полкових канцеляріях, де навчалися грамоти та військової справи. Ті-ж із них, «що з тих чи інших причин до науки грамоти не надавалися, мусіли ходити по неділях і святах на військові вправи». Ходили на ці вправи хлопці різного віку, від 8 до 23 років, але переважно від 12 до 16 років. Обов'язковим вправам військової екзерциції вчили досвідчені і випробувані в боях козаки, які служили перед тим у гусарських полках і носили звання «військового служителя». Вони користувалися високим авторитетом, їх звільняли від інших обов'язків. Наглядали за вправами курінні отамани [2, с. 10; 5, с. 89]. На думку І. Лоського, – деякі полки також мали ще «бодай деякий час у себе ці вправи». Цілковита ліквідація автономії Гетьманщини за указом Катерини II від 16 вересня 1781 р., тобто знищення полкового (козацького) устрою, «потягла за собою звичайно й замкнення разом з шкільництвом і цих військових вправ, які не могли знайти собі місця в імперії, нівелюючій всі місцеві особливості під одну подобу» [2, с. 10].

В історичних розвідках школи, які отримали назву старі народні школи, а в народі – школи козацькі (січові), відіграли значну роль щодо поширення освітнього рівня серед усіх українців. Вони, хоча й забезпечували дітям лише початкові знання (*навчали читати, писати, рахувати*), які були доступними і задовольняли на той час скромні потреби трудового люду в освіті, все ж відіграли помітну роль у захисті й ствердженні національного елементу тогочасної української школи. Ці школи, переважно з релігійним вихованням, були єдиним джерелом, де жевріла рідна мова й рідна віра, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції

Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

тощо. Цьому сприяло й те, що їхні вчителі були вихідцями з народу й вважалися кращими носіями рідної мови і прищеплювали своїм вихованцям народні звичаї і традиції. Вони не були залежними від різних урядових програм, залізної дисципліни та схоластики, що визначала характер впроваджуваних на українських теренах російських церковнопарафіяльних шкіл.

Історія творення та діяльності козацьких шкіл на теренах України у XVII–XVIII ст., їхньої системи виховання є цінним джерелом досвіду для вітчизняних освітян щодо вивчення, збереження і примноження народних звичаїв, традицій, рідної мови й рідної віри, правди про історію свого краю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Унив. Тип. 1896. Кн. XI. С. 34–203.
2. Лоський І. Військова освіта в старій Гетьманщині. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1933. Ч. 5. Травень. С. 9–10.
3. Лоський І. Українка часів Козаччини. *Жінка*. Львів. 1935. Ч. 5–16. С. 1–8.
4. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1941. Ч. 239. 16 жовтня. С. 3.
5. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII-го века. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Унив. Тип. 1913. Кн. 23. Вып. 2. С. 89–140.
6. Середюк О. Школа лицарства та відваги (про формування і виховання воїна). *Науковий вісник «Межибіж»*. 2013. Хмельницький: ІРД, 2013. Ч. 2. С. 296–305.
7. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. Прага: Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. 244 с.

УДК 908:26-523.4(477.43-21 Зіньків)

Тріфонова А. О.,

студентка Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова

ВЕЛИКА СИНАГОГА В ЗІНЬКОВІ ЯК ЗРАЗОК ЄВРЕЙСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей архітектурного стилю Великої синагоги в Зінькові, яка існувала як сакральна споруда майже протягом двох століть. Визначено, що архітектурними особливостями є поєднання оборонного та сакрального призначення, що проявляється у масивних стінах, компактному об'ємі, мінімалізованому декоративному оздобленні та функціонально обгрунтованих просторових рішеннях. Проаналізовано типологічну приналежність споруди в контексті єврейської оборонної архітектури Поділля XVII–XVIII століть. У результаті дослідження зроблено висновок про унікальний характер синагоги як прикладу синтезу місцевої будівельної традиції та впливів європейського архітектурного середовища, що формує цінне джерело для подальшого вивчення єврейської культурної спадщини регіону.

Ключові слова: синагога, архітектура, сакральна архітектура, сакральна споруда, архітектурне рішення

У процесі формування міського середовища, в якому дуже тісно співіснували різні культури, традиції, мови, виникла необхідність у виокремленні соціокультурного простору, який би виконував роль збереження та розвитку цінностей, спільних для певної соціальної групи містян. Наявність такого простору формувало певний центр громадського життя спільноти, який дозволяв містянам формувати окрему релігійно-культурну спільноту в багатоманітні міського життя та концентрував прагнення та зусилля такої спільноти щодо збереження, примноження й інтеграції глибоко ідентичних національних, релігійних, моральних та культурних традицій.

Здебільшого в містах люди прагнули зберігати власну приналежність до соціальної громади, яка могла визначатись

приналежністю до релігійної громади, що в свою чергу мало зовнішнє вираження у необхідності відвідувати релігійні споруди. У таких спорудах кожна спільнота намагалася через архітектурні рішення виразити та закріпити властиві їй культурні традиції й звичаї.

Цікавим є досвід українських містечок, в яких існувало багатонаціональне середовище. У такому середовищі важливого значення набували не тільки етнічні культурні ознаки, а й релігійна приналежність. Релігійні громади також були багатонаціональними, що відбивалося в архітектурі релігійних споруд. Звертає на себе увагу те, що представники тієї ж самої релігійної громади в різних географічних місцях намагалися в архітектурі релігійних споруд відображати не тільки властиві цій громаді уявлення про світ. Вони також фіксували і передавали специфіку тієї місцевості, де мешкали. Так, у культових спорудах різних конфесій можна побачити зображення різних квітів, використовувалися різні форми вікон, подібні до того ландшафту, де існувала громада, тощо.

Поєднання загально релігійних мотивів з архітектурними елементами, притаманними конкретній місцевості та культурним традиціям певного народу, формувало неповторні зразки сакральної архітектури. Таке органічне переплетіння універсального й локального сприяло виникненню унікальних архітектурних рішень, які несли в собі як духовне значення, так і глибоку культурну ідентичність.

Метою дослідження є здійснити аналіз особливостей формування сакрального простору в багатокультурному міському середовищі українських містечок Поділля на прикладі Великої синагоги в Зінькові як репрезентативного зразка поєднання універсальних релігійних принципів з локальними архітектурними традиціями регіону. Дослідження покликане виявити, в який спосіб архітектура релігійних споруд виражала культурну ідентичність релігійних громад у контексті етноконфесійного різноманіття, а також простежити роль єврейської громади у формуванні просторової, соціальної та економічної структури містечка Зіньків з XVIII ст. до сучасності. Особлива увага приділяється вивченню архітектурного ансамблю синагоги, її

взаємозв'язку з іншими інфраструктурними елементами єврейського кварталу та аналізу інтеграції сакральної архітектури в загальний урбаністичний ландшафт містечка.

Яскравий слід у історії подільської архітектури залишило єврейське зодчество та його численні сакральні пам'ятки на території регіону. Синагога (у перекладі з грецької – зібрання) була молитовним домом, осередком вивчення юдаїзму і мала важливе значення для будь-якого єврея – духовний прихисток, центр релігійного і світського життя євреїв [6].

Традиція надає синагозі величезного значення в єврейському житті. У містечках були поширені і дерев'яні, і кам'яні синагоги. Найбідніші синагоги були схожі на звичайні житлові будинки, яких було безліч на Поділлі, наприклад, у містечках Миньківці, Михалполе, Ярмолинці, Смотрич, Китайгород, їх датують XVII–XVIII ст. Найрозкішніші дерев'яні синагоги мали дві прибудови обабіч головного фасаду, були прикрашені шатровими дахами та банями. І в дерев'яних, і в кам'яних синагогах зазвичай влаштовували по 12 вікон, що символізували число колін Ізраїлевих [6, с. 314].

Привертає на себе увагу єврейські громади, які в своїх архітектурних об'єктах поєднували елементи юдейської релігійної символіки з локальними архітектурними традиціями. Серед подільських сакральних споруд особливу увагу привертає Велика синагога в Зінькові – найбільша юдейська споруда регіону, яка репрезентує приклад органічного поєднання універсальних принципів єврейської культової архітектури з локальними архітектурними особливостями Поділля [4].

У свій час ця споруда була не лише духовним осередком, а й важливим центром освітнього, соціального та культурного життя місцевої єврейської громади. Монументальність, архітектурна самобутність та тривале функціонування Великої синагоги в Зінькові як релігійного, освітнього та громадського центру репрезентують ключові особливості розвитку єврейської сакральної архітектури на Поділлі [4].

Починаючи з XVIII століття, в Зінькові існувала доволі велика єврейська громада, яка відіграла значну роль на розвиток містечка. Це можна підтвердити завдяки даним перепису

Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

населенню за 1784 рік, де зазначено, що в містечку проживало 49 єврейських родин, а згідно перепису за 1787 рік кількість населення складала 129 осіб, які мешкали у 28 єврейських будинках [4].

Єврейська громада активно долучалася до розвитку економіки містечка, а саме: відкривала крамниці, пекарні, магазини. Унаслідок цих дій утворився ринковий майдан [4]. Євреї займалися переважно винокурінням, пивоварінням, торгівлею та ремеслами, зокрема ткацтвом, кравецтвом, гончарством та ювелірною справою. Юдеї заробляли переважно торгівлею на ринку й ярмарках, оптовим продажем зерна й фруктів, орендою млинів, корчем і шинків [1].

Єврейська громада брала активну участь в облаштуванні містечка, де було створено колодязь питної води в центрі міста, споруджено в південно-східній частині Зінькова ринок худоби. Зіньків поступово набував рис торговельного міста, завдяки вигідному розташуванню на перехресті доріг, що вели до Летичева, Ярмолинців та Віньковець. [4]

Відомо імена деяких євреїв, які мали важливий вплив на економічне життя Зінькова. Лісом торгували Берлянт, Кацне-сон і Естрин; тканинами – Езенблїт і Тейман; продуктами – Ерцман і Розенблїт; вином – Бадикова. Євреї також володіли пивзаводом (Фукс), аптекою (Зурштатман, пізніше Цинберг) і фотоательє (Швайгер) [4].

Велика синагога була зведена в першій половині XVIII століття неподалік ринкової площі [1]. Наприкінці XX століття, за різними джерелами, в місті функціонувало декілька синагог, жодна з яких не збереглися до нашого часу [4].

На основі аналізу схеми тогочасного Зінькова [4], де зафіксовано розташування синагоги містечка станом на початок XX ст., можна сказати, що сакральна споруда була архітектурною домінантою центральної частини поселення та органічно інтегрувалася в навколишнє громадське та житлове середовище. Територія навколо синагоги була організована як цілісний релігійно-соціальний комплекс: поруч розташовувалися навчальні заклади (талмуд-тора, клоїзи), богадільня, житло та молитовні доми видатних рабинів. Неподалік також містилися

єврейське кладовище, ринок, суд та школа. Саме така організація структури демонструє чітку функціональну зональність, де сакральні, освітні та соціальні простори поєднувалися в межах пішої доступності з дотриманням внутрішньої просторової ієрархії [4].

Звертає на себе увагу, що Велика синагога знаходилася в центрі містечка, тоді як православні та католицькі культові споруди були зосереджені на периферії, поблизу виїздів із міста. Єврейське та християнське кладовища, розташовані в безпосередній близькості одне від одного й поблизу єврейської сакральної споруди, формували локальний сакральномеморіальний вузол у структурі містечка.

Згідно збереженої фотографії 1930 року, на якій зображено Велику синагогу, простір навколо будівлі вирізняється відсутністю озеленення. Відкрита площа, ймовірно, виконувала функцію громадського простору з утилітарним призначенням, що відповідало характеру традиційної забудови єврейських кварталів, де перевага надавалася щільності забудови та пішій доступності, а не декоративному озелененню. Архітектурне середовище навколо синагоги формувалося з урахуванням функціональних потреб громади, а не естетичних вимог озеленення [4].

Оскільки Зіньків розташований у межах Волинсько-Подільської височини, його ландшафт характеризується хвилястою рівниною з ярами та річкою Ушиця, що протікає через місто. Саме місто розташоване на пагорбі, тоді як прилеглі села знаходяться в долині річки [3]. Тому, завдяки підвищеному рельєфу, так звана Велика синагога опинилася у візуально домінантному положенні. Її об'ємно-просторова структура посилювала це враження: масивні стіни, великі вікна, вертикальні членування фасаду та загальна масштабність споруди виділяли її серед навколишньої забудови. Споруда визначала головні візуальні осі та була добре помітною з багатьох точок у межах довколишнього простору [1].

Архітектурна домінанта синагоги підкреслювала значення єврейської громади в житті Зінькова. Споруда була однією з найбільших синагог Поділля – як за розмірами, так і за композиційною виразністю. Внутрішній простір вражав обсягом,

що забезпечував одночасне перебування великої кількості людей. Зовнішній вигляд храму відзначався монументальністю та стриманим декором, типовим для подільських синагог оборонного типу [2].

Синагога була тринавною, прямокутною у плані базилікою з чіткою симетричною композицією: чотири ряди вікон на західному та східному фасадах і три ряди на північному та південному. Вікна кожного ярусу мали різну форму та розмір: великі аркоподібні вікна першого поверху були увінчані сандриками, що надавало будівлі відчуття монументальності. Фасад будівлі був гармонійно розчленований як вертикально – за допомогою пілястр, так і горизонтально – завдяки подвійному карнизу на рівні другого ярусу вікон. Головний хід з кам'яними сходами знаходився зі сторони західного фасаду [4]

Кутові частини південного фасаду укріплювали масивні контрфорси, зведені для підтримки стін і рівномірного розподілу навантаження. Південно-західний кут будівлі спирався на потужні аркбутани, з'єднані з несучими конструкціями. Покрівля мала чотирихилу форму та складалася з дерев'яних кровляних конструкцій, вкритих даховим матеріалом [4].

Велика синагога була яскравим прикладом синагоги-фортеці – тип юдейської сакральної архітектури, що поєднує культову та оборонну функції. Збудована у стилі, поширеному в XVI–XVIII століттях на теренах Поділля, ця споруда має всі характерні ознаки оборонного релігійного об'єкта: масивні кам'яні стіни, вузькі стрілчасті прорізи, високі вікна, розташовані вище людського зросту, а також загальна монументальність об'єму [2].

В середині синагоги розташовувалася молитовна зала, де по центру знаходилася біма з різьбленого дерева на кам'яному цоколі. Вздовж вертикальної осі східної стіни, від підлоги до циліндричного склепіння, піднімався чотириярусний дерев'яний арон Га-кодеш, оздоблений різьбленим орнаментом, символічними зображеннями, а також фігуративними зображеннями звірів і птахів. Декор був доповнений позолоченими та срібними розписними елементами. На рівні другого ярусу вікон центрального залу розташовувалася жіноча галерея [1].

Згідно фотографії зробленої на початку 1930-х років фотографом Павлом Жолтовським, можна припустити, що це є залишки знищеної Великої синагоги. Будівля була зразком фортифікованої синагоги, характерної для Подільського регіону у XVII–XVIII століттях. Її масивний прямокутний об'єм, багатоярусна композиція, залишки аркових прорізів, а також вертикально витягнуті вікна верхнього ярусу відповідають канонам оборонної сакральної архітектури єврейських громад того періоду. Типові елементи конструкції – зокрема товсті стіни та обмежена кількість декоративних оздоблень – свідчать про функціональне поєднання культових та оборонних завдань [5].

Упродовж XX століття єврейська громада Зінькова зазнавала переслідувань з боку обох тоталітарних режимів – радянського та нацистського. Особливо трагічними стали роки Другої світової війни. Після трагічних подій єврейську громаду містечка було знищено, що спричинило занепад споруд єврейської общини. Ті споруди, які збереглися до сьогодення, перебувають в занедбаному стані та потребують реставрації, а на тих місцях, де існувала та функціонувала Велика синагога, стоїть пустир. Старе єврейське кладовище також занепадає: на його території збереглося близько десяти повалених надгробків. Деякі мацеви, що залишилися, датуються XVIII–XIX століттями, але більшість надгробків зазнала значних руйнувань. Раніше кладовище було обгороджене кам'яною стіною. На сьогодні від первісної огорожі залишилися лише окремі фрагменти, а також вхідна частина, що частково відображає колишню структуру некрополя.

Таким чином, комплексне дослідження Великої синагоги в Зінькові як сакральної пам'ятки оборонного типу дозволяє виявити особливості формування єврейської архітектурної традиції на теренах Поділля, простежити трансформації типологічних рис у контексті соціокультурного середовища регіону. Виявлені характерні особливості, зокрема поєднання оборонної функції з сакральною, формують унікальне архітектурне явище, що засвідчує взаємодію між загальноєвропейськими традиціями та місцевим ремісничим досвідом.

Отримані результати свідчать про необхідність подальших досліджень з метою збереження та відновлення культурної спадщини єврейської громади як складової строкатої української культури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вольф А. Зіньків: офіційний сайт «Архітектурні та природні пам'ятки України». URL: <https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnyska/zinkiv-khmelnyska>.
2. Вольф А. Оборонні синагоги в Україні: офіційний сайт «Архітектурні та природні пам'ятки України». URL: <https://landmarks.in.ua/interesting/oboronni-synagogy-ukrainy>.
3. Екологічний паспорт регіону Хмельницької області: офіційний сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: https://www.adm-km.gov.ua/doc/doc461_2013_10_03.pdf.
4. Єврейське містечко: офіційний сайт села Зінькова. URL: https://zinkiv-kurort.at.ua/index/evrejske_mistechko/0-34.
5. Єврейський Зіньків – фото, пам'ятки, історія: офіційний сайт проекту «Myshetl». URL: <https://myshetl.org/khmelnitskaja/zinkov.html>.
6. Ковальський А. Сакральна архітектура Поділля XVII–XVIII ст. Єврейська спадщина. *ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 30, С. 311–318. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/30/30.pdf.

УДК 94(477.43/.44):656

Філінюк А. Г.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
академік НАН ВО України

ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ В СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюються місце і роль шляхів сполучення в суспільних трансформаціях на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Акцентується увага на істотних змінах у краї після його приєднання до складу Російської держави та інкорпораційних заходах російського самодержавства, які спричинили переорієнтацію існуючих на його теренах за часів Речі Посполитої доріг та їх нових південних напрямків в інтересах імперії. Відзначаються істотні інфраструктурні зміни в системі шляхових сполучень Подільської губернії завдяки прокладенню нових суходільних маршрутів, спорудження частини доріг із твердим покриттям, усуненню порогів і створенню низки пристаней на р. Дністер, розбудови та дедалі активнішого застосуванню залізниць для вантажних і пасажирських перевезень. Підкреслюється взаємозв'язок змін шляхів сполучення з суспільними трансформаціями, зокрема розвитком економіки, внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Ключові слова: Поділля, суспільні трансформації, шляхи сполучення, залізниця, тенденції, функціонування.

Для сучасного постіндустріального суспільства властивим є наявність стрімких трансформацій у багатьох сферах, зокрема й у системі комунікацій, особливо мережі та якості покриття шляхів сполучення. В інтерпретації українського соціолога О. Долженкова, соціальна трансформація обумовлена зовнішніми чинниками та внутрішньою необхідністю поступова, але водночас радикальна й відносно швидка зміна соціальної природи суспільства. Трансформаційні зміни настають у суспільстві тоді, коли наявна система втрачає сталість і стабільність й вступає

в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума напруги яких у певний момент може перевищити припустимий для неї максимум [10, с. 228].

У вітчизняній науковій літературі поняття «трансформація» розглядається як «історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів» [30, с. 10-11]. Специфіка соціальних трансформацій XVIII–XIX ст. полягала в утвердженні у суспільстві принципово нових ідей, здатних виступати енергійним каталізатором радикалізації суспільної свідомості. Суспільні трансформації на Поділлі і загалом в українських землях цього періоду відбувалися переважно під впливом зовнішніх чинників й відзначалися різноспрямованістю. чинником національної самоідентифікації став розвиток української мови. Водночас це період промислово-технічної модернізації, національного відродження, динамічної політизації визвольного руху, що мав важливе значення для народження та існування незалежної Української держави наприкінці XX – початку XXI ст. Трансформаційні процеси модерної доби мали безпрецедентний всеохоплюючий характер. Вони охопили і шляхи сполучення Поділля, посиливши їх роль у суспільних перетвореннях.

Вивчаючи тему дослідження, ми виходимо з того, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. Україна, особливо її правобережна частина, зокрема Поділля, і Росія представляли два різних світи, які перебували на двох різних цивілізаційних і часових полюсах, в абсолютно іншій політичній і моральній ментальності. Як відомо, за другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої та анексією Правобережжя, чільне місце в якій посідало Поділля, російське самодержавство завершило першу фазу експансіоністського курсу щодо України. За першим поділом Речі Посполитої (1772 р.) це саме зробила Австрія стосовно західного Поділля [32, с. 153]. Наступною стала інкорпорація суспільного життя в імперський організм Росії шляхом насадження існуючих імперських інституцій під зверхність царизму. «Інкорпорація українських земель супроводжувалася нівелюванням

особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інстанцій тощо» [24, с. 109].

У зв'язку з насильницьким приєднанням до Російської імперії, суспільне життя Поділля і загалом Правобережної України відбувалося головним чином під впливом силових російських чинників та її власного, євразійського світу [37, с. 7]. Самодержавство насаджувало в регіоні тоталітарний режим і консервативну потестарну форму соціальної організації – кріпосницький лад, який перебував у глибокій хронічній кризі та знаходився напередодні свого падіння [31, с. 83]. Це, з одного боку, посилювало політичну, економічну, соціальну й загалом цивілізаційну залежність краю від Росії; з іншого – гальмувало його прогресивний поступ. У трансформаційних процесах чільне місце стали відігравати шляхи сполучення Подільської губернії. Якщо з остаточним включенням Лівобережної України Росія розпочала входження в політичну систему європейських держав з її особливим типом і властивими темпами науково-технічного, соціально-економічного та релігійно-культурного розвитку, то з приєднанням Правобережжя цей процес істотно посилювався і набув системного характеру. Саме через українські землі Санкт-Петербург налагодив безпосередні контакти з Європою, забезпечив повну безпеку кордонів держави та відкрив нові простори для колонізації [33, с. 57].

Мета даного дослідження полягає в розкритті впливів і чинників, які спричинили тенденції та характер трансформаційних перетворень або змін форм, вигляду, істотних властивостей у розвитку й функціонуванні шляхів сполучення Подільського краю і їх місця в суспільному житті населення.

Поділи та ліквідація Речі Посполитої загальмували процеси модернізації на кілька поколінь й спричинили зупинення економічного поступу, який намітився між першим і другим поділами, а впродовж XIX ст. – та розрив ефективних економічних зв'язків між регіонами, що опинилися в різних державах [26]. Для забезпечення управління новими українськими землями царизму потрібно було сформувати належну систему доріг й поштового забезпечення, яке було налагоджене і функціонувало ще до анексії та приєднання регіону до складу Російської імперії [35, с. 1259]. Зокрема, наприкінці XVIII ст. в краї функціонувало чотири

головних і п'ять побічних поштових доріг [14, с. 76]. Проте існуючі на Поділлі шляхи сполучення були спрямовані на захід. Загалом у першій половині XIX ст. на теренах України функціонувало близько 30 основних маршрутів українського транзиту. Серед них було три найголовніших, які функціонували з давніх часів: «західноєвропейський» транзит, що зв'язував Західну Європу через Галичину з Чорним морем (Одеса – Лейпциг та ін.); «російський транзит», який зв'язував із Європою, Близьким Сходом міста Центральної Росії (Москва – Одеса, Москва – Таганрог, Москва – Феодосія та ін.) і «польський транзит» (Варшава – Одеса тощо) [13, с. 45-50, 67, 68].

Характер, рівень і специфіка розвитку шляхів сполучення – своєрідних «кровоносних судин» суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя будь-якого народу чи окремої групи населення [5, с. 21], як й загалом комунікацій і транспорту, визначалися багатьма чинниками. По-перше, зацікавленістю царизму в залученні великого українського регіону в сферу загальноросійських внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків. По-друге, саме губернії Правобережжя були перетворені в з'єднувальну ланку торгівлі Росії з європейськими державами. По-третє, дедалі більшим зростанням обсягів товарної продукції сільськогосподарського та промислового виробництва, що викликало потребу її перевезення як у середині, так і за межами імперії. По-четверте, виняткова роль належала переорієнтації зовнішньої торгівлі через чорноморські порти, більшість яких знаходилася в Україні [34, с. 130-131]. Тут наголосимо, що розвиток шляхів сполучення в Подільській губернії і загалом Правобережній Україні на існуючій за Речі Посполитої мережі, коли майже через кожний більш-менш значний населений пункт, особливо міста та містечка проходило кілька торговельних доріг, котрими доставлялися вантажі на ярмарки і з ярмарок.

Для зміни ситуації на користь Росії, її уряд вжив низку заходів. Зокрема, направив на адресу губернаторів низку імператорських указів, розпоряджень, рішень і настанов з підтримки шляхів сполучення в належному стані, передусім мостів і переправ та поступового переорієнтування їх напрямів у бік Москви та Санкт-Петербургу. В числі пріоритетних було визначено за-

безпечення прямого сполучення з Одеським портом, заснування пошти між Санкт-Петербургом і Константинополем від 6 вересня 1795 р. – про облаштування і функціонування поштового сполучення [15, с. 764-771], про утворення і функціонування губернських, міських, прикордонних і портових контор, повітових й міських поштових експедицій [16, с. 620-621]. Винятково важливими стали укази від 4 серпня 1805 р. про зміну дороги в Подільській губернії для Одеського транзиту [17, с. 1153] та від 20 листопада 1809 р. про управління сухопутним і річковим сполученням [18, с. 1305-1139]. Останнім документом шляхи сполучення Поділля і всього Правобережжя віднесли до п'ятого округу. Якщо в першому випадку ставилось завдання забезпечити поштовий зв'язок столиці Росії Санкт-Петербургу з багатьма містами, в тому числі правобережними – Києвом, Вінницею, Брацлавом, Тульчином і Ямполем, то в другому – зберегти для користі торгівлі поштове сполучення з Херсоном, Миколаєвом, Вознесенськом і іншими містами. Втім, в указі не йшлося ні про якість доріг, ні про заходи для їх поліпшення. Всі вимоги і заходи зводилися до утримання в справності сухопутних доріг і водних шляхів й переправ на Дністрі для надійного поштового зв'язку та виконання військово-стратегічних завдань [38, арк. 3-18; 40, арк. 2-26; 44, арк. 4-12; 48, арк. 4-28; 49, арк. 2-130].

25 листопада 1804 р. Олександр I ухвалив окремих нормативно-правовий акт «Про дороги, призначені для Одеського транзитного торгу» [17, с. 711-712]. Він супроводжувався Розписом доріг для транзитного пересування від м. Одеси в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а також Дністром та Огінським каналом. Важливо, що в ньому не тільки названі дороги в Подільській губернії, які функціонували на початку XIX ст., але і їх чітке призначення. В 1816 р. вперше всі дороги були поділені за ступенем важливості на чотири розряди, а для покриття витрат на побудову доріг був встановлений особливий збір по 25 коп. із кожної ревізької душі та по 5 % зі сплачуваних податків купців. Відповідно до вимог «Положення про транзитний торг від європейського кордону до Одеси» [19, с. 449-457], затвердженого імператором 14 серпня 1818 р., змін зазнали список митниць, митні збори на товари та розпис доріг для транзитних товарів.

У 1833 р. в губернії стали чинними «Основні правила про облаштування і утримання доріг у державі» [20, с. 180-183], згідно з якими всі дороги поділили на п'ять класів: 1) головних сполучень чи державні; 2) великих сполучень; 3) звичайних поштових сполучень із губерній в губернії; 4) повітових поштових і торговельних сполучень і 5) сільські і польові. Першокласні дороги (ширина 60 сажнів) і деякі з доріг другого та третього класів належали до центрального управління, які в перспективі мали перетворити в шосе. Для побудови й утримання доріг другого, третього і четвертого класів (ширина 30 сажнів) були засновані губернські будівельні і дорожні комісії, а також повітові дорожні комісії. Кожну з них поділили на ділянки й закріпили за населенням помість, якими вони пролягали. Крім того, було унормовано їх фінансування, обслуговування та експлуатацію. «Статутом шляхів сполучення» від 2 липня 1843 р. дороги Подільської губернії були віднесені до десятого округу. За технічним станом доріг і спорудженням нових мостів здійснювали нагляд земські справники і начальники місцевої поліції [8, арк. 4, 6, 15, 21, 22, 85, 131, 135].

Ознайомлення з військово-статистичним оглядом Подільської губернії за 1849 р. [3, с. 56-65] засвідчує, що в краї, поряд із поштовими дорогами, функціонували 13 торговельних, воєнні дороги та чотири чумацькі тракти. Дорога від Києва до Жванця протяжністю у 417 верст вважалася найважливішою зі стратегічних шляхів як з боку Австрії, так і Туреччини, оскільки на ній знаходилися всі важливі географічні пункти південного краю. Більшість чумацьких шляхів проходила в південному напрямку, з'єднуючи внутрішні регіони України з узбережжями Чорного та Азовського морів [22, с. 583]. Загалом у краї існували дві системи доріг для перевезення зерна в Одесу – по правому та лівому берегах Південного Бугу: тракт від Умані на Головинівськ та Ольвіопіль чи Криве Озеро завдовжки 656 верст був дуже незручним, оскільки проходив переважно чорноземами, які розкисали від дощів. У сухий час він був зритий коліями та вибоїнами від безперервного руху чумацьких обозів; тракт завдовжки 140 верст від Липовця на Гранів, Джулинку, Фощевату, Саврань, Криве Озеро, а від нього йшло три відгалуження: Гранів – Бершадь – Балта; Сугутів – Піщана; Саврань – Гвоздовка,

завдяки яким більш рівномірно розподіляв чумаків і вів їх до одного пункту – Одеси; третій чумацький шлях уздовж правого берега Південного Бугу функціонував із Вінниці через Немирів, Брацлав, Деснівку до Балти. Перша його половина співпадала з поштовим шляхом і була зручною та доглянутою. Інша, від Брацлава до Балти протяжністю у 119 верст проходила переважно чорноземами, була вузькою та звивистою, а після дощів ще й непроїжджою. Шпаків шлях був головним чумацьким трактом Поділля, який починався поблизу с. Бірзули і закінчувався біля м. Чорного Острова, а в Рахнах Польових перетинав Брацлавську поштову дорогу, прямуючи на Княжі Корчми, Попеляську Слободу, Кодиму та Балту [3, с. 58-59; 28, с. 546].

Важливими були Чорний чумацький шлях і його розгалуження – Кучманський, який проходив від Торговиці повз Умань і зливався з північною гілкою в районі витoku Гірського Тікача. Перший пролягав межиріччям Дністра та Південного Бугу в північно-західному та західному напрямках повз Погребище, Піків, Уланів, Хмільник, Стару Синяву та Старокостянтинів. Біля витоків річок Південний Буг і Случ на Авратинській височині, тобто поблизу Чорного Острова [21, с. 545], обидва шляхи знову з'єднувалися в один, який прямував на захід повз Збараж у напрямку Львова. Відгалуження Чорного шляху вели на Київщину та Волинь [4, с. 560].

Головний поштовий тракт, який водночас служив головним засобом сполучення і головною торговельною артерією, оскільки був прокладений по самій зручній місцевості і з'єднував між собою самі віддалені поселення, пролягав від Кам'янця-Подільського у бік Бендер та Аккермана й мав близько 200 побудованих досить міцно мостів [3, с. 62-63]. У 30–40-х рр. і найбільше з другої половини ХІХ ст. виробилась своєрідна технологія їх будівництва. Пріоритетом виділялися мости на військово-етапних дорогах, як важливі об'єкти державного значення. Будували їх за екстреної необхідності на основі рішень губернського правління та за передбачені кошторисом і виділені гроші [46, арк. 3, 11, 23, 29, 30, 31]. Обов'язковим було встановлення на дорогах стовпів із вказівниками й надписами кордонів повітів, губерній із зображення їх гербів, зазначенням на них назв населених пунктів тощо. По боках вздовж доріг на відстані

2 сажнів висаджували липи, ясені, берези, тополі, верби. Як правило, найбільше робіт із облаштування доріг виконували селяни після посівної і восени після жнив [9, арк. 228-229].

На початку 30-х рр. XIX ст. в числі першочергових облаштовували прикордонні дороги для роз'їздів митної сторожі. З цією метою на спеціально виділені кошти будували мости, насипи і греблі, вирубували ліси, обладнували канали, вирівнювали гористі місця і круті горби, зносили будівлі, вилучали під дороги посівні землі і навіть городи. Будівництво цих доріг нерідко наштовхувалося на спротив поміщиків, оскільки справа стосувалася їх власності. В таких випадках відбувалися тривалі перемовини для пошуку компромісів і пошук можливостей для фінансової компенсації. Часом доходило до зіткнень і побоїв [42, арк. 3, 6, 19, 24, 29, 33]. Понад шість років – із 18 жовтня 1836 до 29 січня 1843 р. тривало формування поштового тракту від Кам'янця-Подільського до Гусятина: через села Жердя та Кугаївці протяжністю 54-х версти. Подібне було і при прокладенні поштової дороги від м. Махнівки до м. Вінниці в 1847–1860 рр. [51, арк. 1-180]. Воно гальмувалося через те, що його прокладали по землі, на якій вирощувались сільсько-господарські культури. Тож слід було погодити з поміщиками питання компенсації виробничих втрат [42, арк. 69]. Мала місце і практика, коли на прохання поміщиків відкривали нові тракти. Так було в 1847–1860 рр. із будівництвом поштового тракту від м. Малинівка до м. Вінниці через помістя І. Собещанського [39, арк. 1-41]. Ці питання швидше вирішувалися, якщо було зацікавлене військове начальство [50, арк. 1-84; 53, арк. 1-5]. Втім, стали більше використовувати поштові дороги Поділля для торговельних сполучень, а вся їх мережа сприяла переорієнтації зовнішньої торгівлі в напрямку західних кордонів і Чорного моря.

Збір коштів для спорудження шосе з Києва через Житомир, Бердичів, Кам'янець-Подільський у Жванець протяжністю у 417 верст розпочався в 1847 р. Наступного року воно було частково прокладене поштовими і торговельними трактами [34, с. 132]. У 1873 р. вперше питання про потребу розпочати облаштування шосе від станції залізничної дороги в Проскурові через Кам'янець-Подільський до австрійського кордону,

де функціонували митний і прикордонний пости на державному кордоні з Австро-Угорщиною, предметно порушив подільський губернатор. Він мотивував це тим, що літом після сильних дощів, восени та зимою постійно зв'язок ґрунтовими дорогами був дуже складним і навіть неможливим. Посадовець вважав за необхідне залучити до цього як гроші місцевого населення, так і позики [45, арк. 63]. На потреби будівництва шляху наполягало і місцеве населення, звертаючись у різні інстанції з численними клопотаннями та проханнями. Прокладенню шосе передувала тривала робота над виготовленням проекту і всієї технічної документації, що завершилася наприкінці 1886 р. Після цього вирішувалося питання про відведення під дорогу значної кількості приватної землі та відшкодування її вартості. Зрештою, влітку 1887 р. було розпочате будівництво довгоочікуваного шосе від Проскурова до Кам'янець-Подільського, що склало понад 115 км [36, с. 50, 51], а було побудовано та здано у експлуатацію в 1892 р. [25, с. 232].

У досліджуваний період змін поступових зазнало сполучення по р. Дністер, яка була другою за величиною в регіоні. З початку XIX ст. на ній намітилося поживавлення торговельно-транспортної діяльності завдяки збільшенню кількості суден і плотів, якими сплавливали ліс. Але у 1808 р. судноплавство на річці повністю припинилося. Для відправлення зростаючих обсягів хліба в Одесу водним шляхом потрібно було з'єднати Дністер з її портом. Вперше цю ідею обговорили у 1817 р. на дворянському з'їзді Подільської губернії. Однак предметно над цим стали працювати лише з 1823 р. Оскільки за підрахунками, реалізація розроблених проектів каналу від Дубоссар до Одеси та від Маяк до Одеси виявилась надто дорогою, почали обмірковувати проект усунення існуючих на Дністрі порогів поблизу м Ямполя. Слаборозвинутість річкового сполучення компенсувалась чумацьким промислом, як дешевшим і вигіднішим видом перевезення більшості товарів, котрі вироблялись на Поділлі [2, с. 72]. У 1840 р. регулярну навігацію між Ольвіополем та Аккерманом у Дністровському лимані було налагоджено з допомогою пароплава «Воронцов». Упродовж 1847–1851 рр. р. Дністер курсував, виписаний з Англії 40-сильний «Луба» пароплав-буксир подільського поміщика, полковника Луба [34,

с. 141]. З 1852 р. були налагоджені регулярні рейси між Вознесенським і Миколаєвом. Справжній прорив у розвитку річкового сполучення відбувся вже в другій половині XIX ст. У 1862 р. на Дністрі було задіяно 362 судна і 616 плотів, якими перевозили вантажі на 416 тис. крб. Вже у 1864 р. їх вартість складала 1,3 млн. крб., а в 1899 р. ці обсяги зросли до 4,3 млн крб [11, с. 147]. Якщо у 1820 р. з Подільської губернії весь обсяг хліба перевозився в Одесу гужовим транспортом, то у 1858–1862 рр. сухопутна доставка скоротилася до 68 %. Решта хліба перевозилася Дністром [27, с. 64]. Найважливіші пристані були обладнані в Могилів-Подільському, Ямполі, Старій Ушиці, до яких суходолом доставлялися товари для подальшого транспортування річкою [11, с. 149].

Починаючи з середини 50-х рр. XIX ст., підвищений інтерес до розвитку залізничних шляхів на території Подільської губернії стали виявляти уряд і військове відомство, оскільки вважалось, що відсутність шляхів сполучення між центром і чорноморським півднем була однією з причин поразки Росії у Кримській війні. Однак верх взяли комерційні інтереси [1, с. 205], адже «орієнтація на товарне виробництво диктувала необхідність розвитку мережі шляхів сполучення» [24, с. 139]. Хоча це не означало, що питання залізничного сполучення не перебувало в сфері інтересів російської держави. Феноменальне зростання сільськогосподарського виробництва в краї та його ролі в міжнародній торгівлі Росії й спричинило логіку змін в інфраструктурі шляхів сполучення.

На відміну від порівняно прискореного будівництва залізничних магістралей у промислово розвинених регіонах України, на Поділлі воно відбувалося переважно епізодично. У 1863–1865 рр. була введена в експлуатацію Одесько-Балтська залізниця протяжністю в 293 версти, завдяки чому Балта перетворилась у значний торговельний центр губернії [2, с. 72]; в 1870 р. – Києво-Балтська вітка залізниці довжиною 440 верст, побудована акціонерним товариством «Деврієр і К⁰» на чолі з французьким підприємцем Фільоєм. Вона зв'язала райони зернового і цукрового виробництва з Одеським морським портом. Одночасно ця лінія відповідала військово-стратегічним інтересам самодержавства [11, с. 152]. Проте загалом її вигода-

ми користувалася обмежена кількість населення [43, арк. 62]. Наступного року було прокладено вітку залізниці від станції Жмеринка через Проскурів до Волочиська, з'єднавши Поділля із залізничною мережею Західної Європи. В серпні 1892 р. було збудовано залізницю Жмеринка – Могилів-Подільський й до початку грудня 1893 р.: Могилів-Подільський – Окниця – Новоселиця, а наприкінці XIX ст. в цих містах збудували станції та вокзали [11, с. 155]. Ці лінії стали кістяком первинної залізничної мережі як Поділля, так загалом Правобережної України, призначеної для доставки хліба у внутрішні регіони імперії й на експорт [12, с. 235]. Так Подільська губернія за насиченістю залізничними шляхами посіла одне з перших місць в імперії [6, с. 125]. Водночас Балта, Жмеринка і Козятин перетворилися в потужні залізничні вузли. Розбудова залізничної мережі спричинила справжній переворот у вантажних, а пізніше й пасажирських перевезеннях. Це спричинило позитивні зрушення у торгівлі – було відкрито шляхи до збуту місцевих виробів для населення Подільської та інших губерній Правобережжя, що сприяло їх подальшому розвитку. Одеська залізниця, що перетинала вздовж Подільську губернію, забезпечувала збут товарів на південь. Києво-Балтська залізниця відкрила шлях на північ. Велику роль у перевезенні збіжжя відігравала магістраль Козятин – Млава – Граєво і Козятин – Одеса. З цього регіону хлібні вантажі до чорноморських портів надходили в середньому за 3 дні, в Царство Польське – за 4–5 днів, у Лібаву – за 6, у Данціг і Кенігсберг – за 7–8 днів. Тому в 1900 р. вивіз подільського хліба в Одеський порт склав 5989 тис. пудів або 95,9 %, у Санкт-Петербург – 211 тис. пудів (3,4 %), в Лібаву – 29 тис. пудів (0,5 %) і в Ригу – 17 тис. пудів (0,2 %) (23, с. 603, 604).

Ідея спорудження залізниці до Кам'янця стала предметом розгляду міської управи Кам'янця-Подільського на початку 1883 р., однак не вдалося знайти на це кошти. Як виявилось, реалізація цих проектів поки що не стала частиною державних планів Російської імперії. Тому ініціативу взяв на себе приватний капітал. Було мало охочих інвестувати в будівництво залізничної колії. Акціонери на зборах затвердили масштабний проект будівництва залізничної колії від Кам'янця через Проскурів, Шепетівку, Коростень до білоруського Жлобина для

реалізації в два етапи. На першому мали побудувати першу лінію Кам'янець – Проскурів – Шепетівка, однак і після виділення коштів її будівництво не розпочалось. Звістка про початок будівництва лінії Проскурів – Кам'янець у 1896 р. викликала надзвичайне пожвавлення в місті та регіоні. Зокрема, надійшли пропозиції на спорудження механічного та цукрового заводів, влаштування водогону, каналізації, електрики тощо [6, с. 125]. На чергову ініціативу подільського губернатора М. Семенякіна Департамент шляхів сполучення лише весною 1897 р. ухвалив позитивне рішення. В жовтні 1898 р. управління Південно-Західної залізниці для уточнення вартості будівництва відрядило комерційних агентів Г. Радзевича та В. Гогоцького [36, с. 53]. Але й на цей раз будівництво було відкладено. Натомість з ініціативи Гайсинської міської думи та управи було отримано дозвіл на відкриття в 12 верстах від міста полустанку і будівництва до нього шосе. Зрештою, завдяки цьому вдалося до літа 1900 р. прокласти вузькоколійку Калинівка – Гайсин – Гайворон довжиною з відгалуженнями 225 верст й відкрити в Гайсині товарно-пасажирську станцію [11, с. 156].

Лише після тривалого листування і наполягань подільського губернатора в 1909 р. було отримано дозвіл на створення акціонерного товариства Подільської залізниці. З'явилися заповзятливі люди і в тому ж році була створена компанія «Подільська залізниця». Концесіонери схвалили статут товариства, а 21 вересня 1909 р. його затвердив урядовий Сенат. Головою компанії став московський мільйонер-мануфактурник В. Яскунінський. До складу правління увійшли впливовий петербурзький військовий – морський офіцер К. Юндерс, військовий інженер О. Лебедев, подільський і волинський поміщики П. Александров, К. Вайдл, І. Маковський, Г. Станішевський, а також проскурівський нотаріус Л. Мандельстам. Основний капітал компанії сформували на основі випуску акцій на 3,5 млн рублів і розподілу гарантованих урядом 4,5 % облігацій на 20 майже млн крб. Керував будівництвом дороги досвідчений інженер В. Тимофеев.

Безпосереднє будівництво залізничної колії почалося в серпні 1909 р. Однак воно відбувалося повільно. Подільські поміщики, особливо сільські та буржуазні товариства, завдяки

яким передбачалося прокласти шлях, не поспішали викупляти акції товариства і вступити в частку. Тому залізниця виявилася такою звивистою. Так, міщани і купці Дунаєвець відмовилися брати участь у будівництві колії і залізничну станцію Дунаївці проклали в двох десятках кілометрів від міста. В березні 1914 р. було зведено вокзал і відкрито регулярне сполучення Кам'янець-Подільський – Проскурів [11, с. 158].

Дороги Поділля, як і всього Правобережжя, постійно використовувались під воєнні цілі: ними переправляли російські війська на війну та з війни, рекрутів у пункти призначення для проходження служби а також супроводжували арештантів до місць відбування покарань. Під ці цілі вони були вже добре адаптовані з 60-х рр. XVIII ст. Передусім, особлива увага зверталася на воєнні дороги, де були військові поселення, не лише на їх кількість, а й зручності в стратегічному і тактичному відношенні. Маршрути переміщення військ визначав особисто шеф жандармів, командувач головною квартирою генерал-ад'ютант Бенкендорф і направляв міністру внутрішніх справ для контролю [52, арк. 61]. Навіть враховувалось, що за складних погодних умов неважко змінити маршрути доріг, хоча це певною мірою могло дещо ускладнити воєнні дії [3, с. 55]. За розпорядженням Київського коменданта генерал-майора Аракчєєва з доріг були утворені етапи для забезпечення продовольством 1-ої армії у Липовці, Брацлаві, Могилеві і Балті. В кожному етапі були облаштовані великі провіантські магазини чи склади, а через кожні 14 верст – великі госпіталі. По таких воєнних дорогах направляли рекрутські партії у військові частини та гарнізони. Ними також переправляли військовополонених [41, арк. 1-5, 8, 9, 13, 16зв, 30].

Цими шляхами і не тільки ними в Подільській губернії формували російські війська на основі рекрутської повинності. Рекрутів набирали з числа кріпаків й відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони [47, арк. 17-19]. Для цього щорічно складали розписи формування рекрутами полків, корпусів, польових, прикордонних і внутрішніх гарнізонних батальйонів, а виконання наборів забезпечували близько 1300 обер-офіцерів, унтер-офіцерів і рядових військовиків [29, с. 258-268]. Воєнними дорогами Поділля переміщувалися постійно регулярні війська в райони бойових дій або повернення

з них, у місця проведення військових навчань і навпаки, а також підрозділи внутрішньої охорони, караульної і конвойної служби, пізніше, з 60-х рр. XIX ст. – губернські батальйони, повітові, етапні та конвойні команди. Найбільше скупчення російських військ спостерігалось на теренах Подільської губернії, передусім на військових шляхах, у зв'язку з австро-італо-французькою війною 1859 р., коли після Кримської війни взаємини між Росією і Францією стали налагоджуватися й на основі договору про дружній нейтралітет із Францією (який по суті відкривав можливість останній розгромити Австрію) потрібно було зосередити на кордоні з Австрією чотири армійських корпуси, щоб скувати частину її військ на сході держави і цим самим відплатити їй за зраду під час Кримської війни [7, с. 119].

В результаті якісних перетворень в інфраструктурі шляхів сполучення, передусім завдяки розбудові залізничної мережі і дедалі більшому залученню суден, швидко зростала частка вантажоперевезень по залізниці та по р. Дністер. Це змінило роль чумацьких трактів як торгово-візницьких шляхів, спричинило поступове спрямування їх до залізничних станцій і річкових пристаней, а також скорочення частки чумацького транспортування експортного хліба до Одеського порту. В 40–50-х рр. Подільська і Київська губернії давали вже тільки близько 50 % експортного хліба, а на кінець 50-х рр. їх питома вага у вивозі скоротилась до 40 %. Така тенденція була пов'язана не скороченням обсягів виробництва та відправкою на експорт хліба, а з розширенням зернового господарства на півдні України. В 50-х рр. більша частина хліба надходила до Одеси з території, розташованої до 200–300 км від міста, а в роки високого вивозу північна межа цього району становила до 450 км. З наближенням району виробництва хліба на експорт до портів зростала доставка його власниками своїм транспортом [28, с. 64].

Таким чином, зміни в формуванні системи шляхів сполучення на Поділлі й загалом у Правобережній Україні впродовж кінця XVIII – початку XX ст. відбувалися за російськими вимогами і стандартами та виступали засобом інтеграції в державний організм Російської імперії і самодержавного впливу як на господарський, так і на суспільно-політичний розвиток і геополітичне становище краю. Це відображало сутність регіональних

процесів, а також перетворення адміністративно-територіального, військово-колонізаційного характеру в напрямку окраїни Росії. Сухопутні та річкові шляхи Поділля, сполучені з Чорним і Азовським морями, розвивалися одночасно й формували як більш зручні можливості для торгівлі, так і єдину національно-територіальну цілісність України. Починаючи з 70-х рр. XIX ст., питома вага в інфраструктурі шляхового забезпечення стала істотно змінюватися на користь принципово новим видам – залізниці, шосе та річковому сполученню. З того часу суходільні дороги без твердого покриття, хоч і повільно, стали поступатися шосейним шляхам. Виступаючи чинниками колоніального визиску та національного пригнічення, зміни в шляховому сполученні одночасно творили основу для перетворення регіональної в складову національної економіки України.

Список використаних джерел і літератури:

1. Агієнко І. Формування мережі залізниць на Українських землях у XIX сторіччі: хронологічні орієнтири. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 204–209.
2. Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2000. С. 70–73.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении департамента Генерального штаба. В Т. X. Ч. 3: Подольская губерния. Санкт-Петербург : Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 284 с.
4. Гедзь Т. М. Чорний шлях. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я*. Київ : Наук. думка, 2013. С. 559–560.
5. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – початку XX ст. Київ : Наук. думка, 1993. 226 с.
6. Гуменюк А. О. Вплив розквіту транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного*

- педагогічного університету: історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. Т. 11. С. 121–127.
7. Двухсотлетие Военного министерства. 1802–2002 гг. *Очерки истории Военного министерства.* Москва : РИЦ ГШ ВС РФ, 2003.
 8. Держархів Хмельницької області, ф. 33, оп. 1, спр. 222, 138 арк.
 9. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 45, Т. 2, 598 арк.
 10. Долженков О. О. Україна – Білорусь : Досвід політичної трансформації: монографія. Одеса : Астропринт, 2003. 264 с.
 11. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
 12. Кульчицький С. В. Залізничне будівництво в Україні 19 – початку 20 століть. *Енциклопедія історії України: В 5 т. Т. 3: Е – Й.* Київ : Наук. думка, 2005. С. 235–239.
 13. Оглоблин О. П. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків, 1931. 234 с.
 14. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 124 с.
 15. Полное собрание законов Российской империи. (Далі – ПСЗРИ-1). Т. 23. 1789– 6 ноября 1796. Санкт-Петербург, 1830. 1179 с.
 16. ПСЗРИ-1. Т. 25. 1798–1799. Санкт-Петербург, 1830. 872 с.
 17. ПСЗРИ-1. Т. 28. 1804–1805. Санкт-Петербург, 1830. 1349 с.
 18. ПСЗРИ-1. Т. 30. 1808–1809. Санкт-Петербург, 1830. 1408 с.
 19. ПСЗРИ-1. Т. 35. 1818. Санкт-Петербург, 1830. 572 с.
 20. ПСЗРИ-2. Т. 8. Санкт-Петербург, 1834. 832 с.
 21. Пришляк В. В. Кучманський шлях. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю.* Київ : Наук. думка, 2008. С. 545.
 22. Проскурова С. В. Чумацтво. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я* Київ : Наук. думка, 2013. С. 582–583.
 23. Реєнт О. П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. Кн. 1. Київ : Ін-т історії України, 2021. 846 с.
 24. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

25. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.
26. Скавронек Є. Поділи Польщі на тлі Європи. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n10texts/skowronek.htm>.
27. Слабеєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ : Наук. думка, 1964. 140 с.
28. Старинные тракты, или дороги в Южной России. *Киевская старина*. 1882. Июнь. С. 443–546.
29. Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование вооруженных сил России до 1902 г. Ч. I. Кн. I. Санкт-Петербург : Тип. «Бережливость», 1902. 317 с.
30. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. Київ : Парлам. вид-во, 2009. 535 с.
31. Філінюк А. Г. Особливості трансформації господарства Правобережної України на межі XVIII – XIX століть. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звіт. наук. конф. викл., доктор. і аспір.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 9. У 5 т. Т. 1. С. 83–85.
32. Філінюк А. Г. Трансформації в становій структурі населення правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звіт. наук. конф. викл., доктор. і аспір.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 23. С. 153–156.
33. Філінюк А. Г. Цивілізаційні трансформації в суспільному розвитку Правобережної України першої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звіт. наук. конф. викл., доктор. і аспір.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. С. 56–57.
34. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття):

- монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2006. 316 с.
35. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Шляхи сполучення як базовий елемент поштового розвитку в Правобережній Україні: Рецензія на книгу: Руденко Ю. М. Діяльність установ пошти і телеграфу на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.: монографія. Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2022. 250 с.
 36. Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»). Київ, 2024. Вип. 8 (26). С. 1255–1267.
 37. Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю., Хоптяр А. О. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2022. 300 с.
 38. Чуткий А. Нариси з економічної історії України (кінець XVIII – початок XX ст.): на шляху до другого утвердження капіталізму: монографія. Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2024. 616 с.
 39. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК), Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5968. 15 арк.
 40. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 8. Спр. 662. 41 арк.
 41. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 50. Спр. 369. 30 арк.
 42. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 53. Спр. 427. 108 арк.
 43. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 68. Спр. 227. 48 арк.
 44. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 68. Спр. 305. 72 арк.
 45. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 76. Спр. 52. 47 арк.
 46. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 80. Спр. 322. 187 арк.
 47. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 83. Спр. 261. 33 арк.
 48. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 87. Спр. 64. 41 арк.
 49. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 528. Спр. 489. 75 арк.
 50. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 20. 139 арк.
 51. ЦДІАУК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 113. 84 арк.
 52. ЦДІАУК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 291. 68 арк.
 53. ЦДІАУК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 520. 127 арк.
 54. ЦДІАУК. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 230. 5 арк.

**МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ:
«КАМ'ЯНА ДОХРИСТІЯНСЬКА СКУЛЬПТУРА
УКРАЇНИ»
(21 березня 2025 р.)**

УДК 902'15.02

*Aneta Gołębiowska-Tobiasz,
PhD
e-mail: koczownicy@koczownicy.pl*

**CONSERVATION, RESTORATION
AND EXHIBITION OF STONE MONUMENTS
AS EXEMPLIFIED BY THE ART
OF STELAE AMONG NOMADS**

**КОНСЕРВАЦІЯ, РЕСТАВРАЦІЯ
ТА ЕКСПОНУВАННЯ КАМ'ЯНИХ ПАМ'ЯТОК
НА ПРИКЛАДІ МИСТЕЦТВА СТЕЛ КОЧІВНИКІВ**

The basic conservation assumption in the case of monumental stone sculptures is to stop the degradation processes of statues caused by environmental factors and destructive human activity, and to restore the aesthetic exhibition of the monuments. All activities on the objects should be preceded by a careful inspection and discussion, which will allow for the selection of optimal conservation methods and measures. The decision on whether to carry out technical and full-plastic conservation, as well as aesthetic (conservative) reconstruction, should be based on: the technical condition of the monument, the type of raw material, its scientific and artistic value, the permanent method of exhibition, and the financial resources available to the museum.

The outline of archaeological and conservation works should consist of:

1. decisions regarding actions to be taken on the sculpture (technical and conservative conservation, full conservation, exhibition),

2. archaeological and conservation description of the sculpture and full drawing and photographic documentation,

3. conservation and restoration of monumental artifacts should consist of the following activities:

a) preparation of photographic and descriptive documentation at each stage of work, if possible, performance of 3D scanning before undertaking conservation activities,

b) taking stone samples for petrographic analysis, samples for chemical analysis (degree of salinity, type of pigments and mortar, microbiological analysis) [1, c. 143-144],

c) removal of loose layers and impurities not integrally connected with the object, using soft brushes with natural and artificial bristles (insects, cobwebs, dust, soil),

d) cleaning with brushes and brushes of surface dirt, washing it off with water, water with a small amount of surfactants (biodegradable detergents), steam and, if the degree of stone allows it, with water under regulated and controlled pressure (e.g. Kärcher pressure washer). Improper use of a water jet under pressure can lead to serious mechanical damage to the sculpture! Any washing should be performed in stable temperature conditions that allow the sculpture to dry calmly,

e) removal of secondary unfavourable layers (replenishment of cement mortar, paints, traces of old renovations). Any permanent dirt or splashes should be removed only by the art conservator. This is also important when performing other possible conservation procedures (e.g. hydrophobisation of a sculpture) [1, c. 138: Fig. 2],

f) removing the sealing patina chemically or mechanically (using chemical preservatives),

g) desalination (method of salt migration to the extended environment using compresses); the method of desalination depends on the type of stone, sometimes it is enough to gently rinse the sculpture with a large amount of water to eliminate salt efflorescence, in other cases the desalination process must be repeated [1, c. 142],

h) disinfection from microorganisms (e.g. with a solution of Preventol ON in ethyl alcohol, wrapping the monument in foil for 24 hours) [2, c. 122: Fit. 6.3],

i) crack injections (e.g. Winacet DP 50/00) [2, c. 123: Fig. 6.4],
j) filling in the cavity that threaten the structure of the sculpture (mineral putty from Remmers: Funcosil Restoration Mortel, mortar based on the Aida Haftfest preparation for making),

k) possible unification of the colors of the putties. After cleaning the sculpture from dirt, pigmentation is often not necessary, because it does not disturb the aesthetics of the natural porosity of the stone or does not differ from its color [2, 131: Fig. 6.13],

l) possible reinforcing impregnation for porous types of stone (e.g. Remmers Steinfestiger 300),

m) possible hydrophobic impregnation for less porous types of stone (e.g. Funcosil Sl),

n) documentation of the object after conservation, taking photographs and 3D scanning.

If the sculpture is exhibited in the open-air space, the following should be done:

1. control of the greenery growing in the immediate vicinity. The statue should also be protected from potential vegetation. It cannot touch the surface of the object or overgrow the immediate space around the exhibit [2, c. 159: Fig. 6.34],

2. construction of preventive drainage channels in the vicinity of the exposure,

3. changing the exhibition layout – if the environment requires it,

4. broader reconstructions of a preventive nature, including aesthetic ones.

In the case of a decision on full technical conservation, a conservation work programme should be prepared individually for each sculpture.

After the conservation has been carried out, an optimal methodology for the exhibition concept, its design and implementation should be developed. Regardless of the choice of the presentation location, the objects should be prepared for vertical exhibition. For this purpose, the sculptures should be stabilized. There are known cases of tamping and breaking off the lower part, stabilizing the anthropomorphic stele in the ground. It is considered troublesome and unimportant. In the case of the lack of the lower part, it should be remembered to design an appropriate non-invasive frame or «foot»

for the object, stabilizing it, but not permanently binding it to the sculpture, taking into account the guidelines of the art conservator. Its task is to maintain the sculpture's body by means of pressure and ideal negative fit. Such a structure can be easily masked during the exhibition process, safe for both the exhibited statue and the viewers. The design and execution of the stabilizing structure should be created in cooperation with a art conservator or designer with construction qualification.

In the case of exposure in the open-air space, in addition to stabilization, it is necessary to provide the sculpture with vertical insulation, perform drainage to drain water, protect it from harmful micro- and macro-organisms, including controlling the growth of vegetation. The specificity of the exposure also requires constant conservation care and carrying out cyclical works consisting of cleaning, gluing, disinfecting, impregnating the sculpture. If exposed to a metal frame, the substrate should be protected from excessive moisture to avoid exposing the steel to corrosion. An important role is played by the information and graphic setting, arranged in a place that does not disturb the exhibition values.

Leaving the sculptures *in situ* combined with a comprehensive, multidisciplinary research programme with integrated physical, conservation, engineering and design protection and monitoring of the entire barrow complex would be the ideal.

In case of a decision to designate a sculpture for exhibition inside a museum building or exhibition pavilion, it is advisable to prepare the appropriate arrangement of the place, information and graphic setting necessary for the exhibition of a three-dimensional object, appropriate play of light or selection of lighting, and, to the extent that financial resources are available, to prepare multimedia visualization. It is important not to forget to provide favorable climatic conditions. It is necessary to take care of preventive conservation activities, consisting of cleaning the statue from dust, gluing weakened fragments of stone, etc. Outdoor exhibitions within the museum require seasonal protection of the sculptures in the autumn and winter by enclosing them in protective structures. It is important to provide them with protection against theft or vandalism, e.g. through monitoring.

Regardless of the place of exhibition, the most important and most often overlooked action is the lack of caution when transporting statues. Most mechanical damage today is caused by poor assessment of the size and weight of statues, carelessness during loading and unloading of objects, as well as lack of proper insulation and stabilization during transport. The sculpture should be immobilized, placed in a lying position, on its back. It should be secured with soft pads. The object can be wrapped thickly in a blanket, previously insulating it from the ground with thick sponge or polystyrene. The stabilization of the sculpture during transport can be reinforced with a type of formwork made of wooden boards or beams, using tensioning tapes or rubber bands, etc. It is important that the protection is located under the entire surface of the object! Particular care should be taken with protruding elements (all edges and protruding elements).

The whole process aimed at including an object in museum collections should be supervised by a conscious museologist, archaeologist or conservator, cooperating with a team of museum employees or maintaining contact with local administrative and cultural-educational authorities. This cooperation is important at every stage of inventory, conservation and exhibition of the monument, starting from well-documented exploration in the field, through well-thought-out, designed and professionally made elements for loading and unloading the object, its protection and stabilization during transport, through conservation, to a well-thought-out exhibition vision with an extensive didactic and educational function.

The method of exhibition may be a problematic stage. In the case of nomadic art of stelae, the specimens of which are three-dimensional objects, intended from the outset for outdoor exhibition should be presented with a surplus of space. Due to their age, they should be protected from extreme weather conditions. The ideal place for exposition could be a courtyard enclosed by a glass roof, where it would be possible to arrange a barrow. Then, an insulated figure can be inserted into the prepared background, using the original technique of its placement.

Monumental sculptures are a great source of research for archaeologists, ethnologists, cultural anthropologists, and art historians. Therefore, their publication is an important activity.

The art of stelae is a phenomenon on a European and world scale, and the matter of saving them opens up possibilities of broad scientific contacts with foreign institutions [2; 3].

List of sources and literature:

1. Burzak M. Problem konserwacji i ekspozycji kamiennej figury plenerowej „baba połowiecka” z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne*. XXXVIII. Kraków, 2010. С. 141-156.
2. Gołębiowska-Tobiasz A. Monumental Polovtsian statues in Eastern Europe: the archaeology, conservation and protection. London: Versita, 2013. 195 p.
3. Gołębiowska-Tobiasz A. Results of maintenance works on selected specimens of stone anthropomorphic sculpture belonging to the collection of the Wielikoanadolskyi Forest Museum. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Археологія та історія Боспору”*. Таврійські студії. Історичні науки. Но 1 (4). Сімферополь, 2013. С. 176-182.

УДК 902:[73:069 Пижівка]

Гуцал В. А.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,*

Болтанюк П. А.,
*магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника
e-mail: dpoasukam@gmail.com*

ПИЖІВСЬКИЙ ІДОЛ: СПРОБА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У відділі археології Кам'янець-Подільського музею зберігається унікальна колекція таких кам'яних божеств, яка постійно поповнюється новими екземплярами. Порівняно недавно до неї був долучений кам'яний антропоморф із с. Пижівка колишнього Новоушицького нині Кам'янець-Подільського району. З цього мікрорегіону походить низка вже відомих ідолів з околиць сс. Іванківці, Калюс, Лоївці, Ставчани, натепер і з Івашківців.

Про частину з них уперше стало відомо з історичної літератури, зокрема на початку ХХ ст. про ідол із с. Пижівка згадується Ю. Сіцінським в Археологічній карті Подільської губернії. Зазначається, що біля села, на кордоні з с. Лоївці, «є кам'яний стовп у 2,5 сажень висоти, який називають „Бабою“» [9, с. 104]. У 60-х – 80-х рр. ХХ ст. пам'ятку неодноразово намагалися розшукати, але безуспішно, тому її довгий час вважали втраченою. Лише у 1999 р. член студентського археологічного гуртка історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту С. Семенчук під час археологічних обстежень в урочищі Пижівська Дубина, що за 3 км на південний схід від села, у приліску, натрапив на кам'яну плиту, що стояла нахиленою до землі під кутом близько 45° й обрисами нагадувала антропоморфну стелу [7, с. 98]. Треба відмітити, що це була не перша подібна знахідка. Ще один фрагмент верхньої частини кам'яної антропоморфної скульптури С. Семенчук помітив на подвір'ї жителя сусіднього

с. Березівка В. Стадницького. Останній знайшов її у 80-х рр. ХХ ст. під час вибирання каменю в одному з курганних насипів в урочищі Колач, яке колись відносилось до затопленого дністровським водосховищем с. Лоївці [3]. У 1977 р. Л. Крушельницька тут дослідила ранньоскіфський курган [6, с.129-133], тому за місцем знаходження та низкою характерних ознак, притаманних скіфській монументалістиці, лоївецька стела була віднесена також до цього часу [3]. Обидві стели знаходилися на відстані близько 3 км одна від одної, в одному меандрі, утвореному вигином р. Дністер, і фактично були розділені лише Жорнівським яром, у якому протікає однойменна річка.

Статуя з Пижівки, так само як і Лоївецька, виготовлена із щільного пісковика білого кольору, виходи якого трапляються в навколишніх урвищах, а в окремих місцях на кінець 70-х рр. ХХ ст. були помітні природні каменоломні, у яких видобувалися різні породи каменю [6, с.129]. Власне й назва урочища та річки пов'язані з його використанням місцевим населенням для виготовлення жорен.

У 2000 р. для з'ясування обставин на місце розташування пижівського ідола виїхали працівники археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського університету під керівництвом І. Винокура. Після поверхневого обстеження дослідник умовно відніс цю скульптуру до пам'яток черняхівської культури II-V ст. н. е. [2, с. 128].

І лише за 10 років, враховуючи реальну загрозу назавжди втратити пам'ятку, за ініціативи доцента Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка А. Гуцала, працівників історичного музею-заповідника Р. Йолтуховського та П. Болтанюка було вирішено перевезти його до історичного музею у м. Кам'янці-Подільському. За фінансової підтримки С. Бабія вдалося організувати рятувну археологічну експедицію, до складу якої увійшли наукові працівники історичного музею-заповідника та студентський актив історичного факультету [4].

На місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5 x 5 м та глибиною до 0,5 м, проте роботи засвідчили однорідність ґрунту без ознак якихось культурних нашарувань й, окрім кам'яного розтирача сферичної форми, знайденого за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м, не містив інших матеріальних решток.

У ході робіт вдалося встановити, що ідол був закопаний на глибину 1,1 м, розміри стели (без голови) становили у довжину – 3,48 м, ширина у верхній частині – 0,47 х 0,17 м, у нижній звужується до 0,31 х 0,2 м. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, детальний огляд виявив низку не помічених досі зображень, що складаються з ромбічних знаків та кіл. З впевненістю можна говорити, що за основу була взята відколота від скельного моноліту велика плита розмірами близько 4 х 0,5 х 0,25 м. У процесі обтісування ретельно оброблялася лише ліва та лицева сторони, тильна взагалі не зазнала якихось дій, зберігаючи форми природного відслонення. Права бічна сторона якщо й піддавалась обробці, то до відносної досконалості властивій лівій вона доведена не була (кути злегка заокруглені).

Загалом створюється враження, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури, пропрацювавши лише її верхню частину, якій були надані антропоморфні обриси. Вони чітко фіксуються плавним – заокругленим вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до голови. Остання, за словами місцевих жителів, була відбита в першій половині ХХ ст., про що опосередковано може свідчити доволі свіжий, необвітрений злам розмірами 0,31 х 0,16 м. Він розпочинається з лінії, де плечі мали б переходити у голову за 0,07 м від правої та за 0,08 м від лівої бічних граней. Враховуючи ці особливості, можна стверджувати, що голова особливо не виділялася, а була немовби посаджена на плечі.

З лицевої сторони у верхній частині антропоморфа підтісуванням виокремлено торс, який зображено дещо барельєфно, із заокругленими формами, особливо помітний перехід від грудей у плечі. Лицьова сторона стели служила також полем для нанесення певної символіки. На грудях зображено широкою, до – 0,02–0,04 м, борозенкою незавершену асиметрично-ромбовидну фігуру розмірами по горизонталі – 0,3 м, а по вертикалі – до 0,4 м. Праві сторони довжиною 0,2 та 0,28 м прямі і досить чіткі, ліві, відповідно – 0,18 та 0,3 м мають нерівні, злегка хвилясті обриси. Верхні контури були свідомо не з'єднаними, тому, враховуючи цю особливість, навряд чи вона може вважатися геометричним ромбом з усіма сакральними навантаженнями. Скоріш за все, ми маємо справу з ромбічними деталями ритуального одягу, про

що опосередковано може свідчити асиметричність зображення та деяка нерівність ліній.

Другий ромб знаходиться під верхнім, але за 4 см лівіше. Його розміри становлять 0,07 x 0,09 м по діагоналях. Сторони, довжиною – 0,06 м, прокреслені тонкою від 5 до 8 мм лінією.

За 0,046 м нижче цієї фігури та за 0,55 м від верхньої частини скульптури виділяються дві виїмки, які знаходяться за 0,01 м одна від одної й заглиблені одна на – 0,015, друга – 0,02 м. Відповідно права дещо витягнута до верху, що надає їй форму овалу з розмірами 0,05 x 0,07 м, ліва – має форму правильного кола діаметром 0,05 м.

На відстані 0,92 м від верху стели з правого боку помітно відносно свіжу горизонтальну лінію довжиною 0,13 м, скоріш за все, це пошкодження було зроблене не так давно.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури й має розміри 0,05 x 0,11 м. Дві його сторони мають довжину – 0,07 м, дві інші пророблені лише протягом 0,02 м. Треба зазначити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає в дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Нижче за 0,14 м від ромба вибито виїмку підсерцевидної форми розмірами 0,12 x 0,14 м, центр якої схожий на ромбовидну фігуру, заглиблений на 0,03 м. За 0,03 м під нею, виділяється незакінчене кільце діаметром – 0,14 м, верхня половина якого вибрана на глибину до 0,01 м, а нижня – злегка деформована.

У нижній частині скульптури за 1,84 м від її верху та за 0,18 м від кільця, у центрі контррельєфом на глибину 0,01 x 0,02 м вибито ще один (четвертий) ромб із довжиною сторін 0,15 x 0,16 м із помітним незначним збільшенням фігури вліво.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів) наводить на думку, що ця антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання. А отже, могла стояти в півоберта до глядача.

Безумовно важливим є питання культурної атрибуції Пижівського ідола. Зображення, які ми бачимо на стелі, не мають практично нічого спільного з тими, які нанесені на відомих скульптурах (контури рук, риг достатку і т.п.), що датуються ранньослов'янським періодом. Водночас вони знаходять пев-

ні аналогії у більш ранніх за часом кам'яних антропоморфх скіфської доби.

Дослідники скіфських ідолів В. Ольховський та Г. Євдокимов зазначали, що така ознака, як відсутність моделювання шиї, рук, ніг та інших можливих атрибутів, є характерною ознакою для ранніх скіфських скульптур [5, с. 56-59]. А вони теж, як підкреслював В. Білосор, вибрали в себе євразійську традицію встановлення оленячих каменів [1, с. 10-13]. Така думка підтримується далеко не всіма. Н. Членова, яка в одній зі своїх робіт спеціально зупинилася на цій проблемі, не допускає можливості прямого виходу оленячих каменів на скіфську скульптуру [9, с. 56-60]. А втім, пижівська статуя, як нам здається, має ознаки і оленячих каменів, і ранньоскіфських кам'яних баб. До перших віднесемо вже згаданий кільцевий та ромбічний орнаменти, які, до речі, також трапляються на антропоморфх, віднесених В. Ольховським до скіфського часу (Добруджа, Бутори) [5, с. 17, рис. 3,4]. Н. Членова ж у буторській стелі вбачає низку елементів, які зближують її з кам'яними виробами епохи бронзи [9, с. 60].

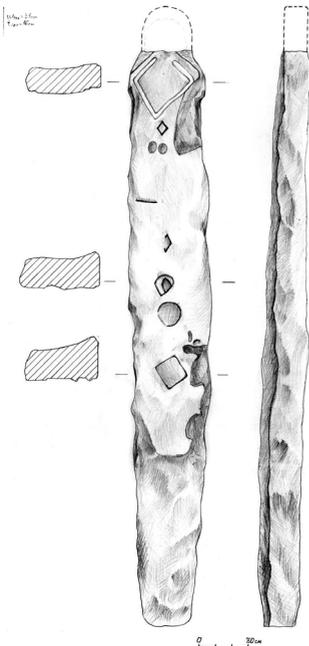
Отже, через відсутність датуючих матеріалів, окрім крем'яного розтирача, є певні підстави (за семантикою та технікою зображення) датувати Пижівську статую початком раннього залізного віку.



Ил. 1. Пижівський ідол до початку досліджень



Іл. 2. Члени рятувнї експедиції поблизу ідола



Іл. 3. Прорисовка пижівського ідола

Список використаних джерел та літератури:

1. Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII–IV вв. до н.е. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Київ 1986. 149 с.
2. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000.
3. Гуцал В. А. Семенчук С. Лоївецька статуя. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ, 2004. С. 112-114.
4. Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Ідол із села Пижівка. *Матеріали XIII Подільської істор.-краєзн. конференції.* Кам'янець-Подільський: Абетка. 2010. С. 160-172.
5. Ольховский В. С. Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.е. Москва, 1994.
6. Крушильніцька, Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998.
7. Семенчук С. Язичницька скульптура з археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.* Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006“. 2010. С. 97-100.
8. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197-326.
9. Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник. (на примере оленных камней Северного Кавказа). Новосибирск, 1984.

УДК 904(477)

Забашта Р. В.,
*кандидат мистецтвознавства
провідний науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології НАН України, Київ
e-mail: rostyslav.zabashta@gmail.com*

ДО ПИТАННЯ ПОСЛІДОВНОСТІ ВИКОНАННЯ РІЗЬБ ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА ТА ЧИННИКІВ ЙОГО НЕДОРОБКИ: ФАКТОГРАФІЯ, АНАЛІЗ, СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проблема атрибуції Збруцького ідола (далі – Зб. і.): стовпової багатофігурної рельєфної композиції, виявленої 1848 р. в р. Збруч у межах урочища Збігла (біля підніжжя гори Соколиха), що поблизу с. Городниця (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.) [18, s. 53; 14, с. 35], є однією із найдискусійніших як у вітчизняній, так і зарубіжній (головно – польській) історіографії. Зрівнятися з нею за тривалістю, дражливістю обговорення та принциповим значенням для об'єктивного оцінювання рівня культурного (зокрема світоглядного, релігійно-обрядового та мистецького) розвитку давнього населення Середньої Наддністрянщини та сусідніх центральноєвропейських теренів може хіба що відповідна проблематика наскельного монументального рельєфу з с. Буша Вінницької обл. і т. зв. Лопушанського Святовида: нібито давньої язичницької статуї, від якої лишилися дві пари оголених людських ніг [до колін] на постаменті придорожного хреста із с. Лопушня Івано-Франківської обл. Але якщо історико-культурна належність останніх пам'яток поступово з'ясовується завдяки ретельному аналізу доступної фактографії, строгому дотриманню наукової методи та випрацюванню стрункої логічної системи доказів [5; 6; 7; 8; ін.], то дискусія щодо походження Зб. і. донині балансує між різними, нерідко протилежними інтерпретаційними гіпотезами і припущеннями. Головна причина такого стану речей цілком очевидна: з одного боку, виразна самотність, неординарність іконографічного та об'ємно-просторового (насамперед композиційного) ладу пам'ятки, якому донині не віднайдені достатньо близькі та не-

суперечливі (щодо історико-культурного походження) аналогі; з другого – брак будь-яких супровідних археологічних матеріалів, які б сприяли більш-менш конкретному її датуванню й етнокультурному визначенню. Не додали помітного поступу у справі атрибуції Зб. і. й дотеперішні дослідження його із застосуванням методів і засобів деяких природничих наук, адже конкретні результати мікроскопічного вивчення поверхні скульптури (властиво – вапнякових напливів / відкладів на її поверхні), добути 1962 р. краківським реставратором Р. Козловським [21, s. 61–67], отримали серед археологів та істориків відмінні (фактично протилежні) історико-культурні тлумачення [21, s. 64–67; 22; 23; 10, с. 174–181; 19, s. 12–20; ін.]. Воднораз ці результати донині лишаються не прокоментованими іншими фахівцями-реставраторами і не вивіреними із застосуванням сучасних технічних засобів та дослідних методик. Принаймні відповідний критичний аналіз не представлений донині в науковій літературі. Що ж до продовження такого роду досліджень (із залученням інструментарію відносно точних наук), то на сьогодні не спостерігається помітного поступу в цьому напрямку. Зокрема, результатів лабораторних досліджень решток червоної фарби, що були відібрані з поверхні Зб. і. під час останніх, 2022 р., заходів з його очистки й консервації, ще доводиться чекати [20; 25]. Так само лишається неопублікованим повний звіт керівниці означених консерваційних робіт К. Козел [20]; їхні результати донині оприлюднені лише частково [25; 26, (s. 10–13)]. За таких умов дослідникам лишається і надалі покладатися переважно на ретельне вивчення доступної «матеріальної частини» названого витвору ¹, зокрема

1 Прикладом результативності таких студій є, скажімо, наслідки згаданих робіт із очистки скульптурної поверхні Зб. і. від пізніших поновлень і тонувань, що розпочалися у кінці серпня 2022 р. групою реставраторів SIMA ART (Art Conservation Studio) на чолі з К. Козел [26, (s. 10–12)]. У ході їх було з'ясовано, що центральний персонаж верхнього ярусу композиції має по шість пальців на обох руках, а на нижньому ярусі тильної грані відсутні будь-які риси «малого кола зі спицями» [25], зафіксованого 1960 р. Г. Ленчиком під час фотографування поверхні вказаної ділянки пам'ятки під скісним різнобічним освітленням [23, s. 22, tabl. IV: 4]. Натомість над правою долонею фігури персонажа без атрибутів було зафіксовано заглиблений «п'ятикутний елемент», вписаний в коло, а під фігурою персонажа з шаблею, властиво на площині нижче копит коня, виявлено ледь помітний силует ще однієї тварини (ведмедя?) [26, (s. 12)].

на поглиблене історико-порівняльне студіювання його іконографії, об'ємно-просторової структури, а також на розбір досі неосмислених належним чином питань, що стосуються процесу самого виконання зображень, зокрема рівня технічної викінченості різьби. Наразі спинимося на цих останніх аспектах історії пам'ятки.

При вивченні Зб. і. годі не відзначити (і це вже зроблено деякими нашими попередниками, зоківна Г. Леньчиком 1964 р. [23, s. 24–25], В. Шиманським 1996 р. [24, s. 80–83], А. Тинець 2024 (?) р. [26, (s. 3)], що антропоморфні фігури трьох ярусів пам'ятки почасти відмінні між собою на різних гранях; відмінні як за розмірами, так і за рівнем опрацьованості, викінченості. Особливо це помітно на прикладі чотирьох фігур верхнього ярусу рельєфної композиції. За величиною вони поділяються фактично на дві нерівнозначні пари. Більшими головами, ширшими торсами, довшими та грубшими руками (зокрема, більшими п'ястями) наділені фігури на гранях А і D²; меншими головами, вужчими торсами, коротшими й тоншими руками (зокрема, меншими подекуди п'ястями) – фігури на гранях В і С [23, s. 24–25, tabl. II, V; 24, s. 80–82] (іл. 1–3). У двох перших випадках плечові частини рук розміщено впритул до ребер граней. Водночас їх відтворено максимально опукло, майже горельєфно; так, що межа між чільними і бічними площинами їхніх об'ємів збігаються з лініями ребер загальної стовпової структури скульптури і частково «заходять» на сусідні грані. Такий самий принцип формотворення застосовано різьбярем-виконавцем і щодо нижньої частини торсів (особливо виразно й послідовно його зреалізовано в межах граней А, В і С) (іл. 1–3). Натомість плечі фігур на гранях В і С виконані низьким рельєфом винятково в межах поверхні самих граней (іл. 2, 3). Такий розподіл параметрів між антропоморфами верхнього ярусу заледве чи був випадковим. У ньому цілком реально добачати певний змістовий підтекст, адже розміри / масштаб, як відомо, був і лишається донині одним із основних образотворчих засобів візуального представлення ієрархії між тими чи іншими персонажами дво- і багатофігурних

2 Для розрізнення граней і ярусів використано систему позначок, запропоновану свого часу Г. Леньчиком [23, s. 21, tabl. II].

композицій, зокрема персонажами сакральними в творах культового призначення. З огляду на сказане, очевидним семантичним «партнером» богині з рогом (грань А) є божество чоловічої статі без атрибутів (грань D). У свою чергу відповідним «партнером» богині з колечком / персем (?) (грань В) є бог із шаблею і конем (грань С). Показово, що означена ідейно-семантична та, імовірно, обрядово-культова парність підтвержується послідовністю виконання фігур. Позаяк образ бога-войовника на грані С має виразні ознаки недокінченості різьби (див. далі), є підстава вважати, що він виконувався останнім з-поміж інших персонажів. А якщо так, то передостаннім різьбився образ богині на грані В. До цієї думки схиляє відзначена попереду особливість розміщення плечових частин рук «масивніших» антропоморфів на гранях А і D. Аби так сталося, фігури останніх персонажів давній різьбяр мав відтворити раніше за фігури (властиво торси і руки) «тендітніших» антропоморфів. Воднораз, поміж більших за розмірами сакральних персонажів найпершою була відтворена, слід гадати, подоба богині з ритонем, що видніється на чільному боці збруцької стовпової композиції³. Наступною – подоба божества на тильному боці. Таким чином, хід різьблення граней відбувався буквально навхрест: спершу по лінії умовної осі між гранями А–D, а згодом – між гранями В–С. У такій послідовності процесу виготовлення теж проглядається певний змістовий підтекст, що пов'язаний цього разу, імовірно, з уявленнями про чотиристоронню (у горизонтальному вимірі) просторову структуру світобудови і відповідність кожного з персонажів верхнього ярусу рельєфної композиції певному просторовому напрямку, певній стороні світу. Принагідно зауважимо, що така непрямолінійність перебігу виконання аналізованої пам'ятки (разом із ускладненим її загальним іконографічним ладом) наврод чи могла бути спланованою і зреалізованою в першій половині ХІХ ст. Для гаданого новочасного автора «проєкту» Зб. і. / «садово-паркової скульптури» [10; 19; 1] і місцевого самодіяльного різьбяра-виконавця, які не були носіями дохристиянських

3 Безсумнівно, цій богині належало пріоритетне місце в ієрархії верховних божеств язичницького пантеону місцевого населення Середньої Наддністрянщини кінця раннього Середньовіччя.

світоглядних уявлень і вірувань, а отже, не мали жодних ідейних чинників дотримуватися відповідних духовних засад і ритуальних настанов, описаний спосіб виготовлення рельєфної композиції не мав жодного видимого сенсу. Виробничий раціоналізм і прагматизм різьбярів XIX ст. диктував йому радше послідовно-колову, а не дещо ускладнену й трудомісткішу навхресну обробку граней скульптури.

Стосовно питання технічної викінченості Зб. і., то воно теж не нове в історії наукового дослідження пам'ятки. Той-таки Г. Леньчик (1964) звернув увагу на відмінності якості формотворення персонажів верхнього, середнього й нижнього ярусів (а, b, c) грані С від подібних зображень на відповідних ярусах граней А, В і D [23, s. 22, 23–25, tabl. III, IV: 4]. Так, на верхньому ярусі (С: с) площа поверхні торса обіч рук персонажа, атрибутами якого є шабля і кінь, лишилася не повністю обробленою. Особливо виразні недоробки містяться обіч п'ясті правої руки, між передпліччями обох рук та біля плеча лівої руки. На цих ділянках поверхні скульптури простежуються опуклості фактично зайвої товщини кам'яної породи (іл. 2, 3), що лишилися не вибраними. Інакше кажучи, поверхня торса бога-войовника не була заглибленою і вирівняною подібно до відповідних ділянок у аналогічних зображень на сусідніх гранях пам'ятки. Через це частково об'єми п'ясті та передпліччя правої руки названого персонажа, а також плече і передпліччя його лівої руки представлені не у вигляді барельєфу, а у вигляді своєрідного заглибленого рельєфу. Воднораз краї невибраного шару породи, а саме: над і обіч п'ясті правиці та між передпліччями обох рук, лишилися подекуди невіривняними, «рваними». Таке виконання рук і опрацювання поверхні торса означеного персонажа Г. Леньчик свого часу назвав «побіжним» («дуже побіжним») [23, s. 24; 22, s. 12]. Однак існуючий стан різьби окресленої ділянки аналізованої пам'ятки точніше охарактеризувати терміном «недоробка» або «недокінченість». Це тим доречніше, що площини торсів аналогічних за змістом і формальними характеристиками фігур на інших гранях верхнього ярусу є вирівняними (ба більше – почасти навіть підшліфованими), а їхні верхні кінцівки відтворено у формах класичного низького рельєфу. Разючим контрастом об-

робці верхньої частини фігури бога-войовника постає і характер виконання її нижньої частини з ретельно і навіть тонко (щодо опрацювання дрібних деталей) різьбленою шаблею, що підвішена до пояса на двох пасках, і фігуркою ледь здибленого коня з довгим хвостом (іл. 2, 3). До слова, у світлі констатації технічної невикінченості верхньої частини названої антропоморфної фігури, інакше сприймається і відсутність у неї ніг. Цілком можливо, що перед нами не специфічна ознака іконографії персонажа, як гадали деякі дослідники ⁴, а та сама недоробка, адже місце для відтворення нижніх кінцівок передбачене у структурі грані С (як і у решти граней верхнього ярусу пам'ятки).

Не менш виразні ознаки технічного недоопрацювання фіксуються і на нижчих ярусах грані С. Так, на ділянці середнього ярусу (С: в) поверхня тла лишилася недостатньо заглибленою і невірвняною, через що передпліччя лівої руки фігури дрібно-масштабного персонажа сприймається почасти заглибленим рельєфом (іл. 4). Воднораз п'ять його правиці відтворено вкрай невиразно й недбало: воно має тільки три пальці (два, включно з великим, – відсутні). Крім цього, непотоншеними (з чільного боку) лишилися об'єми ніг, через що нижній край (поділ) сорочки лишився непроробленим по всій довжині; він поданий ніби пунктирно. Стосовно зображення укляклого персонажа на нижньому ярусі (С: а), то воно демонструє кілька відмін від майже тотожної (але в дзеркальному, ніби, відображенні) фігури на протилежному боці стовпової структури ідола (В: а) й подібної фігури на сусідній ділянці ідола (А: а); відмін, які почасти реально визнати за недоробку, а почасти – за спрощення пластичного потрактування форм, яке було зреалізоване на інших гранях

⁴ На думку Г. Ленчика, незаповнена ділянка скульптури нижче подолу вбрання безногого бога-войовника могла представляти земну поверхню, по якій галопує кін [23, s. 25]. Натомість Т. Рейман (1933), а за ним В. Шиманський (1996) та деякі інші, були схильні добачати в такій реалії умовний («символічний») спосіб формотворення, до якого вдався давній різьбяр-виконавець аби зобразити божество верхи на коні (інакше кажучи, у вигляді вершника) [24, s. 82]. Натомість О. Комар і Н. Хамайко характеризували безногість персонажа як ознаку його небесної сутності та сфери володінь: «безногий “бог-войовник” ширяє в повітрі» [10, с. 194; 19, s. 31].

пам'ятки. Маємо на увазі, в одному випадку, відсутність обрису торса персонажа з лівого боку й верхнього краю стегна зігнутої ноги, а також обрису його торса з правого боку (як-то можна бачити у фігури на нижньому ярусі грані В)⁵. У другому випадку – відмову автора-виконавця від рельєфного моделювання пальців рук аналізованого персонажа (як у подібних укладках антропоморфів на ділянках А: а і В: а). Пальці, що видніються на розділовій між'ярусній смузі-обручі, намічені переважно контурними лініями, які виконані, до цього ж, нечітким, невиразним заглибленням, а лише відносно легкою «пробивкою» скарпелем чи шпунтом поверхні каменю (іл. 5).

Застережена низка технічних недоробок зображень усіх ярусів грані С (переважно грані С), дає у підсумку привід констатувати невикінченість збруцької стовпової композиції в цілому, а отже, й порушити питання про конкретні причини та обставини такого стану речей.

Найвірогідніша відповідь на першу частину питання – брак часу для завершення різьби, адже недоробки Зб. і. позбавлені будь-яких ознак свідомого задуму автора-виконавця. Інакше кажучи, немає жодних підстав, аби вважати їх за своєрідний прийом мистецької мови, завдяки якому досягалося б увиразнення, а отже: і посилення, внутрішнього ідейно-образного ладу твору⁶. Це тим очевидніше, що вони стосуються зображень на поверхні лише чи переважно однієї грані. Однак потребує по-

5 Принагідно зауважимо, що правобічний край торса персонажа на ділянці В: а й верхній край його стегна окреслені лише заглибленою контурною лінією, а не виявлені рельєфно, подібно до обробки лівого краю торса й сідниць цього-таки персонажа. Факт відсутності вибірки кам'яної породи на суміжній – до правого боку фігури – поверхні тла не надається до однозначного витлумачення. Його можна визнати й умисним мистецьким прийомом (задля уникнення чи мінімізації «розриву» з фігурою колінкуючого персонажа на чільному боці ідола), і виявом незавершеності різьби. В останньому випадку контурний обрис правого боку фігури реально потрактувати залишком початкової розмітки зображення.

6 Мова про відомий прийом образотворення: *non finito*, який полягає у досягненні максимальної виразності змістового плану твору, внутрішніх його сенсів за рахунок зумисної технічної невикінченості його зовнішньої матеріальної оболонки [12, с. 9, 10–11, 23 і наступ.; 4, с. 54–55 і наступ.].

яснення ще й обставина, за якої термін виконання скульптури виявився недостатнім, обмеженим.

У суспільствах із панівним міфологічним і / чи релігійним світоглядом (особливо в суспільствах ще традиційного укладу) виготовлення сакральних зображень не було лише технічною (технічно-профанною) справою. Цей процес, зазвичай, мав статус своєрідного обрядодійства з чітко обумовленим сценарієм і нормами проведення, інакше кажучи – з певним регламентом ⁷, зокрема й часовим. Прикладом подібного часового обмеження може слугувати традиція деяких слов'янських народів Центрально-Східної та Східної Європи, зокрема українців на теренах Полісся, Поділля і Закарпаття, з виготовлення ритуальних об'єктів / предметів, що зафіксовані в етнографічній літературі під назвою «обиденник», «обідень» (у значенні «одноденник»), «новина» тощо [9, с. 99–100, 361; 3, с. 131–133; 2, с. 448] ⁸. Маємо на увазі невеликі дерев'яні храми (церковці / каплички), ткани рушники / полотнища та, імовірно, польові хрести з дерева, які виготовлялися за один світловий день (від сходу до заходу сонця), одну ніч чи за час від сходу сонця до півночі й призначалися для запобігання поширення різних пошестей / моровиць. [2, с. 448; 9, с. 99–100, 361; 3, с. 131–132, ін.]. Тобто вони виконувалися в екстремальних випадках, слугуючи кінцевим магічним засобом порятунку [9, с. 99–100, 361] ⁹.

7 Певним проявом такого регламенту був, слід гадати, і вибір виконавців сакральних зображень. Допущеними до такого образотворчо-ритуального дійства могли бути або самі служителі культу, або посвячені в цю справу віряни / віряни-ремісники.

8 Деякі дослідники, зокрема О. Белова, небезпідставно тлумачить їх як різновид обітниць / «завітів» – добровільно взятого на себе окремою людиною чи громадою зобов'язання з виконання певних обрядів / робіт, здійснення жертвувань, дотримання певних заборон і обмежень задля позбавлення / уникнення чи запобігання різноманітних стихійних бід (моровиць, неврожаю, війни тощо) і / чи досягнення бажаного результату в своїй життєдіяльності [2, с. 446–448].

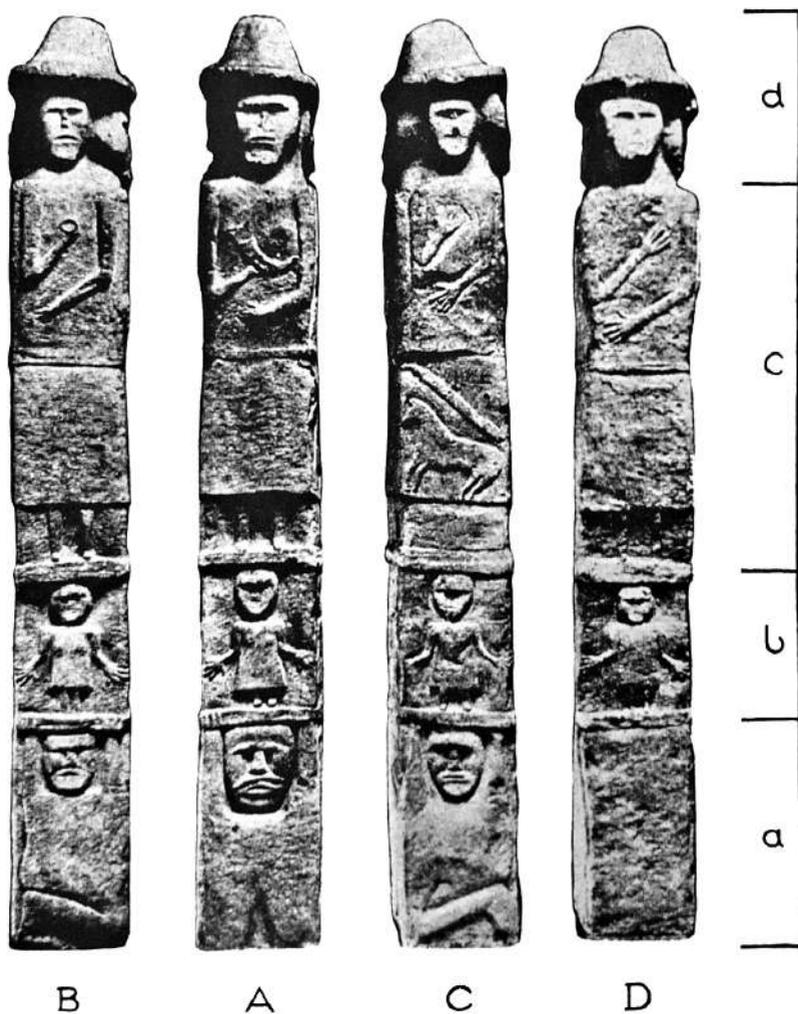
9 Характерно, що зведення означеного типу храму (що зафіксовані в літописах XIV ст.) й виготовлення необхідного внутрішнього начиння починалося фактично з нуля: із заготівлі деревини в лісі й перевезення її до місця новобудови [9, с. 361]. Усе це вимагало, вочевидь, зусиль чималої кількості людей [Там само].

З огляду на такий ряд аналогів реально висловити припущення, що майстер-виконавець Зб. і. не цілком вклався у визначений певною релігійно-обрядовою нормою термін виконання сакральних різьб і мусив згорнути свою роботу, не довівши її до належного рівня загальної технічної викінченості. Показово водночас, що описані недоробки не були усунені пізніше, коли аналізована стовпова рельєфна композиція вже функціонувала як об'єкт культу [21, s. 64–65]. Схоже на те, що після завершення роботи над виготовленням ідола, будь-які недопрацювання, прогалини об'ємного формотворення не мали вже жодного сенсу для вірян і сприймалися ними як допустима і прийнятна реальність¹⁰. Принагідно слід зважити й на можливе моно- чи поліхромне покриття-оздоблення скульптури, яке, безсумнівно, дещо нівелювало всі недоробки різьби.

Таким чином, наведений фактаж та його коментування, з одного боку, слугує додатковим доказом автентичності Збруцького ідола¹¹, а з другого – засвідчує актуальність явища невикінченості / незавершеності сакральних зображень і для культурного спадку язичницького населення Середньої Наддністрянщини періоду раннього Середньовіччя.

¹⁰ До слова, історії мистецтва відомо чимало прикладів незавершеності зображень, зокрема в спадку давньогрецької та середньовічної церковної скульптури Західної Європи. Серед них є такі, що використовувалися за прямим початковим призначенням [див., напр.: 17, S. 10–20, 28–34, 78–80, 84–85 und andere].

¹¹ Додаткова аргументація на користь автентичності З. і. міститься в публікаціях Г. Леньчика [22; 23], В. Шиманського [24; ін.], Ю. Писаренка [13; 14; 15; 16; ін.], В. Петрухіна [11], А. Тинець [26] та ін.



Пл. 1. Збруцький ідол (вигляд усіх чотирьох граней з розміткою)
(за : Leńczyk, 1964)

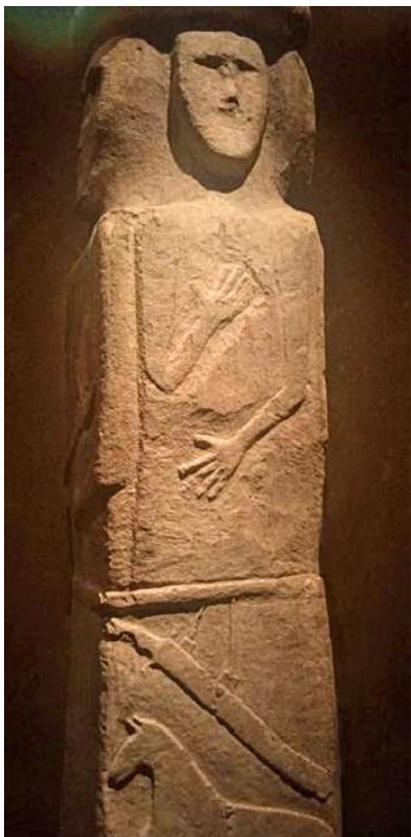


Грані А і С



Грані С і D

Іл. 2. Збруцький ідол: антропоморфи верхнього ярусу
на гранях А, С і D (фрагменти).
Фото Ждана Забашти



Іл. 3. Збруцький ідол:
антропоморф верхнього ярусу
на грані С (фрагмент).
Фото Ждана Забашти



Іл. 4. Збруцький ідол:
антропоморф середнього
ярусу на грані С.
Фото Ждана Забашти



Іл. 5. Збруцький ідол:
антропоморф нижнього ярусу
на грані С (фрагмент).
Фото Ждана Забашти

Список літератури

1. Бандрівський М. Збруцький ідол – пам'ятка садово-паркової скульптури поч. XIX ст.: до мотивів фальсифікації та її авторства. *Історія релігії в Україні : наук. збірник*. Ч. 2. Львів, 2016. С. 23–628.
2. Белова О. В. Обет. *Славянские древности*. Т. 3. Москва, 2004. С. 446–448.
3. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.). Київ : [б. в.], 1997. 191 (6, 8) с. : іл.
4. Волкова Е. В. Произведение искусства в мире художественной культуры. Москва : «Искусство», 1988. 240 с.
5. Забашта Р. До питання атрибуції бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) (4). *Студії мистецтвознавчі*. Ч. 1 (25). 2009. С. 17–30.
6. Забашта Р. Бушанський рельєф: формально-стилістичний аспект атрибуції. *Студії мистецтвознавчі*. Ч. 2 (38). 2012. С. 66–89.
7. Забашта Р. Бушанський рельєф як семіотичний текст. *Студії мистецтвознавчі*. Ч. 2 (58). 2017. С. 41–53.
8. Забашта Р. «Лопушанський Святовид» – символіко-алегорична пам'ятка середини XVIII – першої половини XIX ст.: історико-культурне та змістове визначення. *Образотворення в українському мистецькому просторі: від Середньовіччя до сучасності*. Київ, 2021. С. 81–164.
9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 511, (1, 8) с. : ил., карта.
10. Комар А., Хамайко Н. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? *Rutenica*. Т. X. Київ, 2011. С. 166–217.
11. Петрухин В. Я. К дискуссии о Збручском идоле: антропоцентризм славянского язычества или парковая скульптура XIX века? *Антропоцентризм в языке и культуре*. Москва, 2017. С. 185–196.
12. Пиралишвили О. Проблемы «нон-финито» в искусстве. Тбилиси : Изд-во «Хеловнеба», 1982. 248 с. : ил.
13. Писаренко Ю. 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола. *Opus Mixtum*. № 6. Київ, 2018. С. 153–174.

14. Писаренко Ю. Простір виявлення Збруцького ідола як аргумент проти його пізнього походження. *Простір в історичних дослідженнях : наук. журнал*. Вип. 4. Переяслав, 2023. С. 31–41.
15. Писаренко Ю. Проти упередженості у вивченні Збруцького ідола (щодо психології псевдонаукового популізму). *Археологія і давня історія України*. № 3 (52). Київ, 2024. С. 215–233.
16. Писаренко Ю. Г. А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко). *Ruthenica*. Т. XI. Київ, 2012. С. 108–129.
17. [Blümel C.] Griechische Bildhauer an Arbeit von Carl Blümel. Berlin : Walter de Gruyter & Co. 1941. 93 [1] S. : Abb.
18. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*. VII. 1883. S. 51–65.
19. Komar O., Chamajko N. Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, 2013. 67 s. : il. (suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. T. XXXIV).
20. Kozieł K. Patyna wieków – konserwacja posagu Światowida ze Zbrucza. 2023 (maszynopis). *Dokumentacja rozliczenia grantu nr 06692/22/FPK/NIMOZ*.
21. Kozłowski R. Badania technologiczne posagu Światowida z Muzeum archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*. T. V. Kraków, 1964. S. 61–67.
22. Leńczyk G. A jednak autentyczny i słowiański. *Z otchłani wieków*. R. XXXI. Zs. 1. Wrocław ; Poznań, 1965. S. 9–16.
23. Leńczyk G. Światowid zbruczański. *Materiały archeologiczne*. T. V. Kraków, 1964. S. 5–60.
24. Szymański W. Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. Lata badań, lata wątpliwości. *Przegląd archeologiczny*. Vol. 44. 1996. S. 75–116.
25. Światowid ze Zbrucza. Słynny posąg zmienił kolor na biały, choć kiedyś był czerwony. Szymon Zdziebłowski. URL : <https://www.national-geographic.pl/artukul/swiatowid-ze-zbrucza-slynnny-posag-zmienil-kolor-230817085311>.
26. 26. Tyniec A. Pra-polski Światowid ze Zbrucza – recepcja statui. URL : <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox/FMfcgzQbflVppqRsMwmtBBWdTLTSLCQW>.

УДК 904(477.62-21Слов'янськ)

Іванов В. О.,
науковий співробітник,
Комунальний заклад «Слов'янський краєзнавчий музей»
Донецька область, місто Слов'янськ
e-mail: slav.muzeum@gmail.com

КАМ'ЯНА ДОХРИСТИЯНСЬКА СКУЛЬПТУРА НА ТЕРИТОРІЇ ПРИЛЕГЛОЇ ДО м. СЛОВ'ЯНСЬК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Територія України, на якій розташована Слов'янщина здавна населялася і контролювалася різним кочовим населенням. Деякі племена, такі як кіммерійці та скіфи-сармати, заселивши Причорномор'я, залишали після себе пам'ятки у вигляді кам'яних статуй. Однак на північ у лісостеп на територію Слов'янщини, як правило, їх культура створення скульптур майже не поширювалася.

У середині XI ст. зі сходу прийшла нова домінуюча сила кочівників - половці. Саме з ними і пов'язані основні кам'яні антропоморфні скульптури, так звані половецькі баби, або боввани, мамаї чи поганські боги, яких вони безліч залишили після себе.

XII століття стало періодом розквіту половецької культури та масового виробництва кам'яних статуй. Розташовували статуї як чоловічої так і жіночої статі на вершинах курганів чи пагорбів обличчям на схід. Особливістю половецьких скульптур була об'ємність та рельєфність. Біля їхнього підніжжя археологи знаходили кістки тварин, яких вочевидь приносили в жертву. Культ предків у житті половців, мабуть, грав значну роль. Для дослідників такі статуї дозволяють чітко визначити територію, на яких кочував народ. Половці створили унікальний образ степовика монголоїдної раси і бездоганно володіли різьбленням по каменю. Такий сплеск у розвитку кам'яної скульптури серед кочовиків середньовіччя був єдиним. Половецька скульптура є достатньо вивченою, основний вклад у її вивчення внесли О. С. Уваров, М. І. Веселовський, Л. С. Гераськова та С. О. Плетньова. [2]

Виготовлялись антропоморфні скульптури як правило з пісковиків. На Слов'янщині, згідно з записами дослідників, також виготовляли з вапняку та крейди, поклади якої в окрузі дуже великі.

Найбільше розповсюджені серед давньої кам'яної скульптури – стоячі або сидячі статуї. Їх поза канонічна – пряма постава, широке відкрите обличчя. В руках, як правило, знаходиться посудина. Цікавою особливістю скульптур є те що жіночі перса зображувались і на багатьох чоловічих статуях. Ноги, як правило, зображені непропорційно короткими та маленькими. Поверхня стел була рівна, згладжена. Нижній кінець половецьких статуй необроблений, ймовірно тому, що вони вкопувались в землю у вертикальному положенні. Обличчя у скульптур, найчастіше, широке вилицювате, масивне, з важкими щоками, округлим чи гострим підборіддям. Майже всі статуї в дорогому одязі, на них прикраси, зброя, речі особистого вжитку. Зображення різних предметів допомагає розуміти матеріальну та духовну культуру половців. Коли б не скульптури, мабуть ніколи б не знали наприклад про жіночі зачіски, крій одягу та взуття, панцири, про складний головний убір. Більшість чоловічих статуй зображена в шоломах сфероконічної, напівконічної чи напівяйцевидної форми. Коси, одна – дві, крім жіночих, інколи позначались і на чоловічих статуях. Одяг на чоловіках і жінках однаковий, це каптан, штани. Під каптаном бува довгопола сорочка. Інколи у жінок поверх каптана зображувалась пелерина-накидка. На багатьох бовванах зображено пояс, або його можна уявити, оскільки від нього, прикритого руками, звисають різноманітні речі. Поверх одягу, переважно в чоловіків, звисають предмети озброєння, як оборонного так і наступального. На грудях воїнів часто по дві бляхи, які з'єднані пасками. Наступальна зброя воїнів складалась з луків, стріл і шаблі, переважно зігнутої форми. Лук і шабля кріпилися з лівого боку, а сагайдак зі стрілами з правого. На поясі підвішували побутові предмети: ніж, кресало, гаманець, гребінець, тощо. На жіночих скульптурах інколи зображувались люстерка. Майже всі перераховані предмети трапляються при розкопках половецьких поховань. Іноді на поверхні скульптур зустрічаються сліди розпису чорною та червоною фарбами. Судячи із зображення статуй, серед половців перева-

жав монголоїдний тип, на що вказує широке вилицювате обличчя, важкі обвислі щоки, приплюснутий ніс. Скульптури мають певну трафаретність, обличчя носять індивідуальний характер, однак це може бути ні особисті відображення, а індивідуальність авторів скульптур. Єдиної думки кому встановлювали скульптури досі немає, найбільш ймовірно, що на честь знаті. Враховуючи що деякі чоловічі скульптури стоять, а інші сидять, то скоріш за все, перші це воїни, другі – старійшини. Скупчення баб в окремих місцях, ймовірно, відповідає розміщенню половецьких святилищ – своєрідних вівтарів під відкритим небом. [3]

Виробництво статуй половцями припиняється у XIII столітті зі знищенням татаро-монголами усїєї половецької знаті, на честь яких власне й споруджувалися пам'ятники.

Зацікавленість скульптурами, щодо їх вивчення та збереження, виникла десь із середини XIX ст. З приєднанням степової смуги до Російської імперії, кам'яні баби почали швидко зникати з курганів. Їх звозили, як для господарських потреб так і для поміщицьких садів та садиб. Сотнями вони йшли у фундаменти, розбивалися, топилися в річках. Протистояти цьому намагалися, навіть вводився штраф у розмірі 100 руб. за руйнування статуй, але ж вони продовжували зникати зі степу. По губерніях розсилалися циркуляри та друкарські картки, які повинні були заповнюватися, відповідно до питань зазначених в них, таких як їх місцезнаходження статуї, стан збереженості, розташування, стать, розміри, тип каменю. Це все досліджувалося, було складено мапу їх місцезнаходження (Іл. 1), з якої видно саме яку територію половці контролювали.

Однак, вже на початку XX століття у південних степах, курганів із статуями практично не залишалося. Ті, які перебували у власності поміщиків, у своїй більшості згодом потрапили до музеїв. Втім і там вони, як тоді так і зараз, часто не описані і зберігаються без належної уваги, просто неба.

Спроби датувати статуї робилися досить давно, спочатку вони приписувались різним народам південного степу від скіфів до руських переселенців. У 1901 р. рішенням Харківського попереднього комітету XII Археологічного з'їзду було доручено кільком археологам провести розкопки курганів, на яких розміщувалися баби, припускаючи, що курганні поховання про-

ллють світло на запитання, кому саме належали скульптури. Результат показав, що деякі кургани з бабами виявилися пізньокочівницькими, та за визначенням Є.П. Трифільєва, вони були залишені торками. В.А. Городцов досліджуючи 8 подібних курганів, тільки у двох виявив впускні поховання пізніх кочівників. Пізніше він же припустив, що баби не пов'язані з похованнями курганів. Етнічна приналежність поховань і статуй різні. Великі кургани половцями часто використовувалися як цвинтар. Половецькі статуї, всі знаходились в половецьких землях, які мали приблизні межі розміром десь 750 на 500 км. Виявлені Є. П. Трифільєвим Торські (Слов'янські) кургани були розташовані в центрі так званого Донецького групування, до речі одного з найпотужніших групувань половців на землях хана Кончака біля Тора (Слов'янськ). Дослідниками точно визначено належність кам'яних статуй до половців, і період їх виготовлення датується XI–XIII ст. [1]

На даний час половецьких статуй відомо десь з 1,5 тисячі, до 1908 р. офіційно налічувалося 1133. Згідно каталогу 1974 р., складеного О.С. Плетнєвою, в різних районах Донецької області знаходилося 313 офіційно виявлених статуй, крім цього деякі музеї Донеччини мали свої колекції половецьких баб, як наприклад Донецький історико-краєзнавчий музей, в якому налічувалось 23 статуї. До речі одна з них, яка вказана як жіноча сидяча скульптура розмірами 1,34x0,56x0,30 м. (Іл. 2), була доставлена зі Слов'янська. З даних таблиці того каталогу випливає, що Донецька область мала найбільшу кількість половецьких баб, всього 409, з яких найбільше їх знаходилося в тодішньому Тельманівському районі - 90 шт., тоді як у Слов'янському всього 20. [1, с.15]

Згідно з картою розміщення половецьких скульптур по музеях України, багато з них були вивезені зі свого історичного місця перебування досить на далекі відстані, навіть на ті території, де половецька культура не розповсюджувалася. Відомо, наприклад, що до Київського історичного музею баби були вивезені здебільшого з Дніпропетровської обл., а у 30-х роках до державного історичного музею Москви, статуї були привезені в основному з Бахмутського р-ну Донецької обл. [1] Проте в більшості випадків, походження музейних баб в різних музеях залишається невідомим.

В районі Слов'янська існує багато курганів, які чітко видно на так званій карті Шуберта (25-16), створеної в середині XIX ст. Очевидно, на багатьох стояли кам'яні статуї. Ще у 60 роках XX ст. краєзнавець А. І. Абрамов зазначав, що навколо Слов'янська налічувалося близько 6 кам'яних баб, але куди вони поділися потім – зовсім невідомо. Зараз у Слов'янську, біля краєзнавчого музею, знаходиться єдина баба в дуже поганому стані.

Так склалося, що в регіоні на місцях історичного місцезнаходження половецьких баб, вони фактично відсутні, хоча їх зображення фактично могли б стати візитною карткою середньовічного періоду кочовиків які мешкали на території Слов'янщини. Такий сумний стан справ з іншого боку підштовхує до створення копій половецьких статуй. Прикладом може бути встановлений приблизно у 2013 році комплекс з трьох скульптур вирізаних художником В. Гутирею, які знаходяться по трасі Харків-Бахмут. На жаль територія зараз окупована і доля комплексу невідома. В даний час у Слов'янську, за ініціативи міської влади та безпосередньо Слов'янського краєзнавчого музею, художниками проводяться роботи з виготовлення реплік половецьких баб, які стануть прикрасою у міському парку.

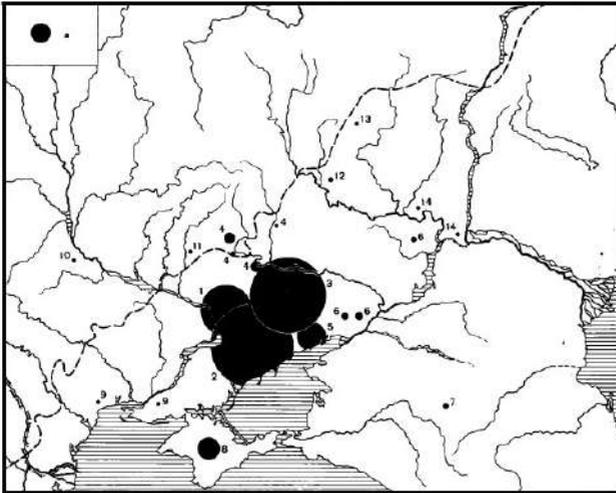
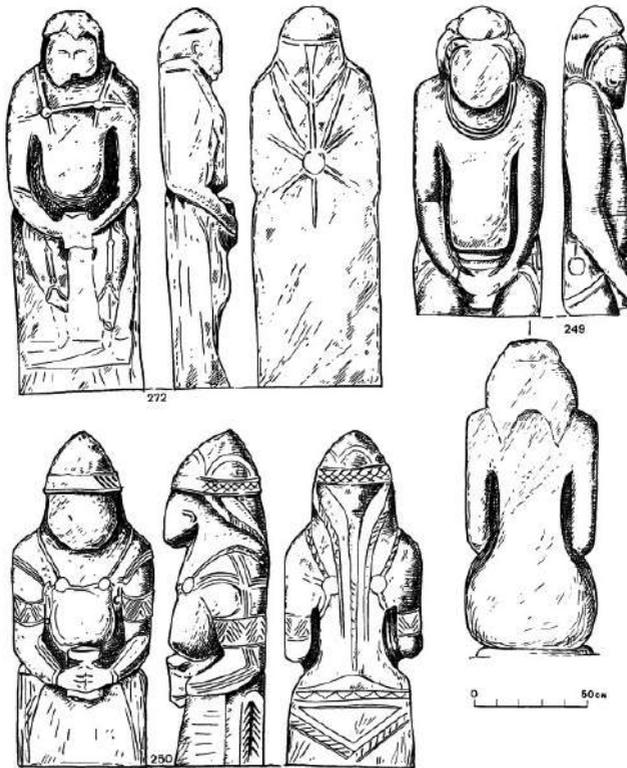


Рис. 1. Распределение каменных статуй по губерниям А. И. Пискарева

- 1—40 статуй
 1—2 — Екатеринославская губ.;
 4 — Харьковская губ.; 5 —
 Таганрогское градоначаль-
 ство; 6 — Область Войска
 Донского; 7 — Ставропольская
 губ.; 8 — Таврическая губ.;
 9 — Херсонская губ.; 10 —
 Киевская губ.; 11 — Подоль-
 ская губ.; 12 — Воронежская
 губ.; 13 — Рязанская губ.;
 14 — Саратовская губ.

Іл. 1. Карта розподілу кам'яних статуй за губерніями, за даними А. І. Піскарьова, XIX ст. [1, с.14]



Ил. 2. Половецькі статуї
із Донецького історико-краєзнавчого музею.
За № 249 статуя зі Слов'янська. [1, с.143]

Список використаних джерел та літератури:

1. «Археология СССР. Свод археологических» / за загальною ред. Б. А. Рибаківа. Москва, 1974.
2. «Кто такие половцы?» URL: <https://arzamas.academy/materials/674>.
3. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. Київ, 1991.
4. «Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899» / за ред. Уварової та С. Слущького. Т. 1. Москва, 1901.

УДК 904(477.84-223аздрість)

Капуста А. І.,
краєзнавець,
керівник туристично-краєзнавчих гуртків
Микулинецький центр дітей та юнацтва
смт. Микулинці
e-mail: kapustaandriy@gmail.com

КАМ'ЯНА СТЕЛА ІЗ с. ЗАЗДРІСТЬ

Село Заздрість (зараз у складі Микулинецької селищної громади, що на Тернопільщині) ввійшло в історію України як батьківщина *Патріарха та Кардинала Йосипа Сліпого*. Проте, мало кому відомо, що знайдений на околиці села кам'яний стовп, названий Заздрістьською стелою, забезпечив Заздрості місце в світовій історії. Знаки, викарбувані на загадковій стелі ввійшли у хрестоматії з історії індо-європейських кочівників.

На цю кам'яну стелу із нанесеними на ній дивними і таємничими знаками, під час польових робіт осінню 1904 року, потрапили місцеві селяни на північно-західній околиці Заздрості (Іл. 1). Знахідка зацікавила місцевого старосту – *п. Крушинського*, тому невдовзі про дивний артефакт дізнається молодий археолог і консерватор пам'яток старовини – *Богдан Януш*. Він особисто оглянув знайдений камінь, який було перенесено з поля і встановлено в центрі села поблизу місцевого греко-католицького храму. Із слів першого дослідника загадкового каменя, дізнаємось, що про існування кам'яного стовпа місцевим жителям було відомо задовго до 1904 року: *«Завдяки помочи д-ра Брудзінського з Микулинець мав я нагоду в місяці серпні 1906 р. побачити величезний камінь з цікавими знаками, що перед кільканацять роками побачив в землі один селянин, орючи в сім місци. В степах варваринських, названих так від села Варваринців, на ниві «Шляхотчизна», на ґрунтах села Заздрости, теребовельського повіта, лежав сей камінь довгий час, лиш дещо відслонений, так що знаків на нім не було зовсім видно. Зайнтересоване ним було велике як раз тому, що в найближшій околиці нема зовсім каменя, а він, як можна було надіяти ся, доходив великих розмірів. Тамошній староста п. Крушинський велів в зимі 1904 р.*

в місяці жовтні відкопати цілий камінь і перевезти його на осібних до того споряджених санях до села. Вісімнацять коний перевезли величезний тягар до села, причім трапилось, що по дорозі пукли сані й аж по стягненню їх залізними обручами перевезено камінь до села і полишено перед церквою. Величезний сей моноліт став ся відразу предметом подиву селян. Вони зараз доробили до нього казку про велитнів, що мали його принести з над ріки, віддаленої яких вісім кільометрів, де можна дістати каміння. Завдяки тому він в великій пошані і не треба бояти ся щоби його хто знищив...» [4, с. 125].

Так розпочалась історія унікальної кам'яної знахідки, яка в наукових виданнях та монографіях в різний час називатиметься межовим власницьким стовпом або стелою, монолітом, надгробним пам'ятником і, навіть, ідолом. Чим, насправді, був камінь із Заздрості? Богдан Януш першим із науковців дослідив його. Опис, обміри та зарисовки стели, здійсненні вченим, стали основою для усіх наступних дослідників (Іл. 2а).

Обміри засвідчили, що довжина кам'яного стовпа становила 5,05 м, ширина змінювалась від 1 до 1,2 м. Товщина об'єкта теж була різною – від 18 см і до 1 м в нижній частині, яка була закопана в ґрунт. Про це свідчили її груба обробка та масивність. Верхня лицева частина стели була старанно обтесана і відшліфована. Тут було викарбовано два знаки. Один у вигляді кола з вилкоподібною фігурою зверху: (пригадує два еліпсоваті, получені з собою просто, колісцята, з котрих горішнє, з більшим діаметром 19 см., видко отверте, а оба його кінці відкинєні, одно назад, друге до середини. Долішнє колісце, як би примощене, має в діаметрі 16 см. Часть його, означена на рисунку точками, на камени невиразна, так що колісце можна вважати замкненим або отвертим. Проста лінії, що лучить сі дві частини, довга на 9 см.) [4, с. 127]. Інший знак нагадував перший, лише основа була у вигляді півмісяця: (зложений також із двох менше-більше круглястих ліній. Горішна частина творить колесо в горі перерване, з кінцями вигнутими назад і пригадує своїй видом підкову. Діаметр його 9 см., а лінія, що лучить його з долішною частиною, довга на 7 см. Долішна ся частина з діаметром 19 см. подібна до переверненої букви С). На стовпі було знайдено ще третій знак, який мав вигляд перевернутої догори літери «К». Розташовувався він

з правого боку стели (відносно інших знаків) та зберігся в чудовому стані. Богдан Януш зауважив: «в його лініях можна почистити майже всі вдарення долота різбляра» [4, с. 127].

Лінії врізаного рельєфу в перерізі були напівкруглі і заглиблені до 0,5 см. Ширина різьби усіх трьох знаків була однаковою – 1 см. Висота вилкоподібних знаків – 24 і 40 см. «К»-подібний знак був значно дрібнішим – усього 6 см [4, с. 125–127].

Коли було зроблено згадані знаки, хто їх залишив і з якою метою – такий виклик постав перед Янушем. І молодий вчений висловив припущення, що ймовірно призначення стели – пограничний знак або надгробний камінь. Своє припущення щодо другого твердження дослідник аргументував тим фактом, що, мовляв, під час викопування стели з ґрунту, було знайдено розбиту глиняну посудину з дрібними кістками і зубами якогось дикого звіряти. За свідченням Януша, посудину було виготовлено на гончарному крузі без будь-якого орнаменту [4, с. 128]. В пізніших згадках про дослідження стели із Заздрості Б. Янушем, з'явилися твердження, що археолог, на основі знайденої біля стовпа кераміки, висловив здогад про готське походження рун [2, с. 5]. Проте, це не відповідає дійсності – Януш таких висновків не робив – вони «на совісті» пізніших коментаторів.

Якщо порівняти 24 знаки готського рунічного письма із округлими формами знаків Заздрістського каменя, то не помітно жодних збігів. Можливо, на твердження про готське походження стели мала вплив тогочасна мода на руни – готські і слов'янські? Тим більше, в німецькомовній Австро-Угорській імперії всебічну підтримку отримували дослідження з германістики. Саме в кінці XIX – на поч. XX ст. в Європі був бум знахідок артефактів із рунічними написами...

Підсумовуючи своє повідомлення про знахідку каменя із знаками, Б. Януш зауважив, що на північний-захід від Заздрості, в полі, поблизу фільварку, стоїть могила, названа в народі *Галицька* [6]. Місцеві селяни оповідали, що тут похована якась княгиня Єлена, котра загинула в битві з татарами. В різний час на території могили (ймовірно, у вигляді кургану), було знайдено численні старинності, котрі зберігаються (станом на 1906 рік) в збірці д-ра *Ольпінського* в Теревовлі, що разом з п *Крушиньским* громадають численні викопані в околиці

предмети [4, с. 128]. Нажаль, про колекції старожитностей панів Ольпінського та Крушинського не вдалось знайти ніяких відомостей. Вірогідно, їх слід пропав в лихолітті двох світових воєн.

Вже в 1967 році археолог *Віктор Драчук* на основі порівняння знаків Заздрітьського каменя із іншими знаками, вирізаними на кам'яних стелах сарматами, довів їх подібність та, в окремих випадках, виявив тотожність. Це дозволило датувати стелу із Заздрості II–III ст. [3, с. 243]. Також дослідник обґрунтовано довів, що знаки на Заздрітьському стовпі є сарматськими власницькими тамгами, якими цей кочовий народ позначав межі своїх володінь, зокрема, володінь окремих родів (Іл. 2 а,б). Версія Б. Януша, що камінь міг бути надгробним пам'ятником була заперечена, тому що усі відомі надгробки того часу були значно менших розмірів, а версію про пограничний стовп поставлено під сумнів, бо в сарматів не було держави, отже, не було кордонів. Висновок Драчука наступний – Заздрітьський стовп, ймовірно, був символом влади сарматських племен над оточуючою територією, а знаки належали вождям. Можливо, стелу поставили алани в кін. II ст., коли вони об'єднались у могутній військовий союз, котрий посів лідируюче положення серед інших сарматських племен.

Знаки ж могли належати як вождям, які очолювали аланське об'єднання, так і племенам, котрі займали керівне положення у військовому союзі. Якщо припустити, що знаки належали вождям, то їх кількість, різні розміри і стилістика нанесення пояснювались зміною вождів, бо набагато легше вирізати новий знак поряд старого, а не витесувати новий камінь.

Підсумовуючи, основні висновки Драчука були наступні:

1. Пам'ятка датується II – III ст. і є символом влади.
2. Знаки, вирізані на камені є сарматськими. Вони належали, ймовірно, аланському політичному об'єднанню, яке виникло в кін. II ст. та слугували особистими, родовими чи племінними тамгами [3, с. 244].

Через кілька десятків років висновки Драчука підтвердив історик та археолог *Микола Бандрівський*, який помітив подібність знаків із Заздрості із родовими знаками боспорських царів *Савромата II* (174/175–210/211) і *Рескупоріда III* (210/211–227/228), котрі, ймовірно, були вихідцями із сарматської знаті [1].

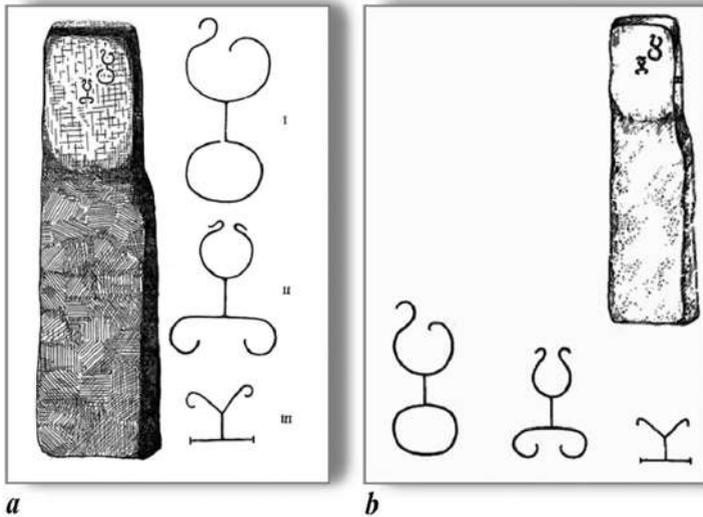
М. Бандрівський ствердив, що обидва боспорських царі мали знак, на якому верхня іменна частина мала вигляд типової сарматської тамги – кола з вилкоподібною фігурою із завитками на кінцях. Верхня ж частина тризубця, яка символізувала ім'я володаря, на знаках Савромата та Рескупоріда є ідентичною знакам на стелі із Заздрості, що дає підстави датувати її рубезем або першими десятиліттями III ст. Отож, зображення на стелі із Заздрості, яка могла бути встановлена як пограничний знак, міг викарбувати один із місцевих сарматських володарів, що був споріднений з династіями Боспорського царства або ж його військовий союзник [5].

Стела пережила лихоліття Першої світової війни, коли майже все село було спалене. Ще у 30-х рр. цей пам'ятник шанобливо оберігався заздростянами. Лише після Другої світової війни, із встановленням радянської окупаційної влади, цей камінь почав «муляти очі» місцевим комуністам. Його розбили на кілька кусків та використали для підмостки дороги, яку згодом покрили асфальтом. В такий спосіб було знищено безцінну дохристиянську пам'ятку поч. I тис., якою б вважала за честь володіти будь-яка європейська країна.



Ил. 1. Село Заздрість з околицями на карті Europe in the XIX. Century (with the Third Military Survey).

Колом виділено територію на північний захід від села, звідки в 1904 році було перевезено кам'яну сарматську стелу



Іл. 2. Зображення Заздриської стели та знаків, викарбуваних на ній.

a. Ілюстрація Б. Януша із статті «Камінь з загадковими знаками в с. Заздрости (Теребовельського пов.)», опублікованій у 1908 році в Записках наукового товариства імени Шевченка.

b. Фрагмент ілюстрації В. Драчука із статті 1967 року «Стела со знаками из Теребовельщины»

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський М. С. Сварожі лики (археологічно-релігійнознавчі нариси з історії Західної України). Львів, 1992. 102 с.
2. Веремчук І. І. Історія та культурні пам'ятки села Заздрість. 2014. URL: <https://www.slideshare.net>.
3. Драчук В. С. Стела со знаками из Теребовельщины. *Советская археология*, 2 т. «Наука», 1967. С. 243–244.
4. Януш Б. Камінь з загадковими знаками в с. Заздрости (Теребовельського пов.). *Записки наукового товариства імени Шевченка*, 80, VI, 1907. С. 125–128.
5. Чи були сармати на Тернопільщині? *Інтернет-ресурс «Погляд»*. 11. 01. 2021. URL: <https://www.poglyad.te.ua>.
6. Europe in the XIX. Century (with the Third Military Survey). URL: maps.arkanum.com.

УДК 904(477.5)

Литвиненко Р. О.,
доктор історичних наук, професор
Донецький національний університет
імені Василя Стуса;
провідний науковий співробітник
Інститут археології НАН України.
e-mail: ltvrnmn@gmail.com

КАМ'ЯНІ СТЕЛИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Одним з елементів матеріального комплексу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) є кам'яні стели. Втім, трапляються ці витвори в культурному ареалі нерівномірно, тяжіючи до західних регіонів, здебільшого приурочених до природних покладів каменю (Нижня Наддніпрянина, Крим, Приазовська височина, Донецький кряж), і лише поодинокі подібуються на сході [8, с. 125]. Попри наявність публікацій, зокрема узагальнюючих [1-3; 6-10; 11, с. 43-44, рис. 16; та ін.], не всі здобуті матеріали введено до наукового обігу. Тому автор вирішив опублікувати серію знахідок зі сходу України, звідки походить основний масив відомих зрубних стел.

Наразі відомо 12 кам'яних стел (Іл. 1), що походять з курганних могильників Луганщини (5 екз.) і Донеччини (7 екз.). Узагальнену інформацію про ці комплекси зведено до табл. 1. Самі стели являють собою кам'яні плити, зрідка блоки, зазвичай вдовжених пропорцій, сировиною для яких частіше виступають пісковики Донецького кряжу, зрідка – приазовський граніт. Частина об'єктів, скоріш за все, не мала слідів обробки. Втім формування деяких стел, зокрема складної конфігурації, вочевидь було штучним. В одиничних випадках на поверхні документовано лінійні сліди каменетесного інструменту (Іл. 1: 2-3) [8, с. 20; 10]. Серія виробів має доволі виразний антропоморфізм (Іл. 1: 4-7). Решта об'єктів, попри специфічність форм, характеризується показовою статуарністю, яка тричі підтверджується фактами їх вертикального вкопування (Іл. 1: 2, 10, 11) [2; 3, с. 63, 153, рис. 13; 6, с. 125; 8, с. 20; 10, с. 158]. Дві плити виділяються з решти й

водночас об'єднуються між собою нанесеними на одну чи обидві пласкі сторони рельєфними радіальними зображеннями (з лункок або рисок), припустимо солярного і/або календарного змісту, та групами паралельних ліній і одиничними лунками (Іл. 1: 8–9) [9, с. 62–65]. Є думка і щодо первинної функції таких плит в якості вівтарів, що потім використовувались у поховальному ритуалі [7, с. 190].

Табл. 1.

Характеристика поховань, до яких приурочені стели

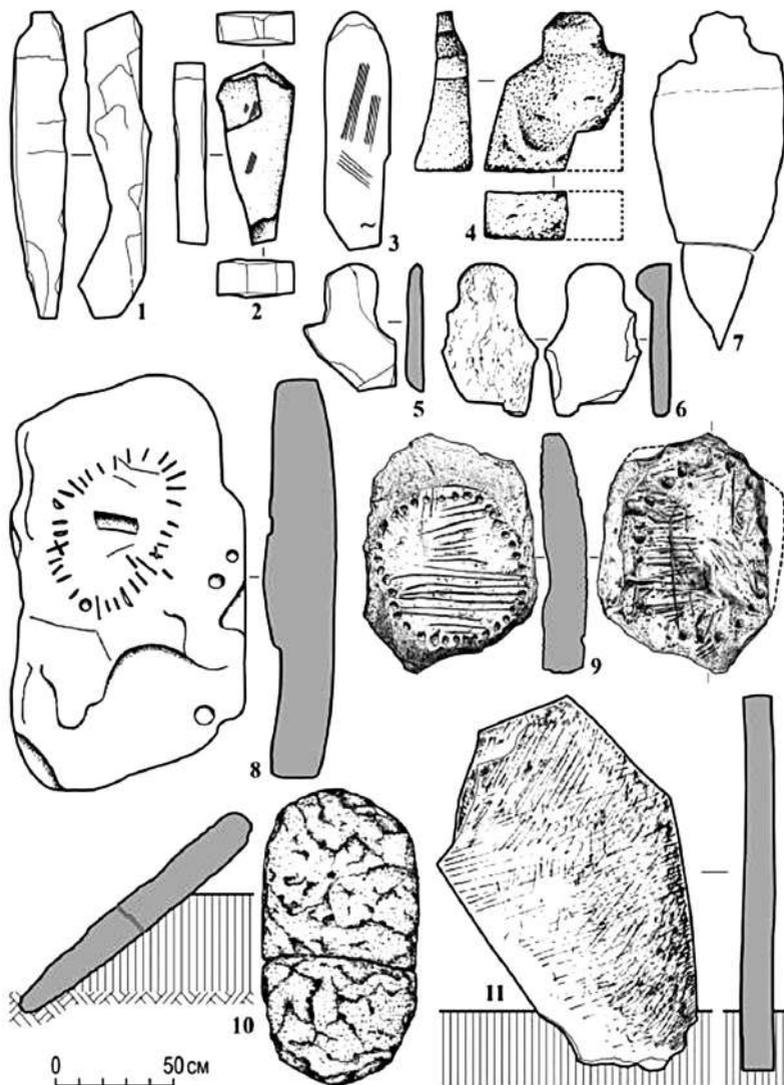
№	Комплекс	Страт. позиція	Похов. споруда	Стать вік	Інвентар	Примітка
1-2	Плотина 3/4	впускне	скриня		1 посудина (керам.)	2 стели
3	Бірюкове 3/2	основне	яма	adultus	1 посудина	м'ясна їжа
4	Бірюкове 4/1	основне	яма	adultus	2 посудини	
5	Бобрикове 1/1	основне	яма	adultus	1 пос., 3 астрагали	череп бика
6	Тернове 1/1	основне	яма	adultus	1 пос., бронз. голка	
7	Шахтарськ 8/1,4	вп./дос	цисти	adultus	4 і 1 посудини	кам. огорожа
8	Шахтарськ 10/1	основне	скриня	кремація	1 посуд., таця, чаша	
9	Попів Яр-2 3/7	впускне	яма	>15	1 посудина	
10	Русин Яр 1/1	вп./дос	скриня	♂30-35	3 пос., таця, бр. ніж	шкура ДРХ
11	Птиче 1/5	вп./дос	скриня	adultus	1 посудина	
12	Балашівка 1/7	основне	яма	♂adultus	1 посудина	

В курганних некрополях стели мають дещо різний формальний контекст, який ми згрупували у 3 варіанти. 1) Стела не є безпосередньо приуроченою до поховання; її або вертикально вкопано на підкурганному майданчику на певній відстані від поховання до зведення насипу (Балашівка к. 1) [3, с. 63], або вмонтовано в кут прямокутної кам'яної огорожі, всередині якої знаходились зрубні могили (Шахтарськ к. 8) [2; 6, с. 125; 10, с. 156–158], або встановлено на зведеному курганному насипу (Тернове к. 1) [1, с. 114–115]. 2) Стела є приуроченою до поховання, будучи вертикального встановленою (Бобрикове 1/1) [8, с. 20] або горизонтального покладеною серед каменів закладу

(Бірюкове 3/2, 4/1; Шахтарськ 10/1) [6, с. 125; 8, с. 20]. 3) Стела не лише приурочена до поховання, а й виступає конструктивним елементом могильної споруди – стінкою кам'яної скрині (Птиче 1/5; Русин Яр 1/1, Плотина 3/4), перекриттям скрині чи ями (Плотина 3/4, Попів Яр-2 3/7) [6; 8; 9; 11, с. 89, рис. 22: 1].

Дані табл. 1 засвідчують, що більшість поховань, з якими пов'язані стели, належали дорослим людям, які за антропологічними визначеннями і статево-діагностичними ознаками [4, с. 63] належать чоловікам – щонайменше 9 з 12 (75%). Переважна частка цих захоронень характеризувалась ознаками підвищеного і високого соціального рангу (показники можуть бути й вищими, адже 2 комплекси зруйновані): 75% з них супроводжувались курганными насипами й досипками; більшість поховальних споруд (67%) характеризувались значними розмірами і/або складними конструкціями (кам'яний курган, потужні кам'яні заклади, цисти); в половині комплексів поховальний інвентар відрізнявся кількісно і якісно надмірними показниками – від 2 до 4 керамічних посудин, дерев'яний посуд (дві таці й чаша), бронзовий ніж і голка, астрагали, м'ясна їжа, шкура вівці. Одне з поховань справлене за обрядом кремації на підкурганному майданчику з подальшим захороненням кремованих кісток у кам'яній скрині. Вочевидь, і самі стели, які, за різними даними, супроводжували лише 0,3-0,8% зрубних поховань Дніпро-Донського регіону, виступають маркером високого соціального статусу [11, с. 44].

Таким чином, наведені дані засвідчують стійкий зв'язок стел з неординарними похованнями дорослих чоловіків високого соціального рангу, частина з яких має різні статусні ознаки – служителів культу, виробничої функції тощо [5; 9, с. 63-64; 11, с. 43-44, 75-81; та ін.]. З приводу семіотичного навантаження стел висловлювались різні думки, згідно яких вони виступали втіленням канонізованого образу епічного героя чи божества [6, с. 129]; за наявності солярних символів, забезпечували потрапляння небіжчика до потойбічного «сонячного» світу [9, с. 63-64], або були покликані подолати хаос і відновити порядок, порушений смертю важливого члена соціуму [11, с. 44].



Іл. 1. Кам'яні стели зрубної культури сходу України:
1, 3 – Бірюкове 4/1, 3/2; 2 – Бобрікове 1/1; 4 – Тернове к. 1;
5, 6 – Плотина 3/4; 7, 11 – Шахтарськ к. 8, 10/1; 8 – Русин Яр 1/1;
9 – Попів Яр-2 3/7; 10 – Балашівка к. 1

Список використаних джерел та літератури:

1. Косиков В. А., Литвиненко Р. А. Курганы срубной культуры у с. Терновое. *Донецкий археологический сборник*. Вып. 5. Донецк, 1994. С. 114–124.
2. Литвиненко Р. А. Об одной из групп каменных подкурганых сооружений срубной культуры. *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья*. Ч. 1. Херсон, 1990. С. 74–75.
3. Литвиненко Р. А. Исследования длинного кургана срубной культуры в бассейне Кальмиуса. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк, 1993. С. 63, 153 (ил.).
4. Литвиненко Р. А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона. *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века*. Волгоград, 1996. С. 62–66.
5. Отрощенко В. В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, 1993. С. 17–31.
6. Отрощенко В. В. Антропоморфні образи в мистецтві та знакової системі населення зрубної спільноти. *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, 2007. С. 125–130.
7. Отрощенко В. В., Черних Л. А. Стелы в конструкции кам'яних скринь бережнівсько-маївської зрубної культури. *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, 2005. С. 190–196.
8. Пиоро В. И. новые погребения со стелами срубной культуры на Луганщине. *Курган: историко-культурные исследования и реконструкции*: тез. докл. тематич. науч. конф. Санкт-Петербург: Изд-в СПбГУ, 1996. С. 19–20.
9. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Каменные плиты с изображениями эпохи поздней бронзы из курганных комплексов Восточной Украины. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies* 1 (1). 2013. С. 53–67.
10. Санжаров С. Н., Литвиненко Р. А., Черных Е. А., Прынь А. В. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*. № 1. Луганск, 2003. С. 122–161.
11. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004.

УДК 904(477.63) “637”

Мельник О. О.,
*старший науковий співробітник,
Комунальний заклад культури
«Криворізького історико-краєзнавчий музей»
Криворізької міської ради,
м. Кривий Ріг
e-mail: omdop53@gmail.com*

СВЯТИЛИЩЕ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ БІЛЯ с. НЕДАЙВОДА КРИВОРІЗЬКОГО РАЙОНУ

У 2008–2013 рр. археологічна експедиція Криворізького історико-краєзнавчого музею під керівництвом д. і. н., завідувача відділу доби бронзи Інституту археології НАН України Віталія Отроценка, вела дослідження святилища і могильника, який на сьогодні є унікальним в межах України.

Комплекс розташований в 3,4 км від західної околиці с. Недайвода, на першій терасі лівого берега р. Інгулець, в 0,25 км на схід від річки. В центрі знаходився курган висотою 0,6 м, діаметром 19 м. У південній частині насипу була сучасна яма розмірами 2,7х1,8х1,1 м.

За шість років закладено 6 розкопів і 8 пошукових траншей загальною площею понад 1200 кв. м. В районі робіт розкрито 4 кам'яні конструкції: прямокутну 12х6 м з двома проходами; кромлех діаметром 6 м, з ямою в центрі; кам'яну алею шириною 15х1,5–2,5 м; дві змієподібні викладки довжиною 3,5 м і 6,5 м; окрім того, 6 культових ям з кам'яними обкладками; 10 поховань доби пізньої бронзи, з яких чотири мали складні викладки; 5 компактних скупчень каміння.

У деяких могилах (1, 3, 7) камери перекриті стелами, а в культовій ямі 1 виявлена стела фалічних обрисів. Також знайдено три стели значних розмірів: 1 – на Пд від центральної частини загородки, 2 і 3 – в розкопах II (2010) і III (2011) відповідно [6, с. 317–327].

На наш погляд, центром святилища була загородка під курганом насипом, яка виявилась найскладнішою в конструктивному та культовому відношеннях (Іл. 1). Вона була частково зруйнована, її можливі розміри близько 6х6 м, орієнтована

по сторонах світу. Східна частина складалася з 5 стелоподібних плит висотами 1,2-1,5 м (Іл. 2), північна – 2 плити висотами 1,5 м і 0,9 м, південна – 1,23 м і 0,6 м, зі сходу 1 плита 0,8 м була вигорнута у відвал бульдозером. Крім великих брил контур маркували менші (0,3-0,5 м) каміння.

Загородка (вівтарна частина?) могла бути встановлена у попередньо викопані траншеї 6х6 м, глибиною 1,1-1,3 м, після чого засипана так, щоб краї плит виходили до 0,2 м над денною поверхнею. Далі всі викладки й культові ями робились з рівня тогочасної землі.

У центральній частині знаходилась яма 2 (1,5х1,0х0,5 м), перекрита дев'ятьма плоскими плитами від 1,2 м до 0,5 м у поперечнику. На дні виявлено ліпний горщик з конічним тулубом, висотою 31 см, у чорноземному заповненні якого знайдено різець людини. З півночі до неї примикала яма 3 (1,45х0,98х1,5 м), накрита плитами 0,8-0,5 м у поперечнику. В закладку входила стела фалічних обрисів. В ямі 1 (північний сектор) розмірами 0,9х0,5 м, на глибині 2,1 м знайдені фрагменти копита і трубчастих кісток коня (Іл. 1). На східному краї загородки знаходилась змієподібна викладка довжиною 3,5 м, «голова» якої направлена до фалічної стели [6, с. 318-319].

Найбільшу цінність являють виявлені великі стели. Перша знаходилась в 3,5 м на південь від загородки (Іл. 1). Вона мала п'ятикутну форму і була загострена з одного боку. По осях її розміри склали 2,24х1,33х0,53 м (Іл. 3). Максимальна ширина у верхній третині, з боку вершини – 1,55 м. Бічні грані скошені, поверхня плоска, злегка горбкувата, сліди обробки відсутні. Зверху частина моноліту була відколена, що утворило уступ довжиною 1,3 м, висотою 0,4 м, шириною 0,25 м. Плита завалилась на захід, перепад глибин склав 0,6 м. Під західним боком знайдено зуб коня.

Скошене положення робить вірогідним припущення, що вона могла стояти вертикально, і перед нею була яма глибиною до 0,6 м, куди стела згодом впала чи була звалена. В такому випадку вона могла бути орієнтована на СПнС. [6, с. 319].

У 2010 р. в розкопі II площею 26 кв. м, в 14 м на південь від поли кургану знайдено антропоморфну стелу з мігматиту розмірами (по осях) 3,9х1,1х0,78 м. Її максимальні габарити склали

4,13x1,2x0,8 м (Іл. 4). Верхня частина довжиною 0,7 м була відколота і заглиблена торцем відносно тулубу майже на 1 м. Стела лежала під кутом 30° до горизонту. В перетині вона прямокутна, нижня частина довжиною 1,2 м клиноподібна. Поверхня хвилясто-шерехата, що обумовлено текстурою каменю.

На верхній частині, шляхом оббивки, схематично виділено голову у вигляді виступу висотою 5 см, шириною 28 см, праве плече – 24 см, ліве – маловиразне, полого, переходило у руку, яка вгорі мала ширину 15 см, внизу 8 см. Після доставлення стели в музей у 2016 р., та ретельного очищення, зафіксовано обриси палиці довжиною 69 см, максимальне розширення у верхній частині 12 см (Іл. 5). Навколо стели, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, знаходилось кам'яне вимощення в 1-2 шари з уламків від 0,2 м до 0,4 м в поперечнику, між якими були дрібні камінці. Більша і краща частина кладки зосереджена біля клину, її розвал за контури стели виходив до 0,8 м. Вірогідно, що навколо вертикально стоячого ідола була і загородка. Між камінням, на одному рівні, знайдено уламки горщиків пізньої бронзи, фрагменти амфор та зуби коня [6, с. 320,327-328].

Стела, вертикально вкопана у заглиблення, яке доходило до рівня материка, згодом була повалена/впала головою на захід.

В районі нижньої частини стели виявлено поховання епохи пізньої бронзи, дно якого було на глибині 0,55 м від рівня викладки. Скелет дорослої людини лежав під кам'яним завалом в скорченому стані, на правому боці, головою на схід. Поховання безінвентарне.

Стела 3 знаходилась в 4,5 м на Пд від попередньої, мала підпрямокутну форму (4,6x2,6x0,7 м) (Іл. 7). Повздовжньою віссю орієнтована у напрямку С-З. Верхня (лицева) частина злегка хвиляста. Вона має пльочату текстуру з численними прошарками світло-сірого гранітного матеріалу бурунистих пучків, петель, завитків (Іл. 8). Навколо неї зафіксовано викладку в 1-3 шари граніту та габро-діабазу. За контури плити розвал викладки виходив на 0,4-0,8 м. Деякі каміння мали розміри від 0,2 м до 0,93 м.

Вірогідно, що стела мала вертикальне положення і була вкопана загостреним боком, лицевою частиною повернута на схід. Кругом плити була загородка довжиною не менше двох метрів. Між камінням знайдено два фрагменти стінок ліпного посуду [3, арк. 9-12].

У контексті топографії стел 2 і 3 та їхньої морфології ми можемо зробити припущення, що перша відповідає Індри – главі богів давньоіндійської міфології. Відомо, що одним з його епітетів є «володар ваджри», «тримаючий ваджру», «вбивця Врітри». Цьому відповідає зображення палиці на стелі. Перемога над демоном Врітрою прирівнювалась до торжества космічного початку над хаосом, в результаті якого створено «світ широких просторів» [7, с. 533].

Суперник Індри Врітру («перепона») втілює хаотичний принцип. Їхній поєдинок так описаний у «Рігведі: «/Он убил Врітру, самого (страшного) врага, безплечого/ Индра дубиной, великим оружием/ (РВ, I. 32. 5).

Нагадаємо, що стела, яка лежала поруч з Індрою, на лицевій стороні мала плійчасту текстуру, що могло асоціюватися з ідеєю хаосу. Частина стел знаходилась в перекритті поховань, як елементи складних кам'яних викладок. Таким чином, ми маємо втілення ведичного космогонічного міфу засобами кам'яної пластики.

У 2009 р. досліджено поховання 1 дністровсько-прутської бабинської культури (визначення В. В. Отроценка) біля південної сторони загородки, під курганням насипом. Камера з підбоєм, 1,15x0,45 м, в заповненні мала уламки каміння і була перекрита стелою 0,8x0,42x0,21 м (Іл. 9). Залишки дитячого кістяка лежали слабо скорчено на лівому боці, головою на ПнЗ. Навколо камери зроблено неправильно-округлу викладку з кусків граніту та габро-діабазу (визначення геолога В. С. Курлова). Розміри по сторонах світу: 4,0 (Пн-Пд) x 3,9 (С-З), зроблена з кусків рівного каменю 0,3-0,4 м у поперечнику. Конструкція знаходилась на глибині 0,2-0,3 м від поверхні. Один камінь на краю викладки (0,42x0,3 x0,17 м) мав сліди обробки, і йому було надано абрис голови змії (Іл. 10). Конструкція в планіграфічному відношенні має ознаки спіралеподібної укладки, що також опосередковано вказує на образ змії (Іл. 11) [6, с. 318-319].

Поховання 3 досліджено у 2011 р., знаходилося в 23 м на ЗПДЗ від умовного центру (курган). Мало прямокутну викладку з уламків каменю від 0,3 м до 0,5 м в поперечнику. Нижній рівень закладки знаходився на матеріку (0,5 м від поверхні). В центрі виявлено антропоморфну стелу у вигляді брили альбіт-мікро-

клінової породи, яка має червоний колір внаслідок домішки оксиду заліза у мікрокліні (визначення канд. геол.-мінерал. наук О. О. Калініченко). Стела обкладена по периметру кусками каменю, серед яких знайдено уламки стінок ліпних посудин (Іл. 12). Її розміри 1,1x0,55x0,1-0,28 м. Голова виділена у вигляді гострого виступу висотою 5 см і шириною 10 см. Моноліт скошується до підтрикутного у перетині низу. В прямокутній камері, заглибленої на 0,96 м від сучасної поверхні, знаходився дитячий кістяк, від якого залишились фрагменти черепа біля Пд стіни камери. У північному куті лежав ліпний округлобокий горщик висотою 11,3 см. [3, арк. 26-28].

Під вінчиком, на відстані 1,5-2,0 см і 4,5-5,0 см, нанесені дві субгоризонтальні лінії загальною довжиною 20 см (Іл. 13). Вони перекреслені вертикальними рисками різної довжини та конфігурації. Крайня ліва перетинала горизонтальні і, вірогідно, означала їх єдність. Деякі знаки мають рунічні обриси, всього їх нанесено 49. Композиція дозволяє виділити на верхній горизонтальній три групи по сім елементів, 21-й знак подібний цифрі «4». Наступна коротка риска відділяє ще 14 знаків, після яких нанесено ще 14. Тобто, ми маємо орнаментальну систему, кратну 7.

Цикл в 49 днів, необхідний для посмертної трансформації душі та нової реінкарнації, описаний в «Тібетській книзі мертвих». Згідно з нею, у перші сім днів являються сім мирних божеств, у наступні сім – гнівливих [10, с. 158, 177]. Страждання душі продовжується близько 22 днів з невеликими варіаціями [10, с. 202]. Знай «4» може відповідати 21-му дню розгортки орнаменту. Останні 28 днів проміжного стану душа проходить через суд і різні митарства для нового втілення згідно з кармою [10, с. 213-221].

На думку Б. А. Фролова, походження «ритму 7» і магічної сімки виникли ще за часів палеоліту із спостережень за Місяцем часу однієї його фази [4, с. 68].

Близькі до накреслення знаки наводять у своїй книзі Софія Березанська [1, с. 176]. Вона відносить їх до категорії близьких до рунічних.

Подібними до наших є знаки з гроту 55 в Кам'яній Могилі. Вони нанесені на скульптурне зображення голови вешапа (рибо-змієвидний дракон) [8, с. 103].

Ще однією важливою деталлю може бути червоний колір стели, який символізував вогонь. Останній, згідно з Рігведою, першоджерело вічного життя для богів і людей, він супроводжує померлого до безсмерття [5, с. 60]. Цікаво, що моноліт був доставлений з відслонення лівого берега Інгульця, в 5,6 км на ПнПнЗ від святилища.

У 2011 р. розкопано поховання 7, яке знаходилась біля західної поли курганного насипу, в 15 м на захід від УЦ. Його оточувала неправильно-округла викладка середнім діаметром 4,5 м. Зовнішній ряд каменів встановлено вертикально, як загородку. Майже вся ділянка була забутована уламками граніту і габродіабазу. В центрі, головами на захід, на коротких стінах камери лежало дві стели. У ямі 1,65x1,15 м знаходився скорчений на боці кістяк дорослої людини, головою на ПдС. Інвентар представлений крем'яним відщепом. Над головою знаходилась гранітна антропоморфна стела ромбічної форми, 1,56x0,77x0,36 м. Голова висотою 0,3 м, шириною 0,4 м (Іл. 14). Друга стела з мігматиту підтрикутної форми, нижня частина якої загострена, розмірами 1,17x0,58x0,2 м (Іл. 15) [6, с. 29-30].

Гранітна стела фалічних обрисів знаходилась у перекритті культової ями 3, під курганим насипом. Верхній край двобічно плоско загострений, нижній рівний (Іл. 16). Зовнішня поверхня грубо оброблена, місцями горбкувата, грані округлені, 1,25x0,34x0,23 м [6, с. 319]. Подібна стела була знайдена при розкопках культової споруди на острові Хортиця у 1998 р. [9, с. 79-80].

Всі породи каменю, які були використані як матеріал для стел, різноманітних конструкцій і спорудження надмогильних знаків, за визначеннями петрографа Ольги Калініченко, брались з відслонень лівого берега Інгульця, що розташовуються поблизу святилища.

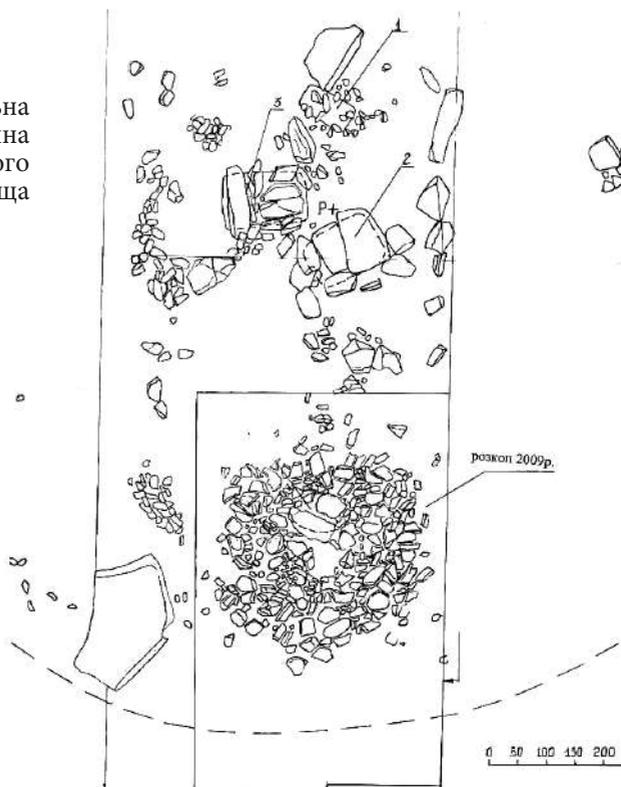
Стели останніми роками є об'єктом посиленої уваги дослідників. На сьогодні набуває поширення гіпотеза про їхню відповідність певним духовним субстанціям, чи уособлення універсального божества, роль якого у нашому випадку могла належати Індрі [2, с. 368]. Наявність головних персонажів міфології давніх аріїв вказує на тяглість індоіранської традиції з часів енеоліту до раннього залізного віку.

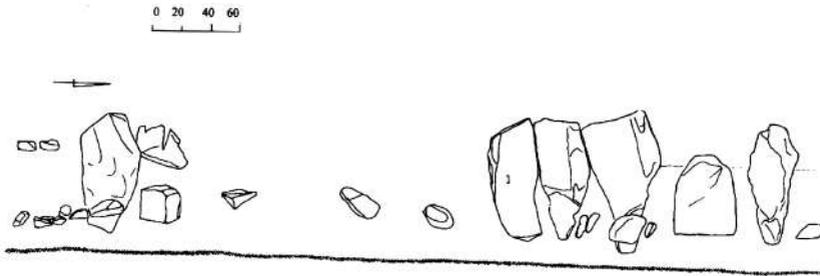
Другим елементом культової практики на даному святилищі, виходячи з вищеназваних кам'яних конструкцій типу кромлехів і алей, могло бути надання допомоги душі померлого при її знаходженні в проміжному стані 49 днів до нового втілення.

Не виключається і культ плодючості (фалічна стела), поклоніння змії/дракону, жертвоприношення богам і предкам для покращення добробуту тощо. Знахідки зубів, кісток і копита коней біля стел і в ямі 1 вказують на можливість солярного культу. Вірогідно, що названі та поки ще невідомі традиції культової практики населення краю в II-I тис. до нашої ери були притаманні Недаїводському святилищу.

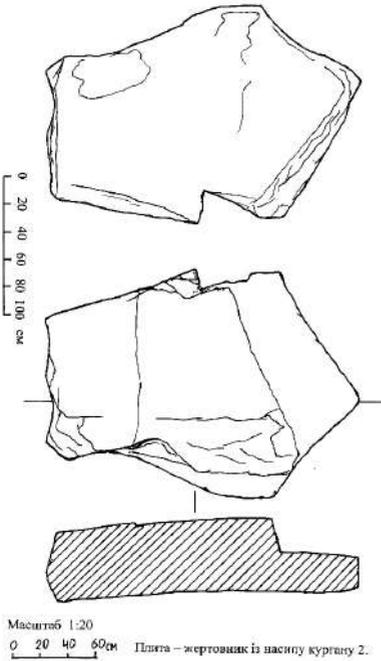
Наші висновки слід розглядати як попередні – пам'ятка не до кінця розкопана, й остаточна її інтерпретація можлива після завершення дослідження.

Іл. 1. Центральна частина Недаїводського святилища





Іл. 2. Східна сторона загородки

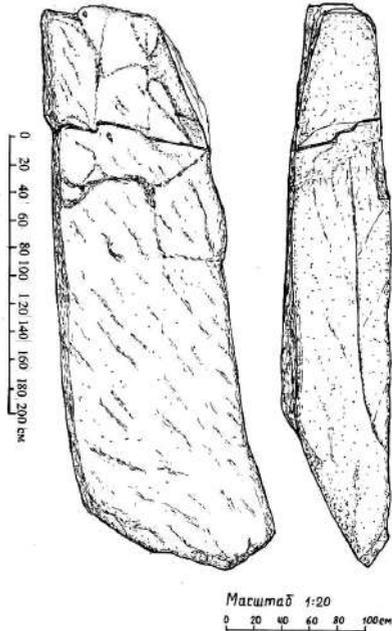


Плита – жертвник із насипу кургану 2.

Вигляд згори і розріз.

Рис.22 А

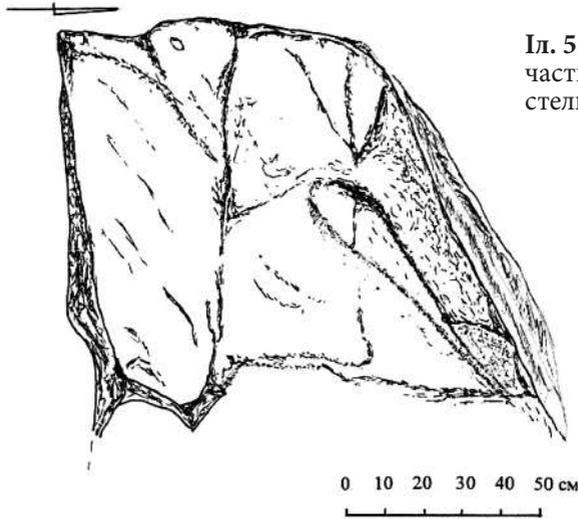
село Недайводи. Святинище та могилник.



Антропоморфна стела з розкопу 2

Іл. 3. Стела 1 з центральної частини комплексу

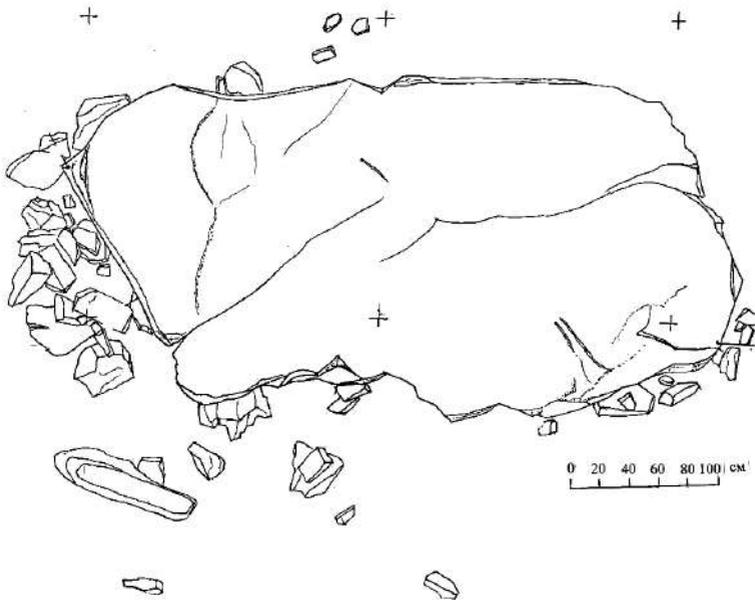
Іл. 4. Стела 2 з розкопу II (2010)



Іл. 5. Верхня частина стели 2



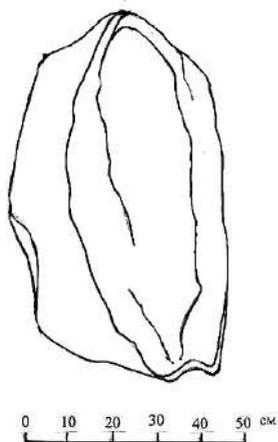
Іл. 6. Рельєф палиці-ваджри на стелі 2



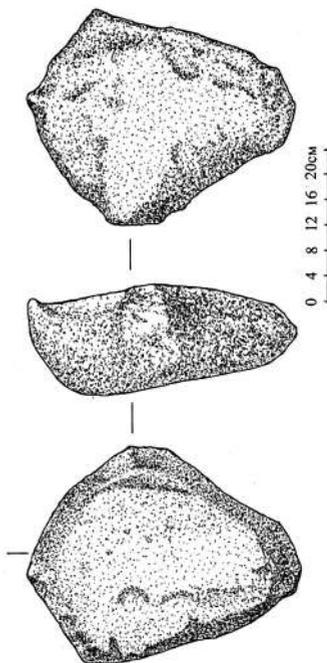
Іл. 7. Стела 3 з розкопу ІІІ (2011)



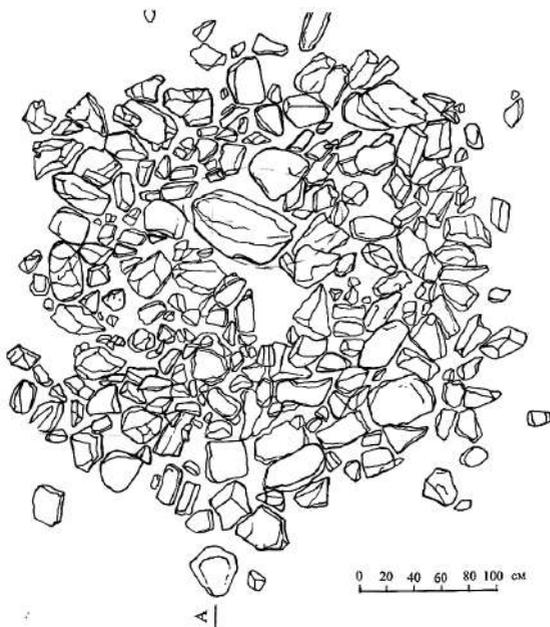
Іл. 8. Верхня частина стели 3 з хвилястою текстурою



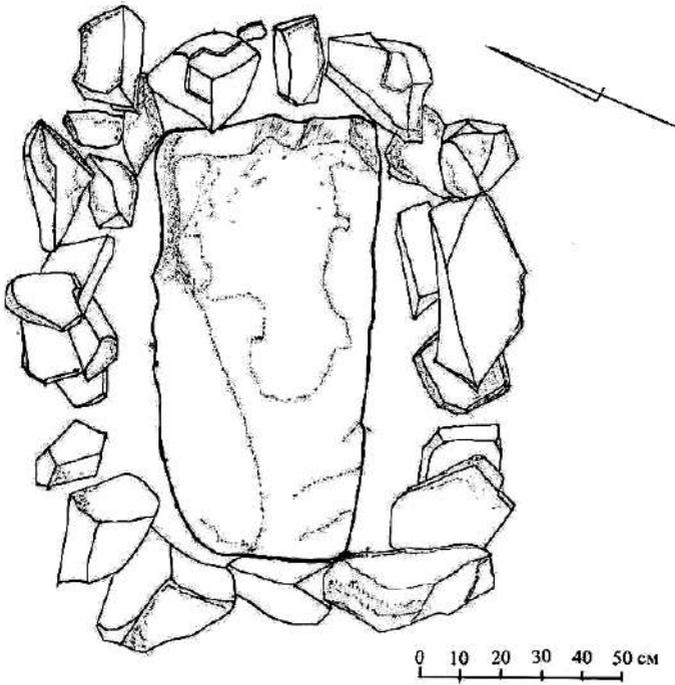
Іл. 9. Стела з перекриття поховання І



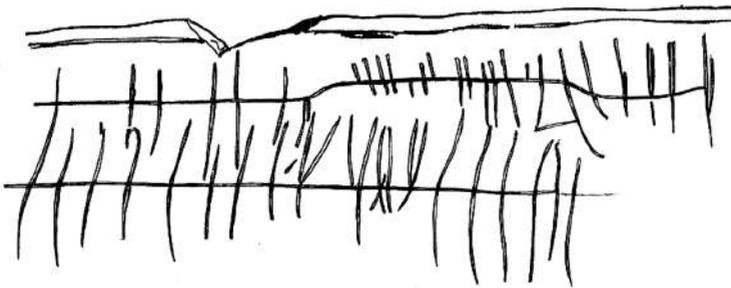
Іл. 10. «Голова змії» з поховання І



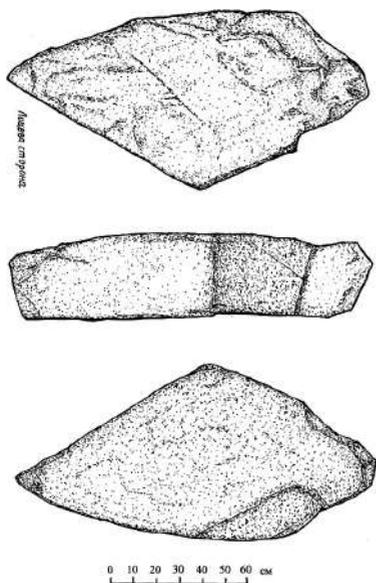
Іл. 11. Змієподібна викладка над похованням І (2009)



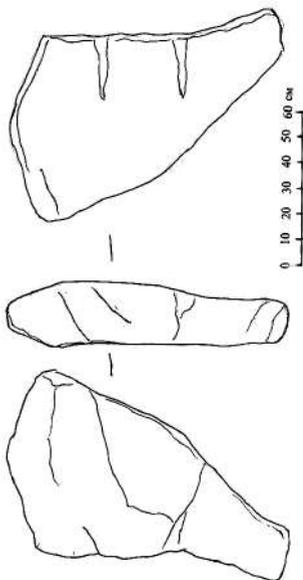
Іл. 12. Стела в кільцевій викладці поховання 3 (2011)



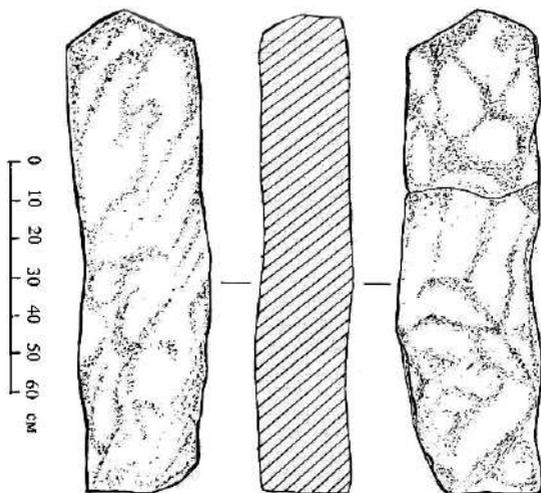
Іл. 13. Розгортка орнаменту горщика з поховання 3



Лл. 14. Антропоморфна стела з поховання 7



Лл. 15. Гранітна стела з поховання 7



Лл. 16. Фалічна стела з культової ями 3 (курган)

Список використаних джерел та літератури:

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 176.
2. Давня історія України. В трьох томах. Т. I. Київ: Наукова думка, 1997. С. 368.
3. Звіт про археологічні розкопки святилища та ґрунтового могильника біля с. Недайвода Криворізького району в 2011 році. *Архів КІКМ. КН-44448*. Арк. 9-12.
4. Ковальова И. Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). Днепропетровск: ДГУ, 1981. С. 68.
5. Ковальова И. Ф. Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепропетровск: Репринт ДГУ, 1989. С. 60.
6. Мельник Олександр, Стеблина Ірина. Кургани Криворіжжя Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. С. 317-328.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Т. 1. М.: Советская Энциклопедия, 1991. С. 533.
8. Михайлов Б. Д. Скульптура головы вешапа в гроте Каменной Могилы. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, 1982. С. 103.
9. Тесленко Д. А., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на острові Хортиця. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2000. С. 79-80.
10. Тибетская книга мертвых. Перевод О. Т. Тумановой. Москва: Гранд, 1993. С. 158, 177.

УДК 904:73](477.4)

Нечитайло Павло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ
м. Кам'янець-Подільський
e-mail: nechitajlo@ukr.net

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ПОДНІСТРОВ'Я

Лівобережжя Середнього Подністров'я – регіон, де локалізуються основні знахідки, що входять в канон слов'янської язичницької кам'яної скульптури. Більшість з них, окрім легендарного Збруцького ідола, експонується у відділі старожитностей Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Найбільш відомими є фігури з Іванковець та Ставчан. Вони мають виразну антропоморфність, археологічний контекст та широку історіографію. Ці культові комплекси згадуються у більшості робіт присвячених релігії давніх слов'ян. Обидва комплекси були віднесені першовідкривачами до старожитностей черняхівської культури. Ці висновки в подальшому не раз ставились під сумнів.

Іванковецьке святилище досліджувалось у 1950–1952 роках В. Й. Довженком та М. Ю. Брайчевським [1; 2]. Тут було виявлено три кам'яних фігури (рис. 1). Перша фігура – чотирирохраний стовп висотою 1,8 (на момент обстеження був вкопаний в землю, загальна висота 2,3 м) та розміром 37 x 40 см (рис. 1:2). На площинах стовпа були помітні виступи і западини штучного походження, за розповідями старожилів на ньому існували якісь знаки та фігури. З трьох сторін на стовпі збереглись схематичні зображення людських обличч. Найбільш чітко на південному боці – очі і рот показані заглибленнями. На західному боці першовідкривачі пам'ятки навіть бачили бороду.

Друга фігура у вигляді антропоморфної стели (рис. 1: 4). Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Зображена чоловіча фігура зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці

фігури – меч, розміщений від руки навскоси через тулуб. Унизу з правого боку – символ у вигляді тризуба, за В. Й. Довженком, М. Ю. Брайчевським – «знаки Рюриковичів». На момент публікації дослідники відзначали непогану збереженість фігури. Вони були схильні бачити зображення бороди, вусів, складок одягу. Ніс на обличчі, на їх думку, був відбитий зовсім нещодавно.

Третя фігура складається із семи великих уламків (рис. 1: 1). Це чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням людського обличчя у верхній частині. Висота – близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Виникнення Іванковецького святилища з кам'яними ідолами було віднесено до черняхівської культури. Віднайдені в процесі археологічних досліджень матеріали середини і другої половини I тисячоліття нової ери дозволяли припускати продовження його існування в цей час.

У 1963 р. у с. Ставчани Хмельницької області І. С. Винокур дослідив ще один комплекс з двома кам'яними статуями [4], (рис. 2-4).

Перша у вигляді антропоморфної стели має висоту 1,9 м (рис. 2-3). Ширина її основи 0,52 м, товщина 0,28 м. За описом автора знахідки, це одноликий ідол, що представляє собою фігуру бородатого чоловіка в головному уборі конічної форми. Волосся підстрижене й знаходяться на рівні потилиці. З тильної сторони добре показані спина й плечі. Увігнутої до площини каменю прямою лінією підкреслена рельєфність спини й плечей. Ця лінія закінчується округлістю лопаток і до підстриженого на потилиці волосся не доходить. У нижній частині спини вибите силуетне зображення коня. У руках антропоморфної статуї ріг. Друга кам'яна статуя – підтесаний стовп конічної форми. Він також висічений із брили дністровського вапняку. Висота його 1,2 м; ширина основи 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло (діаметр його 0,24 м.). Конусоподібна статуя так само, як і антропоморфний ідол, лежала долілиць на глибині 0,5–0,6 м. Навколо антропоморфного ідола й конусоподібної статуї на глибині 0,6–0,7 м виявлені залишки древніх вогнищ (рис. 3–4). Вогнища представлені скупченнями обпалених каменів, золи й деревного вугілля. У заповненні вогнищ було знайдено уламки кісток тварин і черепки посуду черняхівської культури.

Діаметр збережених кострищ від 1 до 1,2 м. На всій площі навколо статуй простежені сліди обпаленої землі й прошарок попелу. І. С. Винокур відносив Ставчанське святилище до пам'яток черняхівської культури. Ідоли зі Ставчан та Іванковець інтерпретувались багатьма дослідниками як генетично споріднені зі Збруцьким, однак раннішого часу.

Дністровські антропоморфні ідоли увійшли в знамениту працю Б. О. Рибакова Язичництво Давньої Русі. Автор, посиляючись на дослідження попередників, в цілому погоджувався з їх культурно-хронологічною атрибуцією як черняхівських, однак із застереженням [14, с. 132]. Зокрема, вчений не був впевнений у датуванні та етнічній приналежності окремих ідолів і вважав, що для цього їх самих та місця їх виявлення треба вивчити детальніше. Б. О. Рибаків висловлював зауваження з приводу антропоморфного ідолу зі Ставчан. На його думку, на спині у цього ідола чітко зображена коса, що зустрічається тільки на пізніх половецьких кам'яних бабах. У наступному реченні він слушно зауважує, що проти половецького походження ідола говорить наявність рогу достатку, який половецькі скульптори не зображували [14, с. 132]. Це припущення Б. О. Рибаків щодо коси на спині Ставчанського ідола було пізніше розтиражоване іншими авторами. Втім, як вірно зауважив Р. В. Забашта, Б. О. Рибаків окреслив атрибутивну дилему, проте не вдався до спроби кінцевого її з'ясування. «Між тим, вона вирішується доволі просто, самим натурним обстеженням ідола, що засвідчує: ніякої коси антропоморф не має, на його спині відтворено натомість позовжнє заглиблення, що передає лінію хребта» [7, с. 38]. Тобто, Р. В. Забашта підтвердив спостереження зроблені І. С. Винокуром. Якщо ж ми спробуємо співставити половецькі зображення з косами з монографії С. О. Плетньової [13] зі Ставчанським ідолом, то побачимо наступну картину. В усіх випадках коси на половецьких скульптурах змодельовані посередині висоти голови, одразу нижче лінії шапки чи шолому (рис. 6). У Ставчанського ідола волосся підстрижене, що відображено на скульптурі горизонтальною лінією (рис. 2–3). До речі, така зачіска характерна для готської, варварської моди V–VI століття і зустрічається на антропоморфних зображеннях ранньослов'янського та візантійського кола (рис. 5). Тотожна зачіска зображена на ранньо-

середньовічному дерев'яному ідолі з Янкова [24, s. 135, fig. 10]. Нижче лінії волосся показано трикутник, що розходить в сторони на рівні лопаток і переходить в лінію хребта.

Більш розлогу критику позицій першовідривачів Іванковецьких та Ставчанських ідолів було висловлено у спільній праці І. П. Русанової та Б. О. Тимощука «Язичницькі святилища древніх слов'ян», перше видання якої вийшло у 1993 році [17]. По-перше, автори одразу ж висловили сумніви з приводу зв'язку ідолів з Іванковець та Ставчан з черняхівською культурою. «В зв'язку з повсюдним масовим знищенням ідолів протягом довгого часу і зі звичаєм перенесення їх в інші місця здається дуже сумнівним, що ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні і простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають його дослідники. Два інших ідоли, знайдених поблизу, були явно перевідкладені – один розбитий селянами і закопаний, інший покладений на межі біля городу. Під час розкопок поруч з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичайних для поселень відкрито не було і немає доказів зв'язку ідола, що стояв з черняхівським шаром» [17, с. 32]. Втім, наприклад, при дослідженні городищ Богит та Звенигород над Збручем автори інтерпретували більшість ям, споруд та вогнищ як культові без якоїсь спеціальної аргументації. В результаті, В. Шиманський [26], а за ним М. І. Петров та Л. С. Клейн [11] піддали їх висновки гострій критиці. Зокрема, критики звертали увагу, що на городищі Звенигород були знайдені предмети християнського культу (хрестики, іконки, енкаліпіони), а людські жертвоприношення більш схожі на жертв раптового нападу на городища [26, с. 292].

На думку І. П. Русанової та Б. О. Тимощука, розкоп закладений І. С. Винокуром в місці виявлення Ставчанських ідолів, не дав кінцевої відповіді щодо їх зв'язку з черняхівським поселенням. Вогнища зафіксовані поблизу ідолів, на їх думку, звичайне явище для поселень, а самі ідоли були вкопані в черняхівський шар і датуються пізнішим часом. Однак, при інтерпретації об'єктів на Крутилівському городищі на горі Звенигород автори вже не були такими критичними і атрибутували як культові більшість ям, споруд та вогнищ пам'ятки [16]. Зокрема, «як жертвник X–XIII ст. була інтерпретована квадратна яма з

кам'яною обкладкою на західному краю площадки городища; майданчик вдовзж валу із залишками горілих дерев'яних пустотілих клітей звичайних для давньоруських городищ XI–XIII ст. як «охоронні вогні капища»; усі оборонні споруди (вали та рови) давньоруського часу визнані не функціональними а ритуальними; майданчик городища, не зважаючи на щільне покриття западинами від об'єктів оголошений «нежитловим»; усе ж городище в сумі інтерпретовано як «городище-святилище кінця X–XIII ст.» [12, с. 171–172].

З приводу Ставчанського атнтропоморфа І. П. Русанова та Б. О. Тимошук повторюють натурно не підтверджену тезу Б. О. Рибаківа про зображення коси на спині [17, с. 33]. На їх думку, додатковим аргументом на користь зближення скульптури з тюркськими, є зображення круглої шапочки, схожої на сферичний шолом а також загальний абрис фігури. Втім, дослідники відзначали, що положення рук та ріг характерне для слов'янських зображень. Перерахований набір аргументів переконав їх, що ставчанський ідол було зроблено під сильним впливом кочівників. Хоча, як бачимо, аргументи на користь кочівницьких впливів в ставчанській культурі не можна визнати надійними. Конічні шапки зустрічаються не лише в кочівницькій скульптурі. Є вони на ідолах з Новгорода, Себежа, Альтенкірхена [5, с. 70, рис. 3]. Абрис Ставчанської скульптури: плита з виділеними плечима та головою подібні на більшість атропоморфних стел. Таке вирішення зустрічається і на подібних пам'ятках доби бронзи-раннього заліза.

Розлогу розвідку з приводу Іванковецьких та Ставчанських кам'яних фігур в контексті Збруцького ідола опублікував В. Шиманський [25]. Польський вчений висловив низку суттєвих зауважень, що стосуються інтерпретації, обставин знахідок та методики досліджень і публікації. Зокрема, на його думку, спосіб публікації цих знахідок був далеким від базових стандартів. Також він вважає недостатнім масштаб досліджень, з огляду на важливість знахідок, особливо в Ставчанах і незадовільною методику розкопок. В. Шиманський детально проаналізував не лише самі ідоли з Іванковець, але й усі досліджені першовідкривачами святилища нерухомі об'єкти і археологічний матеріал.

Його бентежило віднесення авторами святилища до старожитностей черняхівської культури з огляду на виявлення кераміки ранньослов'янського часу VI–VII століття, а три з виявлених ям відносились до культури Луки-Райковецької VIII–IX століття [25, с. 99]. Загальний аналіз результатів досліджень не дозволяє, на його думку, об'єднати виявлені хронологічно та культурно об'єкти в єдине ціле – черняхівське святилище. Виходячи з вищеприписаного, В. Шиманський зауважив, що культурно-хронологічний характер цієї пам'ятки слід, визначати лише приблизно, передусім шляхом порівняння з іншими пам'ятками цього типу.

Щодо Ставчанського святилища, В. Шиманський висловлював своє незадоволення з приводу польової фіксації пам'ятки та подальших висновків І. С. Винокура. Зокрема, його зауваження стосувались неінформативних креслень перерізу розкопу, невідомої кількості вогнищ (сам В. Шиманський нарахував їх 6, у реконструкції бачимо 4, в публікації загальна кількість не вказана). Аналізуючи антропоморф автор не погоджується з інтерпретацією заглибленої лінії на спині як коси, зауважуючи, що коси на половецьких скульптурах показані як випуклий, рельєфний елемент. Зважаючи на недостатньо ретельну польову документацію, знахідки лише двох невеликих фрагментів кераміки черняхівської культури у вогнищах а також невідомість щодо того, що знаходиться поза закладеним невеликим розкопом інтерпретувати знахідки Ставчанських ідолів слід з великою обережністю [25, с. 101].

Звертався до кам'яної язичницької скульптури Подністров'я і Л. С. Клейн у праці «Восресіння Перуна» [11]. Втім, характер праці дозволив вченому висловити доволі широкі, загальні міркування. І ці міркування доволі тенденційні. Зокрема, аналізуючи зведені таблиці І. С. Винокура та Р. В. Забашти, вчений зауважив, що скульптура першої половини I тисячоліття нової ери, як приналежна черняхівській культурі, мабуть відноситься до старожитностей германців і сарматів. На жаль, автор не навів жодної надійних аналогій антропоморфних ідолів, які визначені як германські чи сарматські. «...перша таблиця різко відрізняється від двох інших: скульптури на ній стовпоподібні, чотириохгранні і іноді (Іванківці) багатолікі, тоді як скульптури двох інших

(дійсно слов'янських) відносяться до т.зв. «круглої скульптури» [10, с. 207]. Твердження невірне в принципі, оскільки в першу групу входять як стовпоподібні (Сурженці, Іванківці, Кремінна) так і антропоморфні стели (Ставчани, Калюс, Іванківці) [5, с. 66, рис. 1]. В цілому, Л. С. Клейн поділяв думку М. І. Петрова, який вважав, що приналежність кам'яних ідолів слов'янам дохристиянської доби ненадійна, оскільки більшість з них – випадкові знахідки не пов'язані з археологічним контекстом. Цей же М. І. Петров взагалі заперечував традицію існування кам'яних ідолів у слов'ян.

Короткий аналіз деяких зразків кам'яної скульптури Подністров'я був зроблений у статті О. В. Комара та Н. В. Хамайко присвяченій Збруцькому ідолу [12]. Зокрема там, без додаткової аргументації, антропоморфна фігура зі Ставчан названа скіфською [12, с. 168]. А Юрковецький ідол, на їх думку, «зображений не в шапці а в шоломі XIV–XVI ст., що, скоріше, відносить його до категорії паркової скульптури XVIII–XIX» [12, с. 169]. На які саме шоломи і яку паркову скульптуру схожий Юрковецький ідол не повідомляється. На с. 190 скіфськими оголошується не лише ідол зі Ставчан, але й з Калюса. Що споріднює ідоли зі Ставчан та Калюса зі скіфською скульптурою? Це ріг в руках. В іншому вони мало подібні. Скіфська антропоморфна скульптура достатньо добре вивчена [13]. Окрім рогу на ній часто зображуються й інші атрибути: шийна гривна, меч, пояс. Обличчя скіфських антропоморфних статуй зображено поголене, або з вусами, шапок або шоломів, подібних до Ставчанського ідола там теж немає. У регіоні Середнього Подністров'я відомі окремі пам'ятки монументальної скульптури, які інтерпретуються як скіфські, зокрема з с. Березівка [20, с. 166, с. 290] та Нижчий Ольчедаїв [9]. Однак ані іконографічно, ані за технікою виконання вони мало подібні на ідоли зі Ставчан та Іванковець. Втім досліджуваний регіон небагатий на подібні пам'ятки, а вищезгадані збережені фрагментарно, що ускладнює їх культурно-хронологічну атрибуцію.

Велику кількість робіт присвячених дністровській язичницькій кам'яній скульптурі написав Р. В. Забашта [5-10]. Він не погоджувався з інтерпретацією ставчанської скульптури з рогом як

скіфської [10, с. 32], та вбачав античні впливи на язичницьку культуру краю, зокрема, на прикладі пам'яток з Іванковець та Мурованих Куриловець [10]. Ним же були виявлені та опубліковані нововиявлені знаки на ставчаському антропоморфі [7; 9].

В останні роки кількість виявлених антропоморфних ідолів в регіоні суттєво зросла [21]. Однак таких яскравих комплексів як в Іванківцях та Ставчанах не знайдено. Втім суттєво розширено географію знахідок. Особливо цікавою є знахідка ідола на городищі Губин на Волині з ознаками ритуальної християнізації (хрест на лицьовій частині). Він зроблений з граніту, стовпоподібний з личиною. Губинський ідол є найпівнічнішою пам'яткою слов'янської антропоморфної язичницької скульптури [20].

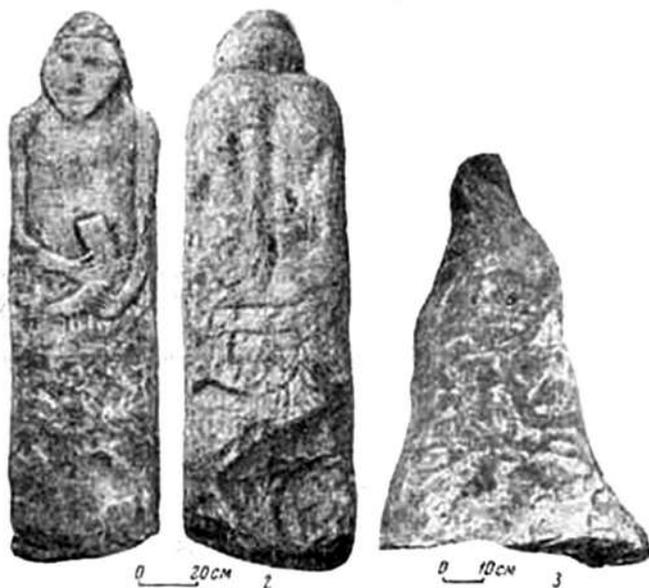
Отже, більшість критиків висловлювали свої зауваження з приводу непереконливого археологічного контексту знахідок кам'яних ідолів та недостатньої кількості аргументів для віднесення їх до слов'янських язичницьких пам'яток. Але антропоморфні стели та стовпи з личинами невідомі у каменерізному мистецтві регіону християнської доби. Кам'яна скульптура Середнього Подністров'я доби палеометалу теж відома і має свої особливості [8; 9; 15; 16]. Також, досі не виявлено аналогічних комплексів з кам'яними ідолами на суміжних територіях, які б отримали надійну культурно-хронологічну атрибуцію. Спроби атрибутувати окремі дністровські ідоли (Калюс, Ставчани) як скіфські, чи пізньокочівницькі не переконливі.

І якщо для стовпоподібних ідолів з личинами аналогії відомі (зокрема, дерев'яні ідоли з Янкова, Волина в Польщі), то для антропоморфних стел з Іванковець і Ставчан не було знайдено аналогій поза дністровським контекстом і запропонованою хронологією. Цікаво, що Шигірський ідол епохи мезоліту теж має вигляд стовпа із зображенням людської голови у верхній частині [22]. Очевидно така форма диктувалася функціональністю та відносною простотою вирішення скульптури, оскільки є спільною для різних історичних епох та територій.

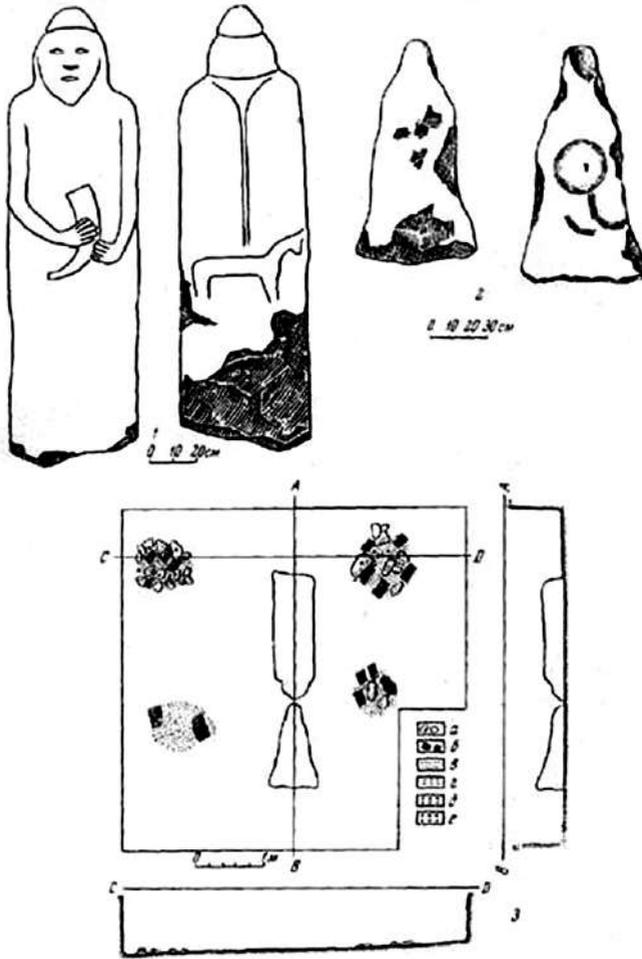
Загалом, для вирішення проблеми інтерпретації та датування язичницької антропоморфної скульптури Середнього Подністров'я потрібно відкриття надійно датованих археологічних комплексів, бажано закритих.



Іл. 1. Кам'яні антропоморфні ідоли:
1, 2, 4 – Іванківці; 3 – Калюс. Малюнки художників Д. Брика
і Ф. Пенюшкевича. За І. Винокуром



Іл. 2. Кам'яні ідоли із с. Ставчани:
1, 2 – лицьова й зворотна сторони ідолу; 3 – лицьова сторона
конічної статуї із солярним знаком. За І. С. Винокуром

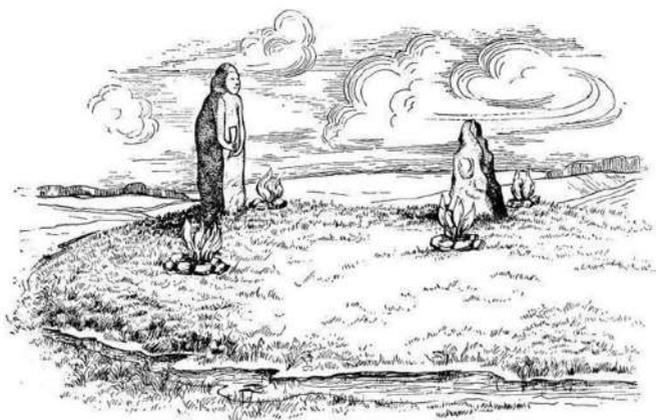


Іл. 3. Ідоли зі с. Ставчани (прорис) і план розкопу, де вони були знайдені:

- 1 – прорис лицьової й зворотної сторін ідола;
 2 – прорис зворотної й лицьової сторін статуї із солярним знаком;
 3 – план розкопу, де були знайдені кам'яні статуї

Умовні позначки: а – камені; б – обпалена земля;
 в – попіл; г – вугілля; д – кістки тварин; з – уламки посудин.

За І. С. Винокуром

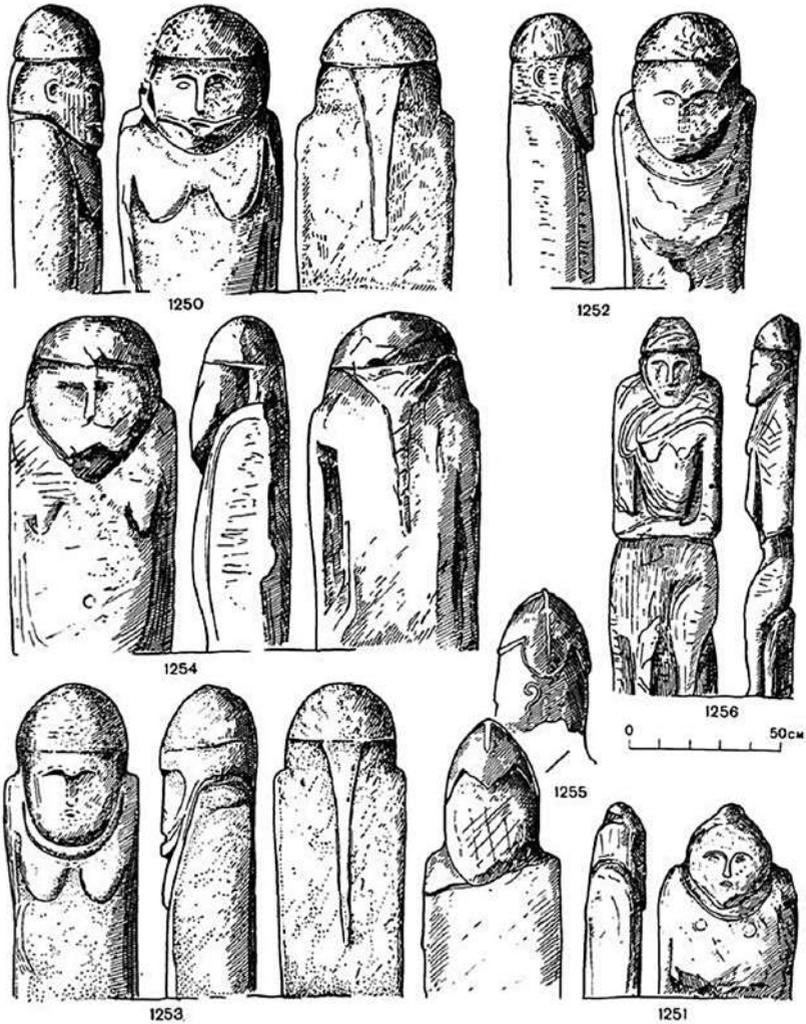


Іл. 4. Язичницьке капище-жертвник в с. Ставчани.
Реконструкція І. Винокура. Художник Д. Брик

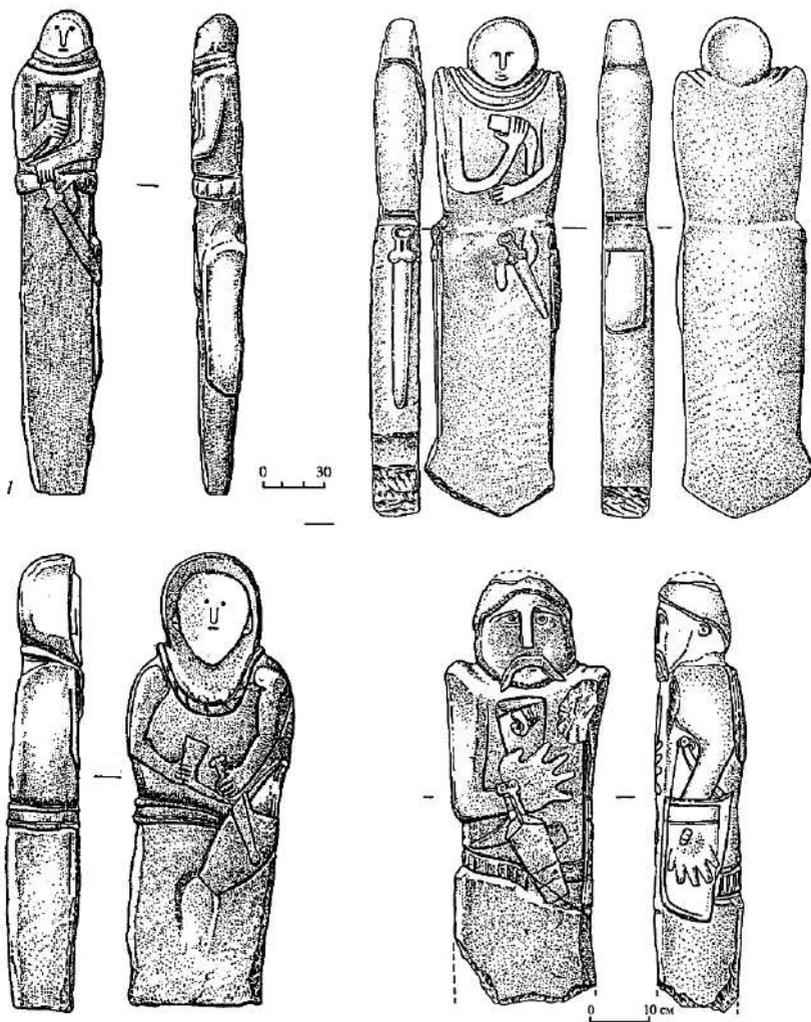


Срібна повсякчасна прикраса з головною шпилькою V ст. Видкоєва знахідка з Київщини.
Легендарний варяг-слов'янський лобик

Іл. 5. Зразки зачісок слов'ян та варварів на предметах V-VI століття за Є. Синицею та З. Васіною



Іл. 6. Половецькі кам'яні скульптури
з Саратівського історико-краєзнавчого музею
за С. Плетньовою



Пл. 7. Скіфські кам'яні скульптури
за В. Ольховським

Список літератури

1. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. № 139. С. 238–262.
2. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
3. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья *Материалы и исследования по археологии*. 1967. № 139. – С. 136–143.
4. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210–214.
5. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян. *Археологія*. 1989. № 1. С. 65–77.
6. Забашта Р. В. Сакральний комплекс III–IV ст. в с. Ставчанах Хмельницької області: факти, коментарі, спроба нового атрибування». *«Eastern review», t. 5: «Sanktuaria i kult», Łodz, 2001. С. 97–111.*
7. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.
8. Забашта Р. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини. *Записки НТШ*. – Л., 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 227–239.
9. Забашта Р., Білозор В. Скіфська скульптура з району Середньої Наддністрянщини. *Народознавчі зошити*. Львів, 1996. – Зош.1. – С. 30–33.
10. Забашта Р. Скульптура слов'ян – язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико - культурної сув'язі). *Українське мистецтво на переломах епох: Образ. Трансформації. Стиль* : [монографія] / Л. Ганзенко, Р. Забашта, О. Ламонова, І. Міщенко, В. Рубан, Г. Скляренко, О. Сторчай, І. Ходак; ред.: Г. Скрипник, Л. Ганзенко, Р. Забашта; Національна

- академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, «Наукова книга», проект. – Київ : Наукова думка, 2021. – С. 18-39.
11. Клейн Л. С Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб, Евразия, 2004. 479 с.
 12. Комар А., Хамайко Н. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? *Ruthenica*. 2011. №10. С. 166–217.
 13. Ольховский В. С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. М.: Наука, 2005. 299 с.
 14. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. Москва: Наука, 1974. 200 с
 15. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 782 с.
 16. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 1987. С. 401–402.
 17. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
 18. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.
 19. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2016. Вип. 9. С. 167–175.
 20. Семенчук С. О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (ХІ ст. до н. е. – ХІІІ ст. н. е.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю

- 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2018. 305 с.
21. Семенчук С., Нечитайло П. Сучасні наукові дослідження Губинського антропоморфа. *Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук. практи. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2022. с. 98-104*
 22. Савченко С. Н., Жилин М. Г., Тербергер Т., Хойсснер К.-У. Большой Шигирский идол в контексте раннего мезолита Зауралья. *Уральский исторический вестник*. 2018. № 1 (58). С. 8–20.
 23. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
 24. Sokołowska J. Wczesnohistoryczne posągi kamienne odkryte na ziemiach Polski. *Światowit* 12, 1928. s. 113–151.
 25. Szymanski W. Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie: lata badań, lata wątpliwości, *Przegląd Archeologiczny*. 1996. № 44. S. 75–116.
 26. Szymanski W. «Jazyčeskie svjatišča drevnich slavjan», I. P. Rusanova, B. A. Timoščuk, Moskva 1993 : [recenzja]. *Archeologia Polski*, 1997, № 1-2. S. 286–301.

УДК 902.6“637”

Отрощенко В. В.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу,
Інститут археології
Національної академії наук,
м. Київ,
e-mail: otrok_o@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНИХ СКУЛЬПТУР ДОБИ БРОНЗИ

Панорамний огляд кам'яної антропоморфної скульптури від доби енеоліту до розвинутого Середньовіччя здійснили Д. Телегін та Д. Меллорі в узагальнюючій праці [26, Foreword, р. 1-34]. Парадокс цієї книги полягає в тому, що всі (!) стели доби палеометалів віднесені до мідного віку, а доба бронзи, виявилась геть позбавленою монументальної скульптури. Адже після розгляду скульптур «мідного» віку в розділі 3 цієї книги аналізуються «стели-обеліски Кіммерійського періоду» [26, р. 59-67]. У деяких сучасних дослідників кам'яної скульптури панує переконаність, що кам'яна скульптура доби бронзи в Надчорномор'ї відсутня взагалі [18, с. 273].

Переважаючи кількість стел палеометалевої доби виявлено в перекриттях поховань ямної спільноти. Металографічні аналізи речей засвідчили, що «ямники» засвоїли технології бронзоливарного виробництва від населення усатівської культури, що постала в степах поміж Південним Бугом та Прутом як симбіоз нащадків Куктень-Трипілля та скотарських племен пізнього енеоліту. Лише незначна кількість «сліпих» стел помічені в контексті поховань пізнього енеоліту [23, t. II, taf. 15, 5; 40, 1-2; 183, 1, 3; 486, 2]. Отже, поява стел фіксується верхньою межею енеоліту в зоні контактів усатівської та майкопської культур ранньої бронзи [4, с. 108-109, Іл. 56, 1-13].

Лише в 21 ст. українські археологи визнали ямну спільноту належною до епохи ранньої бронзи [1, с. 143-156; 6, с. 163-214; 20, с. 24-93; 21, т.1, с. 180-189]. Тепер базовий масив стел

репрезентує добу ранньої бронзи, що й засвідчує альбом «Давня скульптура і пластика України. Доба бронзи» [5, с. 34-172]. Загалом, запорукою коректного датування та ідентифікації стел лишається чіткий археологічний контекст. Його засвідчено для більшості стел доби бронзи, виявлених переважно при розкопках курганів впродовж 2-гої пол. 20 ст. Саме тоді зафіксовано використання стел у сакральній сфері не лише «ямниками», але й носіями культур, які репрезентують усі 5 періодів бронзової доби Степу та Південного Лісостепу.

Актуальною все ще залишається проблема датування та культурної ідентифікації випадкових знахідок. Серед них довершені скульптури класу «ідоли»: Керносівський [13, с. 37-41, Іл. 1-4], Верхоріченський [22, с. 37-38, Іл. 1], Федорівський [19, с. 23-33, Іл. 7], Сватівський [2, с. 73, Іл. 3, 4, 5; 3, с. 169-171, Іл. 84, фото 5], Ак-Чокрак та Казанки [5, с. 150-155, статуй 51 та 52]. Вони вирізняються серед стел наявністю сюжетних композицій.

Запропоновані для названих ідолів дати досі пульсують в межах 4 – 2 тис. до н. е. Але єдиною сюжетною стелою в надійному контексті лишається Бахчі-Елі, м. Сімферополь. Вона перекривала впускне поховання ямної спільноти [25, fig. 36]. За своїми габаритами це ще стела з ледь помітним виступцем голови, мотивами двобою та оранки на площині. Ідоли ж належать до круглої скульптури, а їхні сюжети пов'язані з діями хвостатої людини. Наявність хвоста у скульптури та сценах її життя вказують, що втілена у камені особа є героєм сюжетів (Керносівка, Федорівка, Сватове: (Іл. 1, 1-3).

Культурній ідентифікації сюжетних ідолів сприяє динаміка поширення стел з осередку їхньої концентрації в межах річки Прута та Інгула. В цих регіонах кількість стел є тризначною. За ними йдуть правобережні від Дніпра райони Дніпропетровської та Херсонської областей з двозначними показниками. На Лівобережжі Дніпра перед ведуть західні райони Запорізької обл. та Крим. Мінімальна кількість стел виявлена в Дніпропетровській та Полтавській областях. Відсутність стел над похованнями ямної спільноти помічено в регіонах Донбасу, Слобожанщини та західних областей РФ. На тлі такої тен-

денції іншу локалізацію мають сюжетні ідоли, зосереджені на Лівобережжі в передгір'ях Криму, на кордоні Дніпропетровської й Полтавської та півночі Луганської областей. Їх доповнюють укорочені скульптури з атрибутикою (хут. Арканцев, хут. Скопирський, хут. Круча) уздовж вододілу поміж басейнами Сіверського Дінця та Дону в Ростовській обл. РФ. Названі скульптури досі відносять до ямної спільноти, попри те, що стели в ямних похованнях Донбасу й далі на схід відсутні [14, с. 215-218, Іл. 129-131]. А ось у вхідних ямах катакомб стели фіксували неодноразово [7, 262-264, Іл. 1, 1; 8, с. 70]. С. Братченко, публікуючи Сватівського ідола з луком та сагайдаком, навів аналогії їм у комплексах лучників з поховань української катакомбної провінції [2, с. 72-73, Іл. 2 – 3]. Це є підставою для датування ідолів з луком та сагайдаком добою середньої бронзи (Іл. 1, 2; 2, 1).

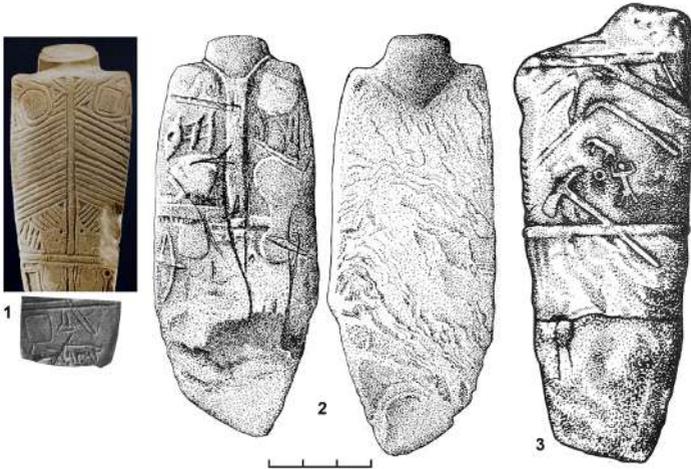
1998 року знайдене святилище з 13-ти стел в Хаккарі на південному сході Туреччини. На більшості з них є сюжетні композиції. Велі Севін відразу зазначив сюжетну схожість відкритих скульптур зі стелами України, з посиланням на Д. Телегіна та Д. Меллорі [24, р. 82]. В. Клочко, позначаючи віхи торгових шляхів доби бронзи, визнав стели з Хаккарі свідченням зв'язків Надчорномор'я з Передньою Азією [11, с. 173-176, Іл. 7-10]. Дослідник звів у таблицю ідолів Степу 3 тис. до н. е. зі скульптурами з Хаккарі 2 тис. до н. е., слушно трактувавши сюжетні збіги та риси схожості бронзових сокир в обох групах стел як слід міграції хетів у ході індоєвропеїзації Переднього Сходу [11, с. 175, Іл. 8]. Понад те, І. Черняков, публікуючи Верхоріченського ідола, аргументував його дату добою середньої бронзи, спираючись на зображення зброї на його площинах [22, с. 37-39, Іл. 1]. О. Кислий провів соціолого-демографічний аналіз скотарських племен в середовищі яких могли з'явитися «антропоморфи з виступом» та сюжетами. Він же побачив риси схожості на стелах з України, Азербайджану та Хаккарі, зблизивши їх у часі [10, с. 10-14, Іл. 2, 5-7].

Важливим зрушенням для конкретизації віку сюжетних ідолів стала ідентифікація О. Смирновим на Керносівському, Федорівському та Верхоріченському ідолах «храмових

структур», пов'язаних на Передньому Сході з ритуалами запліднення людей та худоби [17, с. 60-71, Іл. 1-5]. Подібні структури вирізняються також на ідолі зі Сватового (Іл. 1, 2) та шести стелах з Хаккарі (Іл. 3). Моделі таких структур імітують стеблоподібні гранітні вироби малих форм з поховань катакомбної спільноти. Це «антропоморфний за формою» вітварчик зі Златоустівки, кург. 1, пох. 19, (Іл. 2, 3) Криворізького р-ну [12, с. 46-47, Іл. 14] та «розтиральник антропоморфної форми» з катакомби в кург. 1, пох. 21 (Іл. 2, 2) у Богоявленському могильнику в пониззі Дону [9, с. 15, 45, табл. 2, 5]. Аналогічна «храмова структура» (Іл. 2, 1) зображена на правому плечі Верхоріченського ідола [17, с. 62, Іл. 1, 2]. Плечову локацію мають ще дві подібні структури на Керносівському ідолі обабіч крони дерева-хребта (Іл. 1, 1). Кожна з них містить стрижневе деревце, ніби дозволяючи зазирнути в середину «хатинки» [5, с. 165].

Силует антропоморфної стели між хрестом та свастикою на посудині розвиненого етапу культури Тріалеті [15, с. 202-203, Іл. 7, Б] має аналогії на менгірі (стела 13) та стелі 5 з Хаккарі й свідчить, що образ кам'яних стел на межі 3–2 тис. до н. е. наблизився впритул до осередків цивілізацій: Крито-Мікенської – на Заході та Месопотамської – на Сході. Адже знахідки дериватів стел степового типу на півдні Балканського півострова, в Трої та на сході Анатолії надає поширенню їх циркумпонтійського масштабу.

Знахідкою 2024 року є скульптура з с. Івашківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Це єдина стела класу «ідоли» на Правобережній Україні, що має контур лука під пальцями рук [16, с. 7-9, Іл. 1-5]. Така низька локація цієї зброї (Іл. 1, 2) відома лише на Сватівському ідолі з Луганщини [3, с. 170, Іл. 84]. Ця риса схожості наближає ідола з Івашківців до стел доби середньої бронзи, що не суперечить датуванню в публікації [16, 2024, с. 7-9]. Є надія, що пантеон образів кам'яної скульптури доби палеометалів буде множитись, даруючи нові відкриття.



Пл. 1. Сюжетні ідоли з храмовими структурами:
1 – Керносівка (за Крилова 1976; Довженко 2009);
2 – Сватове (за Братченко 2002);
3 – Федорівка (за Супруненко 2011)



Пл. 2. 1 – сюжетний ідол з Верхоріччя
з храмовою структурою
(за Довженко 2009);
2 – кварцитовий розтирач,
як антропоморфізована храмова
структура, Богоявленський
могильник, кур. 1, пох. 21
(за Каталог 1981);
3 – антропоморфний вівтарик,
як храмова структура зі Златоустівки
(куг, 1, пох. 19, за Ковальова та ін. 2016)

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія України. Курс лекцій. Залізняка Л. Л. (ред.). Київ: «Либідь», 2005.
2. Братченко С. Н. 1989. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989, 4, с. 70-81.
3. Братченко С. Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 2004, вип. 2, с. 65-190.
4. Дергачёв В. А. Позднее Триполье – Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья). Кишинэу: СЕР USM, 2022.
5. Довженко Н. Д. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. Давня скульптура і пластика України. *Доба бронзи*. Київ: Родовід, 2009, III, 1, с. 13-31.
6. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Бруйко И. В.; Самойлова, Т. В. (отв. ред.). Одеса: ООО РИА СМІЛ, 2013.
7. Ильюков, Л. С. О нижнедонских каменных стелах эпохи средней бронзы. В: Братченко, С. Н. (отв. ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: РАМУС АН Украины, 1991. с. 262-265.
8. Ильюков, Л. С. По следам танаисских сокровищ. Ростов-на-Дону: ЗАО «Книга», 2002.
9. Каталог выставки ..., 1981. В: Раев Б. А. (ред.). Каталог выставки новых поступлений отдела археологии (1970–1980 гг.). Новочеркасск: Новочеркасский музей истории донского казачества.
10. Кислий, О. Є. 2009. До питання про антропоморфні стели Північного Причерномор'я. *Археологія*. 4, с. 8-17.
11. Ключко, В. І. 2007. Торговельний шлях Буг – Бог за часів доби середньої бронзи та індоевропеїзація Малої Азії. В: Bakalarska L. (redakcia). *Wspolnota dziedz archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji ...* Lancut (26-28 X 2005 r.). Warszawa, Poznan, s. 171-178.
12. Ковальова, І. Ф., Шалобудов В. Н., Струкуленко А. В., Іванців А. В., Ярошенко Я. Г. Експозиція та наукові фонди Кабінету археології ДНУ ім. Олеся Гончара. Каталог. Дніпропетровськ: Ліра. 2016.
13. Крылова, Л. П. 1976. Керносовский идол (стела). В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред. колл.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 36-46.

14. Курганные погребения раннего бронзового века Нижнего Подонья (свод археологических источников). Составитель А. В. Файферт. Ростов-на-Дону, 2014.
15. Рысин, М. Б. 2014. Проблемы хронологии и периодизации древних культур Кавказа финала среднего бронзового века. *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН. Санкт-Петербург, XLII, с. 170-212.
16. Семенчук, С. 2024. Нововиявлена кам'яна стела-статуя з Івашковець. В: Карпова Т. М. (гол. ред.). *Археологія & Фортифікація : наук. збірник*. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., вип. 1, с. 9-14.
17. Смирнов, А. М. 2001. Изображения храмовых структур и сюжетов в европейском мегалитическом искусстве в IV–III тысячелетиях до н. э.: опыт идентификации. В: Дэвлет М. А. (отв. ред.). *Мировоззрение древнего населения Евразии*. Москва: ТОО «Старый сад», с. 60-89.
18. Соколова, Л. А. 2014. Антропоморфные стелы Хаккари (Юго-Восточная Турция) в историческом контексте. *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН. Санкт-Петербург, XLII, с. 271-295.
19. Супруненко, А. Б. 2011. Федоровский идол и курган. Киев – Полтава.
20. Тощев, Г. Н. 2007. Крым в эпоху бронзы. Запорожье: ЗНУ.
21. Україна: хронологія розвитку 2007. В: Толочко П. П. (гол. редколегії). Україна: хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. Київ: КВІЦ, т. 1.
22. Черняков, І. Т. 2005. Стела бронзової доби з Верхоріччя. *Археологія*, 1, с. 37-47.
23. Rassamacin, Ju. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Graber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4.Jt v.Chr.). Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung. Archeologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
24. Sevin, V. 2001. Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri [The Hakkau Stelae A Nomadic Impact on the River Zap]. *Tüba-Ar.* 4. P. 79-88.
25. Tallgren, A. M. 1926. Le Pontide presscythque. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki, T. II.
26. 24. Telegin, D. Ja., Mallory, J. P. 1994. The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans. Washington.

УДК 904(477)

Писаренко Ю. Г.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України,
Київ,
e-mail: zirin@ukr.net

ТИМОН ЗАБОРОВСЬКИЙ – НЕ АВТОР ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА (З ІСТОРІЇ ПИТАННЯ)

З часу оприлюднення Мечиславом Потоцьким знахідки Збруцького ідола (листопад 1850 р.) [9, с. 184] точаться дискусії між прихильниками його давнини і скептиками. Одним із перших скептиків був філолог А. Брюкнер, який висловив сумніви як щодо старовинності ідола, так і щодо його слов'янської належності [10, s. 47, 325]. В особливий напрямок, очевидно, слід було б виокремити тих, хто намагався назвати ім'я конкретного «фальшувальника». Так інший філолог, Т. Сінко, припускаючи патріотичні мотиви цієї особи, подібні до тих, якими керувався автор «Краледворського рукопису» Вацлав Ганка, губився у здогадках, хто міг би спочатку наказати вирізьбити «Святовіда», вкинути його до Збруча, а по кількох роках звідти видобути. Чи був «автором ідола» сам шанувальник давнини М. Потоцький, який діяв у злагоді з власником с. Личківці Костянтином Заборовським, чи хтось інший, він не знав [19, s. V (229)]. На це Г. Ленчик справедливо заперечував, що в такому разі занадто складним мав би бути процес видобування каменю на Соколісі, його транспортування в село Потоцького Коцюбинчики, а згодом знову за багато кілометрів в зворотньому напрямку до місця «затоплення» на Збіглі. *«Різьблення ідола, а потім його утоплення було б для всіх подією надзвичайно дивною, вражаючою та підозрілою, говорилося б про неї в усій околиці. В долині Збігла по обох боках ріки стояли казарми прикордонної сторожі австрійської та російської, кружляли*

уздовж Збруча патрулі, отже затоплення чогось в ріці, до того ж навпроти казарм, не лишилося б поза сторонньою увагою...» [17, s. 32]. Власне кажучи, усі ці контраргументи щодо новітнього авторства ідола можна повторити стосовно Тимона Заборовського (1799–1828) [6, с. 171]. Г. Ленчик – перший, хто відкинув кандидатури його та його брата, Костянтина в якості ініціаторів створення пам'ятки¹ [17, s. 31–32]. До цього слід додати, що, як довели дві експедиції А. Кіркора 1876 (?) та 1882 р. (перша – у супроводі учасників вилучення ідола зі Збруча, К. Беньковського і А. Брушкевича), місце знайдення ідола в Збручі примикало не до Личківців, маєтку Заборовських (як це помилково зазначив Потоцький [9, с. 184]), а до сусідньої Городинці, що лежала на північ [13, s. 379; 14, s. 53].

Втім, 2011 року в щорічнику «Ruthenica» була надрукована стаття Олексія Комара і Наталії Хамайко, в якій заслуга виготовлення Збруцького ідола приписується саме Тимону Заборовському. Мовляв, оскільки він був поетом, відомим низкою творів, пов'язаних зі слов'янським язичництвом, ідол міг бути виготовлений на його замовлення, аби служити йому додатковим джерелом натхнення. Однак, нібито, під час зміни поетового настрою, був, за його наказом, скинутий у Збруч [2]. Аргументуючи цю думку, автори також спираються на результати мікроскопічного дослідження поверхні ідола Р. Козловським (1962 р.), які засвідчують нетривале перебування кам'яного виробу в річці² [16, s. 65]. Заради підтвердження тези про неавтентичність ідола авторами була проведена копітка робота, аби показати невідповідність реаліям давнини як самої триярусної і чотирибічної композиції пам'ятки, так і присутніх на ній атрибутів – шаблі, рогу та персня. В якості взірців ідола, нібито взятих поетом із вторинних джерел, О. Комаром і Н. Хамай-

¹ Щоправда, Г. Ленчик навів досить наївний аргумент, мовляв, Т. Заборовський, хоча й цікавився археологією, адже в нього на каміні стояла вкопана урна, в якій він зберігав свої рукописи, втім, оскільки він її прикрасами не фальшував, тому й фальшувальником ідола бути не міг [17, с. 31].

² Попри це, Р. Козловський підтверджує ідолову автентичність [18, s. 66–67].

ко були запропоновані водночас дерев'яний ідол рюгенського Святовіта (з чотирма головами на окремих шиях і з руками і ногами) та іконографічна композиція Бориса і Гліба. Сповнена суперечностей, ускладнена мереживом сторонніх фактів стаття, втім, впродовж 13 років надихає скептиків у їхній вірі в те, що Збруцький ідол – пізня підробка [1]. Однак, незаперечною залишається повна відсутність будь-яких документальних свідчень зв'язку ідола з Заборовським, як то ескізи пам'ятки, згадування про неї в листуванні, використання поетом її образу в творчості, спогади близьких і друзів (!).

З метою оживити згаслу дискусію щодо Збруцького ідола, 2012 року, професор Жешувського університету Міхал Парчевський вирішує перевидати неоднозначну статтю О. Комара і Н. Хамайко у Польщі [15]. Однак, первинному задуму дещо завадив вихід на той час критичної статті автора цих рядків («Ruthenica», 2012) [5]. У ній вперше зазначена низка суперечливих моментів ідеї київських авторів. Зокрема, ми показали реальність відкинутого ними знайомства слов'ян із триярусною картиною світу, про яке згадував вже Еббон у «Житті Оттона Бамберзького» XII ст., описуючи штеттінського Триглава. Відповідно, щодо підземного божества, взірць для якого колеги схильні бачити у «підставці під фонтан», нами була наведена паралель у вигляді язичницького слов'янського обряду «клятви з дерном на голові», який передбачав певний міфологічний підтекст. Нами була взята під сумнів теза авторів щодо того, що солярний знак у підземеллі ідола міг бути пов'язаний із гербом князя Містивоя в драмі Заборовського «Умвіт». Відкинута також імовірність походження цього символу від колеса, що тримав у руці, буцімто західнослов'янський, бог Кродо. Всупереч ототожненню авторами збруцької шаблі-меча з коронаційною шаблею імператорів Священної Римської імперії, т. зв. «Шаблею Карла Великого» X–початку XI ст., ми навели деякі аналогії як збруцької шаблі, так і самої «Шаблі Карла», що вперше поставило під сумнів твердження щодо прямого запозичення. Була продемонстрована традиційність для язичництва інших атрибутів ідола – обручки та рогу достатку, які

колеги зі старовиною не пов'язують. Ми запропонували тлумачення божества без атрибутів на тильній стороні ідола в системі вітальної концепції пам'ятки. Показана безпідставність тези про наслідування у збруцькій композиції іконографії Бориса і Гліба: наявність шапок з обляміркою і каптанів традиційна не лише для старовини в цілому, але й для кам'яних ідолів зокрема. Відзначено, що андрогінність ідола загалом типова для давнини. Враховуючи іконографію літературних ілюстрацій слов'янських (балтійських) ідолів і підробок на зразок «прильвіцьких ідолів» (XVIII – початок XIX ст.), продемонстрована невідповідність стилістики Збруцького ідола цій новочасній традиції. Підкреслена нереальність і трудомісткість переміщення громіздкого ідола в Збруч на очах у прикордонної варти, при збереженні, а не розбитті ідола, буцімто, «розчарованим поетом» [5]. Отже, вже наша перша стаття містила достатньо аргументів щодо непричетності до виготовлення ідола Т. Заборовського, здатних завадити захопленню необізнаного читача «сенсаційною» ідеєю Комара і Хамайко. Очевидно, саме через це у польському ремейку їхньої праці посилання на нашу статтю проігнороване [15]. Такий собі «маркетинговий хід», ціною порушення наукової етики. Але, найцікавіше, що замовчування критики О. Комаром і Н. Хамайко продовжило й надалі служити їм інструментом просування своєї ідеї про поета-ідолотворця, переважно, в медійному просторі [7; 8].

Впродовж наступних 12 років у своїх статтях ми лише посилили аргументацію того, що ідол не міг бути виготовлений Тимоном Заборовським. Так, більш уважний розгляд збруцького меча-шаблі показав кардинальну відмінність прямої форми його перехрестя від зігнутого перехрестя «Шаблі Карла». Тип меча з прямим перехрестям з кульками на кінцях є більш раннім, отже збруцька шабля може датуватися, принаймні, X ст. [6, с. 160–163; 8, с. 219–220]. Щодо місця знахідки ідола, то у польському виданні статті автори максимально спробували його «наблизити» до Личківців, маєтку Заборовських. Тому ми знову нагадали, що ділянка Збруча, на якій його виявили, примикала до чужих поміщицьких земель Городниці [6; 7; 8].

Окремо ми підкреслили неймовірність затоплення ідола вагою близько 1 т (без нижньої частини, близько 680 кг), та завдовжки близько 3 м в річці, по якій проходив державний кордон [7; 8]. Звернення до творчості Т. Заборовського показало, що він був ревним католиком, який негативно ставився до язичництва³ [7; 8]. Отже *«матеріальні, фізичні та репутаційні втрати «шанувальника ідолів» у католицькому середовищі, порушника державного кордону та кривдника сусідів, явно не мали б «очікуваного» коефіцієнту корисної дії в творчості митця»* [8, с. 227].

В останній зі своїх робіт ми схиляємося до висновку Р. Козловського про те, що автентичний середньовічний ідол напередодні хрещення був не утоплений шанувальниками, а закопаний на березі Збруча (що більше відповідало наміру його сховати від ідолоборців князя Володимира), і був вимулений з берега незадовго до його виявлення в 1848 році. Додамо, що закопати ідол на землях сусідської Городинці, звісно, також не міг би і Т. Заборовський⁴ [8, с. 226, 227].

Попри те, що популяризатори ідеї виготовлення ідола Т. Заборовським уникають дискусії на сторінках наукових видань, історіографія спростування новітнього авторства ідола

3 Зокрема, драма *«Умвіт»* показує безсилість опору язичництва християнству. Останнє тріумфує [22, s. 365–418]. Цикл *«Здобуття Києва»* вміщує епізоди, присвячені руському чорнокнижнику Блуду (Jameduk Blud), вихователю князя Ярослава, до якого, як до чарівника, князь звертається у годину польської навали на чолі з Болеславом Хоробрим [22, s. 213–220, 231–246]. Фрагментарні *«Пісні Бояна»* [22, s. 309–315], окрім уривку про того самого Блуда [22, s. 314–315], нічого пов'язаного з язичництвом не містять, а лише – історико-патріотичні замальовки, у яких двічі трапляється закид *«вічному ворогові миру»*, Сатані [22, s. 312, 314].

4 Ми також акцентували увагу на спостереженні Р. Забашти щодо незавершеності зображення «Перуна» на стороні С [7; 8]. Отже, якщо ідол не був завершений, то, найімовірніше, ще не встиг бути використаний за призначенням (?). Як з'ясувалося, незавершеність грані «Перуна» й раніше помічалася дослідниками, зокрема Г. Леньчиком [17, s. 24–25], втім, чомусь це не поставило під сумнів функціонування ідола в якості святині. Як незавершеність різьблення могла узгоджуватися з пофарбуванням ідола у червоне, що, нібито, засвідчує аналіз його поверхні [16, s. 64; 17, s. 26, 58], вирішити складно.

поступово поповнюється й роботами інших науковців. Серед відомих нам – статті Ігоря Мицька [3] і Володимира Петрухіна [4]. Перший, чи не єдиний з українських дослідників, відкрито підтримав висловлене автором цих рядків заперечення виготовлення ідола Т. Заборовським, хоча й сам запропонував непереконливу версію належності пам'ятки до кола богомільських надгробків [3]. Незгоду з ідеєю О. Комара і Н. Хамайко висловили й польські автори – Януш Цешлік [11; 12], Міхал Лучиньський [18], Анна Тинец [21]. Висновки Я. Цешліка щодо непричетності до виготовлення ідола Т. Заборовського, як з'ясувалося, багато в чому співпадають з нашими. Щоправда, не можемо погодитися з тезою цього вченого про ймовірність впливу на триярусну концепцію Збруцького ідола, нібито, датованого другою половиною XI ст., з боку композиції фресок Софії Київської [11, s. 366; 12, s. 92]. Не менш штучною видається його гіпотеза щодо поблажливості до вшанування ідола з боку князя Василька Тербовльського, мовляв, через те, що той тісно взаємодіяв із прихильними до язичництва степовиками (берендичами, печенігами й торками. – Ю. П.) [11, s. 367; 12, s. 94]. Відкидаючи аргументацію О. Комара і Н. Хамайко щодо пізнього датування ідола, водночас, малодоказову, як на наш погляд, «кочівницьку» версію його походження обстоює М. Лучиньський [18, s. 73]. А. Тинец, на противагу гіпотезі українських науковців, підтримує думку В. Шиманьського, який, слідом за Г. Ленчиком, відкидав можливість виготовлення пам'ятки в XIX ст., з огляду на технічну складність, нереальність здійснити це приховано, а також – обмеженість у гаданого «автора» знань, необхідних для відтворення світоглядної концепції ідола [21, s. 375–376; 20, s. 84–85]. Останнім висновком і завершимо наш, – скоріше за все, неповний, – огляд робіт, що цілком обґрунтовано заперечують виготовлення Збруцького ідола в XIX ст. та авторство Тимона Заборовського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський М. Світовидові фейки, або чому ми так легко «купуємося» на казках про язичницьке минуле. 20. 12.

2020. – URL: <https://www.instukr.lviv.ua/uk/publications/books/book/?newsid=965>.
2. Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*. Т. X. Київ, 2011. С. 166–217.
 3. Мицько І. 2016. Личковецький богомільський надгробок. Сайт: Zbruc. 7. 07. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/5678>.
 4. Петрухин В.Я. К дискуссии о Збручском идоле: антропоцентризм славянского язычества или парковая скульптура XIX века?. *Антропоцентризм в языке и культуре*. Москва: Индрик, 2017. С. 185–196.
 5. Писаренко Ю.Г. 2012. А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко). *Ruthenica*. Т. XI. Київ, 2012. С. 108–129.
 6. Писаренко Ю. 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола. *Opus Mixtum*. № 6. Київ, 2018. С. 153–174.
 7. Писаренко Ю. Простір виявлення Збруцького ідола як аргумент проти його пізнього походження. *Простір в історичних дослідженнях*. Вип. 4. Переяслав, 2023. С.31–41.
 8. Писаренко Ю. Проти упередженості у вивченні Збруцького ідола (щодо психології псевдонаукового популізму). *Археологія і давня історія України*. № 3 (52). Київ, 2024. С. 215–233.
 9. Срезневский И.И. Збручський истукан Краковського музею. *Записки Имп. Археол. Общества*. Т.V. СПб., 1853. С. 163–196.
 10. Brückner A. *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa, 1985. 383 s.
 11. Cieślík J. Światowid ze Zbrucza: wokół sporu o autentyczność zabytku. *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza: tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłowym: księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków–Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 353–372.
 12. Cieślík J. Idol ze Zbrucza. Zabytek z XI wieku? // Stanisław Rosik, Sylwia Jędrzejewska, Karol Kollinger (Hrsg.). *Hierofanie, wierzenia, obrzędy...: Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*. Band 2. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. S. 69–102.
 13. Kirkor A. H. Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*. Т. XXIV. 1877. № 624. S. 378–379.

14. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*. T. VII. Kraków, 1883. S. 51–65.
15. Komar O., Chamajko N. Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? *Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. T. XXXIV. Rzeszów, 2013. 68 s.
16. Kozłowski R. Badania technologiczne posągu Światowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*. T.V. Kraków, 1964. S. 61–67.
17. Leńczyk G. Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*. T. V. Kraków, 1964. S. 5–60; IX tabl.
18. Łuczyński M. «Światowid» ze Zbrucza – kontrowersyjny symbol pogańskiej słowiańszczyzny. *Slavia Antiqua*. Vol. 56. Poznań, 2015. S. 53–85.
19. Sinko T. Tajemnica t. zw. «Światowida». *Kuryer literacko-naukowy* (Dodatek do Nru 103 «Ilustrowanego Kuryeru Codziennego» z dnia 12 kwietnia 1936 r.). 1936. Nr. 15. S. IV (227)–V (229).
20. Szymański W. 1996. Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. *Przegląd Archeologiczny*. T. 44. Wrocław, 1996. S. 75–116.
21. Tyniec A. Zbruczański posąg – więcej pytań niż odpowiedzi?. *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza: tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym: księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 373–380.
22. Zaborowski T. Pisma zebrane. (Danilewiczowa M. Opr.). Warszawa: Wydawnictwo Gabinetu Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1936. 626 s.

УДК 904(477.62)

Полідович Ю. Б.,
*кандидат історичних наук, завідувач відділу,
Скарбниця Національного музею історії України,
м. Київ
e-mail: yurkop@ukr.net*

ЗІБРАННЯ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ В ДОНЕЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Характерною рисою фондового зібрання більшості музеїв, розташованих в степовій зоні України, є наявність значної кількості давньої кам'яної скульптури. Переважна більшість виробів належить до часів середньовіччя, значно скромніше представлено добу бронзи та скіфський час. Лідером за кількістю кам'яних артефактів є, безперечно, Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького, в якому на даний час зберігається вже понад 100 давніх виробів [10]. Велике зібрання міститься й у Донецькому обласному краєзнавчому музеї (далі – ДОКМ).

У березні 2014 р. автор статті та А. М. Усачук (на той час – наукові співробітники відділу охорони пам'яток археології ДОКМ) провели повну фотофіксацію всіх наявних кам'яних скульптур та здійснили їх первинну каталогізацію. Ці дані дозволяють дати загальну характеристику музейного зібрання скульптур, яке вже понад 10 років перебуває в окупованій зоні.

Загалом на березень 2014 р. в ДОКМ зберігалася 71 кам'яна скульптура, з яких 1 дагується добою бронзи, 2 – скіфським часом, а інші відносяться до доби середньовіччя, переважно до XII–XIII ст., тобто половецького часу.

Перші стародавні кам'яні статуї в музеї з'явилися ще у 1930-ті рр. (тоді – Сталінський музей краєзнавства), імовірно, завдяки зусиллям археолога В. М. Євсєєва. Але 1937 р., коли відбулося злиття Сталінського та Маріупольського музеїв, а останній був визначений як обласний, 7 кам'яних скульптур половецького часу було перевезено до Маріуполя, де вони перебувають і донині [1, с. 24, 25].

Сучасне музейне зібрання кам'яної скульптури почало формуватися, мабуть, з 1950 р., коли В. М. Євсеев, на той час вже новопризначений директор музею [2], привіз кілька скульптур з с. Ольховчик (нині в межах м. Шахтарськ Донецької обл.). Серед них була й унікальна ранньскіфська стела [11; 4, с. 28, кат. 81]. 1954 р. краєзнавчий музей отримав сталу локацію – йому виділили частину залів та фондів приміщень у будинку обласної наукової бібліотеки ім. Н. Крупської в центрі міста. У внутрішньому дворі було облаштовано місце, де виставили переважну більшість кам'яних скульптур. У музейній фототеці збереглися світлини, зроблені у різний час, за якими можна простежити як зростала кількість даних експонатів. На світлинах Г. А. Сокольського кінця 1962 р. бачимо 6 скульптур (ДОКМ, фонди, «нег. 3, інв. № 6831»). З музейної документації відомо, що того року кілька скульптур було привезено археологом Т. О. Шаповаловим, який тоді працював у музеї. Фотограф Г. С. Філатов навесні 1966 р. зафіксував півколо з 9 скульптурами (Іл. 1) (ДОКМ, фонди, «нег. 5, інв. № 10434»), а за рік їх стало вже 15 (ДОКМ, фонди, «нег. 24, інв. № 11422», фотограф музею Токарев А. Н., 1967 р.). Наприкінці 1960-х рр. донецьке зібрання дослідила С. А. Плетньова. В її каталозі 1974 р. наведено дані про 24 середньовічні скульптури, щодо яких, зокрема, зазначено: *«в Донецком областном музее во дворе выставлено 17 половецких статуй, три – в экспозиции ... и остальные в подвале. Все статуи хорошей сохранности ... Места находки 13 из них указаны в коллекционной описи»* [5, с. 10].

1972 р. музей переїхав у нову будівлю, а кам'яну скульптуру розташували по периметру музейного двора перед центральним входом. Декілька невеликих виробів та фрагментів (голови) зайняли достойне місце в експозиції, а ще частину фрагментів та невеликі скульптури перенесли до фондів. Зібрання постійно поповнювалося за рахунок надходжень зі знахідок під час розкопок, а переважно – за рахунок привезених поодиноких виробів, знайдених як в різних населених пунктах області, так і безпосередньо на курганах (часто поруйнованих). У 1970–1980-х рр. перевезенням скульптур, інформація про

які часто надходила від місцевих мешканців, займалася музейна археологиня О. Я. Привалова. З середини 1980-х рр. і, особливо, на початку 2000-х рр. зведення скульптур організував О. В. Колесник за активної участі всіх співробітників відділу охорони пам'яток археології ДОКМ [6].

Нові привезені скульптури розташовували вже вздовж лівого крила будівлі музею, де знаходився боковий вхід, оскільки периметр музейного двора з часом заповнився. 2008 р., по тому як з майданчика перед музеєм забрали танк Т-34 та 2 гаубиці часів Другої світової війни, на ньому спорудили невисокий курганний насип та увінчали його кількома найбільш атрактивними виробами. 7 виразних фрагментів було прикріплено до стіни в підвальній, технічній частині музею поряд з археологічною камеральною лабораторією. Ще 2 середньовічні скульптури 2001 р. передали на експонування підприємству «Донмет» в м. Краматорську [8, с. 225, Іл. 13, 14].

Таким чином зусиллями кількох поколінь археологів з 1950 до 2014 р. було зібрано 71 кам'яну скульптуру.

З поміж них до доби бронзи відноситься лише одна. Її було знайдено 1998 р. на довгому кургані, що об'єднав декілька малих насипів, розташованому на Зх. від с. Стила Старобешівського р-ну. Це доволі масивна і широка плита, що звужується донизу. Угорі виділяються округлі плечі та голова. Оскільки скульптуру виготовлено з пісковика, її верхня частина сильно поруйнована, оскільки вона, вочевидь, довгий час виступала над насипом і була на поверхні. В нижній частині проточеною канавкою позначено пояс.

Скіфських скульптур – 2. Одну з них, найвідомішу, що датується VII–VI ст. до н.е., знайдено в межах населеного пункту – с. Ольховчик (Іл. 1), нині в м. Шахтарськ [11]. А відтак ми можемо тільки припустити, що вона імовірно походить з курганів групи Рясні Могили, що розташовувалися на Пд. від Шахтарська і були частково розкопані експедицією Донецького державного університету в 1986-1987 рр. В кургані 12 знайдено залишки святилища скіфського часу [3], які, не виключено, пов'язані зі стелою, що була тут встановлена. Другу скульптуру, VI–V ст. до н.е., знайдено 1998 р. на південній околиці

м. Ясинувата біля курганів групи Лагері, в якій 1903 р. В. А. Городцов розкопав 1 курган [Полидович, 2014]. Стела частково пошкоджена, але збереглися рельєфне зображення лівої руки та проточені зображення поясу, гориту і довгого меча (Іл. 2).

68 скульптур є середньовічними (Іл. 1) [5, с. 84–85, табл. 26–30]. Імовірно, 5 з них датуються ранньотюркським часом, а головний масив відноситься вже до половецького часу (XI–XIII ст.). З них 28 представляють чоловічий образ, а 16 – жіночий. В інших випадках атрибутувати скульптуру за статевою ознакою неможливо. Переважна більшість скульптур зберегла тільки яскраві зовнішні ознаки – характерне розташування фігури, що сидить або стоїть, положення рук з посудиною, головний убір (особливо, шолом у чоловіків). Це пов'язано з тим, що вони сильно пошкоджені як внаслідок людського чинника (використання скульптур у якості будівельного матеріалу; навмисне розбиття «поганських ідолів» у XVIII–XIX ст. тощо), так і під активною дією екологічних факторів. І тільки на деяких скульптурах збереглися зображення додаткових елементів – жіночі нагрудні прикраси, зачіска у чоловіків, елементи декору вбрання тощо. Також до кола середньовічних виробів відноситься унікальна скульптура ведмедя, яку знайдено 1975 р. під час розкопок половецького святилища в кургані 5 групи Текстильщик в межах м. Донецьк [12, с. 201, 208, Іл. 2]. Середньовічні скульптури походять як з території самого м. Донецька (4 од.), так і з переважної більшості районів області, а найперше – Шахтарського (15 од.), Амвросіївського (9 од.) та Старобешівського (8 од.). Одна скульптура потрапила з м. Кадіївка Луганської обл.

Також в ДОКМ зберігається унікальна скульптурна голова чоловіка, який має європейську зачіску [9]. Її знайдено 1961 р. на піщаному кар'єрі поблизу м. Горняк (Селидівська міська рада).

Зібрання стародавньої кам'яної скульптури ДОКМ є вагомою базою дослідження цього культурного феномену українського степу.



Іл. 1. Кам'яні скульптури у дворі
Донецького обласного краєзнавчого музею.
Крайня ліворуч – скіфського часу з с. Ольховчик.
Фото Г. С. Філатова, 1966 р.



Іл. 2. Скіфська статуя з курганів
групи Лагері поблизу м. Ясинувата.
Фото Ю. Б. Полідовича, 2007 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Божко Р. Краєзнавчий музей у Маріуполі: шлях до сторіччя. Маріуполь, 2020. 76 с.
2. Колесник А. В., Полидович Ю. Б. Виктор Михайлович Евсеев. *Донбасс*. Донецк, 1999. Спецвыпуск. Сентябрь-октябрь. С. 44–45.
3. Кравец Д. П. Скифское святилище на Крынке. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1993. С. 160–165.
4. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. Москва, 1994. 188 с.
5. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. Москва : Наука, 1974. 200 с. (Свод археологических источников. Вып. Е 4–2).
6. 6. Полидович Ю. Люди, події, знахідки. *Донбас*. Спецвипуск. Донецьк, 2004. С. 14–20.
7. Полидович Ю. Б. Находки скифских изваяний на территории Донецкой области. *Проблемы истории и археологии Украины* : Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2014. С. 29.
8. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний. Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк : ДонНУ, 2012. Т. 10: Половецкое время. С. 199–260.
9. Привалова О. Я. Каменная голова из Селидова. *Летопись Донбасса*. Краеведческий сборник. Донецк, 1994. Вып. 2. С. 16–18.
10. Рацибарська Ю. Найбільша в Україні колекція кам'яних «баб» поповнилась 100-м експонатом, а «домівки» нема. *Радіо Свобода*. 2018, 01 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29071427.html>.
11. Тахтай О. К. Скифська статуя з с. Ольховчик Донецької області. *Археологія*. 1964. Т. XVII. С. 205–207.
12. Швецов М. Л. Половецкие святилища. *Советская археология*. 1979. № 1. С. 199–209.

УДК 069ДНІМ:904

Рутковська О. В.,

*зав. відділом археології
Дніпропетровський національний
історичний музей ім. Д. І. Яворницького*

Сердюк М. Й.,

*Старший науковий співробітник
відділу науково-дослідної фондової роботи
Дніпропетровський національний
історичний музей ім. Д. І. Яворницького
e-mail: oksanarut@i.ua*

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ДНІМ, КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Найбільш рання можлива дата формування колекції середина XIX ст., час коли був заснований в Катеринославі перший Громадський музей Катеринославської губернії.

Катеринославські поміщики звозили давні статуї для краси своїх парків і маєтків. Використовували скульптури і як будівельний матеріал. Але завдяки зусиллям місцевих краєзнавців, які збирали і зберігали давні статуї, було врятовано багато пам'ятників, які тепер знаходяться у музейній колекції. Велика заслуга у зберіганні статуй в Україні належить Одеському товариству історії і старовини, заснованому у 1839 р. та губернським архівним комісіям, які виникли у 2 пол. XIX ст.

Формувати колекцію першого музею (1849) розпочав директор міської чоловічої гімназії Я. Д. Грахов при підтримці губернатора А. Я. Фабра. Продовжив цю справу поміщик краєзнавець Олександр Миколайович Поль.

Найбільший внесок у створення безпосередньо музейної колекції зробив його перший директор академік Дмитро Іванович Яворницький, історик, археолог, етнограф. Він об'єднав у колекції музею (1902–1933 рр.) багато зібрань місцевих поміщиків, окремі статуї, які використовувалися у господарстві селян як точила або стовпи у парканах, долівки в льохах, проводив археологічні розкопки на Катеринославщині і звозив «кам'яні баби» до музею.

Найбільш інтенсивне зростання колекції кам'яної пластики – 20–30-ті рр. ХХ ст. У зв'язку з будівництвом Дніпрогесу під час проведення рятівних археологічних робіт проходило і збирання «кам'яних баб» на території, що підлягала затопленню.

Поповнення колекції кам'яних статуй продовжувалося і протягом ХХ–ХХІ ст. у результаті археологічних розкопок і розвідок – виявляються кам'яні статуї, які випадково збереглися у селах або у степу на курганах, і перевозяться до стін музею. Таким чином, на початок 90-х рр. в музеї було 77 статуй, а з того часу і до сьогодні до колекції надійшло ще 25.

Хочемо зауважити, що під час окупації Дніпропетровська (1941–1943) облікова документація музею була знищена і легенди багатьох експонатів втрачені назавжди.

Довгий час вважалося, що кількісно Дніпропетровський музей зберігає саму велику колекцію в Україні і Європі взагалі. На даний час нам не відомо – чи це так.

На 1.01.2025 рр. у колекції ДНІМ зберігається 102 статуї. З них: **18** статуй доби палеометалу (III–II тис. до н. е.): 11 з яких відносяться до доби енеоліту, 7 – до доби бронзи. 16 статуй з 18 вважаються найпростішими, а 2 – Наталіївська та Керносівська стели – є справжніми пам'ятками монументального архаїчного мистецтва.

Наступна хронологічна група – скіфська – 7 статуй. В тому числі музей зберігає 1 сарматську статую II–I ст. до н. е. і одну скульптуру III–IV ст. н. е.

Найбільше в колекції – **75** середньовічних статуй (4 датуються IX–XI ст., інші – XII – пер. пол. XIII ст.; 1 з них можна віднести до печенігів, а 74 – половці). Одна чоловіча скульптура була перероблена на кам'яний хрест в XIX ст. (А-14024).

За попередній 2024 рік до музею привезли **14** врятованих з Донеччини половецьких статуй. Вони залишаються на тимчасовому зберіганні.

Отже, представимо опис деяких статуй з колекції. Таким чином, якщо розглянути статуї по епохам, в нас буде наступна картина.

Антропоморфні стели доби енеоліту як частина поминально-поховальних святилищ, пов'язаних з культом предків або культом родючості – 18 од. Практично всі найдавніші кам'яні

фігури епохи палеометалу об'єднує ряд спільних рис: антропоморфність, розміщення серед родових могил або в безпосередній близькості від них, вертикальність встановлення статуї. Дві антропоморфні стели походять з розкопок 1965 р. під керівництвом Л.П. Крилової на р. Інгулець Широківського р-ну: т. зв. «біла» (h – 1.5 m, 0,6x0,2 m; матеріал – білий метапісковик, А-8744) та «жовта» (h – 1.3 m, шир. – 0,41 m, матеріал – жовтий метапісковик, А-8745).

Менгір (1,85x0,41x0,23 м, А – 12287) та менгіроподібна стела (h – 1,77 м, А-12286) походять з розкопок кургану ДІМ в Томаківському р-ні, с. Глухе, 1988 г. Матеріал – сірий граніт та сірий пісковик. З 2010 р. у зборах музею зберігається фалоїдна стела (лінгам) (1,1x0,33x0,28 м, А-13591). Походить з околиць с. Новокиївка Томаківського р-ну. Матеріал – вапняк.

Одним з цікавих об'єктів є підпрацьований камінь, можливої антропоморфної форми зі стопою (1,08x0,54x0,39 м, А-12988); походить з парку ім. Шевченко м. Дніпро, матеріал – сіро-рожевий граніт.

У 2018 р. до музею надійшла антропоморфна стела (А-14021) з Верхньодніпровського р-ну (ямна археологічна культура).

Наступна група статуй (8 од.) відноситься до I тис. до н.е., її творці – іраномовна група народів (скіфи, сармати). Статуарні зображення дуже різноманітні і відносяться до різних століть. Ми зосередимося на антропоморфній плиті (2,7x0,65; 0,55x0,42 м), А-7961, яка походить з Дубової балки на кордоні Херсонської та Дніпропетровської областей. Матеріал – білий крупнозернистий граніт. Датується VI–V ст. до н. е. Ступінь втілення образу – напівфігура. Напівфігури в скіфському монументальному мистецтві відомі з VII–VI ст., а в степах Причорномор'я вони переважають до IV ст. до н. е.

Антропоморфність досягається гравіюванням на лицьово-му боці. Недопрацьованість фігури нижче пояса певною мірою символізує злитість персонажа з землею. Обов'язковий елемент статуй – голова – відображається через обличчя. Вуса і борода відсутні (показник архаїчності статуї). Підборіддя зображене рельєфним напіввалом. Особливість статуй VII–VI ст. у відсутності моделювання шиї, голова наче переходить в плечі. Руки змодельовані гравіюванням. Праве передпліччя на грудях, ліве

на поясі (цей варіант популярний серед пам'яток Причорномор'я VII–V ст.). Кितिці рук показані з анатомічно правильним позначенням пальців. Тільки на ранніх статуях рельєфом підкреслені біцепси, як у нашої статуй. Зображення фала – хронологічний індикатор (VII–V ст.). На пам'ятниках відтворювалися реальні предмети, що були у вжитку на момент створення статуй: пояс, акінак, брусок, ритон/ріг, горит, лук та стріли.

В 1994 р. серед курганів сармато-половецького могильника II–I ст. до н. е. – XIII–XIV ст. н. е. (с. Філія Межівський р-н Дніпропетровської обл.) знайдена сарматська статуя (54x32x13 см, матеріал – вапняк).

В колекції ДНІМ є і цікава статуя перших століть нової ери, яку в музеї називають умовно «готіком» або «ідолом з Вісуні». Вона є даром Лаврентія Івановича Зіверса (1900 р.)¹ Невелика гермоподібна статуя (53x17,3x13,5 см) поєднує в собі прийоми та традиції античної скульптури (гермоподібність) та «варварського» провінційного мистецтва пізньоримського часу: непропорційність та схематичність окремих деталей. Статуя могла бути виготовлена в римських провінціях (Дакія, Фракія) або серед готських племен, у яких на цих територіях вже склалося державне утворення, і тому можна/логічно зв'язати знахідку з готами і датувати її III–IV ст. н.е.² Але вона знаходить аналогії в групі кельтських племен – близькі їй статуї-герми походять з святилиць Галлії римського часу. А найбільш близька за стилем і хронологією скульптура із зображенням двох тетрархів зберігається в музеї Ватикану у Римі.

І найпізніші статуї в колекції музею датуються IX–XIII ст., які називають «половецькими бабами»³, налічують 75 одиниць,

1 У музейному каталозі 1910 р., с. 109, №754, дана статуя числиться як кам'яна баба, знайдена в кургані поблизу станції Вісунь Катерининської залізниці Херсонської губернії (тепер – межа 3 областей: Дніпропетровської, Кіровоградської та Миколаївської).

2 Чурилова Л. Н. Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции Днепропетровского исторического музея.

3 Крім цієї назви, існують і інші: «болван» – від іранського «палван» – богатир, атлет (pahlavan); орхоно-тюркське «балбал» (blbl) – камінь з написом; в Україні кам'яні баби називали ще «мамаями», «Мар'їним камінням».

з яких 1 печенізька, 2 ранньополовецькі балбали і 72 чоловічі та жіночі статуї, що виконані у стилі етнографічного реалізму. Саме тому ми, нащадки, бачимо в іконографії зброю, одяг, зачіски, прикраси, предмети побуту. На чоловічих статуях простежуються: сорочка, каптан, шаровари, пояса, капелюшки, башлики, чоботи; шолом, панцир с бляхами на грудях зі складною системою ременів і пряжок, шаблі, луки, колчани, плітки, зачіска в 2 або 3 коси.

Жіночі статуї несуть на собі багате головне вбрання – шляпи (6 типів), зачіски, прикраси, «роги»; одяг – каптан, сукня, сорочка, шаровари, чоботи; прикраси – ланцюжки, стрічки, намиста (6 типів), підвіски, кишеньки, талісмани.

Предмети щоденного вживання (кріпилися до поясу) у всіх статуй: ножі, кресала, гребені, бруски, шила, різноманітні кишеньки, дзеркала. В руках – чаші.

В 1986 р. була привезена (з музею історії м. Рига та мореплавання) одна з цікавих статуй: жіноча, причому одягнена у штані (що підкреслює її «войовничість» і здатність сісти на коня); виготовлена з кварцитового пісковіку, що походить з Донецького кряжу.

Для 68 середньовічних статуй був проведений петрографічний аналіз (Козлов, кафедра петрографії і мінералогії) і отримані наступні результати: 49 статуй зроблені з пісковиків (з глинистим цементом, з глинисто-карбонатним цементом, кварцитовидним) 13 статуй з вапняків (оолітових та органогенних). Для 71 статуї доби середньовіччя у 2018 році знов було проведено визначення матеріалу та його вірогідного походження (Нікітенко І. С., Куцевол М. Л., Ганоцький В. І.; Національний гірничий університет, зараз – Політехніка). Сировина для статуй походить з 3 регіонів сучасної території України: Донецький кряж, долина р. Вовчої, Нижнє Подніпров'я або Північне Приазов'я. Визначення показали: 2 статуї зроблені з граніту біотитового двопольовошпатового, 11 – з вапняку оолітового піщанистого, 3 – з вапняку органогенно-хемогенного, 2 – з вапняку органогенного, 53 – з пісковіку кварцового.

З 1987 р. по 1991 р. були реставровані 23 статуї. Виконавці робіт реставратори Сердюк О. С. та Будяк О. Е.



Іл. 1. «Ідол з Вісуні»
ІІІ-ІV ст. н. е.



Іл. 2. Половецька
кам'яна статуя

Список використаних джерел та літератури:

1. Дашкевич Я., Трыярски Э. Каменные бабы Причерноморских степей. – Варшава, 1982.
2. Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування. *Наукові записки*. 2002. Т. 20: Археологія. К.
3. Кислий О. Є. До питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я. *Археологія*. 2009. № 4. С. 40–49.
4. Крылова Л. П. Каменные бабы: каталог. Днепропетровск, 1976.
5. Крылова Л. П. Керносковский идол (стела). *Енеоліт і бронзовий вік України*. К., 1976.
6. Нікітенко І. С., Куцевол М. Л., Климчук В. С. Мінералого-петрографічне дослідження керносівського ідола. *Форум гірників-2014: матеріали міжнар. конф.* (Дніпропетровськ, 1–4 жовт. 2014 р.). Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ, 2013. Т. 3. С. 92–96.

7. Нікітенко І. С., Куцевол М. Л. Результати мінералого-петрографічного дослідження колекції скифської кам'яної пластики з Дніпропетровського нац. істор. музею ім. Д. І. Яворницького. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Геологія. Географія*. 2014. Т. 22, № 3/2 (вип. 16). С. 34–42.
8. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. М., 1994.
9. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. *САИ*. 1974. Вып. Е 4-2.
10. Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей. *Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности*. М., 1983.
11. Сердюк М. Й. Характеристика археологічної колекції ДІМ «Антропоморфні кам'яні статуї» на 01.01.1993 р. Дніпропетровськ, 1992.
12. Чмыхов Н. А., Довженко Н. Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры. *Древнейшие скотоводы юга Украины*. К., 1987.
13. Швецов М. Л. Половецкие святилища. *Советская археология*. 1979. № 1. С. 109–117.
14. У музеї Дніпра з'явився кам'яний богатир. *Кореспондент.net*. 2018. – 14 серпня. URL: <https://ua.korrespondent.net/showbiz/culture/4023909-u-muzei-dnipra-ziavyvsia-kamiany-bohatyr>.
15. Кам'яні баби. *Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького*. URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/collection16/>
16. Наука з таким ще не стикалася – дніпровські археологи знайшли унікальний кам'яний хрест. *Amazing Ukraine*. URL: <https://amazing-ukraine.com/nauka-z-takym-shche-ne-stykalasia-dniprovski-arkheolohy-znaishly-unikalnyi-kam-iany-khrest/>.
17. День України: злиття двох світів. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/zlyttya-dvokh-svitiv>.

УДК 902:[73:069КПДІМЗ]

Смірнова С. Д.,
магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
e-mail: svitlana.smirnova.2016@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКСПОНУВАННЯ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ З КОЛЕКЦІЇ КПДІМЗ

Кам'яна язичницька скульптура є безцінною складовою археологічної та культурної спадщини України. Її походження пов'язане з різними культурами – від стел Доби Бронзи до половецької, і вони репрезентують дохристиянське світосприйняття, релігійні уявлення та соціальну організацію стародавніх народів. Дохристиянська скульптура є ключовим джерелом для реконструкції духовної культури населення степової і лісостепової зони України.

Збереження та експонування таких об'єктів є надзвичайно актуальною проблемою для музеїв, які зберігають ці унікальні артефакти.

Одним із таких музеїв є об'єкт «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, в якому сьогодні представлений лапідарій із 13 автентичними кам'яними скульптурами та однією копією Збруцького ідола.

Опис пам'яток:

1. *Калюський ідол*. (Інвентарний номер 5900). Статуя слов'янського Бога. Висота скульптури 2,32 м, ширина основи 0,60 м, товщина – 0,26 м. Знайдена вона наприкінці XIX століття у с. Калюс Новоушицького р-ну Хмельницької обл. на території великого поселення черняхівської культури. Скульптура зображує чоловіка з добре модельованою головою, рогом тура (рогом достатку) в правій руці та коржем (солярний знак у вигляді кола) –

у лівій. Обличчя немає, воно відбите, зосталась лише борода. Датування ідола – II-VI ст. н. е.

2. *Юрковецький*. (Інвентарний номер 33715). Статуя слов'янського бога. Висота скульптури – 0,85 м, ширина основи – 0,5 м, товщина – 0,26 м., матеріал - вапняк.

Знайдений у 1972 р. під час земляних робіт поблизу с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області. Антропоморф. Збереглася верхня частина скульптури, яка зображує чоловічу постать. На голові – шапка, на бородатому обличчі помітні очі, ніс та рот. Добре модельовані плечі, шия, обличчя та конічна шапка. Ідол датується V-VII ст. н. е. [11]

3. *Іванковецькі ідоли*. знайдені під час розкопок 1951-52 рр. Брайчевським М. та Довженком В. у с. Іванківці Новоушицького р-ну, Хмельницької області [2; 3; 4]. Датуються за поселенням Черняхівської культури на якому були виявлені II - III ст. н. е.

3.1. *Ідол №1*. (Інвентарний номер 5898). Статуя невідомого слов'янського бога. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя

3.2. *Ідол №2*. (Інвентарний номер 35213). Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Форма - призматичний чотириохгранный стовп з трьома обличчями. Статуя невідомого слов'янського бога. Виготовлена з місцевого каменю вапняку. З трьох боків є зображення людського обличчя на яких виділені очі, ніс, рот, контури шиї. З четвертого боку теж могло бути обличчя випуклої форми, але відбите. З одного боку вибито солярний знак - заглиблене коло.

3.3. *Ідол №3*. Інвентарний номер 5899. Статуя невідомого слов'янського Бога. Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навкоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба.

Іванковецькі ідоли з часу відкриття і до сьогодні становлять великий інтерес для наукової спільноти. Підтвердженням цього є ряд наукових публікацій [9].

4. *Ставчанське капище*. с. Ставчани Новоушицький р-н, Хмельницька обл. Інвентарний номер 1349-1350.

Ставчанське капище складається з двох стел: антропоморфної та пірамідальної. Пірамідальна з лицевого боку має заглиблене коло з лункою у середині – солярний знак. Капище досліджував археолог Винокур І. та директор Кам'янець-Подільського музею Хотюн Г. датував Винокур І. I - IV ст. н. е. [5]

4.1. *Ідол №1*. Висота ідола – 1,9 м, ширина основи – 0,52 м, товщина – 0,28 м. Одноликий антропоморфний ідол – це постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми. Волосся підстрижено до рівня потилиці. З тильної сторони добре показані спина і плечі, підкреслені ввігнутою до площини каменю лінією. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. На спині з правого боку, вище зображення коня, видніється вибите зображення дитячої долоні. Можливо, використовувалась для обряду ініціації (посвяти дітей в дорослі члени громади). У руках ідола – ріг достатку.

4.2. *Ідол №2*. Кам'яна стела конічної форми з вибитим на ній солярним знаком діаметром 0,24 м. У нижній частині стели вибито знак у виді змія. Висота стели – 1,2 м, ширина в основі – 0,7 м.

5. *Збруцький ідол* – копія. (Інвентарний номер 4521). Висота 2,45 м. ширина 37 см. Це чотирьохгранний стовп з рельєфним зображенням. Кожна сторона ідола заповнена зображеннями, розділеними на три яруси, що відображає уявлення давніх слов'ян про триярусність Всесвіту. Виготовлена 1982 року скульпторами Антонюком В. та Янішевським. Передана до фондів музею у 1983 році. Скульптура виготовлена з вапняку. [11]

6. *Пижівський ідол*. (Інвентарний номер КПМ д/п 6720). Скульптура має антропоморфну форму, голова відбита. Висота знайденої частини (без голови) становить 3,48 м, ширина в плечах 0,47, товщина 0,17. У нижній частині стела звужується до 0,31×0,20 м. На лицевій стороні го-

- ризонтальні округлі виїмки. По середині скульптури по вертикальній осі представлено ромб, овальна виїмка на півколо. У нижній частині вибито ромб більших розмірів. Ідол датується VII-III ст. до н. е.[11]. Скульптура знайдена біля с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області.
7. *Лоївецький ідол*. Інвентарний номер 35214. Статуя виготовлена з місцевого каменю пісковика і кварциту. Це кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. Нижня частина статуї не збереглась. Розміри знайденого фрагмента становлять: висота – 54 см., ширина в плечах – 40 см., товщина – 18-20 см. Виявлена у с. Лоївці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. біля скіфського кургану Залізного віку, раньоскіфського періоду VIII - VII ст. до н. е. Лоевецька статуя має ознаки раньоскіфських кам'яних баб: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни. Дослідники датують статую VII ст. до н. е[6].
8. *Сурженецький ідол*. Інвентарний номер Карх д/п 36640. Кам'яний стовп має заокруглене навершя та основу у формі восьмикутника з розмірами 0,24×0,1×0,23×0,14×0,28×0,1×0,27×0,1 м. Одна сторона навершя пошкоджена, саме в цій частині й могло бути обличчя ідола. На стовпі прослідковуються зображення латинських, рівнораменних хрестів, рівнораменного «корсунського» хреста з символічної «голгофою» та хрест з отворами (лунками) на кінцях рамен [8]. Знайдений за 1 км від с. Суржинці по течії р. Тернавка на мисі лівого берега [8; 12].
9. *Сокілецький ідол*. Інвентарний номер 2140/538. Висота 145 см. Ширина основи нижньої частини 50 см., верхньої – 40 см. Кам'яна стелла, вирізана з місцевого білого вапняку, розбита на дві частини. Ймовірно, це ідол фалічної форми. Основа прямокутна, верх округлий. На одній з сторін видно прокреслені знаки у вигляді зірки Давида. Датування X–XIII ст. Знайдений археологом Захар'євим В. на місці археологічних досліджень давньоруської церкви у с. Сокілець Дунаєвецького р-ну Хмельницької області.

10. *С. Баговиця*. Інвентарний номер 2140/537. Кам'яна стелла вирізана з місцевого дністровського білого вапняку. Форма Т-подібна. Висота стели 1 м. Ширина основи – 27-38 см. Основа звужена доверху, розміром 20-22 см. Т-подібна перемичка неправильної форми розміром 56x46 см. Орієнтовне датування I тис. н. е. [11].
11. *Нагорянський ідол*. (Інвентарний номер КПМ д/п 6721). Кам'яна вапнякова стелла антропоморфної форми. З геометричним орнаментом на лицевій стороні. Розміри 2,25x0,74x0,31 см. Датування III- поч. I тис. до н. е. [13].

Ці пам'ятки виготовлені з різних типів каменю – зокрема, з вапняку, пісковика, кварциту та пісковика з ракушняком у різних варіаціях. Деякі з них значною мірою втратили первісні різьблення під впливом природного руйнування, а деякі – зазнали свідомого пошкодження: відбиті голови, стерті обличчя.

Серед основних загроз для таких скульптур – атмосферні чинники. Вітрова ерозія, волога, сезонні перепади температур, забруднення повітря сприяють поступовому руйнуванню каменю, особливо якщо він м'який або пористий. Вапняк та пісковик, з яких виготовлено більшість експонатів лапідарію, є вкрай вразливими до дії вологи та біологічного обростання лишайниками, мохом, грибками.

Істотним викликом є також переміщення таких артефактів з місця знахідки до музейного простору. Часто об'єкти втратили контекст – точне місце виявлення, орієнтацію, ландшафтне оточення, що унеможливорює їх автентичну інтерпретацію. Окрім того, транспортування великих монолітів несе ризик механічних пошкоджень через крихкість каменю або його тріщини.

Експонування в музеї має як переваги, так і недоліки. З одного боку, музей гарантує більшу безпеку та контроль середовища, з іншого – об'єкт втрачає свою сакральну, просторову та функціональну автентичність. Наприклад, Ставчанські ідоли, що були виявлені безпосередньо на місці капища, у музеї позбавлені природного розміщення, яке мало важливе символічне значення в дохристиянському світі. Проте, здебільшого, перевезення кам'яних ідолів до музею врятувало їх від фізичного знищення. Створення колекції ідолів у музеї сприяє їх збереженню,

дослідженню, популяризації та осмисленню їх ролі у розвитку української культури, її релігійних практик.

У багатьох випадках частину різьблень скульптур неможливо прочитати через ерозію, що ускладнює атрибуцію та інтерпретацію. В Іванковецьких скульптурах, наприклад, збереглися лише фрагментарні зображення облич, рук, меча, тризубів, у той час як деякі символи затерті часом. Наприклад в Калюського і Пижівського ідолів відбиті голови, в Юрковецького – знищена передня частина тулуба, що ускладнює його атрибуцію. Для можливості кращого прочитання різьблень на скульптурах «Музею старожитностей» у 2024 р. археологом Мегеєм В. було здійснено прорисовки збережених різьблень на скульптурах, що зберігаються в архіві музею.

Збереження скульптур потребує розробки фахових програм консервації. Наразі в Україні відсутні стандартизовані методики збереження кам'яної монументальної спадщини. Часто реставраційні втручання здійснюються без урахування фізико-хімічних властивостей матеріалу – наприклад, цементування тріщин порушує природну паропроникність каменю. На жаль, в «Музеї старожитностей» для відновлення первісного виду ідолів та експонування у вертикальному положенні використано цементний розчин (Іванковецькі ідоли (3 шт.), Калюський ідол, Юрковецький, Ставчанські два ідоли, Сокілецький ідол). Пізніше, вивчивши питання шкоди цементного розчину для скульптур, Пижівський, Сурженецький та Баговицька стелла були просто вкопані у землю. Нагорянська стелла розташована в дворіку горілиць. Найбільше «пощастило» Лоевецькому ідолу – він зберігається в приміщенні музею, в експозиції.

Для фіксації стану збереженості та можливості відтворення зовнішнього вигляду таких пам'яток варто використовувати сучасні технології – лазерне 3D-сканування, фотограмметрію, цифрові моделі, створення 3D-копій для експонування [1]. Копія Збруцького ідола, встановлена в лапідарії Кам'янця, є вдалим прикладом поєднання захисту оригіналу та доступності для відвідувачів. Для фіксації стану збереженості ідолів з «Музею старожитностей» 2025 р. художником музею Розумовським І. було здійснено їх фотограмметрію, створено цифрові моделі, які можна переглянути віддалено, маючи доступ до інтернету [7].

Загалом, в Україні нараховується близько 400 сакральних дохристиянських стел різних історичних періодів, проте чимало скульптур перебувають поза музеями – у дворах, парках, на узбіччях, де вони піддаються руйнуванню або актам вандалізму.

Лапідарій «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника є прикладом музейного простору, що зберігає унікальні артефакти дохристиянської доби. Проте навіть у ньому є виклики – забезпечення належного мікроклімату, обмежений простір, потреба в осягненні підходів до інтерпретації та залучення відвідувачів. В близьких перспективах планується видання електронного та друкованого каталогу колекції язичницької скульптури «Музею старожитностей».

В далеких перспективах – розробка освітніх програм з інтерактивним компонентом (моделювання, ігрофікація, сценарні реконструкції), що формують нове покоління глядача — не пасивного спостерігача, а активного дослідника минулого.

Отже, дворик «Музею старожитностей» К-ПДІМ-3 — унікальний регіональний майданчик, який зберігає дохристиянську спадщину. Проте для того, щоб зберегти їх надовго і зробити цікавішими для відвідувачів, потрібно вирішити кілька важливих питань: *Осучаснення форм експозиції (цифрові каталоги, інтерактив, ігрофікація)*. Сьогодні важливо не просто показати скульптури, а й пояснити їхнє значення. Для цього потрібні цифрові каталоги, 3D-моделі, інтерактивні стенди, а також ігрові елементи, які допомагають краще зрозуміти життя та вірування наших предків. *Об'єднати зусилля фахівців із різних сфер*. Щоб краще доглядати за скульптурами, потрібно співпрацювати: археологи, реставратори, музейники, геологи повинні працювати разом. *Інтенсифікувати освітню роботу з громадськістю для переосмислення цієї спадщини як частини національної історії*. Багато хто досі сприймає ці пам'ятки просто як «язичницькі». Але насправді вони — частина нашої історії. Потрібно більше розповідати про них у школах, на виставках, у ЗМІ, щоб люди знали і цінували свою культурну спадщину.



Іл. 1. Встановлення Суржинецького ідола



Іл. 2. Лапідарій КПДІМЗ



Іл. 3.
Лоевецький
ідол

Іл. 4. Ставчанське
капище



Список використаних джерел літератури

1. Remondino, F. et al. (2011). «Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and 3D Scanning.» *Remote Sensing*, 3(6). URL: <https://www.mdpi.com/2072-4292/3/6/1104>.

2. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації. *Археологічні студії «Меджибіж»: наук. щорічн.* 1'2012. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7-15.
3. Брайчевский М. Ю. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре. *КСИИМК.* 1953. Вып. 52. С.43-53.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии,* 1967. № 139. С. 238-262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии.* 1967. № 139. С. 210.
6. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: зб. наук. пр.* К.: ІА НАНУ, 2004. Вип. 6. С. 116-118.
7. Колекція ідолів К-ПДІМ3. URL: <https://sketchfab.com/rtm1m22.rozumovskyi/collections/the-museum-reserve-26f30a20d97749e29b52959f7685a1f6>
8. Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37-40.
9. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.- Поділ. держ. іст. музею-заповідника.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31-35.
10. Сокілецький ідол (кінець XII – поч. XIII ст.) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=t9XIQV46o94&t=2s>.
11. Смірнова, С. Колекція кам'яних скульптур в експозиції «Музею старожитностей». *Науковий вісник Національного музею історії України,* 1(10), 2025. С.225-234. URL: <https://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/597>.
12. Старенький І. Таємничий Суржинецький ідол. *Ключ.* 2016. 12 серп. (№32(235)). С. 6.
13. Стела-менгір з села Нагоряни III – поч. I тис. до н.е. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AhN600wW2ns&t=37s>.

УДК 902(477.7) “4/01”

Шатіло Л. О.,
к.і.н., Інститут давньої та ранньої історії,
Кільський університет імені Крістіана Альбрехта,
Інститут археології НАНУ, м. Київ
e-mail: milashatilo@gmail.com

Отрощенко В. В.,
д.і.н., професор,
Інститут археології НАНУ, Київ.
e-mail: otrok_o@ukr.net

Мюллер Й.,
д.і.н., професор,
Інститут давньої та ранньої історії,
Кільський університет імені Крістіана Альбрехта.
e-mail: johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de

РОЗВИТОК СТАТУАРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І: V–I тисячоліття до н. е.

Виготовлення антропоморфних скульптур в доісторичні та ранньоісторичні часи має обмежений характер так як створення людиноподібних репрезентацій властиво не всім суспільствам [22]. Одним із регіонів, де подібну традицію можна прослідкувати протягом тривалого часу є Північне Причорномор'я: скульптури періодично з'являються тут починаючи з 5-го тис. до н. е. За декілька тисяч років з моменту появи фігурок можна прослідкувати численні зміни у кількості, контексті знахідок, стилях та матеріалах виробництва статуарних репрезентацій.

Мета цього внеску — простежити ці зміни протягом великого часового проміжку. Хронологічно обмежившись 5-м – кінцем 1-го тис. до н. е., ми підраховували відомі на сьогодні скульптури з Північного Причорномор'я за виключенням мистецтва грецьких колоній та антропоморфних зображень невеликого розміру скіфського часу. В перелік ввійшли як монументальні кам'яні стели, так і дрібні скульптури з глини та каменю [1; 5; 6; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 25; 26; 27]. Для порівняння були залучені дані по репрезентаціям з Пруто-Дніпровського межиріччя [21].

Кожен культурний контекст, в якому були знайдені скульптури, був продатований відповідно до сучасних даних абсолютної та відносної хронології. Треба відмітити різний ступінь точності та деталізації хронології різних культурних комплексів та загальну проблему датування кам'яних стел [2; 3; 4; 7; 8; 9; 21; 24]. Для хронологічної оцінки матеріалу ми застосували метод рівномірного (аористичного) розподілу кількості репрезентацій відповідно до датування їх культурних контекстів на часові відрізки по 100 років [23].

Результати дослідження представлені на **Іл. 1.**, згідно якої:

- Розвиток скульптури в Північному Причорномор'ї починається в 5-му та продовжується в 4-му тис. до н. е. з невеликих глиняних виробів [19; 26]. Вони в цілому синхронні трипільській антропоморфній пластиці, але остання набагато більш чисельна та поширена [25].

- Приблизно в середині 4-го тис. до н. е., в час апогею статуєток в Пруто-Дніпровському межиріччі, в степу з'являються перші стели, а також зростає кількість антропоморфної пластики (переважно на пам'ятках усатівського та серезліївського типів). На відміну від трипільських фігурок, репрезентації зі степу домінують у похованнях, хоча на поселеннях вони також відомі [1; 6; 10; 16; 18; 25].

- В Пруто-Дніпровському межиріччі розвиток антропоморфної скульптури першої половини 4го тис. до н. е. був ознаменований всезростаючим поширенням статуєток з реалістичними елементами, а також збільшенням кількості статуєток великого та дуже великого розміру [21]. Це, скоріше за все, було пов'язано з процесами агломерації населення та існуваннями системи мереж великих та дуже великих поселень. Після краху цієї системи відбувся швидкий занепад «реалістичного стилю» та зникнення великих фігурок. Дані події синхронні поширенню стел в степу [27].

- В останній чверті 4-го тис. до н. е. можна спостерігати зменшення кількості репрезентацій в Північному Причорномор'ї. Ця картина може бути результатом хронологічних похибок – з однієї сторони, датування ряду пам'яток, напр. усатівського комплексу, є все ще не до кінця встановленим, а з іншої, існують великі труднощі у датуванні ряду стел цього часу [3; 4].

● Кінцем 4-го – третьою чвертю 3-го тис. до н. е. датується найбільша кількість антропоморфних стел, які пов'язані з ямними похованнями (всього бл. 350 одиниць) [5; 20; 27]. В цей же час відбувається практично повний занепад традиції дрібної пластики – для ямного контексту відомо лише декілька кам'яних фігурок [17].

● З останньої чверті 3-го і аж до 1-го тис. до н. е. відбувається значне скорочення кількості «антропоморфних мегалітів», але, в принципі, ця традиція розвивається далі [13; 14; 15]. Згідно нових даних кількість стел цього хронологічного відрізка може бути в декілька разів більшою, але все рівно не досягати масштабів «ямних» скульптур [Отрощенко у підготовці].

● З «кіммерійським», скіфськими та пізно скіфськими часом кількість стел знову зростає [11; 12]. Ці репрезентації, як і попередні стели, в більшості випадків асоціюються з поховальним контекстом.

Огляд розвитку статуарного мистецтва показав існування досить тривалих періодів використання антропоморфних репрезентацій (тривалістю 400-600 років), які змінювалися фазами значно менш інтенсивного використання, або періодами практично повної відсутності того чи іншого типу скульптури, або взагалі відмовою від традиції антропоморфних зображень (принаймні з матеріалів, які збереглися до нашого часу). Дуже часто, в періоди «відродження» традиції, стиль скульптур змінюється. Наприклад, в трипіллі, стиль статуеток 4-го тис. до н. е. суттєво відрізняються від фігурок середини 5-го тис. до н. е. [Шатіло та Хофманн у підготовці]; «скіфська» скульптура має чітко виражену іконографічну відстороненість від зображень попередніх часів [12].

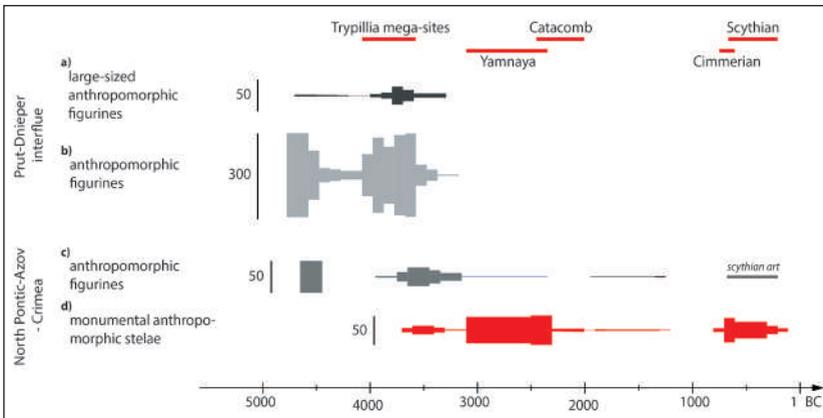
В середині 4-го тис. до н. е. спостерігається співіснування дуже різних типів репрезентацій та їх стилів. Найбільш яскраво це проявилось в усатівському комплексі, для якого відомі глиняні статуетки кількох стилів, різноманітні стели - антропоморфні, зооморфні, з антропоморфними та зооморфними елементами [1; 16].

Хочеться відзначити суттєві відмінності у поширенні, а відтак і у використанні статуарних репрезентацій. Так, якщо трипільська пластика, наприклад періодів B2-C1, присутня прак-

тично к кожному будинку (часто більше ніж 1 одиниця), то наприклад «ямні» стели дуже рідко зустрічаються в поховально-могилянних контекстах – приблизно 1 скульптура на 33 могили.

В цілому для кожного культурного контексту виділяють свої специфічні передумови та умови виникнення скульптурних традицій. Але ми не можемо виключати також і певні елементи запозичень *idei* створення подібних репрезентацій. Так запозиченнями частково може бути пояснена поява деяких глиняних фігурок на степових пам'ятках, хронологічно синхронних трипілля (5-те та перша половина 4-го тис. до н. е.), або початок створення стел в той же час, коли набувають поширення скульптури збільшеного розміру в трипіллі. Втім останнє, скоріше за все, може мати і інші (додаткові?) пояснення пов'язані з більш загальною проблемою появи скульптур великого розміру.

Подяки: дослідження було частково профінансовано DFG Collaborative Research Centre CRC1266 'Scales of Transformation – Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies' (German Research Foundation – Project number 2901391021 – SFB1266).



Іл. 1. Поширеність статуарних репрезентацій у Пруто-Дніпровському межиріччі (а – фігурки великого розміру, б – всі антропоморфні статуетки) та в Північно-Причорноморському регіоні (с – антропоморфна скульптура невеликого розміру, д – антропоморфні стели).

Хронологічно зразки були розподілені за допомогою аористичного методу

Список використаних джерел та літератури:

1. Дергачев, В. А. 2022. *Позднее Триполье - Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья)*. Кишинев: СЕР USM. 676 с.
2. Довженко, Н. Д. 1999. Найдавніші кам'яні баби України та проблеми їх етнокультурного вивчення. *Наукові записки НАУКМА*. Том 14. С. 8–17.
3. Довженко, Н. Д. 2002. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування. *Наукові записки НАУКМА*. Том 20. С. 4–7.
4. Довженко, Н. Д. 2003. «Енеолітичні» ідоли степової України : парадокси датування. *Наукові записки НАУКМА : Історичні науки*. Т. 21. С. 4–5.
5. Довженко, Н. 2009. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. В: *Давня скульптура і пластика України. у 5 т.* наук. ред. Р. Забашта – Т. 3. Доба бронзи. Кн. 1. – К.: Родовід, 176 с.
6. Збенович, В. Г. 1974. *Позднетрипольские племена Северного Причерноморья*. АН УССР. ИА., Киев: Наук. думка, 175 с.
7. Куштан, Д. П. 2013. Периодизация и хронология памятников эпохи поздней бронзы Центральной Украины. *Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы*: Матер. тематич. науч. конференц. Санкт-Петербург, 4–6 декабря 2013 г., Санкт-Петербург: «Скифия-принт», 80–85.
8. Манзура, И. В. 2013. Культуры степного энеолита. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 115–153.
9. Манзура, И. В. 2013. Очерк развития энеолитических культур Северо-Западного Причерноморья. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 154–160.
10. Манзура И., Петренко В. 2022. Усатовский курганный могильник II (по раскопкам 1984 г.). *Tyragetia (S.N.) XVI [XXXI]*: 1, 83-102.

11. Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. Скифские изваяния. М. 185 с.
12. Ольховский, В. С. 2005. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. Институт археологии РАН. М.: Наука, 304 с.
13. Отрощенко, В. В. 2007. Антропоморфні образи в мистецтві та знакової системі населення зрубної спільноти. В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 125-130.
14. Отрощенко, В. В. 2008. Мистецтво доби бронзи. *Історія українського мистецтва: у 5 т.* К. Т. 1. С. 100-143.
15. Отрощенко, В. В. 2015. Специфіка антропоморфної скульптури культур катакомбної спільноти. *Донецький археологічний збірник*. № 19. Вінниця: ДНУ. – С. 7-23.
16. Петренко, В. Г. 2013 Усатовская культура. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 163-210.
17. Разумов, С. Н., Усачук, А. Н. 2018. Комплекс раннего бронзового века с каменной фигуркой из Северо-Восточного Приазовья. В: Синика В.С., Рабинович Р.А. (ред.) *Древности. Исследования и проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова*. Кишинев-Тирасполь: Stratum Library, С. 49-58.
18. Рассмакін, Ю. Я. 2021. Статуетки серезліївського типу як фактор контактів за доби пізнього енеоліту. *Археологія і давня історія України*, 39 (2), 338-349.
19. Субботин, Л. В. 2013. Культура Гумельница: Болградский вариант. В: Бруяко В. И., Самойлова Т. Л. (отв. ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесский археологический музей. Одесса: СМІЛ, С. 85–114.
20. Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант)*. К.: Наукова думка, 158 с.
21. Шатіло, Л., Хофманн, Р. 2021 Зображуючи Трипілля: поява та занепад реалістичного стилю. *Археологія і давня історія України*, 39 (2), 198-221.

22. Hansen, S. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien 20. Mainz: von Zabern.
23. Mischka, D. 2004. Aoristische Analyse in der Archäologie. *Archäologische Informationen*, 27. P. 233-243.
24. Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (eds.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London and New York: Routledge, 133–170.
25. Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolye-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* 7, 95–242.
26. Rassamakin J., Kaiser E. 2020. Dereivka und äneolithische Siedlungen mit Keramik des Dereivka-Typs: Probleme der absoluten Chronologie. In: *Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges*. Berlin. P. 247-280.
27. Vierzig, A. 2017. *Menschen in Stein: Anthropomorphe Stelen des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. zwischen Kaukasus und Atlantik*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 306, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 476 p.

УДК 904(477.85-22Р)Жавинці)

Шматченко І. Ю.,
студент 4 курсу
КНУ імені Тараса Шевченка,
історичний факультет
e-mail: ivanshmatchenko2003@ukr.net

Присвячую своєму хрещеному батькові
Костянтину Валентиновичу Бекещенто

РЖАВИНСЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНІ РОЗШУКИ

Одним із доволі складних та невирішених питань в археології давніх слов'ян було питання про те, чи були в слов'ян-язичників на території України кам'яні скульптури богів. Літописи не згадують кам'яні ідоли у слов'ян, натомість, як матеріал для виготовлення язичницьких скульптур згадують дерево, срібло та золото в уривку про так званий «пантеон Володимира» та в уривку про засудження варягом-християнином язичницької віри [49]. Проте, як показали дослідження М. І. Зубова та П. В. Лукіна дані уривки орієнтовані на Хроніку Георгія Амартоли та на Біблію [22, 330-331; 9, с. 51-56]. М. Ю. Андрейчева, яка вслід за М. І. Зубовим, пов'язує літописний образ Перуна з Біблією, зауважує, що власне старозавітні тексти вплинули на Хроніку Георгія Амартоли в формуванні художніх образів [1, с. 67]. Натомість згадка про кам'яні ідоли у слов'ян є в так званому «Іоакимівському літописі», проте автентичність даного джерела є надзвичайно сумнівною [35, с. 180; 37, с. 196-245]. Таким чином, літописи не можуть дати відповіді на те чи були кам'яні ідоли богів в східних слов'ян. І. І. Срезневський та Г. Ловмянський вважали, що таких ідолів в загалом в східних слов'ян не було [35, с. 180-181; 20, с. 128]. Критично до даної думки відноситься і Л. С. Клейн [12, с. 213-215]. Проте деякі дослідники (наприклад І. С. Винокур, Р. В. Забашта, І. П. Русанова, Б. О. Тимошук, В. В. Седов та Л. П. Слупецький) відносять до слов'янських ідолів не тільки дерев'яні та металеві, але й кам'яні вироби [3, с. 66-70; 29, с. 231; 31, с. 261-268; 45, с. 211-228]. М. І. Петров, так само,

як і Л. С. Клейн, критично ставився до існування кам'яних ідолів у східних слов'ян, та наголошував, що більшість з даних знахідок випадкові, не мають археологічного контексту і їх зв'язок з давньослов'янськими віруваннями є гіпотетичний [24, с. 87-89]. Проте, М. І. Петров не згадав про дві знахідки, які мають археологічний контекст, а отже і датування й свідчать на користь того, що в східних слов'ян були кам'яні ідоли. Перша з них це ідол з святилища зубрицької культури, яку пов'язують із праслов'янами. Він був знайдений у споруді № 2, яка датована кін. I – сер. II ст. н. е. у селищі Загаї II (Луцький район, Волинська область) [13, с. 43; 14, с. 138]. В ній знайдене висічене з каменю погруддя ідола [13, с. 43]. Другий ідол, якому буде присвячена дана робота знайдений в валі слов'янського святилища IX–X ст. (варто сказати, що дану знахідку згадують в своїх роботах-зведеннях І. П. Русанова, Б. О. Тимошук, І. С. Винокур та Р. В. Забашта, див. [3, с. 68; 29, 231]) [36, с. 87] (Іл. 1, 2). Городище розміщувалося на високому пагорбі, у південно-східній околиці великого слов'янського поселення IX-X ст. [36, с. 84-85]. Воно складалося з двох, вписаних один в інший, круглих валів, які обмежують овальний майдан діаметром до 24 м. [36, с. 85] (Іл. 1). Діаметр зовнішнього валу, який на місцевості розміщується трохи нижче, ніж внутрішній, становить 70 м. [36, с. 85] Обидва вала збереглися на висоту 1, 5 м. [36, с. 85]. Чотирьохгранний стовп-ідол був знайдений на зовнішньому схилі внутрішнього валу, в південній частині городища [36, с. 87]. Стовп має висоту 2, 5 м., товщиною (в нижній частині) 0, 9 x 0, 6 м., що тоншає доверху [36, с. 87]. Він присипаний глиною, що сповзла з вершини валу [36, с. 87]. Стовп у свій час був скинутий на схил насипу валу, внаслідок чого від нього відколотись два великих шматки, які тепер лежать на дні рову [36, с. 87]. Це дало підставу Б. О. Тимошуку висловити припущення, що кам'яний стовп у період функціонування святилища стояв у центрі городища, виконуючи функції ідола, а в період боротьби християнства з язичництвом його скинули до рову [36, с. 87]. Жодних зображень на стовпі немає, можливо їх і не було [36, с. 87]. Б. О. Тимошук власне відніс дане городище до святилища через невеликий розмір, наявність двох концентричних, акуратно насипаних валів, що мають правильну геометричну форму та відсутність на його центральній

площадці культурного шару [36, с. 85]. Як показала работа-зведення І. С. Винокура та Р. В. Забашти, найбільш близька аналогія до Ржавинського ідола-стовпа є ідол знайдений в 1972 р. неподалік с. Ягнятин Бердичівського району Житомирської області. [3, с. 68; 23, с. 76-77] (Іл. 4). Ідол витесаний з сірого граніту, є чотиригранним та має конічне навершя [23, с. 76-77]. На жаль, виріб знайдений поза археологічним контекстом, тому його точне датування є неможливим [23, с. 76]. Проте один з першовідкривачів скульптури, Ю. М. Малеев, порівнюючи його з трьохоликим Іванковецьким ідолом, якого він з посиланням на В. Й, Довженока, зараховує до ранньослов'янських, відносить також до слов'янських та пов'язує з ранньослов'янським поселенням VI–VII ст. на протилежному березі ріки Роставиця [23, с. 77-79]. Атрибутувати дану археологічну пам'ятку намагався Б. О. Рибаків: «Чотиригранність, зумовлена уявленнями про «всі чотири сторони» простору, зближує цього ідола як зі збруцьким Родом-Святовитом, так і з більш раннім ідолом з Іванківців» [26, с. 224]. Святовит був головним богом племені руян, який мав ідол з чотирма обличчями, орієнтованими по сторонам світу, про що писав Саксон Граматик [30, с. 212-213]. Б. О. Рибаків прирівняв дане божество до Рода [26, с. 459-461]. Цей персонаж фігурує разом з рожаницями в давньоруських повстаннях проти язичництва: «роду, рожаницямъ и всѣмъ проклятымъ богомъ ихъ» («Слово реченого Христолюбцем»); «...роду и рожаницам, упиремъ и берегынямъ и Переплуту...» («Слово про ідолів») і т. д. [2, с. 12]. Проте дослідження українського філолога М. І. Зубова показали, що насправді, *род* – це той, хто народився, новонароджений, а *рожаниця* – це та, яка народила [8, с. 46]. Протооригінал «Слова про ідоли» як раз таки присвячений розвінчуванню античних культів богині-матері та богині-сина [8, с. 46]. Таким чином, «антирожанична» установка давньоруських повчань проти язичництва очевидна: християнська Богородиця та її син Ісус повинні витіснити язичницьких «родів» та «рожаниць» [8, с. 46]. За припущенням автора цієї статті назване святилище, як і кам'яний стовп-ідол, знайдений в його валі, можливо, є пов'язаним з іншим давньослов'янським божеством, про культ якого ми достеменно знаємо з давньоруських джерел – Перуном. Вперше про існування культу громовержця

у слов'ян повідомляє Прокопій Кесарійський у «Війні з готами» (бл. 550 р.): « Вони вважають, що один із богів – творець блискавки, – саме він є єдиним владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і різних жертвних тварин» [34, с. 17]. З зображенням Перуна пов'язували як ідоли, які дійсно є слов'янськими, так і скульптури, які до слов'ян не мають практично жодного стосунку. Перш за все, варто звернути увагу на розташування Ржавинського святилища – на пагорбі. Культ індоєвропейського бога грому був пов'язаний з культом гір та каміння, яке знаходилося на горах [10, с. 109]. Особливо цікавими є свідчення балтійської міфології, яка найближча до слов'янської. Так, польський друкар Йонас Малецькіс-Сандецькіс, який жив в Пруському князівстві та працював там суперінтендантом євангелістської лютеранської церкви, в 1551 році в листі Юргісу Сабінасу «De sacrificiis et idolatria veterum Borussiae, Livonum, aliarumque vicinarum gentium» («Про жертвоприношення та ідолопоклонство давніх прусів, лівонців та інших сусідніх племен») пише: «В Жемайтії у ріці Невежис є *гора*, на вершині якої колись жрець охороняв вічний вогонь в честь самого *Перкунаса (Pargni)*, якого суевірний народ досі вважає силою грому та бурі» [44, с. 93; 17, с. 301]. Єзуїт Діонісій Фабріціус в «Історії Лівонії» 1610 року описав обряд викликання дощу: «Крім того, й нині зберігають такий звичай: коли на землі велика посуха, вони звикли *на пагорбах* та в дуже густих лісах віддавати шану грому і приносити у жертву чорне теля, чорного козла й чорного півня. Використавши їх у своєму ритуалі, збираються в значній кількості з сусідніх місць, бенкетуючи і п'ючи, закликаючи *Перкуна*, тобто бога грому, наповнюючи спершу кухлі пивом і тричі обносячи їх навколо розпаленого вогнища. Опісля вони виливають напій у вогонь, молячись до Перкуна, щоб він послав дощ і вологу» [44, с. 93-94; 5, с. 101]. Дані джерел підтверджує фольклор та топоніміка. В Павіштїчїсі (Вілкавішкїський район) було записано переказ про те, що на горі, яка названа *Perkūnkalnis*, колись жив Перкунас [10, с. 105]. В народних литовських творах неодноразово зустрічаються аналогічні перекази: «*Senovėje Perkūnas gyvenė aukštame neprieiname kalne*» (« В давнину Перкунас жив на високій неприступній горі»; «*Seniau Perkūnas gyvenė žemėje, aukštame kalne*»; («Раніше Перкунас жив на землі, на високій горі») і т. д. [10, с. 105-106].

Загалом в Литві зафіксовано 20 назв височин, пов'язаних з Перкунасом [44, с. 94]. В слов'янському фольклорі та топоніміці теж простежується зв'язок Перуна з горою. В поліській білоруській казці герой, образ якого сходить до образу бога-громовержця, (пор. мотиви та атрибути Перуна, які вказували В. М. Топоров та В. В. Іванов, див. – [11, с. 4-30] з героєм даної казки, зокрема сказано, що «добрэ ему спаць, як спеваюць буры й грымоты») прямо співвідноситься з горою: «Сышоў з горы да як уперся плячом, дак толькі земля застегнала, *гара* з дубом пасуналася і шабалдых у воду» [11, с. 74; 32, с. 13-14]. На південнослов'янській території, зокрема в Істрії, зафіксовані багаточисельні назви гір та височин або прямо по імені Перуна (Perun, гора висотою 881 м, узгір'я Perunac) або складовим позначенням типу «Перунова гора, Перунова височінь» [11, с. 74]. Сам бій бога-громовержця пов'язаний з горою [44, с. 94-95]. У Рігведі сказано, що Індра вбив дракона, який був на горі [44, с. 95]. В цьому плані цікавий наступний білоруський переказ, де сказано що « У Воронини надь рѣчкою ёсь гѣра (древній городокъ). Дыкъ тутъ на гэтой горѣ пярунъ чорта забивъ. [27, с. 158]. Н. Лаурінкіне порівнює дану оповідь з подібною литовською, де Перкунас полював на чорта, який був на горі, проте в результаті він був вбитий лісовим сторожем [44, с. 95]. Окремо слід спинитися на формі ржавинського ідола у вигляді чотиригранного стовпа. Приклади подібного представлення об'єктів культу знаходимо в міфо-обрядовій практиці давніх греків. Мова про культові стовпи, чи радше колони, що використовувалися в культурі бога світла Аполлона. Про них збереглися свідчення у багатьох давніх авторів. Наприклад, схоліаст Арістофан писав: « Вони мали звичай ставити перед дверями колони, що звужуються доверху, які мають називаються обелісками » [21, с. 308]. Свіда повідомляє: «Вуличний (Agyies) – колона, що закінчується доверху вістрям. Ці колони зазвичай ставлять перед дверима. Одні кажуть, що вони специфічні для Аполлона, інші ж – для Діоніса, а треті – для того і другого [21, с. 308]. Сам епітет Аполлона – agyieus, на думку античних схоліастів та лексикографів, означає ні що інше, як «стовповий» [21, с. 308]. Так, колону на монеті з Амбракії, що звужується доверху, прикрашена бусами та оточена лавровими гілками, символізує саме цього бога [21, с. 309; 47: tafel 34] (Іл. 5).

Хоча наведені античні зразки хронологічно й територіально віддалені від об'єкта нашого дослідження, але типологічно вони достатньо споріднені. У цьому зв'язку варто згадати дослідження Р. В. Забашти, який простежив імовірні античні впливи у характерні формотворення низки язичницьких антропоморфних зображеннях із західноукраїнських теренів, що приписуються місцевому праслов'янській та слов'янській людинності [6, с. 20-38].

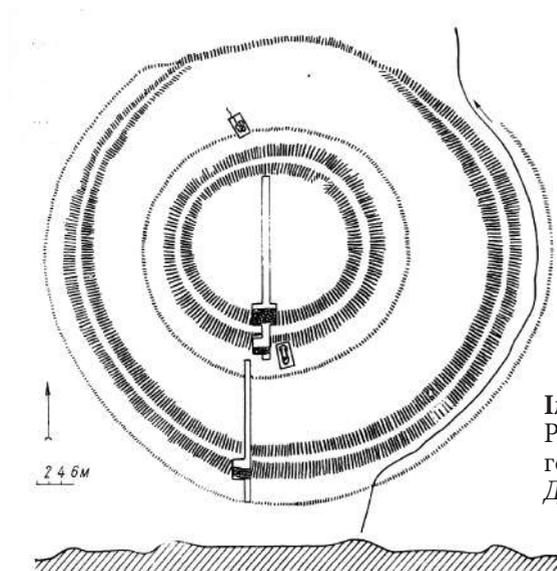
У слов'янських віруваннях стовп, як і в деяких народів Азії, Африки та Північної Америки, символізує світове дерево [40, с. 68, 123-124, 151-152, 175, 217, 280, 361]. Б. О. Рибаків був правий в тому, що вбачав в даному чотирьохгранному стовпі ідею про сторони світу. Дослідник робив акцент на руянському богові Святовиту. З даним божеством через чотирьохликість пов'язують мініатюрну фігурку IX ст., знайдену в Воліні [43, с. 15]. Проте Святовит не є тотожним богу Роду, якого в слов'ян не існувало, про що було сказано вище. Ще В. М. Топоров стверджував, що «доводиться вважати цілком вірогідним, що Свентовит – не більше ніж дескриптивний епітет Перуна» [43, с. 67]. Балто-слов'янський Перун, так само, як і головний бог руян був пов'язаний з ідею про чотири сторони світу, яку скоріш за все втілює чотирьохгранний Ржавинський стовп-ідол. У литовському та латиському культурному ареалі оповідається про чотири обличчя Перуна й чотири сторони світу, над якими він панує [5, с. 117]. В деяких варіантах у литовського Перкунаса чотири сина [39, с. 70], [42, с. 39]. Для прикладу: «Perkūnai yra keturi: vienas rytų, kytas vakarų, trečias pietų, ketvirtas šiaurės» (Чотири Перкунаса: один східний, другий західний, третій південний, четвертий північний); «Perkūnai yra keturi. Vienas yra vakarų, kitas žiemų, trečias rytų ir ketvirtasis pietų Perkūnas. Todėl yra keturi, kad vienu kartu pasitaiko griuasti visose keturiose šalyse» (Чотири Перкунаса. Один – західний, другий – північний, третій – східний, четвертий – південний. Тому їх чотири, щоб у всіх чотирьох країнах одночасно були громи); «Perkūnas turi tris savo brolius. Taigi, viso Perkūnų yra keturi. Vienas yra rytuose, kitas-vakaruose, trečias-pietuose, ketvirtas šiaureje» (Перкунас має трьох братів. Отже, всього є чотири Перкунаса. Один на сході, другий на заході, третій на півдні, четвертий на півночі) [42, с. 39; 11, с. 26].

В латишському фольклорі присутні аналогічні міфологічні уявлення [44, с. 168]. Дуже ймовірний зв'язок Перуна зі сторонами світу є в Гнилоп'ятському (Шумському) святилищі, яке було розкопане в 1964 році І. П. Русановою. Воно відноситься до другої половини IX ст. [28, с. 236]. Святилище розташоване на одному зі схилів невисокого правого берега річки Гнилоп'ять поблизу Житомира [28, с. 233]. Це трохи заглиблена у пісок споруда, приблизно хрестоподібної форми, з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу [28, с. 233] (Іл. 6). На святилищі разом з кістками бика (жертвовної тварини Перуна) була знайдена так звана «громова стріла», яка знаходилася поряд з північним каменем [28, с. 234-235]. Даний артефакт безпосередньо пов'язаний з культом громовержця, на що вказують писемні та фольклорні джерела [38, с. 561-563; 41, с. 68]. Зв'язок Перуна з сторонами світу засвідчують так звані «перунові дуби» (див. [7, с. 197-198]). В перших двох щелепи були вбиті в стовбур у вигляді квадрата – фігури, орієнтованої по чотирьом сторонам світу. Власне, Перун, згідно з реконструкцією В. М. Топорова та В. В. Іванова, знаходився на вершині світового дерева, чийм символом, як було сказано вище був стовп [11, с. 5]. Під насипом внутрішнього валу на Ржавинському святилищі було знайдено шар спалени товщиною до 10 см, який складається з попелу, дрібного вугілля, шматочків обпаленої глини та невеликої кількості дрібних обпалених каменів [39, с. 85] (Іл. 3). Слідів розведення вогню на місці не виявлено [39, с. 85]. Б. О. Тимошук пов'язує даний шар попелу з обрядом очищення від «злих духів» вогнем або його продуктом місця зведення будівлі [36, с. 86]. Подібного шару не виявлено на зовнішньому валі [36, с. 86]. Крім того на вершині внутрішнього валу розміщувалася кам'яна площадка, на якій горіли вогні [36, с. 86]. Проте її було зруйновано, а її рештки – обпалені камені, вугілля і попіл опинилися на схилах валу, на бермі-площадці і в рову, що оточує вал зовні [36, с. 86]. Разом з цим культ Перуна прямо пов'язаний з вогнем. Це означає літопис: «Ему же яко богу жертву приношаху и огонь неугасающий за дубового древия непрестанно паляху» [31, с. 261]. Також варто звернути увагу на уривок з «Слова св. Григорія Богослова укладене в тлумаченні про те, як раніше у паганстві суцї народи служили ідолам, що й нині багато хто робить» (по Чудському списку):

«...и бдѣльникъ. и биричьемъ играютъ. и шахы. и лѣкы. и тавлѣи. и чересь вгнь скачють. коли громъ гримить ...» [4, с. 34]. Зв'язок Перуна з вогнем прослідковується в тому ж самому білоруському фольклорі: «Першы агонь зьявіўся ат перуна. От як тое было. Як буог выгнаў першых людзей з раю, та наслаў на шатана велікія гримоты за тое, што ён спакусіў людзей. Чорт круціўса, нема куды дзіецца, от нарэшице ён і сунуў пад сухастойнае дзераво. Перун каб забіць чорта, як трыэснуў у тое дзераво, дая яно й загарыэласо. Адам быў блізка да яу убачыў тое, дак і ўзяў сабе агонь. А потым куожны раз, як яму трэба агонь, та ён пачне ціерці сухое дзераво адно аб другое, та яно й загарыца» [43, с. 26]; «Першы агонь к нам прыляцеў з перуном, да як загарэўся адзін хварастовы курэнь, дак людзі збереглися адуюсьлю хапаць галавешкі, да па сваіх куранях і землянках у попелі пераховываць...» [19, с. 108].

Балтійський Перкунас також був пов'язаний з вогнем. Так в «Хроніці литовській і жемайтській є згадка про язичницького князя Гедиміна, який правив в 1300-х роках та його поклоніння Перкунасу: «Поставил ещѣ Кгедимин болвана перунова з каменя кременистого великого, с которого огонь попы поганские кресали, в руках держачи, и огонь ему вѣчный з дубины в день и в ночи палили на том мѣстцу, где теперъ костел святаго Станислава в замку от Ягелля, внука Гедиминового, збудованый» [25, с. 41]. Вище ми згадували про «вічний вогонь» біля ріки Невежис. В головному святилищі прусів, Ромуві, перед ідолом Перкуно та священним дубом також горів незгасний вогонь (знаходилося біля нинішнього села Липівка, Мамонівський міський округ, Калінінградська область [15, с. 197; 16, с. 43] (Іл. 7).

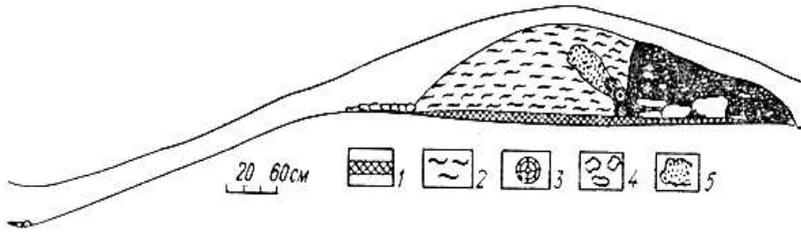
Отже, на підставі низки опосередкованих даних археології, фольклору та письмових джерел можна зробити ймовірне припущення, що Ржавинське святилище, як і його чотирьохгранний стовп було присвячено слов'янському богу-громовержцю Перуну. Можливо, ми маємо справу з безпрецедентним випадком, коли ідол, що мав утілювати Перуна, представлявся не у вигляді антропоморфного зображення, як припускали деякі дослідники (про це див. [18, с. 265; 12, с. 372-375; 48, с. 32-34]), а у вигляді стовпа.



Іл. 1. План і профіль Ржавинського городища-святилища.
Джерело: [36, с. 85]



Іл. 2. Ржавинський кам'яний стовп-ідол.
Джерело: [36, с. 88]



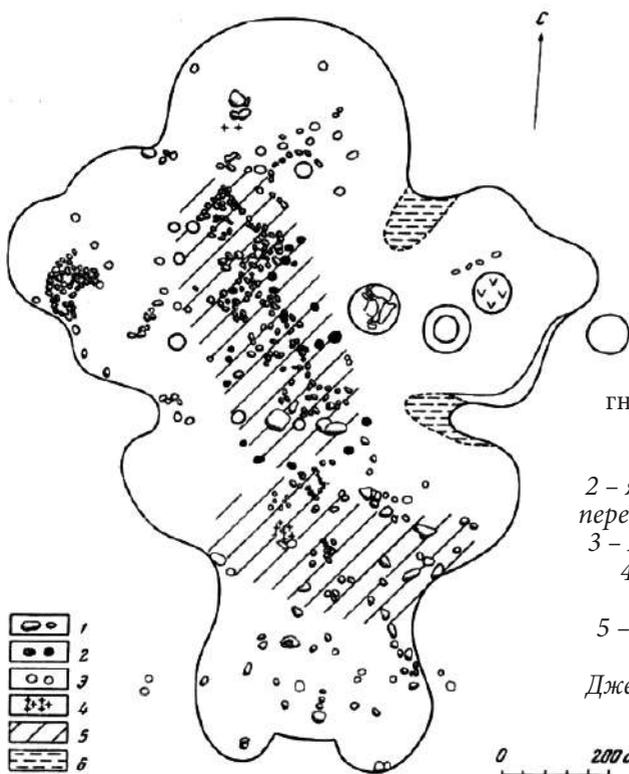
Іл. 3. Профіль внутрішнього валу Ржавинського
городища-святилища:

1 – шар спалини (вугілля, попіл), 2 – глина,
3 – спорохняві колоди, 4 – камені, 5 – порохня.
Джерело: [36, с. 86]



Іл. 4. Чотирьохгранний стовп-ідол
(за гіпотезою Ю. М. Малеева – VI-VII ст.).
Джерело: [23, с. 77]

Пл. 5. Монета з Амброкії.
Колона, що зображена на ній символізує Аполлона. Джерела: [47: tafel 34 (4)]



Пл. 6. План гнилоп'ятського святилища.
1 – каміння;
2 – ями в матеріку, перекриті вогнищем;
3 – ями від стовпів;
4 – перепалені кістки;
5 – вугільний шар;
6 – глина.
Джерело: [28, с. 234]



Ил. 7. Пруське святилище Ромува. По К. Харткноху. 1684 рік.
Священний дуб, три ідоли богів та незгасний вогонь.
Посередині Перкуно, зліва Патолс – бог загробного світу,
справа Потрімс – бог родючості. Джерело: [15, с. 198]

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрейчева М. Ю. К проблеме истолкования образа Перуна в статье 6488 Повести временных лет. *Ретроспективная информация источников: образы и реальность*. Москва: ИВИ РАН, 2013 С. 65-73.

2. Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. Москва: Индрик, 1999. 328 с.
3. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян. *Археологія*. № 1. Київ: Наукова думка, 1989. С. 65-77.
4. Гальковский Н. М. *Борьба христианства с остатками язычества* в Древней Руси. Т. 2. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1913. 309 с.
5. Гейштор О. А. Слов'янська міфологія / Пер з пол. Сергій Гіріка. Київ: КЛЮ, 2014. 416 с.
6. Забашта Ростислав. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі). *Студії мистецтвознавчі*. № 3(27). Київ: ІМФЕ НАН України, 2009 146 с. С. 20-39.
7. Забашта Р. В. До проблематики середньовічних ритуальних дубів басейну середньої та верхньої течії Дніпра. *Археологія і давня історія України*. 2024, 3 (52) Житомир: Інститут археології Національної академії наук України, 2024 С. 195 – 214.
8. Зубов Н. И. Научные фантомы славянского Олимпа. *Живая старина* 3 (7). Москва, 1995. С. 46-48.
9. Зубов М. І. Літописний образ Перуна у світлі біблійних паралелей. *Київська старовина*. № 6. Київ: Київська Стара Громада, 2003. С. 51–56.
10. Иванов В. В. К этимологии балтийского и славянского названий бога грома. *Вопросы славянского языкознания*. Вып. 3. Москва: Академия наук СССР. Москва, 1958. С. 101-111.
11. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: *Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*. Москва : Наука, 1974 – 342 с.
12. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. Санкт-Петербург : Евразия, 2004. 480 с.
13. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В. Д. Баран. Київ: Наук. думка, 1992. 176 с.
14. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Корвін Пресс, 2008. 470 с., 247 рис.
15. Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 г. Москва: «Индрик», 2003. 432 с. + 150 ил.

16. Кулаков В. И. Боги Видевута. *Letonica*. № 10. Rīga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts. С. 36–64.
17. Лауринкене Н. Мифологический образ неба в балтийской традиции. *Балто-славянские исследования–XX*: Сб. науч. трудов. Москва: Институт славяноведения, 2019. С. 292-316.
18. Лаушкин К. Д. Деревянная фигурка антропоморфного существа из Старой Ладogi. *Фольклор и этнография Русского Севера*. Ленинград: Наука, 1973 С. 250–279.
19. Легенды і паданні / Склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі; Рэд. тома А. С. Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1983. 544 с.
20. Ловмянский Г. Религия славян и ее упадок / Пер. с польского М. В. Ковальковой. Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. 512 с.
21. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / Сост. А. А. Тахо-Годи; общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1996. 975 с., 1 л. портр.
22. Лукин П. В. Языческая «реформа» Владимира Святославича в начальном летописании: устная традиция или литературные реминисценции?. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2011 год: Устная традиция в письменном тексте* / Отв. ред. Г. В. Глазырина. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. С. 326-352
23. Малеев Ю. М. Язичницьке капище на березі Роставиці. *Вісник Київського університету*. № 17. Серія історії. Київ: Вища школа, 1975 С. 76-80.
24. Петров Н. И. Каменные идолы Восточной Европы: славянское язычество? *Евразия сквозь века: Сборник научных трудов, посвященных 60-летию со дня рождения Дмитрия Глебовича Савинова*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2001. С. 86-90.
25. Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва: Наука, 1975. 234 с.
26. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 608 с.
27. Романов Е. В. Белорусский сборник. Вып. 4. Сказки космогонические и культурные. Витебск: Типо-Литография Г. А. Малкина, 1891. 220 с.

28. Русанова И. П. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром. *Культура Древней Руси*. Москва: Наука, 1966. С. 233–237.
29. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук; под ред. д-ра ист. Наук С. А. Плетнёвой. 2-е изд., испр. Москва: Издательство «Ладоса-100», 2007. 304 с., ил., сх., таб.
30. Саксон Грамматик. Деяния данов. В 2 томах (16 книгах). Т. 2: Книги XI–XVI / Перевод с латинского языка и комментарии А. С. Досаева, под ред. И. А. Настенко. – Москва: «SPSL», «Русская панорама», 2017. 616 с., ил. (MEDIÆVALIA: средневековые памятники и источники).
31. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 328 с.
32. Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полян (Материалы к изучению творчества белорусов и их говора) Санкт-Петербург: Типо-Литография К. Л. Пентковского, 1911. 188 с.
33. Сержпутоўскі А. Прымкі і забабоны беларусоў-палянцоў. «Беларуская этнаграфія у доследах і матар'ялах», кн. VII. Менск: Беларуская акадэмія навук, 1930. 284 с.
34. Слов'янські вірування. Писемні джерела до вивчення курсу «Релігієзнавство» для студентів гуманітарного факультету денної форми навчання / Укладач В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 130 с.
35. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея. *Записки императорского археологического общества*. Том 5. Вып. 2–3. Санкт-Петербург, 1853. с. 163–183.
36. Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 1976. 177 с.
37. Толочко Алексей. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. 544 с.
38. Толстой Н. И. Громовая стрела. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь* : в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого; Институт славяноведения РАН. Том 1: А–Г. Москва: Международные отношения, 1995. С. 561–563.

39. Топоров В. Н. Предистория литературы у славян: Опыт реконструкции: Введение в курс истории славянских литератур. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 320 с.
40. Топоров В. Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. Т. 1. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. 488 с.
41. Тянина Елена. К вопросу о культе Перуна в Новгородской земле (по материалам археологического исследования Новгорода). *Colloquia Russica. Series I, Vol. 8 : Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Kraków: Nowa Strona, 2018. с. 59–72.
42. Широухов Р. А. Пантеон балтийских богов: Дипломная работа. Калининград : Российский Государственный Университет им. И. Канта, 2006. 101 с.
43. Hensel Witold. Wczesnośredniowieczna figurka czterotwarzowego bóstwa z Wolina. *Slovenska Archeologia*. Т. XXVI. Č. 1. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1978. S. 13-17.
44. Laurinkienė, Nijolė. Senovės lietuvių dievas Perkūnas / Nijolė Laurinkienė, LLTI. -Vilnius: Liet. literatūros ir tautosakos inst., 1996. 238 p. (Tautosakos darbai, IV).
45. Leszek Paweł Słupecki. Slavonic Pagan Sanctuaries. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, 1994. 261 s.
46. Milošević Ante. Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. Knj. 35. Sarajevo: Blagoje Govedarica, 2008 - S. 181–217.
47. Nilson Martin P. Geschichte der griechischen Religion. Bd. 1. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967. 947 S.
48. Szczepanik Paweł. Przedmiot jako zapis porządku kosmologicznego Słowian Zachodnich. Analiza wybranych okuć pochewek noży. *P. Kucypery/S. Wadyła (Hrsg.), Życie codzienne przez pryzmat rzeczy. Kultura materialna średniowiecza w Polsce*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2010. S. 27–41.
49. ПВЛ – Повість вremenних літ. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm>.

УДК 070: [069ДНІМ:904]

Юрченко А. В.,
наукова співробітниця відділу археології
Дніпропетровський національний історичний
музей ім Д.І. Яворницького
м. Дніпро
e-mail: Ganna1102014@gmail.com

АНАЛІЗ МЕДІЙНОГО ШУМУ ДОВКОЛА КАМ'ЯНОЇ ПЛАСТИКИ З ДНІМ У 2022-24 РОКАХ

Станом на початок повномасштабного вторгнення росії до України збірка кам'яної пластики Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (надалі ДНІМ) нараховувала більше 100 одиниць. Половецькі кам'яні антропоморфні статуї також розміщені на логотипі музею. Частина колекції експонується на зовнішньому майданчику біля самого музею. В описі музею на різноманітних ресурсах також фігурує ця збірка. Зрозуміло, що з початком великої війни ця колекція також лишилась в полі зору як самих музейчиків, так і друзів музею та медійників. Нами були проаналізовані не лише публікації в традиційних ЗМІ (газетні публікації, телевізійні сюжети та сюжети для ютуб-каналів, офіційні сайти органів влади та видань, міський сайт Дніпра), але також і публікації в соціальних мережах. Останні взяті до уваги з причини, що фейсбук та телеграм-канали, зокрема, дозволяють лишати коментарі набагато легше і частіше, ніж офіційні сайти, а також є оперативнішим щодо публікації локальних новин.

Умовно наш аналіз можна розділити на три блоки:

– Колекція ДНІМ під час повномасштабного вторгнення (сюди нами віднесено роботу для забезпечення та інші маніпуляції задля збереження та примноження наукової значимості, а також поповнення музейної колекції за час повномасштабного вторгнення)

- Евакуація статуй з прифронтових та фронтових зон
- Інші дописи, пов'язані з колекцією музею.

Зі зрозумілих причин ДНІМ не надавав публічної інформації щодо демонтажу експозиції і переміщення предметів музей-

ного фонду. Проте, запит громадськості щодо діяльності музею не зменшувався. Тому було прийнято рішення висвітлювати в медійному полі перебіг тих робіт, котрі було неможливо приховати. Таким інформаційним приводом стала робота по забезпеченню кам'яної пластики. В першу чергу тих статуй, котрі перебувають на зовнішньому майданчику. Вже 9 березня 2022 року з'явився перший допис щодо цього (Іл. 1). Важливо відзначити, що на допомогу музейникам прийшли студенти місцевих вузів та інші волонтери. Від підприємців отримали пісок та дошки для спорудження перших захисних споруд над бабами. ЗМІ також висвітлювали процес побудови споруд. Для вагомості свого матеріалу вони брали коментарі також у музейних працівників [5].

З початком літа 2022 року стало зрозуміло, що подібний тип захисту не найкращий варіант. Через конденсат на бабах став активно розростатись лишайник та мохи. Тому статуї розкрили. На той момент вже було відомо про знищену російськими військами статую в Ізюмі. Тому музею також довелось комунікувати з громадськістю і пояснювати свої дії не лише на своїх сторінках в соціальних мережах, але і через ЗМІ. Досвід спорудження такої кількості захисних споруд, до того ж, в часі початку повномасштабного вторгнення, є знаковим для музейників. Саме тому одну з фотографій, на котрих зафіксовано цей процес, було використано для анонсу Всеукраїнської науково-практичної конференції «Музей в умовах російсько-української війни та після неї: стратегії виживання та візії майбутнього», котра проходила 10-11.12.2022 року. Для спорудження нових захисних укріплень був не лише врахований попередній досвід та досвід колег з інших музеїв, але і залучені волонтерські організації та їх ресурси. Нові укриття були споруджені з використанням кевлару. Такий вибір матеріалу викликав питання в громадян. Були коментарі і щодо доцільності його використання і щодо ціни. Враховуючи досвід псування статуй під конструкціями з піском, було враховано можливість проводити час від часу огляд статуй і це також висвітлювалось в соціальних мережах [15]. Пізніше кевларові конструкції були використані для створення арт об'єктів. Художникам запропонували створити на них малюнки. Тематично митців не обмежували. Але мисткиня Анна Тітова створила два зображення половецьких баб. Вона поєднала специфіку

кожної статуї та додала їм котячі вуха, що є відсилкою до серії її малюнків. До створення малюнків також долучились музейні співробітники, а також учасники НСОУ «ПЛАСТ». Варто зазначити, що від самого початку з потенційними авторами, громадськістю і самими музейниками було прокомуніковано, де саме будуть створюватись арт проекти [13]. Зрозуміло, що не йшлося про акти вандалізму. Але на сайті міста Gorod.dp.ua з'явилась публікація під назвою «В историческом музее Днепра раскрасят «каменных баб» [4]. В тексті публікації бачимо наступне речення: «Как следует из пояснений музея, часть объектов будет раскрашена поверх саркофагов, а часть – прямо на них, но поверх нанесенной грунтовки.». Зрозуміло, що це не могло не викликати нерозуміння. Фактично, це єдина публікація, щодо музейної колекції кам'яної пластики, до котрої з'являється коментар. Інші ресурси подавали інформацію більш коректно.

Крім забезпечення зовнішньої експозиції кам'яної пластики, музейники продовжують вивчати та проводити інші роботи з тією частиною колекції, котра перебуває в приміщенні ДНІМ. Так, під час реалізації практичної частини проекту «Preserving Ukrainian Legacy: Enhancing Cultural Heritage. Protection through 3D Digitization Training and Collaboration», що здійснюється за підтримки Фонду Посольства Сполучених Штатів Америки для захисту культури (Ambassador fund for cultural protection), було створено декілька 3D моделей статуй [11] (Іл. 2). Представники ЗМІ не залишили поза увагою і сам процес оцифрування старожитностей [16] (Іл. 3). Сюжет знімали також представники телеканалу Рада, але, на жаль, так і не поінформували про час виходу сюжету і не надали на нього посилання.

Від 12 березня 2022 року містом Дніпро стали з'являтися різноманітні плакати зі словами подяки працівникам критичної інфраструктури, комунальникам, вчителю. Серед тих плакатів був один, котрий безпосередньо стосується теми роботи. Це був плакат Тетяни Адаменко, дніпровської художниці, з написом «Дякую, Музейники! Ви бороните душу мого міста» [2]. Центральною фігурою зображення було графічне зображення статуї усміяненого скіфського воїна. Авторка не просто дозволила роздрукувати свій плакат і розмістити його у музеї, але і надала файл високої роздільної здатності (Іл. 4).

На початку 2024 року до Дніпра було евакуйовано першу кам'яну статую з території Донецької області. Статую виявили в одному з сіл так званої сірої зони два співробітника музею, а нині – військовослужбовці Дмитро Романчук (Іл. 5) та Євген Гарматюк. Процес евакуації був досить тривалим. Спочатку необхідно було з'ясувати, чи оригінальна статуя. Від чого залежала сама доцільність евакуації з ризиком для життя і військових, і волонтерів. Адже, наприклад, у краєзнавців і дослідників були сумніви щодо автентичності статуї із с. Сторожевого Донецької області [18]. Також необхідно було знайти транспорт і водія, котрий би погодився їхати в прифронтове село. Процес евакуації статуї до музею висвітлили декілька телеканалів. Практично всі вони були зроблені в позитивному стилі [9]. Що правда, під одним із таких сюжетів бачимо негативні відгуки про сам процес і протиставлення порятунку стели та людей (навіть сиріт). Там же бачимо і коментарі про «скіфське золото» [6]. Але в цілому і ця акція, і подальші сприймаються переважно позитивно [1; 12; 17].

Також варто зазначити, що ряд ЗМІ виготовляли власні фотографічні на відеоматеріали для ілюстрації публікацій. Натомість журналісти міського сайту, наприклад, просто брали ті фотографії, котрі були розміщені на сторінках музею у соціальних мережах. І лише після ряду зауважень почали вказувати їх джерело. Окремі інформаційні ресурси не просто передруковували інформацію з інших ресурсів, але і додатково її спотворювали. Так, наприклад, в публікації «Історичний музей у Дніпрі оцифровує археологічні експонати» на ресурсі visicom.ua представника ГО «Архаїка» назвали співробітником неіснуючої наукової лабораторії музею, але і стверджували, що процес цифровізації відбувається за підтримки благодійного фонду Відродження, котрий абсолютно не задіяний в згаданому проекті [10].

Варто відзначити, що співробітники музею не відмовляли в коментарях представникам ЗМІ. Проте, список медійних ресурсів, де з'являлись сюжети про кам'яну пластику ДНІМ вичерпний. Це переважно телеканал та інші ресурси Суспільне.Дніпро [14], міський сайт та телеканал Дніпро.TV. Але, якщо до події були долучені військові, це викликало більший резонанс у медіа. Особливо тоді, коли евакуація статуї сталась вперше чи десяте [8], або ж тоді, коли були задіяні медійно активні військовослуж-

бовці [7]. Так, наприклад, у 2024 році Хорунжа Служба Третьої штурмової бригади сприяла перевезенню до Дніпра декількох половецьких статуй із прифронтової зони (вперше – 14.08.2024 року). Офіцером у цій бригаді служить відомий історик та автор однойменного ютуб-каналу Олександр Алфьоров. Зрозуміло, що йому під силу було організувати медійний супровід кожної такої акції. Для деяких інформаційних ресурсів він також виступав автором публікацій. З огляду на те, що він сам – історик, в його публікаціях також знаходимо інформацію, котра може знадобитися в подальшому [3]. Так, в публікації на сайті «Історична Правда» бачимо фото військових з половецькою бабою в селі Миродлюбівка на Донеччині, а на шпальтах «Україна Молода» бачимо не лише дані про час та кількість подібних перевезень, актуальних на той момент, але і фотографію баби на «рідному» місці в Гектовій балці [3].

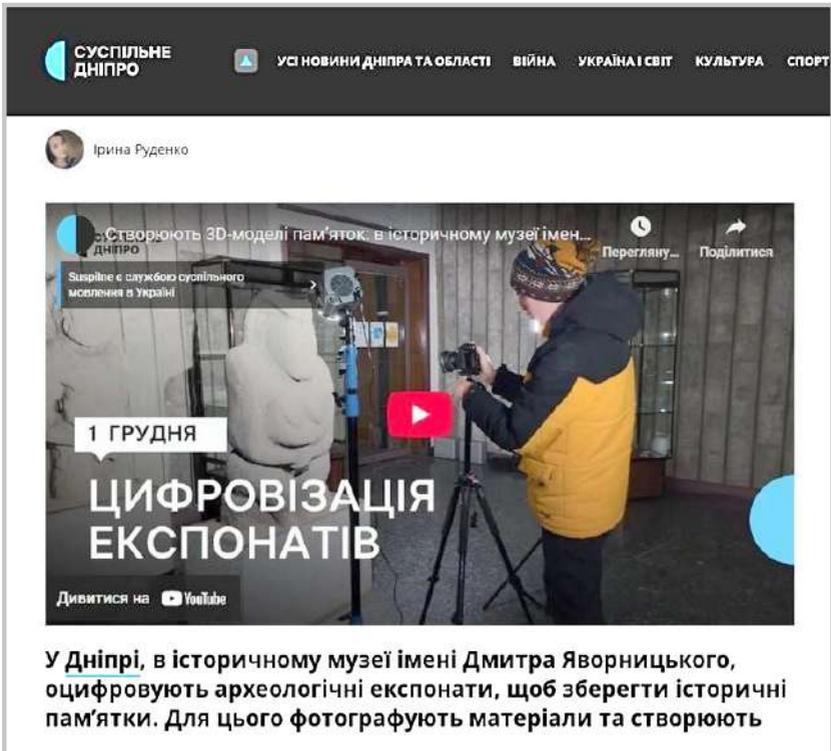
Звісно, це далеко не повний огляд публікацій. Проте, на нашу думку, ми проаналізували типові публікації щодо колекції кам'яної пластики ДНІМ та евакуації половецьких баб з прифронтових територій до Дніпра 2022-2024 рр. Поза увагою лишились публікації щодо поповнення колекції у 2025 році.



Іл. 1. Спорудження перших укріплень довкола колекції кам'яної пластики ДНІМ



Іл. 2. QR-код на одну з 3D-моделей



Іл. 3. Зразок одного з сюжетів у ЗМІ

Іл. 4. Плакат
«Дякую, Музейники!»
Тетяни Адаменко



Іл. 5. Дмитро Романчук (в центрі)
під час евакуації половецької баби до Дніпра. Донецщина

Список використаних джерел та літератури:

1. 800-річну кам'яну бабу евакуювали з Донеччини до Дніпра. URL: <https://unn.ua/news/800-richnu-kamianu-babu-evakuiuvaly-z-donechchyny-do-dnipra>.
2. Адаменко Тетяна. Дякую, Музейники! URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid029R2yC7iVjaehAf6oQpNBRnSgGhqMHztQuA6MffE15JXk6YXscB7vWTw3EBDpCGMNI&id=100041896181006
3. Алфьоров Олександр. «Половецька баба» з Гектової балки врятована хорунжими на фронті. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2010/184970/#google_vignette.
4. В историческом музее Днепра раскроят «каменных баб». URL: https://gorod.dp.ua/news/229989?utm_source=chatgpt.com.
5. Горбань Аліна. У Дніпрі музейники підготували половецьких «баб» до можливих бойових дій. URL: <https://suspilne.media/dnipro/216055-u-dnipri-muzejniki-pidgotuvali-poloveckih-bab-do-mozlivih-bojovih-dij/>.
6. До Дніпровського музею передали «кам'яну бабу» з фронту. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=954110732903648>.
7. Евакуювали під обстілами: до Дніпра доставили 900-річну половецьку статую. URL: https://region.dp.ua/evakuiuvaly-pid-obstilamy-do-dnipra-dostavyly-900-richnu-polovetsku-statuiiu/?utm_source=chatgpt.com#google_vignette.
8. З Донеччини евакуювали у Дніпро вже десяту «половецьку бабу». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3907415-z-doneccini-evakuovali-u-dnipro-vze-desatu-polovecku-babu.html>.
9. З фронту до Дніпра евакуювали кам'яну половецьку бабу (ФОТО). URL: <https://dnepr.info/uk/news/z-frontu-do-dnipra-evakuyuvaly-kam-yanu-polovetsku-babu-foto>.
10. Історичний музей у Дніпрі оцифровує археологічні експонати. URL: https://api.visicom.ua/uk/posts/yavor12321?utm_source=chatgpt.com.
11. Культурна спадщина «у цифрі»: як зберегти артефакти української історії та мистецтва. URL: <https://mind.ua/>

- openmind/20266556-kulturna-spadshchina-u-cifri-yak-zberegiti-artefakti-ukrayinskoji-istoriyi-ta-mistectva.
12. Невірна Анастасія. Без голови і з посіченим плечем! Військові врятували понівечену кам'яну бабу. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YXq40XlwAfE>.
 13. Підгола Юлія. «Щоб простір був яскравішим». У Дніпрі розмальовують «бронезилети» кам'яних баб. URL: <https://suspilne.media/dnipro/766311-sob-prostir-buv-askravisim-u-dnipro-rozmalovuut-bronezileti-kamanih-bab/>.
 14. Підгола Юлія. «Якщо їх не вивезти – вони зникнуть». З Донецчини до Дніпра вп'яте евакуювали кам'яних баб. URL: https://suspilne.media/dnipro/757179-akso-ih-ne-vivezti-voni-zniknut-z-doneccini-do-dnipra-vpate-evakuovali-kamanih-bab/?utm_source=chatgpt.com.
 15. Підгола Юлія. Кам'яні баби з колекції історичного музею в Дніпрі сховали під кевларові «бронезилети». URL: <https://suspilne.media/dnipro/492313-kamani-babi-z-kolekcii-istoricnogo-muzeu-v-dnipro-shovali-pid-keklarovi-bronezileti/>
 16. Руденко Ірина. Кам'яні баби у 3D-вимірі. В історичному музеї Дніпра оцифровують експонати: для чого та скільки 3D-моделей вже зробили. URL: <https://suspilne.media/dnipro/630518-kamani-babi-u-3d-vimiri-v-istoricnomu-muzei-dnipra-ocifrovuut-ekspnati-dla-cogo-ta-skillki-3d-modelej-vze-zrobili/>.
 17. Сидоренко Ольга. ЗСУ та волонтери рятують «донецьких баб». URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=988533356641376>.
 18. Терещук Галина. «Тисячу років стояла половецька «баба», доки її не знищила Росія». Кам'яну пам'ятку евакуювали у Львів. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/viina-polovetska-baba-evakuacija-kultura-okupaciia/32686061.html?fbclid=IwY2xjawI3v35leHRuA2FlbQIXMQABHdjYAKv7QR06Bpr_4EtKhhklwIIZmdGUyc7voovV8Xz49 UR9B2Uk0HK6Q aem w0xg0bYSdY-dSoZWQxhVxg.

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Збірник наукових праць

Том 6

Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 24,41.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 549. Наклад 60 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 306, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. +380 (67) 381 29 43, e-mail: aksiomaprint@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.